

NIELS HEDIN

HAMMER BAKKER

ET MINDESKRIFT

NØRRESUNDBY 1976

HAMMER BAKKER

ET MINDESKRIFT

af

NIELS HEDIN

NØRRESUNDBY

1931

Bogen om
HAMMER BAKKER
var planlagt af
SAGFØREREN ANDERS OLESEN

Den er efter hans Død udgivet af
hans Arvinger som

ET MINDESKRIFT

Indledningsdigtene var skrevne af
THØGER LARSEN

De trykkes her med Vignetter af
J. C. SCHLICHTKRULL

Sagfører Anders Olesen i sit Arbejdsværelse paa Møgelbjerg
(efter Amatorbillede af A. V. Hind 1914).

FORORD

VRENSTED Sogn, hvor jeg kom til Verden i Midten af forrige Aarhundrede, er et af de Sogne, hvor Agerbrug paa Grund af Jordens ualmindelig gode Beskaffenhed var et vellønnende Erhverv. Mit Hjem var en mindre Fæstegaard og hørte som de andre Gaarde og Husene i Vrensted under Børglumkloster. Dets Bygninger laa indtil 1852 paa den lille Toftlod inde i Byen; men Gaarden blev da af min Fader flyttet og nybygget paa Hovedloddens nordøstre Hjørne ved den tilstødende Englod, der grænsede til Børglumkloster-Grøften.

Foruden Ager- og Englodden hørte under Gaarden fra Udsiftningen i forrige Aarhundredes Begyndelse en Hedelod i Sognets sydvestlige Del og en Kjærlod omtrent midt i Vrensted Kjær. Paa Hedelodden kom jeg sjældent. Derimod kom jeg meget ofte — om Sommeren daglig — i Kjæret, Vrensted Kjær, et forholdsvis mægtigt Areal, der strækker sig fra Løkken til Ingstrup og Thise. Opholdet her var i høj Grad egnet for vaagne Drømme. Udsigten var stor og fri til Thise Bakke med Kirke, til Vesterhjermitselev og Ingstrup, disse to Sogne, der mod Sydvest hævede sig som et solbeskinnet Højland om de flade Kjær og som Baggrund for prægtige Luftspejlinger. Disse store aabne Kjær er prægede dybt i Bevidstheden. En Ven sendte mig, da jeg blev 70, en Hilsen, der klart og smukt knyttede Barndomsbilledet derfra til den høje Alders Erindring, idet han skrev:

Morgensol lav over Kjær og Klit
hilste paa Dem som Barn saa tit.
Høstskjær Hilsen i Dag frembar
Aftensol over Vrensted Kjær. —

I min tidlige Barndom købte Fader en Lod fra Gaarden Pyt — Pytmarken kaldet. Denne Lod er vistnok den højeste Del af Sognets Jordtilliggende, og her fandtes dengang en Kjæmpehøj, der havde været stor og i min Bedstemoders første Erindring

velbevaret. Fra denne Høj saa jeg ud over det lave Land, over Sundstedgaardene, ud mod Libakken, den gamle Kystlinie og mod Vrensted Kirke med dens stærke, prægtige Taarn. En indre Stemme talte til mig om, at jeg engang vilde komme i Besiddelse af store Jordarealer, og at det vilde være en Herlighed at eje saadanne. Den Belysning, hvori Landskabet ud til Synskredsens Grænse laa for mig, Billedets Karakter og Virkning og de Forestillinger, der knyttede sig dertil, staar den Dag i Dag klart i min Bevidsthed.

1877 holdt jeg mit Indtog i Nørresundby hos Sagfører Ingerslev, der kjendte Kjær Herred, derunder Hammer Sogn, fremfor nogen.

Den første Tvangsauction, jeg besøgte, var over Gaarden Kikkenborg, som ligger, hvor Kjær Herreds Thing blev holdt i Aarhundreder og nær det Sted, hvor den gamle Kongevej fra Aalborg til Hjørring gaar ind gennem Hammer Bakker. — Kikkenborg ligger nær det Skovparti, som dengang hørte under Skovlund.

Jeg mindes, som det var i Gaar, det smukke østlige Bryn af dette Skovstykke. Nordøst for dette laa en Skovparcel, ca. 1 Td. Land, som Peder Pedersen, Skovlund Hus, med Rentekammerets Tillaelse i Skrivelse af 5. Februar 1831 havde »opelsket«.

Dette Skovstykke erhvervede jeg i 1887 med den Ingerslevske Gaard i Nørresundby. I matriculær Henseende hørte Skoven under Stedet Møgelbjerg, en Parcel fra Vestergaard i Vodskov.

— I mit Fødesogn var der ikke et eneste stort Træ. De smukke Skovrester paa de sydlige og østlige Hæld af Hammer Bakker gjorde paa mig et stærkt Indtryk. Jeg fik paa forskjellig Maade Besked om, at dette i geologisk Henseende interessante Areal havde været skovklædt, og jeg fandt, at det maatte være et smukt og godt Formaal at rejse de gamle Skovrester og beskytte disse ved nye Plantninger. —

Det danske Hedeselskab og dets Kulturarbejde af forskjellig Art stod altid mit Hjerte nært. Fra Barndommen havde jeg lært at se op til de store Navne her indenfor og særlig da Dalgas. Jeg forblev alle Dage en oprigtig Beundrer af hans genialt gennemførte Plantningsværk paa den jyske Hede.

Det bares mig for, at jeg skulde forundes i mange Aar at virke i Egnen om Hammer Bakker. I Følelsen heraf tog jeg mig for — efter at jeg engang havde faaet Foden indenfor — Aar efter Aar, naar Lejlighed gaves ved fordelagtige Kjøb at inddrage Stykke efter Stykke af dette ret uberørte Areal, særlig i det sydlige og østlige Strøg af Bakkerne, det stærkt kuperede og delvist bøgebevoksede Vodskov og Østbjerg Parti.

Samtidig med, at der indleddes en systematisk Tilplantning med Naaetræer omkring de mest vindhærgede Dele, besluttede jeg at iværksætte en Totalfredning af Dyre- og Planterverdenen overalt paa mine Ejendomme, en Side af Sagen jeg aldrig senere lod ude af Betragtning.

Dette var Barndomsdrømmen, der her tog Form og blev til Virkelighed, begyndende i det smaa, og som fuldbyrdedes i min høje Alder — ikke i Vrensted, men i Hammer Bakker, der blev mit andet Hjem.

TIL nærværende Arbejde over Hammer Bakker har jeg nydt alsidig Hjælp og Støtte hos en Række Personer, blandt hvilke Underarkivar A. Køcher ved Landsarkivet i Viborg og cand. phil. Henrik Larsen i København for deres indgaaende Arkivundersøgelser i første Række maa nævnes. Statsgeolog Axel Jessen har velvilligst bistaet mig med Geologien, Arkivar S. Nygård ved Rigsarkivet med visse Dele af Topografien, enkelte Oplysninger stammer fra Postmester C. Klitgaard, Byretsfuldmægtig Petresch Christensen, Helligkildeforskeren Aug. F. Schmidt. Ved Brevveksling med eller personlig Henvendelse i Institutioner som Nationalmuseet, Folkemindesamlingen, Stednavneudvalget, Det kgl. Bibliotek o. a. er en Del nyt Stof fremdraget, andet er i behørig Grad korrigeret. Jeg beder samtlige, der har ydet mig Bistand, om at modtage min Tak herfor. Min største og inderligste Tak retter jeg til Bogens Udgiver, Sagfører A. Olesen, for den Tillid han har vist mig som og for den Rundhaandethed, hvormed han har givet mig Lejlighed til at fuldføre Arbejdet.

November 1929.

NIELS HEDIN.

LANDSKABSILLEDE

*Ud fra Hammer Bakker
ses den lyse Limfjord,
Barn af Vesterhavet
og af Kattegattet.*

*Fra sin Mor i Øster
arved den sin Blaanen,
Vesterhavets Vildhed
ulmer i dens Kamme.*

*Hammer Bakkers Højder
hegner lune Kedler,
som et Maanelandskab,
lyng= og løvbevokset.*

*Grønne Bøgebuske
staar som Dværgekove
spredt i Blomsterlyngen,
som paa Taget Mosset.*

*Op af dybe Reder
dukker Skorstenspiber,
op af en og anden
ensom elsket Afkrog.*

H Ø S T M A A N E N

*Ej mere Vestenvinden fredløs flakker
i Hammer Bakker.
Alt Dagens Liv i Lyng og Krat og Skove
gik hen at sove.*

*Der væves lønligt Guld i Luftens Blaanen,
nu kommer Maanen.
Den vandrer langsomt op ad Himmelbanen
hist bagved Granen.*

*Dens Ansigt over Skovens Topskud titter —
det sorte Gitter.
Dens milde Lys naar ind i Dales Bunde
til Dyr, som blunde.*

*I Skyggen under Busk og Bakkevolde
der sover Trolde.
Og Nisserne og hver en Dværg i Høje
har lukt hvert Øje.*

*Paa Kløftens Hytte falder Maanestriben
paa Skorstenspiben,
og hist og her i Haven den beskinner
smaa Æblekinder.*

*Og Draaber funkler op fra Lyngens Grene
som Ædelstene.
Hugormen blinker nu og da fra Pudens
til Maaneguden.*

*Algod er Høstens Maane, og dens Færden
gør tryk Alverden.
Dens Drømmelys har skænket Skyggedale
en Naadens Dvale.*

HEDEVEJENE

*I Hammer Bakker sig Vejene snor
med forfaldne Spor,
og langs dem Lyngen og Gyvelen gror.*

*Der kørte i Fortid saa mangen Mand
med et trælsomt Spand
igennem det vilde, bølgede Land.*

*Kørte mod fattigt og hengemt Bo
for Hest og for Ko
sit karrige Læs til Lade og Lo.*

*Der vandred i mangt et forgangent Gry
under Solskin og Sky
den fattige Bonde til fjerne By.*

Smaa synkende Huse i dybe Læ
ved et ensomt Træ,
smaa Gaarde med Længerne halvt i Knæ —

de laa og krykked ved Vejene der
langs Krat og Kær
i Solens Brand og i Maanens Skær.

Smaa pjaltede Børn med aarvaagne Blik
Udlængsel fik
ved Synet af dem, der paa Vejene gik.

Og naar de som voksne var naaede frem
fra Bakkernes Gem,
de længtes med Taarer ad Vejene hjem.

Hammer-Stenen, Granitblok fra Storedal,
rejt i Porten 1926 af A. Olesen.

ALMINDELIG BESKRIVELSE

FRA *Porten* strækker sig de gamle Hedeveje, vifteformet, som Grenene paa et Træ, langvejs ud over Hammer Bakker, »med forfaldne Spor – og langs dem Lyngen og Gyvelen gror« – ja, Lyngen og Gyvelen giver bestandig de gamle Hedeveje deres Præg, som de med deres brunt og lila, deres Sommerguld og Vintergrønt skænker Liv og Farve til det ganske Landskab, ofte saa langt som Øjet naar. Medens Vejene spreder sig over Hammer Bakker, løber sammen og skilles, krydses af andre Veje fra andre Kanter og som et Maskenet ligger spundet over Landskabet, er *Porten* i Modsætning hertil det urokkelige Fastpunkt, hvori Traadene knyttes i en fælles Knude, et Pas i Bjergene, hvor Færdselen klumper sammen, i Virkeligheden det Naaleøje, hvorigennem vejfarende af enhver Art i denne Del

HAMMER BAKKER

af Hammer Bakker maa knibe sig. Oprindeligt en vilkaarlig Kløft, formet af Bræelven som saa mange andre Kløfter i Hammer Bakker, et naturligt Skel mellem Møgelbjergmassivet i Vest og det mindre komplicerede Østerbakkeparti paa modsat Side, blev Porten i tidlig Tid betraadt af Bygdefolkene fra den ældgamle Bebyggelse i Vodskoven paa deres ugentlige Færd til Gudehovet og den hellige Kilde langt nordpaa paa Hammeren. Siden blev Porten udvidet, gav Plads for Hammer Kirkevej, der lige saa naturligt fulgte Kildedyrkernes Spor, forudbestemte som disse var i de mindste Enkeltheder, følgende den lige og korteste Linje til Helligdommen saa meget som muligt, men gjort afhængige af stedlige Forhold af enhver Art: Dalfører, Pasovergange, Vadesteder og Højsletter. Hammer Kirkevej blev i nyere Tid en Hovedvej i denne Del af Hammer Bakker, en naturlig Fortsættelse af Vejstammen sydfra. Gamle Veje har, som Sidegrene paa Træet, fra Porten taget Retning østpaa over Alheden, Vodskov Fælleshede, og ned til Vodskov Mose, en er steget i Nordøst over Skeldal, over den forsvundne Ejendom Skoven, over Tvillinghøje og med Retning mod Møgelmose, en har haft vestlig Retning mod Sulsted Kirke, en har ved Pælsdammen og Østbjerg Tingmark krydset kongelig Majestæts Alfarvej og fortsat til Østbjerg. Af disse Veje ligger Sporene begravede i Lyngen og Gyvelen, eller de bestaar endnu som Køreveje, som Forbindelser fra Hus til Hus, eller de er i Nutiden forandrede til pyntelige Fodstier, eller de er gemte og glemte i den opvoksende Skov. Men alle løb de sammen i Porten, indet Under, at Porten derfor i Tidernes Løb blev som et Centrum, det Sted i Hammer Bakker, hvor Pulsen føltes at banke kraftigst. Her i Porten rejstes i nyere Tid en Bauta. Det var Sagfører *A. Olesen*, Skaberen af Hammer Bakker, Vogteren og Bevareren af de Traditioner, der kendes og biliges af enhver, der nu færdes heroppe, som i Aaret 1926 fremdrog denne gigantiske Fjeldblok fra sit Leje i Storedal, hvor Bræven havde henlagt den, og som stillede den frem oprejst paa en Jordforhøjning her, hvor Vejene løber ud til alle Sider og i et Blink, et Udsyn røber os, hvad Hammer Bakker gemmer af uanede Skønheder, en mørkgraa Granit i Mandshøjde, af prismatisk Form, med bred Forside og med to smallere, i Struktur store flammede Bagsider, der vender mod Nord. Denne Bauta, der ved sin Indskription, som fuldt saavel ved sin Størrelse, sin Urokkelighed og Udelelighed, skal minde os om Fortids Liv og Virke i Hammer Bakker, vil til seneste Tider tillige staa som Indbegrebet af alt, hvad der i en Mands Væsen og i hans Livsværk er af stort, urokkeligt og udeleligt. Øverst paa Stenens Forside ses i Medaljon Hammer Bakkers Lærke, Hedelærken – et Blichersk Symbol – stigende til Vejrs under jublende Triller, Sjælens Frigørelse, herunder Indskriften, klare letlæselige Majuskler, enkle og primitive Ord:

ALMINDELIG BESKRIVELSE

I PORTEN HER – FOR OS OG VORE FÆDRE
STAA DENNE STEN
HAMMER BAKKER – AT HÆDRE

Og fra dette naturlige Centrum, *Porten*, med dens Bauta og dens vidtspændende Hedeveje, vil vi da i det følgende indlede vore Studier i og over Hammer Bakker.

Tinghøj, Hammer Bakkers højeste Punkt med Generalstabsmærke.

Det Komplex af Højderygge og dybt indskaarne Dale, som under eet benævnes *Hammer Bakker* efter Sognet, hvori Størsteparten heraf er beliggende, er en typisk Bakkeø. Udtrykket stammer fra *Dalgas*, idet han oprindeligt anvendte Ordet Bakkeø som Betegnelse for visse midts og vestsjydske Højedrag af ældre geologisk Oprindelse, der hævede sig over Hedesletterne. Anvendt paa dette Sted i lidt anden Form som geologisk Terminus for en yngre Istidsdannelse som Hammer Bakker, faar Udtrykket en dybere Betydning end hos *Dalgas*, idet Hammer Bakker – som vi senere skal se – i Modsætning til Hedens Bakkeøer netop har været omgivet af Vand, det hele Landskab derfor hævet sig som en Ø, ikke over lavereliggende Sletter, men over et virkeligt Hav, Fortids-Ishavets øde, skumklædte Bølger. Følger vi fra *Porten Kirkevejen* nordpaa gennem dens forskellige Faser: Skeldal, Springbakken, Dødbakken, og holder vi fra Brødland mod

HAMMER BAKKER

Nordvest, vil vi over den gamle Kongevej ved Ørndalshuset hurtigt befinde os paa *Tinghøj*, Hammer Bakke-Kompleksets Maksimum (281'), med vide Udsyn i Syd over Limfjorden og dens Enge fra Vesterhassing til Gjøl. De nordlige, tildels vest- og østlige Udsyn heroppefra svækkes nutildags i nogen Grad ved den opvoksende Skovs Afspærring; for at orientere sig i disse storslaaede Rundskuer, er det nødvendigt fra Brødland at fortsætte ad Kirkevejen endnu et Stykke, nordøst op over Torndal og over i det nogle Meter lavere liggende Grindstedbakkeparti og gøre Brug af *Torndals Høj* (227') eller *Bitte Oles Høj* (219') her som bedst egnede Udsigtspunkter. I begge Tilfælde vil Indtrykket af, at vi befinder os paa en Ø, baarne af Bakkerne højt over lave grønne Kyster, uimodstaaeligt og med al ønskelig Tydelighed bemægtige sig vort Sind. Medens Udsigten mod Syd med Limfjordens blaa Vande i det fjerne til Stadighed giver os som en kraftfuld Mindelse af dette Fortidshav i Hænde, øjner vi nu til de øvrige Verdenhjørner fra Hammer Bakkers Høje kun dette Havs Bund, et udtørret Leje, forlængst græsklædte Sletter med Byer og Gaarde, afgrænsede af andre Højdedrag – Lande hinsides Fortidshavet – Bakkeøer som Vesterhassingknuden og Hvorupknuden, sammenhængende Landmasser som Jydske Aas med dens lave, bølgeformede Affald.

Aaløb med ringe Fald, mod Øst Ger Aa til Kattegat, mod Vest Lindholms Aa og Ry Aa, hver paa sin Side af det omfattende Bassin, som nu udgør Store Vildmose, leder langeligt glidende det ferske Vand fra dulgte Kilder ved Bakkernes Fod ud gennem Sletterne; disse Aaløb udgør Fortidshavets dybeste Render. To Gange, til højst forskellige Tider og med Aartusinders Mellemrum, har Havet skyllet mod Hammer Bakkers Fod; men kun i Istidshavet laa Bakkeknuden som en Ø. I Litorinahavet, det geologisk set forholdsvis unge Stenalderhav, der paa Bakkernes Sydside delvis har Kystlinje tilfælles med Istidshavet, skød Bakkerne sig som Dele af en Halvø ud fra Jydske Aases Landkompleks gennem en lav Tange, det nu næppe kendelige Højdedrag, der udgør Vandskellet mellem Ryaatilløbene og Lindholmsaaens Kilder paa den ene Side, Geraaens Kilder paa den anden; dette Vandskel har Retning fra Hammer Bakkers nordøstlige Fjerdings, Grindstedpartiet, over hvor nu Hjallerup og Gammelkirk ligger, imod Jydske Aas.

Medens man i Naturen vanskeligt vil kunne overse de store Højdedrag og, ved blot at færdes i og om dem, opnaa et klart Billede af deres Beliggenhed, deres Skikkelse paa Baggrund af Omgivelserne, da vil Forholdet, hvor det som her drejer sig om et isoleret Bakkeparti eller Bakkeknude, selvsagt være anderledes. Søger vi derfor modsat Vej, ved udefra, fra det omgivende Land at danne os et Skøn over Hammer Bakker, ude-

ALMINDELIG BESKRIVELSE

fra at betragte Dannelsen som en geologisk Enhed, da vil det ølignende, Hammer Bakkers egentlige og dybeste Karaktertræk, ogsaa her beherske Billedet og gøre sig i lige Grad gældende, hvad enten vi beskuer Bakkerne fra de lave Sletter foran deres Front, fra Limfjordens brede Alfarvej, fra Jydske Aas, eller om vi fra Glamhullerne i Thise Kirketaarn henfalder i Betragtninger over deres Silhuetters luftige blaanende Skønhed højt oppe over Vildmosens Ødemarker.

Bitte Oles Høj i Grindstedpartiet, nu delvis ødelagt ved Grusgravning.

HAMMER BAKKER er et Barn af den gamle Bræ. I en fjern Fortid, tolv tusinde, andre mener tyve tusinde Aar tilbage i Tiden, skød Bræen sig for sidste Gang som et stivnet Hav fra Skandinaviens Højfjælde ned over den jydske Halvø — en Verden af Is, et uhyre Krystal. Det var den store Fimbulvinter, der var kommen, Geologernes sidste Istid. Og langsomt var den skredet frem paa sin Bane, som slige store Tider har for Skik, en uafvendelig Skæbne i Anmarsche gennem utalte Aartusinder. Denne sidste Istid, denne hvide Død, havde i Norden afløst en Interglacialtid, en varmere Jordperiode efter en endnu ældre Istid, om hvis Tilstedeværelse for begge Perioders Vedkommende næppe noget Spor og ingen geologisk Dannelse i eller om Hammer Bakker véd at fortælle.

Grænsen for Bræens Udstrækning i Syd under den sidste Istid kan for Jyllands Vedkommende drages efter en Linje fra syd for Bovbjerg paa

HAMMER BAKKER

Den stejle Skrænt under Baalhøj.

Vestkysten til Dollerup ved Hald Sø. Her bøjer Linjen i sydlig Retning og fortsætter med mindre Bugtninger til den danske Grænse, som den passerer ved Paddeborg. Alle de Moræneaflejringer, som findes i Overfladen nord henholdsvis øst for denne Linje, er da dannede indenfor nævnte Periode.

Nu stiller det sig saaledes, at selv i en Tid, hvor Isen har haft sin største Udbredelse og Mægtighed – Tusinder af Aar – at den da har været udsat for periodiske Svingninger, hvis Retning og Størrelse ene har været afhængige af, om Bræens Vækst nordpaa eller dens Afsmeltning fra modsat Front paa et givet Tidspunkt har tilkæmpet sig Overtaget. Bræen var – som den den Dag i Dag er Resultatet af to hinanden modvirkende Kræfter – indenfor et vist Tidemaal altid kun delvist stationær. Rækker af Aar med stærkt Snefald i Højfjældene og ringe Afsmeltning mærkedes i Jylland Hundreder af Aar senere som en Opsvulmning af Isen og et Fremstød af Isranden mod Syd og omvendt i varmere Aar. Under sin Flugt nordpaa henimod Istidens Slutning, og efter at Kulden i nogen Grad tog af, et Tidemaal paa atter nogle Tusinder af Aar, stod Isranden derfor snart lidt nordligere, snart lidt sydligere over Vendsyssel. Herved dannedes langs

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Sagfører A. Olesen i Hammer Bakker (ældre Billede).

den daværende Isrand snart karakteristiske Randmoræner, skarpe Rygge af Sand og Grus, snart større, langstrakte Bakkedrag, bestaaende af det Sand, som Isen havde ført med sig, og som ved dens Smeltning skylledes frem. Saadanne Bakkerygge og større Bakkedrag, der har en udpræget Længdeudstrækning, kan ofte indordnes i bestemte Systemer, der angiver mindre Fremstød af Indlandsisen eller Strækninger, hvor Isranden i længere Tid har været stationær. De kaldes Israndslinjer.

Om en saadan *Israndslinje* i Hammer Bakker, hvorover Bræen har staaet med sin Sydrand gennem Aarhundreder, udtaler Geologen *Axel Jessen* sig i sin »Vendsyssels Geologi«,¹ idet Forfatteren paa Grundlag af foretagne Undersøgelser, sammesteds gør Rede for Bakkeøens hele geologiske Opbygning: En tydelig Israndslinje kan følges tværs over Hammer Bakker fra Vest-Nordvest til Øst-Sydøst delende dette Højdedrag i et sydligt højere liggende, stenfattigt Terrain og et nordligt lavereliggende smaakuperet Landskab. Denne Skrænt, der paa sine Steder staar meget stejlt, og som har en Højde af indtil tredive Meter, maa angive Israndens Beliggenhed paa det Tidspunkt, da den sydlige Del af Hammer Bakker aflejredes som en stor Deltakegle foran Indlandsisen. — Andetsteds i samme Arbejde,² under Omtalen af yngre Diluvialsand og Diluvialgrus i Vendsyssel, kommer Forfatteren ind paa mere direkte at beskæftige sig med Arten og Beskaf-

HAMMER BAKKER

fenheden af det Materiale, hvoraf Bakkerne er opbyggt: Da Indlandsisen ved Slutningen af den sidste Glacialtid smeltede bort fra Vendsyssel, blev noget af det Ler, Sand og Grus, som Isen havde ført med sig, efterladt som et Morænedække over Landet. En Del af Sandet og Gruset ophobedes umiddelbart ved Isranden, enten op mod denne eller i Lavninger og Huller i Isens Randzone, og blev ved Isens Bortsmeltning efterladt som Bakker. — Disse Sand- og Grusmasser, sammenskyllede og sorterede af Vandet, hvoraf Bakkerne bestaar, kaldes af Geologerne Diluvialsand og Diluvialgrus og henføres til de glaciofluviale Aflejringer.

Blandt betydelige Forekomster af Diluvialsand i Vendsyssel omtaler *Axel Jessen* Hammer Bakker: Den sydlige Halvdel af dette store Bakkeparti bestaar af ensartet Diluvialsand af meget stor Mægtighed og uden Morænedække. Tværs over Bakkeøen kan der fra Vest-Nordvest til Øst-Sydøst følges en noget ujævn, men høj og stejl Skrænt (Israndslinjen); sydvest for denne Skrænt findes et højtliggende, temmelig jævnt Plateau, der ud mod sin Rand er gennemskaaret af en Mængde Kløfter. Nordøst for Skrænten er Landet lavere, men har en uregelmæssig, smaakuperet Overflade, og det Grus, der findes ret almindeligt her, kan i sin øvre Del have en moræneagtig Karakter.

Forfatteren udtaler sig endelig mere direkte om den høje og stejle Skrænt, i hvilken han ser en stærkt typisk Israndslinje, hvorover Indlandsisen under sin Afsmeltning i længere Tid har ligget med sin Rand, og han slutter paa dette Sted med, under Henvisning til de Omstændigheder, der efter hans Formening har været direkte Aarsag til de uhyre og skarpt lokaliserede Ophobninger, at slutte, at de Dele af Hammer Bakker, der ligger syd for Skrænten, maa betragtes som et Slags Randdelta, aflejret af en stor subglacial Smeltevandsflod, der naede frem til Isranden paa dette Sted.

Vender vi fra disse Digressioner inde paa rent geologisk Omraade, tilbage til Tinghøj, til vore Betragtninger »i Marken«, til den øverste Rygning tværs over Hammer Bakker, her 281 Fod over Havet, befinder vi os i Virkeligheden i dette Øjeblik paa selve den gamle Israndslinje, Bræns Sydfront paa denne Kant af Landet. Skrænten, der flere Gange ovenfor er omtalt, har vi her i Nord, hvor Skovbrynet til Branth's Plantage dæmmer op, og med dens dybe Styrte umiddelbart foran vor Fod. Vi mærker os heroppe fra med Lethed Rygningen, der følger Skræntens Rand i begge Retninger og i sit fortsatte Forløb fra Attrup til Sulsted Kirke deler Hammer Bakker i to naturlige Halvdele, et sydligt stortskaaret og et nordligt, lavere, smaakuperet Landskab.

Paa Kortet over Hammer Bakker kan man ved gennem Tinghøj at lægge en Linje, der forbinder Højdepunkterne i Rygningen fra Sydøst til Nord-

*Schematisk
Oversigtskort
over
Hammor Bakker*

Hovedvandskel - - - - -
Israndslinje - . - . - .

Skalaafstand 1000 m

1. Mølbjerg.	14. Smolbjerg.	28. Hestedal II.
2. Tornbakke.	15. Lillemose.	29. Spindebakke.
3. Hovstrupdal.	16. Flyet.	30. Birkemose.
4. Karlsbjerg.	17. Østerbakke.	31. Gulleshøj.
5. Tiphøj.	18. Ravndal.	32. Baalhøj.
6. Melsbækdal.	19. Høj Nr. 25.	33. Kællingdal.
7. Fredet Bakker.	20. Tvillinghøje.	34. Paradisdal.
8. Østerbækdal.	21. Hestedal I.	35. Østbjerg Bakke.
9. Kikkenborg Bakke.	22. Gedebakke.	36. Dødbakke.
10. Læsdal.	23. Smedebakke.	37. Brødlandshøj.
11. Løvdal.	24. Pebermose.	38. Ørndalshøje.
12. Møgelbjerg.	25. Blæshøj.	39. Brødlands Sø.
13. Elverdal.	26. Bitte Oles Høj.	40. Søbakke.
	27. Mellemdal.	

HAMMER BAKKER

vest, paa een Gang give en Skitse af Hovedvandskellet gennem Bakkerne og samtidig delvist markere Israndslinjen. Fra Tinghøj øjner vi, hvorledes Vandskellet begynder nede ved den sydligste Gravhøj i Tvillinghøjgruppen (Nr. 25), følger Rygningen øst og nord for Korsdal for her at danne det knivskarpe Skel mellem Indgangen til Korsdal i Syd og Indgangen til Støredal i Nord. Skellet tager nu Retning fra Tvillinghøje (200') over *Brødlandshøj* (232') og Brødlands Mølle (209') til Ørndalsskrænten (221') – den gamle Israndslinje – som den følger over Ørndalshøjene (Nr. 45 og 46, 263'), Ørndalshuset til Tinghøj (281') og forlader lidt før *Baalhøj* for over Baalhøj (231') at tabe sig i Nordvest i et særdeles kompliceret System af Bakker og Dale syd for Sulsted Kirke.

Teoretisk set skulde Vandskel og Israndslinje overalt i Hammer Bakker falde sammen; men, som man af de to paa Kortet optrukne Linjer vil se, er der Afvigelser baade i Sydøst og Nordvest, hvor Vandskellet begge Steder ligger syd for Israndslinjen, idet denne i Sydøst falder stejlt mod Pebermosen og fortsætter som en stærkt bugtet Skrænt langs Torndal til Brødlands Sø og Ørndal, for atter i sit nordvestlige Forløb at danne en Divergens og trække sig nordpaa over Spindebakken og ud langs med Langelundsdaalen.

Til Spørgsmaalet om disse Afvigelser fra Normalen knytter *Axel Jesen* følgende Bemærkninger: De uregelmæssige Højde- og Terrainforhold mod Syd og Sydvest kunde tyde paa, at denne Del af Hammer Bakker er ældst, og at hele Bakkepartiet maa opfattes som et System af senere sammensmeltede Deltakegler, dannede ved Siden af hinanden og bagved hinanden langs den successivt tilbagevigende Isrand, men saaledes, at den store Skrænt betegner en Hoved-Stagnationslinje, hvor Israndens langvarige Ophold har haft afgørende Betydning for de orografiske Forhold. De to skitserede Linjer, henholdsvis for Vandskel og Skrænt (Israndslinje), synes at tyde paa, at medens Isranden i lang Tid har ligget fast mod Sydøst, har den mod Nordvest trukket sig et Stykke tilbage, og et nyt Bakkeparti er opstaaet foran den (sydøst for Sulsted Kirke). At Vandskellet mod Sydøst ikke følger selve Randen af Skrænten kan skyldes Erosionen, idet Vind og Regn har virket paa dette Terrain i henved 20000 Aar. I Særdeleshed i den første arktiske Tid, før Sandbakkerne dækkedes af Vegetation, har Vinden kunnet flytte store Mængder af det løse Sand, hvorved Terrainet paa nogle Steder kunde sænkes adskillige Meter, medens samtidig oprindelige Kløfter og Lavninger fyldes ud.

Med Hensyn til den geologiske Kronologi i Vendsyssel gør der sig for Tiden følgende Opfattelse gældende, idet Jordaflejringerne her opstilles skematisk med de ældste Lag først:

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Parti af Hovedvandskellet med Brødlandshøjen, til venstre et gammelt Skeldige.

1. Skrivekridt.
- Næstsidste Glaciertid:
2. Moræneler, Diluvialsand m. m.
- Sidste Interglaciertid:
3. Marint Ler, øverst arktiskt, nederst borealt.
- Sidste Glaciertid:
4. Glaciale Dannelser, Moræneler, Morænesand, diluvialt Ler, Sand og Grus.
- Senglaciertid:
5. Nedre Saxicavasand.
 6. Yoldialer.
 7. Øvre Saxicavasand.
 8. Ferskvandssand og Ler med arktiske Planter.
- Postglaciertid:
9. Zirphæalag.
 10. Nedre Ferskvandsdannelser, Tørv m. m. (under Fjordlagene).
 11. Marine Dannelser, Dynd, Ler, Sand, Grus, Strandvolde.
 12. Øvre Ferskvandsdannelser, Tørv, Dynd, Mosekalk, Sand i Aa-dalene m. m.
 13. Flyvesand.

HAMMER BAKKER

Af disse Lag ligger Skrivekridtet som prækvartær Undergrund overalt i Vendsyssel; men medens det i Syd nærmest Limfjorden paa adskillige Steder kommer frem i Overfladen og har været kendt og anvendt her i umindelige Tider, var man indtil for faa Aar siden uden Kendskab til, hvilken Stenart der fandtes under Istidsaflejringerne i det nordlige Vendsyssel; Geologen *Forchhammer* har saaledes i sin Tid skrevet⁸ om en mulig Forekomst fra Juraperioden ved Hirtshals. Takket være de, dels af private, dels af Danmarks geologiske Undersøgelse foretagne Dybdeboringer i Vendsyssel, er det i de seneste Aar lykkedes at fastslaa, at Kridtet overalt er Landsdelens ældste og nederste Dannelse, ligesom Paastande om Forekomst af Juradannelser hermed er tilbageviste.

Om Undergrundens vekslende Beliggenhed i og om den sydlige Del af Hammer Bakker oplyses gennem følgende Boringer, der er bekostede af Sagfører *A. Olesen* og udførte i 1913–14 af nu afdøde Ingeniør *Jochimsen*, da der skulde skaffes Vand til Aandssvageanstalten:

1. Boring tæt nordvest for Vodskov, 70 Fod o. H.:
119 Fod Sand og sandet Blaaler, derunder Kridt.
2. Boring ca. 1 km. nord for Vodskov, 60 Fod o. H.:
235 Fod Sand og Ler, derunder Kridt.
3. Boring ca. 1 km. nord for Vodskov:
210 Fod Sand og Ler, Kridtet ikke naaet.
4. Boring ca. 1 km. syd for Vodskov (Andelsmejeriet i Rærup):
209 Fod Sand og Ler, derunder Kridt.

Dannelser, der er yngre end Skrivekridtet, men ældre end de glaciale Aflejringer, hørende til 4. Etage, hvoraf Hammer Bakker bestaar, saaledes som man kan finde disse i Sydvestjylland, a: Ferskvands- og Saltvandslag hørende til næstsidste Interglacialtid og derunder b: Moræneler, der repræsenterer første Glacialtid, er som foran kortelig omtalt hidtil ikke paavist i eller om Hammer Bakker saalidt som i den øvrige Del af Vendsyssel. Dannelser umiddelbart herover, c: Moræneler og Diluvialer fra næstsidste Glacialtid og d: marint Ler fra sidste Interglacialtid hørende til 2. og 3. Etage, er vel fundne i Vendsyssel, nemlig ved en enkelt Dybdeboring ved Skærumhede, 11 Kilometer vest for Frederikshavn; men begge savnes de i og om Hammer Bakker og er næppe at finde saa sydligt.

Efter at Bræen i den sidste Glacialtid havde kværnet og malet sit golde Mel færdigt og hobet det op foran sig i fantastiske Dynger, eller i tavs Majestæt hævet sig med sin dødsensøde Isrand over dybe, lergule Floder, men allerede nu paa Flugt mod Nord for et varmere Tidemaal i Anmarsche, overskylltes de lavere liggende Dele af Vendsyssel af selve Oceanet nordfra, det

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Karlsbjergbakkerne i Aftendis, i Mellemgrunden den delvis ødelagte Langhøj Nr. 32.
(Efter Maleri af J. C. Schlichtkrull 1924.)

senglaciale Ishav. Vi faar en Landsænkning, under hvilken de senglaciale Lag, nedre Saxicavasand og herover Yoldialeret – næst Kridtet Limfjordsindustriens kostbareste Materiale – afsættes. Hammer Bakker hviler paa den Tid fuldt færdige i deres storslaaede Arkitektur som en Böcklinsk Vision over Vandene. –

I store Træk former den geologiske Udvikling i Vendsyssel efter Is-havstiden og den store Landsænkning sig da saaledes, at de øvre Lag af senglaciale Dannelser, øvre Saxicavasand, arktiske og subarktiske Ferskvandslag med arktiske Planter og de første Spor af Mennesker (Rensdyrtiden, den alluviale Skovtids Begyndelse, kendt bl. a. fra Klinten mellem Løkken og Lønstrup) aflejres under en følgende Landhævning, medens Zirphælaget betegner en mindre Sænkning i det nordligste Vendsyssel.

Den store nordeuropæiske Landhævning i »Ancylustiden«, da nuværende Østersø var et Indhav (»Ancylussøen«) og den ældste Stenalderes Mennesker boede ved Indsøer her i Landet (Mullerup-Kulturen), da arktisk Flora og Fauna var fortrængt og Landet klædt med store Fyrreskove, hvori Egen begyndte at vise sig, og Elg, Urokse, Kronhjort, Vildsvin og andet Storvildt strejfede om, repræsenteres ved de nedre Ferskvandslag (10. Etage).

Herefter følger Landsænkingen i Stenalderen, »Litorinatiden«, da Havet for anden Gang skyllede om Hammer Bakkers Fod, en varm, fugtig Periode, da Landet laa lavere end nutildags, da Eg delvis havde fortrængt Fyr, Elg og Urokse var sjældnere, den ældre Stenalderes Køkkenmøddingetid (Ærtebøllekulturen), Tiden for vort Lands forhistoriske Kulturudvik-

HAMMER BAKKER

Bakker ved Melsbæk, i Baggrunden skimtes Lundby Bakker syd for Fjorden.
(Efter Maleri af J. C. Schlichtkrull 1927.)

lings største og mest gennemgribende Forandring ved Overgangen til den yngre Stenalder.

Derefter følger den sidste Landhævning, øvre Ferskvandsdannelser (12. Etage), der er paavist indtil ind i Bronzealderen, men muligt vedvarer, dog i saa ringe Maalestok, at vi hidtil ikke har kunnet skønne den, og endelig Nutidens Flyvesandsdannelser (13. Etage), kendte og frygtede i Vestvendsyssels Klitsogne og ingenlunde ukendte hverken øst- eller vestpaa i Hammer Bakker.

Betragtet som isoleret Objekt, som en geologisk Enhed, indtager Hammer Bakker et Flademaal paa 2250 ha. eller 4079 Tdr. Land, regnet efter en Linje, der løber langs med Bakkeøens Fod. Denne Linje, der paa naturlig Maade Vejen rundt burde følge det sen-glaciale Havs Kystrand under Bakkehældet, er af Hensyn til visse topografiske og lokalhistoriske Ejendommeligheder i det følgende underkastet mindre Afvigelser og paa sine Steder lagt en Kende yderligere. Den tænkes løbende syd om Gammel Vodskov, øst og nord om Attrup og Møgelose, syd og vest om Grindsted og nord om Myren, paa hvilken sidste Strækning den paa flere Steder følger tydeligt paaviselige Kystlinjer, og hvor den ovenfor Grindsted passerer langs en af de bedst bevarede og højst beliggende Lokaliteter for sen-glacialt Strandgrus i det sydlige Vendsyssel.⁴ Linjen fortsættes herfra nord om Hammeren, Hammer Kirke og Hammer gamle Præstegaard til Stapris, tæt vest om Sulsted Kirke, vest om Hostrup og Bak Mølle. Fra Mejlsted til Langbrovase trækkes Grænsen langs den gamle Tingvej og samtidig følges de

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Udsigt fra Østbjerg Bakke over Kællingdal mod Karlsbjerg.
(Efter Maleri af J. C. Schlichtkrull 1926.)

gamle Kystlinjer, af hvilke adskillige, stammende fra det senglaciale Hav, ligger i Højder paa 22–25 Meter over Havet, men hvor ogsaa og i Særlighed Stenalderhavets Kystlinje er tydeligt aftegnet.⁵ Herfra danner den gamle Sæbyvej Arealets Sydgrænse, senere Vodskovvejen; men til Slut bøjer Linjen syd om Tidselbakken med Vodskov Kirke for over Møllebrinken at naa sit Udgangspunkt i Gammel Vodskov.

Bakkekomplekset er beliggende indenfor tre Sogne, *Hammer, Sulsted og Horsens*, den overvejende Del som foran nævnt i Hammer Sogn og kun et ubetydeligt Hjørne i Øst med den ene af Tvillinghøjene (Nr. 21) i Horsens. Positionen er udregnet for den omtrent midt i Arealet liggende Tinghøj, der, som Bakkernes højeste Punkt og i geodætisk Henseende ypperligt placeret, ganske naturligt er valgt til trigonometrisk Station for denne Del af Vendsyssel. De geografiske Koordinater for Tinghøj er Bredde: $57^{\circ} 08' 05''.4$, Længde vest for Rundetaarn: $+ 2^{\circ} 34' 09''.5$, idet Rundetaarn ligger $12^{\circ} 34' 39''.9$ øst for Greenwich. — I Henseende til kommunale Interesser i Hammer Bakker har man forsøgt at dele dem i to Dele efter Sognekommunens Grænse, de egentlige *Hammer Bakker*, den største og umiddelbart smukkeste Del af Terrainet omfattende Vodskovs, Østbjergs og Grindstedpartiet i Øst, *Sulsted Bakker*, med Gulleshøj som højeste Punkt ($269'$), omfattende Vestbjergpartiet og Branths Plantage (Dal) i Vest. Medens Bakkerne kun i ringe Grad berøres af Sognegrænsen mod Horsens, hvor denne i Form af en Kile skyder sig ind over Højlandet og i et Udsnit afskærer for Horsens Sogn den ene Tvillinghøj og den ved Foden

HAMMER BAKKER

Vesterbækdal, i Huset i Baggrunden bor Mari' paa Bakken (ældre Billede).

heraf beliggende ejendommeligt byggede krogformede Hestedal, for herefter atter at drage sig uden for Højlandet og i et bugtet Løb øst for Møgel-mose at tabe sig ud over Slettelandet, løber Sulsted Sognegrænse i en bred S-formet Slyngning umiddelbart tværs over Komplekset fra Syd til Nord.

Efter at være kommen nede fra Kæret nogenlunde midtvejs mellem Agdrup og Langbrovase skærer Sulsted Sognegrænse den gamle Tingvej syd for Melsbæk og følger Resterne af et gammelt Dige først i Nord til Melsbæk, derefter i ret Vinkel i Vest tæt syd om Vesterbækhuset, hvor Grænsen atter forandrer Retning og løber i lige Linje nordpaa i den ud-gravede Vesterbækgrøft. Bakkedraget krydses her vest for *Kællingdal* og Sognegrænsen løber over Skelhøjen (Nr. 37), vest om Gaarden Søen, tværs over den nu delvist tilgroede Vandsamling Søen, vest om Søhuset, langs med en Sandvej indtil Rygningen af Hammer Bakker i den naturlige Lavning mellem Baalhøj og Tinghøj er naaet. Her tager den nordre Slyngning sin Begyndelse, idet Sognegrænsen bugter sig ad Bakkekammen langs den gamle Israndslinje først i sydøstlig Retning til Maksimum, hvor Tinghøj og Gulleshøj ligger fjernet nogle hundrede Meter fra hinanden, hver paa sin Side af Skellet, senere i Øst til den gamle Kongevej, der naaes umiddelbart nord for Ørndalshusets Toft. Kongevejen er Sognegrænse et Stykke ned ad Ørndal, derefter løber Grænsen over Branths Ejendom Sø-

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Spindebakken ved Dal, tidligt Foraar.

bakken over til Hammer Præstevej, som naaes syd for Gammeljordshuset, og i nordvestlig Retning, følgende Præstevejen og senere Vejen til Stapis, med den hellige Kilde til den ene, Hammeren med sin Kirke til den anden Side, forlader Sulsted Sognegrænse Hammer Bakker et Par hundrede Meter vest for den gamle Præstegaard.

SOM alle yngre Dannelser ejer Hammer Bakker et friskt, uroligt, i geografisk Henseende smaatskaaret Præg; de oprindelige Terrainformer er velbevarede, Forvitringen er ikke trængt videre dybt ned. Dette giver sig til Kende paa Bankerne og Bakkeryggene, der staar med bratte Skrænter, undertiden – som det er Tilfældet med *Spindebakken* (209'), *Karlsbjerg* (171'), *de fredede Bakker* ved Melsbæk (170'), tildels Bakken ved Østbjerg (241') – næsten lodrette Styrter, der forlener disse Dannelser med noget udpræget forbjergsagtigt i Karakteren, hos andre – isolerede Toppe som *Gesdebakken* (122') og *Smedebakken* (134'), »den nør'e Bak» (186') og de spidse Kalotter (116' og 136') syd for Vesterbæk og Melsbæk – skaber Lighed med Vulkankegler eller Maanebjerge.

Det ses paa Dalene, der har stejle Sider, men paafaldende plan Bund. Blandt Dalene i Hammer Bakker gør der sig iøvrigt en Væsensforskul gældende i Formen og Udseendet, hvortil Grunden maa søges i deres vidt forskellige Dannelsesmaade. Medens nogle, lange og smalle Furer, i Sær-

HAMMER BAKKER

delethed Torndal i sit Forløb fra Brødlands Sø til Pebermosen, Langedalsdalen fra Spindebakken til Sulsted Kirke, men ogsaa visse øst- og vestløbende Slugter syd her for og muligt Korsdalen paa et tidligt, Vandsteddal paa et noget senere Tidspunkt, er at betragte som Afløbsrender for Smeltevand, parallele med og langs med Isranden, er i Modsætning hertil Rækken af de sydlige saakaldte flaskeformede Dale: Tandal, Hovstrupdal, Østbjerg-Vesterbækdal, Melsbækdal og til Dels Løvdal med sine Sidedale, alle med mer eller mindre bred Basis og et smalt, snævert Udløb, at betragte som Skred opstaaede ved Grundvandets Udgravning gennem Aartusinder. Stærkest har denne udskridende Tendens vel optraadt i den arktiske Tid, da Isen endnu laa i Bakkernes Nordrand, og store Vandmasser pressede paa fra Nord og trak gennem Sandet ud til Sydsiden, hvor der da ej heller var nogen Vegetation, der kunde binde og holde paa Jorden.

Nogle Dale, som f. Eks. de radiært udløbende Dale i Grindstedbakkepartiet: Hestedal, Mellemdal, Dybdal og muligt Bjergdal, skylder overvejende Vanderosionen deres Dannelse, men kan være udgravede i Tidernes Løb. Paa samme Maade kan de mange, i Torndal paa Strækningen mellem Pebermosen og Torndal Bro udmundende, landskabeligt set ualmindelig skønne og dybt nedskaarne Kløfter, hvortil slutter sig Storedal med dens vidtløftige Forgreninger, være opstaaede – Sidedalene til Langedalsdalen paa lignende Vis; – men udelukket er det ikke, at disse Kløfter i deres første Anlæg er korte Flodrender for det Smeltevand, der under stort Tryk kom frem ved Isranden, og som, da der ikke var anden Vej, skulde op over Sanddeltaet foran. Saadanne korte, opadløbende Flodrender, der udgaar fra tidligere Isrande, kendes fra andre Steder i Jylland, hvor Indlandsisen har bevæget sig nede fra Lavninger og op mod højere Land. Kællingdal ved Østbjerg og Ravndal ved Attrup synes, trods deres noget afvigende Bygning, at være almindelige Erosionsdale, der har ædt sig indad i Bakken mod dennes højeste Parti. At Retningen, i Særdelethed for sidstnævntes Vedkommende, er en anden end den sædvanlige, betyder næppe saa meget; det er en sekundær Erosion, begyndt efter Bakkernes Dannelse, og derfor, ligesom saadanne Dale, søgende centripetalt fra Randen ind mod Bakkens Top. Der er næppe noget i Undergrunden, der kan bestyrke Antagelsen af, at vi i Ravndal f. Eks. har et Jordfaldshul eller en Spalte. Endelig er der den krogformede Hestedal nord for Tvillinghøje, der, som omtalt, delvis ligger i Horsens Sogn. Det spiralagtigt snoede ved Formen af denne Dal, der umiddelbart forleder én til at antage, at den er dannet i Bræns Tid i en Strømhvirvel fra det gennem Ørndal-Torndal-Pebermosen fossende Smeltevand, skylder snarere sin Dannelse det mere nærliggende og knapt saa fantastiske Forhold, at Beliggenheden i Jordsmonnet af vand-

ALMINDELIG BESKRIVELSE

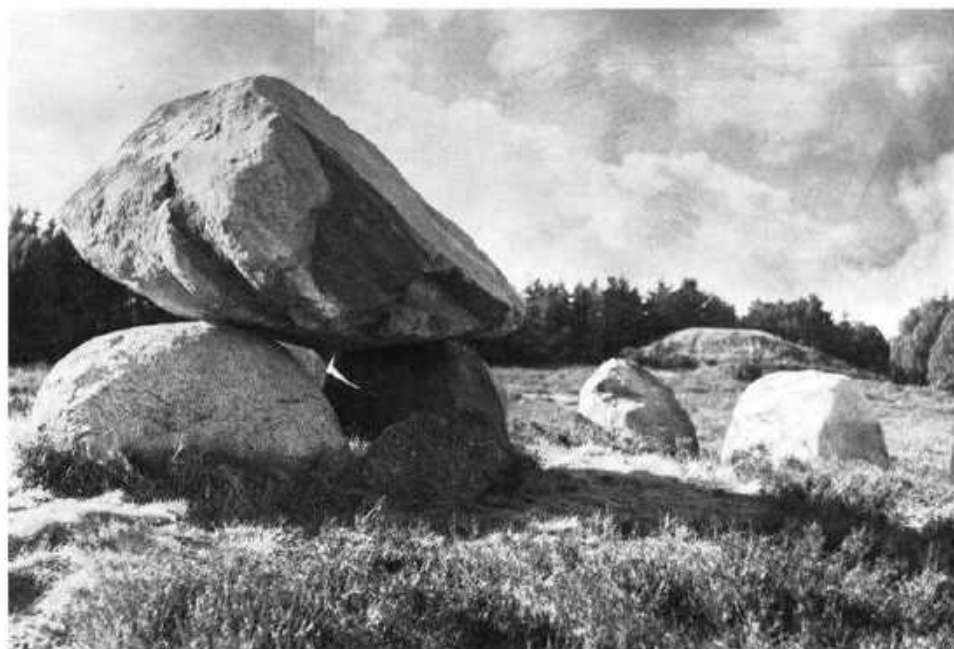

Fredet Bakker, i Baggrunden Høj Nr. 35.

førende og vandstandsende Lag her er saa uensartet fordelt, at Dalen har maattet æde sig ind paa denne noget aparte Maade.

I de diluviale Dannelser, hvoraf Hammer Bakker er byggede op — som vi af det foregaaende har set i langt overvejende Grad ensartet Diluvialsand, hvorover der, hyppigere i den nordlige end i den sydlige Del af Bakkerne, kan paavises et tyndt Morænedække — findes der hist og her Pletter med lagdelt Grus, men kun paa ganske faa Lokalteter i saa stor Mængde, at det kan betale sig at grave det ud.⁶ Den meste Grus, der i industrielt Øjemed graves i Hammer Bakker, stammer fra Morænedækket og fra et smalt Strøg tværs over Bakkeøens nordlige Del. En enkelt Grusgrav syd-sydøst for Hammer Kirke har været ført ned til større Dybde og viste: øverst 1,5 m. Morænegrus, der bestod af større og mindre Sten, fast sammenpakkede og uden Sortering eller Lagdeling, derunder rullet Grus med Sten af Størrelse som et Æg eller en knyttet Haand. Dette nederste Grus, hvis Mægtighed var mindst 3 m., viste en svag Lagdeling, der fremhævedes ved Striber af Sand og fint Grus. Da Lagdelingen er saa lidt iøjnefaldende, og da det fine Materiale mellem Stenene er meget leret, maa det antages, at Stenene og Gruset er afsatte af en lerfyldt Smeltevand selv enten under Isen eller umiddelbart foran Isranden, og saa hurtigt, at Sorteringen efter Kornstørrelse er bleven meget ufuldstændig.⁷

HAMMER BAKKER

Stenblokke fra Hammer Bakker, her anvendte til en rekonstrueret Runddysse, i Baggrunden »Kongehøjens» (Høj Nr. 8).

I det stenede Sand, der har sin Plads paa Bakkernes Overflade, og som er en Morænedannelse i Lighed med de øvre Gruslag – muligt i Virkelighed en Bundfald, der er holdt tilbage, efter at det fine Materiale, hvori det har været opblandet, er bortvasket ved Regnvandets Virksomhed – ligger de store Sten og de erratiske Blokke; disse finder stor teknisk og industriel Anvendelse og forsvinder derfor mere og mere for hvert Aar, der gaar. I Hammer Bakker synes Blokkene i tidligere Tid fortrinsvis at have haft deres Leje paa det sydvestlige Affald mellem Vestbjerg og Vodskov,⁸ uden at der derfor er noget Strøg i Bakkerne, hvor de nutildags kan siges helt at mangle. Blandt meget store Blokke, der er fundne i oprindeligt Leje i Hammer Bakker, stammer saaledes Bautaen i Porten fra Storedal, men Overliggeren til det rekonstruerede Dyssekammer ved Møgelbjerg ganske vist fra Vestbjergbakkerne i Nærheden af Karlsbjerg.

Hvad selve Arterne af Sten angaar, da er der næppe nogen Forskel paa, om Materialet stammer fra Moræner eller glaciofluviale Dannelser. De fleste Sten i Hammer Bakker hører til de i Norge og Sverige almindeligt forekommende Bjergarter, der ikke er lokaliserede til et enkelt bestemt Omraade: Granit, Gnejs-Granit, Kvartsit, Hornblendeskifer, Brudstykker af

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Pebermosen med et kratbevokset Parti af den stejle Skrænt.

Pegmatitgange i Indlejrning o. s. v., og som derfor ikke har synderlig Værdi i glacialgeologisk Henseende. Typiske »Lede-Bjergarter« fundne overalt i Hammer Bakker er Rhombeporfyr, der er almindeligt forekommende, men stærkt varierende i Udseende, Rhombeporfyr-Konglomerat, graa eller brun af Farve, der ligesom Rhombeporfyren stammer fra Oslofjord og har samme Værdi som Ledebjergart og endelig Bredvadporfyr fra Dalarna. Ogsaa denne sidste Sten er ret almindelig i Hammer Bakker. Tilsammen angiver disse tre Eruptiver Indlandsisens Bevægelsesretning fra Skandinavien mod Vendsyssel. Sjældnere end disse tre er den blaalige Larvikit, der, hvor den findes, ofte optræder i meget store Blokke, sjældnere i Hammer Bakker er ligeledes Østersøbjergarterne, dog er baade Rapakivi (finsk, »raadden Sten«), Aalandsgranit og Aalandskvartsporfyr (med store afrundede Kvartskorn) fundne i stenet Sand ved Vodskov og rød Østersø-Kvartsporfyr (med smaa skarpkantede Kvartskorn i tæt, rød Grundmasse) i Morænegrus, syd for Hammer Kirke.⁹ I Forhold til de norske Bjergarter er de baltiske i absolut Minoritet; medens man med Omhu maa oplede sig en baltisk Sten, kan en enkelt norsk Sten som Rhombeporfyren i en hvilken som helst afharpet Stendynge i Hammer Bakker med Lethed opsamles i Snesevis.

HAMMER BAKKER

Brødlandsfladen, i Baggrunden Brødland med Møllen.

I det bakkede Højland, der under den store Landsænkning i Litorina-tiden vedblivende rager op over Havets Overflade, og som derfor i denne Periode ikke tilføres marine Aflejringer, kan Skellet mellem nedre og øvre Ferskvandsalluvium næppe med Bestemthed drages, idet Dannelsen her er fortsat uafbrudt siden Ancylustiden. I Hammer Bakker er de alluviale Dannelser, mørkt Ferskvandssand og Tørv, fortrinsvis knyttet til de lavest liggende Strøg af de store vandførende Dalsystemer, der, da Faldet ud mod det omliggende Lavland er yderst ringe, ofte afsluttes med en Vandansamling, der i yngre Tid er blevet til Mose.

Hvad de hydrografiske Forhold angaar, er disse selvsagt nøje afhængige af *Vandskellenes* Beliggenhed. I Hammer Bakker løber Hovedvandskellet, som vi har set, fra Øst-Sydøst til Vest-Nordvest langs den gamle Israndslinje. Sekundære Vandskel i Hammer Bakker har fortrinsvis Retning Nord-Syd vinkelret paa Hovedvandskellet. Herved opstaar der Systemer af Dale, som ved Vandskel af lavere Orden kan udskilles i isolerede Partier og i Enkeltdale. Et tydeligt Vandskel kan følges langs den Bakkerygning, ad hvilken Kirkevejen løber fra Vodskov Kirke til Brødland. Hvad der ligger paa højre Side heraf, har Fald i Sydøst. Hoveddalen her er Skeldal med dens mange Forgreninger, og hvortil slutter sig Korsdal. Det lavest liggende Parti af hele dette Landskab er udfyldt af Storemose, der gennem

ALMINDELIG BESKRIVELSE

Den stejle Skrænt i Ørndal, i Forgrunden Brødlands Sø.

Attrup Bæk har Afløb til Kæret. Isolerede Smaadale i Højlandet syd for Skeldal er Ultvedssig (nu Elverdal), der sænker sig gennem Aandssvageanstaltens Have og Gammel Vodskov til Flyet, og Lillemose, nu udtørret og opdyrket, men som tidligere har haft Afløb sydpaa gennem Svallebæk.

Vest for Kirkevejen breder sig det andet store Dalsystem paa disse Kanter, Østbjergdalen, der har Udløbere helt oppe fra Brødland, og hvis nordøstlige Parti er en Fortsættelse af den udstrakte og mere jævne *Brødlandsflade* (ca. 200'). Østbjergdalen har Fald mod Sydvest og Syd og har ingen egentlig Mosedannelse. Af Sidedale til Østbjergdalen mærkes Paradisdal, Kællingdal og Vesterbækdal, af hvilke den sidste er vandførende. Skeldal og Østbjergdal spærres ligesom ude fra hinanden ved et Højdedrag, en Udvidelse af Vandskellet, der, begyndende i Øst med Østerbakken, fortsættes i en nordlig Bue med Springbakken (197') og Vesterbækbakkerne med Tiphøj (150'). Den sydlige Rand af dette Højland er stærkt udtunget af isolerede stærktforgrenede Smaadale, hvoraf mærkes Løvdalen med Sidedalene Sønderdal, Nørredal og Læsødal, Østerbækdalen og Melsbækdalen. Samtlige disse tre Dale er vandførende, Østerbækdalen for blot et hundrede Aar tilbage saa rigeligt endda, at den kunde drive en Vandkværn, hvortil de gamle Opdæmninger endnu lader sig paavise.

Hoveddalen i Vestbjergpartiet er Tandal, der adskilles fra ØstbjergsVe-

HAMMER BAKKER

sterbækdalen ved Karlsbjergbakkerne (171') og Tornbakkerne (152' og 166'), der atter omslutter den lille isolerede Hovstrupdal. Tandal er en af de stærkest vandførende Dale i Hammer Bakker og sender sit Vand i sydvestlig Retning gennem en Bæk, der kommer oppe fra det nu udtørrede Gamsmeldam. Ogsaa i Tandal har der ligget en Vandkværn, hvorefter Træværk til forskellige Tider er fremdraget ved Grøftegravning.

Nord for Hovedvandskellet gaar der et sekundært Vandskel ud fra Ørndal i Nordøst over Søbakken til Torndal og videre over i Grindstedbakkerne med Retning mod Bitte Oles Høj. Øst herfor sænker sig Ørndalen mod Brødlunds Sø og med sparsomt Afløb gennem den trange Torndalslugt mod Pebermosen, endvidere Møgelmosesænkningen og Vandsteddal med den nu næsten helt forsvundne Ryttermose. Grindstedbakkerne falder i Vest mod den forlængst forsvundne Hammer Sø, hvis grønne Lavning med enkelte Tørveskær ender inde ved Myren.

Branths Plantage, den gamle Ejendom Dal, hvis dybe Kedel begrænses mod Syd af Hovedvandskellet (den stejle Skrænt) og mod Nord af det isolerede Bakkeparti Hammeren (ca. 140') med den hellige Kilde, har Fald i Nordvest mod Stapis gennem den smalle Langelundsdal. Her inde i Dal har ligget den smukke Skovmose, Birkemosen, nu udtørret, men hvis plane Bund omgivet af grønne Jordvolde og skovklædte Brinker leder Tanken hen paa en Heksenes Danseplads.

Vestbjergbakkerne fra Plateauet Søageren med Søen og over til Hostrup, sænker sig mere direkte vestpaa. Hoveddalene her er de radiært løbende Nørredal, Tengedal og Dalen syd for Sulsted Kirke, hvis inderste grydeformede Udvidelse oppe under Baalhøjs Skrænter i nyere Tid er kaldet Folden. Tengedal modtager i regnfulde Perioder sparsomt Tilløb fra Søen gennem en gravet Grøft. Alle tre, maaske i særlig Grad Folden og dens Omgivelser, er i landskabelig Henseende af en egenartet og storslaaet Skønhed.

Bakmøllepartiet, paa modsat Side af nuværende Aalborg-Hjørring Landevej, taber sig endelig i en jævnt afrundet Bue mod den gamle Havstok, Lindholmsaaens grønne, græsrigge Enge.

Spredt over Bakkerne, særlig ud mod deres Periferi, ligger der, foruden de alt nævnte, endnu nogle Smaamoser og »Damme«, af hvilke Urmosen nord for Attrup, Mikkelsmosen vest for Kinderup og Agermosen øst for Møgelmose bør nævnes. Den første er opdyrket og uddrænet, den sidste har ydet betydelige Mængder af Tørv af ypperlig Kvalitet, men er nu afgravet og fyldt med Vand. »Sørens Dam« paa Søbakken, der har givet denne Ejendom Navn, er endnu vandfyldt, Dammen ved Bjerggrøn ligeledes; men Pælsdammen ved Pæls hus er forsvunden, og Dammen ved Torndal Hus tomt truer med at gro til. Og, som det gaar de smaa Moser og de smaa

ALMINDELIG BESKRIVELSE

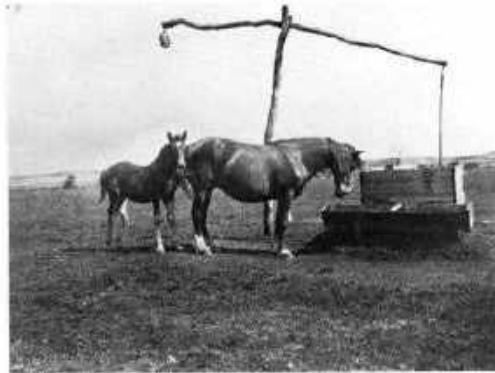
Hedebakker ved Vandsted.

Damme, tilfalder det de store at følge efter, Møgelrose og Peberrose, Søen og Brødlands Sø kender deres Skæbne og vil inden føje Tid have Vanskelighed ved mere at afspejle Nattens Maane eller Daghimlens Blaa.

Hammer Bakker gaar en vandfattig Tid i Møde. Det fra alle Dele af Landet kendte Fænomen, at Vandstanden synker, at ogsaa Grundvandet trækker sig tilbage, derved, at dets Overflade gennem det sidste halve hundrede Aar gradvis er faldet, spores i Hammer Bakker gennem Dalenes Ud-tørring, Bækkenes skrumpen ind og Kildespringenes langsomme Hendøen. Den hellige Kilde paa Hammeren springer ikke mere med køligt, livgivende Vand, Røverkilden i Ørndal ligger paa sin Sotteseng, Søvdammen er en Svamp af Dynd og Tørvemos, Kilden i Støredal gaar ind i Glemselens Mørke, og kun den gamle Fællesbrønd paa Brødland venter paa sin Renaissance. Hvor man for tyve til tredive Aar siden blot behøvede at grave ind i Bakkehældet for at faa godt og rigeligt Drikkevand, paa en Tid, da hvert lille Hus i Hammer Bakker havde sin Brønd, forbliver Udgravningen tør og den almindelige Vandforsyning nu et Problem. Springbakken synes herfra at gøre en Undtagelse, her ligger de gamle Husbrønde: Mørk-Kjestens, Gjølbø-Karens, Løv-Kristians og vinker med en god Drik sødt, koldt Vand, naar Sommerdagen gløder over Brødlandsfladen.

HAMMER BAKKER

Den almindelige Forandring i Vandstandens Niveau i Jorden har intet med de tusindaarige Landhævninger eller Landsænkninger at gøre, men maa skyldes Dyrkning, Dræning og Udgrøftning. Netop i eller særlig om Hammer Bakker er der i det betydningsfulde Tidsrum, det sidste halve hundrede Aar, foretaget vidtløftige Kultivering og Dræninger, hvorved Vandet fra Bakkernes Fod ledes i forhaandenværende Vandløb eller direkte i Fjorden. Overfor en kraftig Pointering af det iøjnefaldende i Fænomenet kan foreholdes, at for en eller to Menneskealdre siden kunde et Husmandshus nøjes med et Minimum af Vand, hverken Mennesker eller Husgeraad blev vasket som nu, og de Fordringer, man stillede til Drikkevandet, var andre end nu. At der endnu i vor Tid foregaar en svag, yderst ringe Landhævning i Vendsyssel er sandsynligt; men en saadan Hævning har i Løbet af de sidste tusind til femten hundrede Aar været saa ringe, at vi ikke har haft nogen Mulighed for at maale eller konstatere den. Det er muligt, at der om tyve eller halvtreds Aar kan siges noget positivt herom paa Grundlag af Generalstabens Præcisionsnivelementer.

Vippebrønd i Løvdal (ældre Billede).

Bævreaspe i store Brokdal (ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

FLORA OG FAUNA — DEN NYE SKOV

RESTER af de ældste Skove i Hammer Bakker findes bevarede i Bævre-asp-Krattene og i de smaa Lunde af vindhærgede Ege. Af de oprindelige Skovfyrre — Landets ældste Skovtræ — findes ingen tilbage,¹ af Birken fra samme Tid heller ingen. Bævreaspen, der i Alder staar Birken og Skovfyrren meget nær og tæller sine Aner blandt stolte storkronede Skovtræer, der i den subarktiske Tid indvandrede sydfra, har ene haft Evne til at holde sit Samfund i Live gennem det vældige Spand af Aar. Egen indvandrede til de danske Øer i Slutningen af Ancylustiden; men til det nordlige Jylland maa den være kommen paa et noget senere Tidspunkt, idet der ikke nogetsteds i Vendsyssel med Sikkerhed er paavist Eg i de nedre Tørv.² Først i den følgende Litorinatid fik Egen Kraft til lidt efter lidt at

HAMMER BAKKER

fortrænge Fyrreskoven og blande sig med den sejge og mere udholdende Asp. Eg — senere Bøg — og Bævreesp er det da, der i historisk Tid fortrinsvis har dækket Hammer Bakker, og hvoraf de smaa Parter af Højskov, der trives hist og her i Dalene, foruden, hvad der ligger i Pur langs Bakkekammene, vindhærget og forpisket, men uendelig sejglivet, er de seneste Efterkommere.

Smukke Samfund af unge ranke *Bævreespe* findes nord i Tandal, i og om Korsdal — især under den østlige Sidearms nordlige Skraaning (store Brokdal), hvor den staar i Læ for Vinden³ — nord i Skeldal, paa Rimperne — sammen med Eg — i og om den gamle Kongevejs dybe Spor ved Myren. Som Smaakrat eller Pur er Bævreespen udbredt overalt paa Lyngbakkerne, hvor disse har faaet Lov til gennem Tiderne at ligge urørte hen, og savnes næppe paa nogen Lokalitet indenfor Arealet. Artens udprægede Levedygtighed har sin Aarsag i et ejendommeligt biologisk Forhold, idet Træet udsender fladtstrygende, underjordiske Udløbere vidt og bredt til alle Sider, der hver især er i Stand til at danne nye Individider.

Egen danner tæt Bevoksning nordligst i Dybdal, hvor denne aabner sig ud mod det lave Land. Træerne er her næsten alle omslyngede af kraftigt voksende Kaprifolier — hvert Træ med sin Dryade. Et muntert Syn: det tunge knortede Træ i modstræbende Dans med sin luftige og viltre Danserinde, hvis grønne Løvmanke og duftende snehvide Blomster lyser op i Kronernes Mørke. Smukke Egekrat ligger i Pankløften, paa de inderste Skraaninger i Løvdal, i Østerskoven samt ved Buskhus (søndre Hauge-lund), hvor de utvivlsomt har givet Stedet Navn. Af jordfunden Eg fra den øvre Tørv er der paavist Stubbe hist og her i Hammer Bakker; over Bækken mellem Vesterbækhus og Mari' paa Bakkens har der saaledes i mangfoldige Aar ligget en ældgammel Planke af Moseeg, der saavidt vides hidrører fra et Fund paa Stedet.

De højeste *Bøge* i Hammer Bakker vokser i Østerskoven paa Dalens Sydskraaning, hvor der er Læ og Sol. Hvad Antallet angaar, saavel som de enkelte Træers Dimensioner, Vækstens Rankhed og Kronens Bredde, trænges Samfundet her meget haardt af Bøgene ved Skovgaarden — de gamles Lergravsbuske — som paa dette Sted er opelskede af »Rølter« af en tidligere Ejer paa det nærliggende Skovlund, forinden Sagfører *Olesen* overtog Stykket og gav dette en forstlig Behandling. Smukke og karakteristiske Grupper af Stammebøg findes iøvrigt adskillige Steder i Hammer Bakker: ved Anders Knudsens Gaard i Gammel Vødskov, ved Kløven, i Korsdal, vest for Skeldal Avlsgaard, paa Brunebjerg og Brokbjerg, fremdeles i de indre lune Skraaninger i Løvdal, i Pankløften, i Ørndal, i Østbjerg Bakke, paa Gedebakken o. s. fr. Disse Grupper af Stammebøg maa ikke forveksles

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

med Risbøgene – Rølterne – og Bøgepurrene, som udgør Hovedmængden af Hammer Bakkers Bøge og er flerstammede eller mangestammede Buskvekster. Oprindeligt et Fænomen, der nøje staar i Forbindelse med Vestvindens hæmmende Kraft, er Bøgepurren i Hammer Bakker i det lange Løb gaaet over til at blive en Varietet indenfor Arten med fra Bøgetræet – Stammebøgen – afvigende biologiske Egenskaber, der fortrinsvis bestaar i Evnen til ubegrænset at formere sig ved Rodskud og derved, at Risbøgen ikke fælder sit brune Efteraarsløv. Karakteristiske Bevoksninger af

Vej gennem Bøgelunden ved Skovgaard.

Bøgepurre, hvor disse som Skjolddyr hager sig fast til Bakkeskraaningerne, som Kæmpepadder kravler over Kammene, men, de vanskelige Livsbetingelser til Trods, Aar for Aar faar Tid til at sætte deres lyse, blide Pinseløv og gulne i Høst – kendes fra Paradisdalen (Østbjerg Bakke), Kringelbakkerne mellem Brødland og Pebermosen, Grindstedbakkerne ved Dybdal, Baalhøj og Vestbjerg Bakker. I Storedal, i dennes ejendommelige, mangestraalede Forgreninger, hvor Risbøgene har været og endnu delvis er Gensstand for Udhugst, danner Grupperne med deres unge, blanke, skønt eller bizart formede, graciøst buede, ligesom kuldeskære Stammer, et Helhedsbillede med Dalen af sjælden Skønhed.

Om Bøgepurrene i Korsdal indenfor det fredede Terrain skriver Syrach Larsen:⁴ Baade mod Vest og mod Øst kryber Grenene hen ad Jorden; men

HAMMER BAKKER

medens de mod Vest klippes af, saasnart de søger noget til Vejrs, har de i Læsiden forholdsvis blide Kaar, Grenenes Bugter og hele skraa Stilling viser dog ogsaa her Vindens Indflydelse. Der er ogsaa megen Forskel paa de tørre, strittende Grenspidser i Vest og Kvistene med fyldige blanke Knopper i Øst. Højden i Vest er 0,5 m. (Lyngens Højde), og Kronens Overflade er derfra et skraatstillet Plan til 4 à 5 m. østligere, hvor Højden er 2,6 m., og Højden holder sig saa næsten uforandret mod Øst. Kronens Overflade danner i dette Tilfælde paa Vestsiden en Vinkel mod Jordens overfladen (noget forskellig fra det vandrette Plan) paa 30°.

Som Overgangsformer mellem Risbøg og Stammebøg vokser der smukke, regelmæssige kuppels eller lysthusformede Grupper i Østbjerg Bakke, nordlig i Ørndal, nord for Tvillinghøje o. fl. Steder. Om lignende Formationer i Korsdal skriver *Syrach Larsen*:⁵ Paa Østskraaningens af Langdalen, paa Skraaningerne i Korsdalen og til Dels i de to aabne Krat mod Øst, finder vi Bøgene som store regelmæssige Kupler, der har taget Form efter deres indbyrdes frie Stilling og uden at være blevet kuert af Vinden.

Paa Agermarken — som en Offerlund fra den hedenske Tid — staar der en enkelt iøjnefaldende, smuk og velformet Bøegruppe nordøst for Søen.

Vandrer vi en Solskinsdag under Løvspringet ad Vejen fra Nørresundby til Vødskov, faar vi ret Øjet op for, hvorledes Bøgeskoven fremdeles har Magt paa Hammer Bakkers Sydskraaning. Overalt lyser de spæde, grønne Farver op i Landskabet, i Pletter, i Striber, i udstrakte Flader af grønt. Yderst i Øst staar Anders Knudsens Bøgeklynge som et grønt Segl, engang Somærke, irgrøn og skarp i sin Form, som en Bronzealders Klinge, længere oppe Kløvbuskenes Kupler, Østerskovens grønne Tæppe, Brunbjergs Bøge og Brokbjergs Bøge, Bøgene ved Ørndalshøjene, Bøgepurrene paa Baalhøj og Bøgene nord i Tanddal, et bølgende Hav i lyse, klare Farvetoner og herind imellem de mørke Felter af Naaletræsplantninger, den nye Skov fra nyeste Tid.

I Hyrdeskoven staar gamle Ege og gamle Bøge fredeligt i Klynge; men øvre hinsides Hammer Bakkers øverste Rygning, i en afsides lille og ukendt Dal tæt øst for det ødelagte Stenkammer, staar de samme Træer i Nærkamp og udkæmper en sidste Holmgang for Livet, for Retten til at genrejse den nye Skov. Hernede i den dybe Brærende er der tyst og stille, Brokken vanker her ved Nattetide og roder Skælbasser op. Her er mørkt, den graadige Naaletræsskov trænger paa. Kampen udkæmpes mellem to velvoksne Træer og har længe staaet paa det sidste; i et Par Menneskealdre har Egetræet og Bøgetræet trykket sig i et stivnet Favntag Bryst mod Bryst, men uden Had og uden Klage — som Børn stod de blot hinanden i Vejen — og nu er Egen kvalt. Der er noget sælsomt tragisk i denne

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

lydløse og ublodige Dyst mellem de to Frænder, og dog er det kun et enkelt fattigt Eksempel, et Billede i det smaa af den vældige Strid, der i et Par Aartusinder er udkæmpet mellem de to Vækstsamfund overalt i Danmark, den skyggefulde, bjærgsomme Bøg og den lyselskende, omstændelige Eg.

En karakteristisk Repræsentant for Trævæksten i Hammer Bakker er *Enen* – Enebærbusken – især hvor den som f. Eks. i Korsdalen optræder

Korsdalen med sin Bræmme af kuplede Bøge
(ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

i udbredte Vegetationer. Paa de øvrige Lokalteter indenfor Hammer Bakker vokser der spredt eller enkeltvis *Ener*, saaledes paa Østbjerg Bakke, i Løvdal og paa Brokbjerg, men næppe nogetsteds saa tæt eller saa frodigt som i Korsdalens østlige Sidedale – store og lille Brokdal. Hvor *Enen* har gode Vækstbetingelser, staar frit eller endog i Læ og paa ikke alt for mager Jordbund, tager den kraftigt fat paa at række sig i Højden og nærmer sig saaledes i ydre Habitus sin Slægtning, den mørke og alvorlige *Cypres*. Har den Blæsten over sig, trykker den sig, som vi har set *Bøgespurrene* gøre det, og bliver krybende. Iøvrigt synes Opmaalinger af *Enens* *Hans* og *Hunplanter* i Korsdalen, foretagne af Forstkandidat *Syrach Larsen* i 1923, at pege hen paa en Habitusforskel i Kønnen, saaledes at *Hanplanter*

HAMMER BAKKER

Ener i Mosen i Korsdal (ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

er forholdsvis slanke, medens Hunnerne er forholdsvis brede, et Forhold, som *Warming*⁸ omtaler at have iagttaget paa Møen, men som af denne Forsker anses for alene at være en Forskel i Type. De største Ener, fra Korsdalens Mose, maaler op mod 3 m. i Højden, medens den brede Type har Gennemsnitsmaal, der endog overstiger 3 m.

Af øvrige Trævækster maa *Ellen* nævnes, hvoraf der vokser kraftige, højstammede Eksemplarer langs Vejen i Løvdal og i uigennemtrængeligt Vildnis sammen med mandshøje Tagrør og Brømbærranker i Sigen nord for Kikkenborg. Som en Slags Alletræer staar der smukke blankbladede Elletræer ved Vejen ind til Østerbækhuset; i mindre Format gror de i selve Østerbækken, og angiver her ved deres Nærværelse Bækkens bugtede Løb. Attrup Eller, der er et Samfund af gamle, til Dels udgaaede Træer – tidligere under Kultur – omtales som Skov i det historiske Afsnit af Hammer Bakker.

Af *Piletræer* forekommer de almindelige Arter, smalbladede som bredbladede. Et smukt kraftigt Piletræ med stort Løv under en regelmæssig kuplet Krone smykker Side om Side med Røn, Bævreasp, Bøgepur, Tørstetræ en lille Sidedal til Paradisdalen og fælder sin Pragt over en malerisk slyngende Hulvej, over en rød- og gulflammet Kvartsblok, medens Møs og graa Lungelaver slaar Kreds om Træets Fod. Graaris vokser paa Hederne, andre lave Pilearter slaar Rod i Dammene, f. Eks. i Torndalsdammen.

Den ranke Vortebirk i Korsdal (ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

Videre finder vi Pilebuske overalt ved de gamle Væld under Bakkehældene, i Skeldal, i Ørndal o. s. v., hvor disse Væld som Følge af den synkende Vandstand mere og mere gror i Sump og Tørvemose.

Rønnen træffes spredt overalt i Krattene, unge Træer saaledes hyppigt paa Brokbjerg og Brunebjerg. Et gammelt vindhærget Eksemplar vokser paa aaben Mark og tilkendegiver en Hustomt vest for Tusborg, hvor Lars Høgholt engang havde sin Kaalgaard; helt unge Individuer træffes vildt voksende i Korsdalen, blandt Bøgepur ved Ørndalshøjene, i Sønderdal derimod mellem tætte Graner.

Tørstetræet har nogenlunde samme Udbredelse som Rønnen og træffes i Virkeligheden overalt, idet det holder sig til de side Lavninger og til Udkanten af Krattene. Det bliver næppe Træ nogetsteds i Hammer Bakker.

Birken er ret sjælden, et smuk rankt Individ af Arten Vortebirk har slaaet Rod i en lille Mose nordlig i Korsdalen, medens en anden Art, Hvidbirken, forekommer enkeltvis paa fugtig Grund paa de øvrige Lokalteter.

Hassel forekommer i Østerskoven, Slaen ved Diget om Lergraven, af Skovabild staar der et lille Træ i Læsødal og et i Østbjerg Bakke. Af de vilde Bærbuske vokser Brombær spredt og faatallig, Hindbær i en enkelt Klynge i Østerbækdalen og spredt i vaade Partier af Krattene, f. Eks. vest for Kuskkonens Have i en Sig sammen med Brombær, Ener og en enkelt Hvidbirk, Fruebær findes paa en enkelt Lokaltet nord i Tandal. Af

HAMMER BAKKER

Bøllefamiliens mange bærydende Arter træffer vi Blaabær og Tyttebær i Mængde overalt i Hammer Bakker, Blaabær som Skovplante dog i overvejende Grad indenfor Branths Plantage, Tyttebær til Gengæld frodigst paa den aabne Hede, hvor Sol og Regn kan modne og nære de tunge Klaser. Begge Arter har ved deres rige Frugtbarhed betydelig økonomisk Betydning for de af Bakkens Folk, der har Adkomst til at sanke Bær. — Betydelig mindre almindeligt forekommende end Blaabærret og Tyttebærret er de to nære Frænder, Tranebærret og Mosebøllen, kraftige Eksemplarer af den sidste Art vokser i Ørndal og ved den hellige Kilde. Maa det, paa Trods af den almindelige fastgroede Opfattelse overalt i Vendsyssel — altsaa ogsaa i Hammer Bakker — ved denne Lejlighed gentages, at »Linninger« er Botanikkens Blaabær (*Vaccinium Myrtillus*) og en Skovplante, medens »Blaabær« er Botanikkens Mosebølle (*Vaccinium uliginosum*), en Hede- og Moseplante — og ikke omvendt. Medens Revling er almindelig, synes Melbærriset næppe at findes i Hammer Bakker.

I nærværende Arbejde er ikke Pladsen for en udtømmende floristisk Behandling af samtlige vilde Planter i Hammer Bakker, og ud over det allerede anførte skal der herfor til Slut højst gives en kortfattet Oversigt over visse iøjnefaldende, dels hyppigt, dels sjældnere forekommende Vækster i Skov, paa Hede og i Mose.

Iøjnefaldende ved sin Mængde og, som oftest, ved sin kraftige Form er *Lyngen* — »Lyngen den røde« — der ved Siden af Bøgen vel nok er den Vækst i Danmark, der tiest og med størst poetisk Inderlighed er besungen af vore Digtere. Lyngen og Bøgen i Sommerdragt staar iøvrigt i sjældnen Grad smukt til hinanden; man skønner det ingensteds tydeligere end her i Hammer Bakker, hvor brunt og grønt og lila og grønt Sommeren igennem er i stadig Vekslen, hvor Bøgene ligger som Grupper af grønne Øer i det af dybe røde Farver varmt tonede Lyngtæppe. Det er sagt saa tit, hvad enten Lyngheden dækker Fladerne, »saa vidt Øjet naar« — Blichers Hede, Aakjærs Hede — eller den, set og besungen i Hammer Bakker af *Thøger Larsen*, »klæder de gamle Høje«, sætter den paa Landskabet sit paa een Gang storladne og vemodige Præg og kalder paa Sangen, der bor dybest i hver Danskers Bryst. Hammer Bakker har sine Hedeflader, som den har sine lyngklædte Høje. Smukkest af Fladerne er vel den, der hinsides Storedal stiger i Syd mod Tvillinghøje og smukkest især, naar vi ser den øvre fra Grønlænderens under Solnedgangen i det sarte svindende Lys. Smuk er Hedefloden nord for Attrup, der fra en jævn Stigning paa een Gang løfter sig til en antagelig Højde og ligesom svøber sig om Rækker af runde Gravhøje fra Syd til Nord; men dette er den storladne Hede heromme og har hele de gamles Alvor og Angst over sig, mørk og ensom

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

og ubetraadt som den her faar Lov at brede sig over de fredede Arealer. – Mættet med Historie og Sagn er Lyngen, der skjuler Kongevejens øde Hjulspor i Kikkenborg Bakke, vemodig den, der dækker Fædres Grave, Fædres Hjem og Virke, de tabte Stier, de glemte Haver. –

Blandt lyngklædte Bakkedrag naar ingen – end ikke Østbjerg Bakke – i enkel Skønhed som Linjernes dristige Sving op ved Siden af Fredet Bakker ved Melsbæk. Blottet for al Trævækst ser de nok saa hemmelig

Kuplede Bøge paa det lyngklædte Brokbjerg (ældre Billede).

hedsfulde og uforklarlige ud, naar Skumringen sænker sig; men i det aarle Morgengry blusser de nære og haandgribelige med deres røde Blomster-tæppe som et Baal af Ild og Farver.

Op ad den enlige Bakketop Karlsbjerg, der er flad i Toppen som et Taffelbjerg, kryber Lyngen, op ad Kællingdal, op ad Vestbjerg Bakker, op ad de kraftigt stigende Flader, der kulminerer ved Tinghøj. Ned ad Ørn-dal kryber den, kransende den blanke Brødlands Sø, videre ud over Søsbakken, over de hellige Høje og ud paa Fladerne omkring Torndal og Højhuset og ud til Bitte Oles Høj, hvor Hammer Bakker ender. Undertiden er Lyngtæppet typisk ensformigt, bestaaende alene af Hedelyng uden Indblanding af andre Vækstsamfund; dette anses af Botanikere for at være Tegn paa, at Jordbunden paa saadanne Steder i tidligere Tid har

HAMMER BAKKER

været under Plov. Professor *Mentz* vil mene,⁷ at Manglen paa Indblandning af Tyttebærris og Blaabærris i visse Partier af Lyngheden øst for Korsdal i sig selv alene er Bevis for, at Lyngen her vokser over gamle Agre. At Agermarken »springer i Lyng« er jo iøvrigt et Fænomen, der kendes fra alle Hedeegne. I Hammer Bakker er Fænomenet vidt udbredt og indenfor det fredede Areal øst for Korsdal gjort til Genstand for særligt Studium. Man er enige i at erkende, at Erobringen af den hvilende Græsmark ikke sker gradvis, men i større eller mindre Spring; men man forbeholder sig endeligt at afgøre, om Aarsagen hertil er at søge i uensartede Jordbundsforhold, eller den springvise Vandring af Lyngen i første Række skyldes Tilfældigheder.

Oftest er Lyngheden spættet af et Flor af særlige til Heden knyttede Plantesamfund som Arnika, Kongepen, vild Skorzoner, Gyvel, Gederams, Gyldenris og den duftende hvide Gøgelilje; hvor Bunden er mere humusrig tillige Hønsøbær. Arnikablomsterne kaldes i Midtjylland for Kåkhoveder, idet de som Knopper, rødligt anløbne paa Kurvdækbladene og svagt nedadbøjede, mere end een Gang har faaet Jægersmanden til at forløbe sig og til at tro, at det, han saa hist i Lyngen, var selve Urkokken, der rakte Hals parat til Flugt; men Arnika er tillige en Lægeplante af høj Rang, kendt og agtet ikke mindst af de gamle som Volverlej eller Guldblomme. Knyttet til de magre Jorder nær Lyngen er den gule Perikum og den blaa, nikkende Kobjælde, der begge er almindelige i Hammer Bakker.

Undertiden finder man hvid Lyng paa Heden; i Hammer Bakker har der saaledes staaet nogle Duske og blomstret i Østbjerg Bakke og noget oppe i Torndal. — Her gaar død Mand, siges der, saa det er der ringe Lykke ved at agte paa.

Naar Lyngen blomstrer i Hammer Bakker, kommer Bierne og hjem søger hvert Bløster og hver Lyngbusk i det overvættets duftende Tæppe, der her er bredt ud fra Karlsbjerg til Bitte Oles Høj, Køllesværmerne — Zygæner — klædte som Sortebrødre med en Kende Purpur i alt det sorte, tumler duftberusede af Sted i Brisen, Blaafulge og Perlemorsfulge og røde Sommerfulge tumler efter, og alle suger de Nektar, slikvornt eller til Nytte i Kuberne. — Naar Lyngen blomstrer i Hammer Bakker, dufter halve Vendsyssel af Honning!

Nær knyttet til Lyngheden i Hammer Bakker og den tilgrænsende sandede Agermark træffes endydermere udstrakte Vækstsamfund af vore hyppigst forekommende Græsser: Gulaks, bølget Bunke, Sandskæg, almindelig Hvene, Faaresvingel, Katteskæg o. l., de samme Arter overalt, ogsaa paa lignende Lokalteter udenfor Terrainet, iøvrigt, som det synes, sammen med Lyngen i god Forstaaelse vælgende med Overlæg netop den magre Mor-

Ørnebregner i Korsdal (ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

bund, hvoraf diluviale Ophobninger af Sand og Grus i Jylland er dækket. Bølget Bunke er et iøjnefaldende smukt og kraftigt Græs, der paa sin Tue kan sætte i Hundredvis af høje, blanke, rødlige Straa. Hvor den som i Hammer Bakker overgror hele Arealer, lægger den et luftigt, dunet Skimmer over den skarpsandede Bund og bølger let og graciøst i lange Duvninger ved det svageste Vindpust. Straaets Blomsterstilke er bølgede, deraf Navnet. En letkendelig Græsart, der særlig er knyttet til de nordlige Dele af Hammer Bakker, Præstevejen, Bjergdalsvejen og Hammeren, er Enghavre, væsensforskellig fra Kornsorten og fra, hvad man til daglig forbinder med Tanken om Havre. Den er et groft og skarpt Græs med haarde, smalle, braadspidse Blade i strittende Tuer og med fløjlsgraa Blomsterduske. – Ube mærket for de fleste, der ikke er floristisk indstillede, er Danmarks mindste Græs, Dværgbunke, kun faa Centimeter højt, der dækker Bunden af hvis lende Græsmarker ved Brømland og i Torndal, endvidere Tandbælg, til

HAMMER BAKKER

syneladende hyppigst forekommende langs tiltraadte Veje og Fodstier. — Halvgræsser, især Stararter, træffes almindeligt overalt, Sandstar i særlig Grad dominerende. Paa bestemte Lokalteter med den goldest mulige Bund under sig, f. Eks. i de øvre Partier af Hulvejene, ved Kikkenborg, breder Arten sig i overvejende Mængde og tildeler Landskabet her, især set nede fra, en egen Farvetone, der er glansløs drap eller tør kraniegraa og afvigende fra al anden Farve.

Ørnebregnen danner Vækstsamfund, hvor der er lidt Skov i Nærheden, i Løvdal, ved Buskhus, langs Kirkevejen, i Korsdal, i Dybdal, i Branth Plantage, men ogsaa, om end mindre frødigt, paa den nøgne Hede. Ved Brødlands Sø staar den spredt i Lyngen som Stjerner paa en mørk Himmel, ved Nedgangen i Nord til Korsdalen toner den frem sammen med bølgende Bunke i to skarpt adskilte Vækstgrupper, der ser nok saa lyse og festlige ud paa Baggrund af den mørke Lyng, men blot er en svag Afglans af den Fylde og Farvepragt, der gradvis tiltager Trin for Trin ned gennem den skovklædte Dal.

I Skovene og Krattene, hvor høje Træer og tætte Buskvækster tilsammen udgør det alt overskyggende Vækstsamfund, hvor Pladsen er indskrænket og Vilkaarene for urteagtige Planter Indvandring og Trivsel relativt ringe som Følge af den stærke Neddæmpning af Lyset under Kronerne, træffer vi foreløbig de enkelte Individier indenfor Arten i større Afstand, Samfundet helt igennem mere spredt og mindre sammenhængende, end Tilfældet var paa de solaabne, hedeagtige Lokalteter, vi nylig har forladt. Blandt typiske Skovplanter træffer vi i Hammer Bakkers Skove: Storkonval, Liljekonval, Majblomst, Skovstjerne, Arter af Høgeurt, Skovsyre og hvid Anemone, af Græsser Miliegræs og nikkende Flitteraks, hvor der i Højskoven er stærk Skygge, Skovrørhvene mere henvist til Krattene, Blaatom til lavtliggende Partier, hvor der er Fugtighed i Bunden. — Engelsød holder til paa sur Skovbund og kravler uanfægtet af Skygge eller Blæst over skaldede Jorddiger og rundt i Hulveje, hvor ingen anden Plante findes paa at slaa Rod, men ogsaa langs Skovbunden i aabne Krat, hyppigere maaske i Egekrattene end hos Bøgepurren. I ydre Habitus svagt mindende om den af alle almindeligt kendte Engelsød, men uendelig finere i Løvet, dyb glinsende grøn, blank som Lak, skjuler sig *Kambregnen* — en Pryd for Hammer Bakker — ved gamle Kildevæld, altid nær Vand, altid midt i det frodigste Vildnis af vandelskende Planter, altid holdende sig ren og rank, som støbt i grøn Malm og lige taget ud af Støbeskeen, altid skillende sig sobert ud fra det, der er hærget, plettet, vissent og forgængeligt, hvad enten dens dybt fligede Løv stiger op fra selve den sorte Dynd eller hviler græciøst paa Tørvemossets polstrede Puder. — Af mindre hyppigt forekom-

Eng med Elletræer langs Østerbækken (se Teksten S. 48).

mende Planter træffes knoldet Brunrod i Østerskoven som nord paa i Dybdal, Sanikel i Bøgelunden ved Skovgaarden, Snylterod i Bøgepartier i Branths Plantage, Skov-Hullæbe i et enkelt Eksempel i Buskadserne omkring Kongevejen ved Myren. Svampefloret indskrænker sig i Løvsken til de almindeligste Hatsvampe og ret faatalligt. Man lægger Mærke til Kantarellen, undertiden ved dens Mængde, og – paa Lugten – den ejendommelige Stinksvamp, der paa gaadefuld Maade vokser ud af det i den raadnende Bladmuld fæstnede »Hekseæg«. – Paa Grænsen mellem Skov og Mose vokser Siv, Frytle, Tue-Kogleaks og i Tørvemospartierne Soldug og Vibefedt, der, som alle véd, begge er insektædende Planter.

Mosevegetationen er lettest at studere i Storemose, der er den mest righoldige, hvad Arter angaar, og har den Fordel at være tilgængelig i flere Retninger: En løs Tørvemosmose med udstrakte Partier med Jomfruhaar – en særlig robust og kraftig Bladmos, hvis Sporehushættes svage Lighed med en Kvindeparyk har givet Planten Navn. – Herude i, dykkende op gennem Mospuderne: Klokkelyng, Tranebær, kraftige Eksemplarer af Svovlrod – tidligere kaldet Kær-Seline – Tuer af Møsebunke, Dunhamre, Stararter, Siv, i Tørvegravene Manna-Sødgræs, Vandaks, liden Pindsvinknop, men ogsaa Baldrian og Fredløs og paa et enkelt Sted ved Bredden ganske faa

HAMMER BAKKER

Eksemplarer af Vintergrøn med koralhvide eller rødligge, nikkende Klokker. Paa Grænsen af de Arealer, der i plantebiologisk Henseende her er sammenfattede under eet i Hammer Bakker, vokser Astragal – dansk Lakritsrod – ved Vodskov Kirke, gul Evighedsblomst i en beskedent Klynge ved Transformatoren ved Gammel Vodskov, Klokkeensian i en Mose i Tandal og ved den hellige Kilde, Sandflugtsplanter som Hjelme øst for Myren, medens den almindelige Rørhvene med Forkærlighed synes at slaa Rod paa Gravhøjene, baade paa Kløvhøj, Blæshøj og Torndals Høj, de to sidste Steder muligt gennem Spredning fra nogle kraftige Bevoksninger i Torndal Plantage. To Sjældenheder indenfor Bregnerne Gruppe gemmer Hammer Bakker, den almindelige Maanerude og kamillebladet Maanerude, hvoraf den sidste er yderst faatallig over hele Landet. Medens almindelig Maanerude, som det synes, vokser spredt over hele Arealet og er funden nord for Langbrokro ved Bedestedet, i Skeldal, i Tvillinghøjepartiet og ved Højhuset, er den sidste kun funden i en Gruppe paa en halv Snes Individuer sidstnævnte Sted.

Til Floraen i Hammer Bakker bør muligt henregnes de ved Hustomterne voksende halvtforvildede Træer og Buske, Nytte- og Prydplanter: Ask, Poppel, Blomme, Ribs, Stikkelsbær, Rosenstokke, Malurt, Aniskaal, Katost, Sæbeurt, Vortemælk o. s. v.; men i Henseende til den kulturelle Betydning, frem for botaniske, disse Vækster har haft for Beboerne, henføres de til Optagelse paa Listen over »de glemte Haver« – Hustomterne i Hammer Bakker – hvor de retteligen hører hjemme.

JORDFUNDNE Fortidslevninger hørende til *Dyreriget* synes ikke at kendes fra selve Hammer Bakker saa lidt som fra de omliggende Moser. I Vodskov Kær syd for Bakkerne er der fra Yoldialeret fremdraget Skulderbladet af en Grønlandshval, der nu findes i Zoologisk Museum.⁸ Det maa herefter anses for givet, at Hvalen har levet i det Hammer Bakker omgivende arktiske Hav, hvad der stemmer godt med Artens Livsvaner i Nutiden. Af den Dyrerigets, der strejfedes om i Hammer Bakker i den første Skovtid, er der nu kun Ræven, Grævlingen og Raadyret tilbage, idet de sidste Stykker af de store Rovdyr, nogle magre forjagede Ulve, maatte lade Livet i Midten af det 18. Aarhundrede. For Raadyrets Vedkommende er det yderligere ikke en oprindelig Bestand, idet denne naturligt gik til Grunde i Hammer Bakker ved Skovenes Undergang, men en Nyinvasion stammende fra omliggende Skove og først udviklet til fast Stamme i de seneste Aar i Ly af den Dækning, de opvoksende Naaletræsplantninger – den nye Skov – yder dette sky og forsigtige Vildt.

Af de mindre Pattedyr træffes *Haren* overalt og i rigeligt Antal, Maa-

Bøge i Ørndal.

ren sjældent. Til Gengæld lever der, især i de mere skovrige Dalstrøg, til Stadighed vilde eller halvtforvildede Huskatter, der overtager Maarens Rolle som Skarpretter, og, hvad Sansernes Udvikling angaar, Kroppens Smidighed som Sindets Blødtørst næppe giver Maaren noget efter under deres sarderede Forsøg paa at leve Livet paa Vilddyrs Manér. Lækatten med sin sorte Halespids – om Sommeren brun og om Vinteren hvid – holder til under Stenhobe og i gamle Diger; nede hos Eneboeren er den slem til at bore Huller i Taget, og han klager over den Støj, den om Natten laver paa hans Loft, velsagtens naar den forglemmer sig under en ivrig Musesjagt. Muldvarp og Pindsvin forekommer, tydeligvis knyttet til visse Lokaltiteter, de opdyrkede Dalstrøg, Haver og Parkanlæg og, som oftest, nær ved Menneskers Boliger; de fattes da i Modsætning hertil som Regel i de golde og bakkede Strøg, hvor Jorden ikke har været under Plov. – I Virkeligheden har det jagtbare Vildt i Hammer Bakker, Haarvildt og Fjervildt, som overhovedet alt, hvad Naturen har frembragt og formet, eller hvad der, under vilkaarlige Efterstræbelser, andensteds fra forslaas til disse Egne og tilpasser sig de særlige Levevilkaar, Bakkerne byder, her et Fristed, saa langt Enkeltmands Vilje naar. Det paastaas, at der i Dele af Hammer Bakker, hvor det skorter paa dagligt Tilsyn, og hvor Adkomst til at jage muligt ikke er parret med lignende humant Sindelag, kan efterspores visse

HAMMER BAKKER

Forsyndelser mod den frie Udvikling i Naturen; men som Helhedsbillede betragtet er der idel Harmoni heroppe, hvor vi end vender Blikket hen.

Som nu Ræven, vor røde buskhaalede Ven i Kikkenborg Bakke. Det skulde være en sjælden Gang, man gik sin Morgentur i dette Strøg af Hammer Bakker, hvor man ikke fik Lejlighed til at studere ham paa nært Hold, vel ved Magt og uforulempet som han er og her henlever et lykkeligt Familieliv i flere Bo. Men man skal være tidligt paa Færde; thi Ræven i Hammer Bakker — forudsat han ikke er en hjemløs Strejfer eller en ung Lømmel, der endnu ikke har fundet sig en Mage — har for Vane at gaa i Grav godt efter Solopgang for her at sove ud efter Nattens Besværligheder. Paa blanke Oktobermorgener, hvor Nætterne allerede har taget paa med Kulde og Slud, men Solen naadeligt i Morgentimerne bager i Hulvejene og tørrer den stærke Dug, er han lad og tillidsfuld eller muligt kun søvning og mæt. Saa gør han Front, instinktmæssigt maalende sig et Bøsseskuds Afstand, og stiller sig afventende og blinker med sine smalle Pupiller og ser nok saa snu og nysgerrig ud. Her har vi Ræven i Renkultur, i lige Grad Zoologiens *Canis vulpes* som Eventyrenes Mikkelt Ræv, vor Barndoms firbenede Spasmager med alle hans Rævestreger, den forsølgne Hønsetyv, Gaaseforførelsen, der lakkede ad Bondens Gaard en Aften saa silde, men ogsaa den kloge og forsorne Skeptiker, der kunde udtale sig, at de var sure, om Rønnebærrerne, han ikke kunde naa. Han har som omtalt hjemme her i flere Grave og bor her tilsyneladende i flere Familier, og han optræder i karakteristiske og højst forskellige Farveafskygninger.

Det udgravede Sand foran Mikkels Dør lyser langt væk i Solen, Synd at sige, at han gør sig nogen Hemmelighed ud af det, Fodspor efter hans sidste Færd ud eller ind af Boet staar aftrykte paa hans dugvaade Tærskel og saa tydeligt, at man maa kunne fælde ham paa Fingeraftryk alene. Afblegede Knoglerester, Smuler fra hans Bord, ligger i Hulvejen, Fald, der røber hans forskelligartede Kost af Plante- og Dyreriget, ligger spredt i Græsset, Veksler, han med Forkærlighed befarer den ene Dag efter den anden, toner svagt som Skyggerids i den endnu blankvaade Bevoksning. — Og har De Tid at bie, lidt Selvbeherskelse til at holde Dem i Ro nogle Timer, vil De, forudsat at ingen Forstyrrelse udefra ødelægger Idyllen, ret snart faa Lejlighed til at hilse paa et eller flere Medlemmer af Kolonien. De kommer frem inde fra Plantagernes grønne Skygger, tøver en Kende i Skovbrynet, misser mod Solen med deres Gavtyvefjæs, snuser op ad en Granstamme, ned ad en anden, letter paa Bagbenet paa Hundemanér og optræder iøvrigt saa ugenerte og hjemmевante, som Folk har for Skik, der færdes paa deres eget. Og her kommer til Syne i de blide Morgentimer,

Legende Ræveunger i Hammer Bakker. (Efter Maleri af C. Høyrup).

medens Fløjtet fra fjerne Spovetræk over Fjorden naar vort Øre, unge og gamle Ræve, store og mindre store, og her er til kritisk Vurdering udbudt de fleste Modfarver i Ræv, de fleste Jægernuancer, Sølvræve og Korsræve, stærkt brandrøde Ræve og gulligt-tyndhaarede, medens den attraaede stærkpelsede graa Moseræv, en uselskabelig og tilbageholdende Herre fra Vidjestrøttene i Tørvemoserne, selvfølgelig fattes. — Kløge Hoveder, som Vejsøren, der ved god Besked med alting i Hammer Bakker og i fordums Tid satte Vittering baade for Ræv og Maar og Brok og har haft Snesevis af Ofre i Saksen, siger om Ræven — der alle Tider har været paa Højde med sig selv — at den nu er saa durkdreven, at den i det graa Daggry afsøger Terrainet under Rækkerne af Telefontraade og Højspændingsledninger for at opsamle, hvad der i Nattens Løb er fældet af Fugle — og det er muligt flere Stykker, end nogen Elektrotekniker skønner paa.

Som oftest er det vanskeligt at bedømme, hvorvidt en tilfældig Grav skyldes Ræv eller Grævling. Brokken, som han kaldes i Hammer Bakker, færdes mere skjult end Ræven og er af Naturen en stilfærdig Skabning og, modsat hin, blottet for alt Gemyt og for enhver Art af Nyfigenhed. Hans Bolig ligger i god Samklang hermed oftest bedre gemt end Rævens, hyppigt i afsides Skovpartier eller ensomt i Tykningen. At Brokken har været en trofast Beboer i Hammer Bakker i gamle Dage, vidner Navne som Brokbjerg, store og lille Brokdal til Overflod om; men, medens man andre Steder i Lighed hermed ofte træffer Rævebakker og Rævdale, overhovedet Ræv i Forbindelse med Stednavne som Betegnelse for Lokalteter, hvor

HAMMER BAKKER

der har boet Ræv, synes der ikke at have været kendt noget saadant indenfor nærværende Omraade. Brokkens Bo har ofte en Række af Inds og Uds gange, er i det hele taget en kompliceret Bygning og kan, hvor Dyret — som det synes med Forkærlighed — vælger Bakketoppe med Bevoksning, ganske underminere disse. Brokken er mere renlig og diskret udenfor sin Dør end Ræven, dens Oprodnings i Løvet i Skovbunden, der minder om Svinets, antyder, hvor den færdes, dens Fald, at den til Stadighed har Vommens Indhold godt spædet med Skarnbasser og blaa Løbebiller. At Brokken til Stadighed er almindelig i Hammer Bakker, vidner dens Oprodnings og hyppige Fald om, at den har Bo indenfor de fleste Omraader her er troligt. Umiskendelige Spor af Brokkens underminerende Virksomhed træffes f. Eks. ved Møgelbjerg, paa Gedebakken og paa den skovklædte Bakkeryg øst for Dybdal.

Beboerne i og nær op ad Hammer Bakker kan fortælle om hyppige Møder med Brokken, naar de ved Aftentide har været for hjemgaaende fra Skovarbejde. Udtrykket er da gerne om Brokken, at den »rejste af« tværs over Vejen. Paa Forespørgsel, om Brokken til Tider, af lutter Gnævenhed over at blive overrumplet eller let forulempet, anfalder Folk, er Meningerne delte — nogle vil paastaa det, andre erklærer det for en Fabel som den om Hugormen, der bider sig selv i Halen og ruller som et Hjul i Vejbanen efter den skrækslagent flygtende Person, den har forset sig paa som Fredsforstyrrer. Slaar man en Brok over Snuden med en kort Kæp, dør den; paa Kroppen kan man tærskke den, saa galt det skal være, Hugene kommer aldrig længere end i Fedtet. For et halvt hundrede Aar tilbage var det god Latin at fortælle, at Jægerne gik ud i maaneklare Nætter paa Brok jagt, selvfølgelig med nogle elendige Skydere, men paa sin Vis velgarderede, med Æggeskaller og Trækul i Støvlerne paa deres farefulde Færd. Brokken, forlød det dengang, slap aldrig sit Bid i ens Skanker, forinden den hørte Knoglerne knase. Fik den nu det Held at indlede Offensiven og angribe først, vilde den med Tænderne i Æggeskallerne unægtelig hurtigt føle sig tilfredsstillt.

Hvad siger imidlertid Folk i Hammer Bakker om deres Møde med Brokken: Anders Andersen i Østerbæk fortæller, at han har set en Brok, mens han gik og kappede Bjergfyv i en tæt Plantning — noget nør'. Den lod sig ikke anfægte af hans Nærværelse; da han gik hen imod den, stillede den sig op med Front imod ham, og — saa gik han! Og Vej-Søren, der ved lidt om alt: Om entj' jeg kan se den Skramme, han har her paa hans venstre Haand? Se, den har Brokken givet ham! Men det var, siden hans Tag i Nakken af den smuttede, dengang han tog Kalurius af Saksen; paa saadan en Tid har den Tænderne parat! — Ja, men om den

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

da antræffer én ved Aftentide paa en ensom Skovsti? Saa løber den! Til Belysning af, hvor tyst og stilfærdigt Brøkken i Virkeligheden færdes, og saa om Dagen før Solnedgang – omkring Benene paa én – kan der berettes en Episode, hvor Sagfører Olesens udmærkede Hund Fenris fik Fært af en Grævling i en med smaa Graner tilplantet Landevejsskraaning ud mod aaben Mark og jog den op. Her i Grøften havde Dyret gaaet ved højlys Dag og rodet efter Regnorme og Biller, mens Godtfolk og Køres

Karakteristisk formede Bøgepur i Storedal (se Teksten S. 45).

tøjer færdedes ad Vejen. Dyret, en svær, fed Efteraarsgrævling, tog stum og lydløs og saa hurtigt dens korte Ben kunde bære den, op i Granerne paa Møgelbjerg, medens Fenris blev kaldt til Orden af sin Herre.

Raadyrbestanden i Hammer Bakker kan muligt anslaaes til en Snes Stykker fordelt paa to Rudler, hvoraf den ene holder til i den østlige Del omkring Gedebakken, Pebermosen og i Møgelmose Plantage, den anden sydligere i Korsdalens Bøgebevoksning, Brødlands og Møgelbjergs udstrakte Naaletræsplantninger. Fra disse Hovedkvarterer strejfer enkelte Individuer af Rudlen ud over de omliggende Lokalteter i Bakkerne, saaledes at man snart kan se græssende Raadyr i Østerbækdalen, snart i Buskadserne ved Myren, snart midt inde i Branth's Plantage og snart paa de aabne Marker i Torndal. Afstødte Ungtræer er et godt Kendemærke for Bukkens Til-

HAMMER BAKKER

holdssted. Unge Birke synes han med Forkærlighed at udvælge sig til at gnubbe sine Opsatser paa, og saadanne afbarkede, i Grund^{en} slemt mishandlede Træer, har han efterladt sig i Løvdal, i Kællingdal, paa Brok^s bjerg. Indenfor Brunsttiden lader Buk og Hind sig undertiden jagttage paa nært Hold, idet Parret i Elskovstagfat lader deres Omgivelser i nogen Grad ude af Betragtning. En ualmindelig kraftig Buk med store Opsatser opholdt sig i lang Tid i den lyngklædte Dal ved Bjerggrøn, ivrigt bejlende til sin Hind, medens Fodgængere passerede ad Kirkevejen.

Praktisk talt deler alle Vorherres Skabninger i Hammer Bakker lige Kaar, Lam og Løve, for ikke at sige Ræv og Hare, Falk og Lærke, Høg og Due, Markmus og Ugle, alt er til en vis Grad fredet. Der falder en Krage nu og da, en Skade i Flæng og en vild Kat, om man faar Ram paa den; men ellers faar alt og alle Lov til uhindret af Menneskers Indgriben at leve sit eget Liv og udvikle sig — eller stagnere — som dets uskrevne Lov byder. Det er i denne Forbindelse ikke uden Betydning og maa paa ingen Maade overses, at der, gennem denne Form for Naturbeskyttelse, i Hammer Bakker skabes Grundlag for en Forædling og en gradvis Potensering af det alt bestaaende som Muligheder for Indvandring og Tilpasning af andre Skabninger, det være sig nye Arter eller nye Individuer inden for Arten. I første Række vil disse Fremskridt utvivlsomt spores i Fugleverdenen.

Vandrer vi en Dag ved Paasketide ud i Hammer Bakker, en Solskinsdag i April med høj, blank Luft, en Dag fuld af Forjættelser om Foraaret, der kommer, men med Mindelser endnu om den flygtende Vinter, Sne^s driver i Dalene, piblende Smeltevand i Agerfurer og Vejspor, vil vi sikkert træffe det første Musvaagepar her. Den indfinder sig tidligt, *Musvaagen*, den store, lidt tunge, men i enhver Henseende godartede Rovfugl, og den tilkendegiver, tillidsfuld eller tankeløs, sin Nærværelse et eller andet Sted over Hammer Bakker ved sit ejendommelige langt rækkende Skrig. Lidt efter viser Rovfugleparret sig paa Vingerne over Bakkedraget ved Ting^s høj, to brunttegnede Kunstflyvere, den ene efter den anden i en hidsig, højtglidende Flugt, og nu skruer de sig spiralformet opad og opad i den blaa, iskolde Luft, den ene stadig følgende den anden, i brede Buer ud over Landskabet, ildnende hinandens Mod og Elskov med et hyppigt gentaget Skrig, indtil de omsider næsten taber sig for vort Blik i Rummets Uendelighed. Det er Musvaagens Parringsflugt, vi her er Vidne til i det første spirende Foraar. En Maaned efter, lidt hen i Maj, er Parret allerede blevet mere afstemt, mere forsigtigt i hele dets Færd. Den første Besuselse har lagt sig, den himmelstormende Parforcejagt i Æteren er efterfulgt af en stiltfærdig Travlhed og Bjærgsomhed i de lavere Luftlag. Fuglene stryger enkeltvis og lavt over Brødlandsfladen, en Dag ses Hunnen

Forblæst Bøgepur paa Bakken ved Kringelhede (se Teksten S. 45).

kredsende over Østbjerggaarden – Plantør Nielsen ser, hun bærer Kviste i Klørerne – og hun forsvinder tyst i Retning af Pankløften. Nu bygger Musvaagen Rede. – Der er næppe Tvivl om, at Musvaagen de sidste Par Aar har haft Rede et eller andet Sted i Hammer Bakker og ruget Unger ud, ydermere unge Fugle er iagttagne i Bakkerne i Begyndelsen af August; men Redestedet er ikke med Sikkerhed paavist. De bedste Lokalteter for Redetræer skulde synes at ligge i Østerskoven, Brøkbjerg, Pankløften eller i Branths Plantage, idet man vist aldrig har haft Eksempel paa, at Musvaagen har benyttet Naaetræer til Redeplads. Træet behøver ingenlunde at være højt, hellere med en god, bred Krone, og Fuglen tager gerne i det første Aar til Takke med en forladt Kragerede, som den da udbedrer og under Rugningen pynter med en Belægning af grønne Kviste. Reden behøver saaledes ejheller ved sin Størrelse at være iøjnefaldende, som de gamle, gennem Aartier benyttede Musvaagereder i vore Stats- og Herregaardsskove, er det.

At Musvaagen i tidligere Tid, da Bøgeskoven stod kraftig i Hammer Bakker, har ruget her sammen med Ravnen og med andre store Rovfugle, er hævet over enhver Tvivl; men mindst lige saa sikkert er det, at Fug-

HAMMER BAKKER

lens Nærværelse her i de senere Aar i højere Grad skyldes den Ro og Fred, der hersker i Terrainet, og den suveræne Beskyttelse, der bliver den til Del, end de for dens Ynglekrav og Rugevaner just ideale Vækstforhold, der hersker i Terrainets Skove.

De to smaa Rovfugle, *Taarnfalken* og *Spurvehøgen*, har i Hammer Bakker i langt højere Grad end Musvaagen netop det Eldorado, der passer for deres Levesæt og Ynglemaade: først og fremmest den uforstyrrede Ro, de vide Arealer, dernæst kuperet Terrain, pletvis Skov, Plantager vekslende med Hedestrækninger, lidt dyrket Jord, lidt Mose, lidt Krat, altsammen ydende god Dækning under overhængende Fare og paa samme Tid skaabende gode Tilholdssteder for Smaafugle, af hvilke der unægtelig gaar nogle Stykker i Løbet, hvor Falk og Høg føler sig hjemme og er i god Form. Der er rimeligvis baade to og tre ynglende Par af hver Art indenfor Bakkerne, hvert Par holdende Justits i sin Skovpart, i sin Naaletræsplantning, for herfra til bestemte Tider paa Dagen at foretage Fourageringstogter i Revieret. Et Spurvehøgepar har i de sidste to Aar hvert Foraar bygget Rede i Graner i den dybe, skumle Røverdalen, hvor den ene Røver saaledes synes at skulle afløse den anden, at ikke Stedets Traditioner skal gaa tabt. Dette Par har tillige begge Aar troligt udruget og opfodt sit Kuld Unger, en skrigvorn Flok, hvis Jamren, det være sig af Sult eller Kedsomhed, lød som halsedes det op af en ond Skifting lænket til Bunden af det blindende Mørke i Dybet. — Høgeparret fra Røverdalen søgte Føde skiftevis nord og syd for Højderyggen og saas snart fra Brødlandsfladen, snart ned ad Ørndalen til.

Som Musvaagen har Taarnfalken det med, at den i Parringstiden ikke kan dæmme op for sine Følelser, men med et kort, gentaget Skrig fortæller sine Omgivelser, hvor den holder til. Ingen, der i dette Foraar færdedes i den nedre Del af Torndal Plantage, ad Hulvejen mod Pebermosen og dér hørte Falkeparrets skingre Jodlen, kunde være i Tvivl om, at i disse høje Graner her, lidt bagved Udkanten af Plantagen, vilde de to røde Fuglefængere bygge Rede og slaa sig ned for Sommeren.

Fra Vaar til Høst er det saaledes et dagligt Billede at se Medlemmer af dette fjerede Jægerfolk, snart Falk, snart Høg, paa Vingerne over Hammer Bakker, langs Hegn og Buskadser eller paa den for Arterne karakteristiske Maade hængende i Luften med dirrende Vinger, spejdende over Agermarken efter Bytte, det være sig Græshopper, Biller, Firben, Markus, Lærkeunger og Harekillinger, for med Lynets Fart i rette Øjeblik at slaa ned og hæve sig igen, naar Byttet er slugt eller i det mindste forsvarligt spiddet i de sylspidse Kløer.

Ogsaa *Skovhornuglen* holder til i Torndal Plantage, hvor rigeligt Gylp

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

under Træerne røber dens Yndlingshvilepladser, og Moseuglen er jaget op fra Heden i Torndal; men det har været hvilende Fugle under Efteraars-trækket. Mere bemærkelsesværdigt er det, at *Hedehegen* i denne Sommer har indfundet sig som ny Art for Bakkerne.

Krage, *Skade*, *Skovdue* og *Solsort* forekommer i Mængde, de to første Arter muligt i et for Smaafuglenes Trivsel temmelig rigeligt Antal. *Kra-*gen er en streng Herre, der ødelægger en hel Del Smaafugles Reder, tom-

Lugekonens Hus, i Baggrunden Hyrdeskoven (ældre Billede).

mer *Æggene* og æder den spæde *Yngel*, og *Skaden* giver ikke sin større Fætter meget efter i Graadighed og Ødelæggelseslyst. Hos *Kragefuglene*, hvortil *Skaderne* slutter sig i Artsfællesskab og Levevis, er ejendommelige Egenskaber, Agtpaagivenhed, overfor hvad der rører sig, uovervindelig Nysgerrighed, over for hvad der afviger fra det almindelige, fanger Lyset, blinker, skinner eller blot udviser stærke Farver, parret med kleptomane Tilbøjeligheder, Stjælesyge og Bortfjernelseslyst. Naar hertil kommer, at disse Fugle færdes overalt, altid har Trang til at æde og ingenlunde er Kostforagtere, naar der overhovedet er noget spiseligt, levende eller dødt, at faa Fingre i, forstaar man, hvad der Aar efter andet gaar til Grunde af Værdier af forskellig Slags inden for Arternes Enemærker, og hvorledes man inden for forstmæssigt drevne eller naturbeskyttede Arealer til Stadighed maa have

HAMMER BAKKER

Opmærksomheden henvendt paa den Fare, ikke mindst for Fuglefaunaen, der truer, om ikke Individernes Antal holdes nede.

Selv Skovskaden, denne pyntede Proletar, der lufter sig som en anden Markedsgøgler i blaa, brune, hvide og sorte Klæder, og som midt i Hammer Bakkers lidet farvestærke Fugleverden forøvrigt er en festlig Fyr at møde, har ved Siden af sin Pragt et ilde Ry paa sig for at lægge øde, hvor han kan. Hvad man næppe skulde tiltro Skovskaden — næppe nogen Fugl med blot lidt Agtelse for sig selv — men som ikke desto mindre er iagttaget i Hammer Plantage, er den Meningsløshed, at Fuglen overfalder og spidder en lige saa fæl som godmodig og værgeløs Skrubtudse. Det er næppe rimeligt, at det er Sult eller Slikvornhed, der forleder Skovskaden til at gennemhulle dette uindbydende Kræ. I sligt Tilfælde stilles vi snarere overfor et grelt Eksempel paa, hvorledes de for Arten særegne Egenskaber, Aarvaagenhed til alle Sider, primitiv Nysgerrighed, uvægerligt spiller Fuglen Krybet i Hænde, og hvorledes Fuglen da med sin Trang til at vende op og ned paa Tingene finder en blodig og bøddelagtig Moro i at lemlæste eller ombringe det arme Dyr.

Skovduen og Solsorten er, nævnt i Række med disse tre Pirater, Krægen, Skaden og Skovskaden, begge anderledes blide og fredsommelige, den første sky og agtpaagivende, den anden tillidsfuld fortrolig. At et større Antal af begge Arter kan spores, baade paa de tilsaaede Marker i Bakkerne Periferi som i Haverne, hvor Solsorten tolder slemt i Frugtbuske og Jordbærbede, kan vel næppe skjules. Overalt i Grantykningerne i Hammer Bakker finder vi Skovduens elendige Pindeværk til Rede anbragt paa de visne Kviste inde ved Stammen; de fleste af disse gennemsigtige »Bygninger« er dog oprindelig ufærdige Reder — Hvilereder — hvoraf hvert Duepar synes at opføre flere, og hvori der aldrig har været lagt eller ruget et Æg.

De smaa Sangere, Munk og Havesanger, Løvsanger og Bastard-Nattergal findes vel, og fortrinsvis i Haver og Parkanlæg omkring Møgelbjerg, men næppe i de egentlige Hammer Bakker. Heroppe glæder vi os til Gengæld over Lærker og Gulspurve, Pibere — vistnok Skovpibere⁹ — og Stenpikkere. Især den sidste er en fornøjelig Fugl, der liver op ved sine lyse Farver og ved sit muntre paagaende Væsen. Ved Højhuset, hvor den yngler under Lyngtørv i gamle Grusgrave, indfandt et Par sig daglig med deres fem Unger, der alle satte sig paa Rad paa Havediget og slog med Halen og sagde: Skvæt, skvæt! paa een Gang dristige og rede til illsom Flugt, om nogen kom dem for nær.

I Skovene omkring Løvdal forekommer Sangdroslen og Irisken, af Mejsler Musvit og Blaamejse, i de tilgrænsende Naaetræsplantager endvidere Sortmejsen og Fuglekongen. Medens Fuglekongen med sin fine Kvidren

Vej ved Søen med Udsigt til Østbjerg Bakke.
(Efter Maleri af J. C. Schlichtkrull 1921.)

og Kvinkeleren, der næppe er højere end Græshoppesang, er velkendt overalt i Hammer Bakker, er Sortmejsen her, som andetsteds i Landet, ret ny, i hvert Fald som Ynglefugl. Sortmejsens Invasion her i Landet synes at være sket gradvis, samtidig med at den nye Skov – de store Plantager – er vokset op. I Hammer Bakkers Naaetræskulturer er der de bedste Muligheder for at beholde denne livlige og særprægede Mejsen som fast Ynglefugl, om blot de hertil nødvendige Redekasser i tilstrækkeligt Antal bliver hængt op.

Gøgen indfinder sig hvert Aar og kukker Sommeren ind i Hammer Bakker; samtidigt hermed har den grønbenede Rørhøne i Brødlands Sø Unger og den lille Lappedykker paa samme Lokalitet begyndt at rugge paa sit Kuld smudsiggule Æg. – Det er tyste Fugle, der færdes her, lige saa tyste som den tyste, gaadefulde lille Sø. Ingen Mennesker, der færdes her, aner, at der rører sig Liv under disse brune, gølle Straa, bag Sivbuskene eller over de klare Laguner mellem Søens tilgroede Holme, heller ikke de, der muligt dvæler her nogle Øjeblikke, staaende paa Fodstien over Sødæmningen, mens de lader sig opholde ved Synet af de sælsomme Kontraster, der hersker her mellem Lyng og Vand, mellem blaa Himmel og brune Hevedbakker, grønt Bøgeløv og mørke Bjergfyrre, der rækker sig over Vandspejlet, høje og dystre og tungt alvorlige som Cypresser over Grave.

Men her lever da ikke desto mindre disse lidet kendte og lidet paaagtede Fugle Sommeren over. Nu og da stikker Lappedykkermoderen, der næppe er større end en Stær, sit smalle Øglehoved op over Vandet for

HAMMER BAKKER

Hedeslette vest for Støredal, Udsigt mod Tvillinghøje.

som et Lyn atter at forsvinde – en Aand fra Dybet – og Rørhøseparret sniger sig paa deres lange Tæer over Dyndet ud og ind, ud og ind mellem Tuerne, og spæde Unger klumper sig sammen paa Vandet under Dækning af en Klynge nøgne Straa.

Da blafrer der en graa Fugl gennem Luften – nu et Par hidsige Slag over Vandspejlet, et Par snorlige Diagonaler fra Bred til Bred, og Fuglen hæver sig langsomt og paa dirrende Vinger, mens Spejlbilledet af den ligger paatrykt det matblaa Vand. – Høgen fra Røverdalen! – Men Søen forbliver livløs og tyst, Rørhøsensene er borte, Lappedykkeren ligger etsteds med kun Næseboerne over Vandet, de smaa Rørhøsekyllinger rører sig svagt – aner de mon noget grumt, om blot instinktmæssigt en Skæbne, der i dette Øjeblik vandrer over Søen? – I Kikkerten ser vi, hvorledes de drejer sig og trykker sig og finder længere og længere ind under de skærmende Straa.

Saa blafrer Høgen paa een Gang bort, som om han vedkender sig sin Overilethed og sit brusende Blod. Han sætter sig i Toppen af en høj Gran oppe i Ørndal og venter – blot venter: En Kamp for Udkommet, filosofiserer Høgen, et Spilfægteri paa List og Taalmodighed, men hvis Udgang er Døden for den, der blot et Øjeblik glemmer Faren, der lurar.

Medens den lille Lappedykker ikke kendes andre Steder fra i Hammer

Østlig Sidedal til Storedal med karakteristisk Bøgebevoksning.

Bakker end Brødlands Sø, er Rørhønen ofte iagttaget i Attrup Eller i de andemadfyldte Vandhuller, der faar deres Vandtilførsel gennem Bækken fra Storemose; rimeligvis er Arten derfor ogsaa at træffe rugende der. I Pebermosen er der fundet Skaller af Æg af Rørhønen, der dog næppe var klækede paa almindelig Vis, men snarere saa ud til at være tømte af Krager.

Hvis disse to Arter, Rørhøne og Lappedykker, for Fremtiden skal kunne bevares for Hammer Bakker uanset Høg og Krage, maa der gøres alt, hvad gøres kan, for at Vandstanden i Brødlands Sø og Pebermosen hæves, at der til Stadighed kan opretholdes Laguner med klart Vand, hvori Fuglene kan dykke. Det kniber for Brødlands Sø at holde sig fri for fuldstændig Tilgroning, endda der er lagt Dæmning over Afløbsgrøften. Tilløbet til Søen fra de smaa Vældmoser oppe i Ørndal er for Tiden vist meget ringe. For Pebermosens Vedkommende forholder Sagen sig noget anderledes, idet der her hvert Aar, alene fra Vinterens Nedbør, vilde kunne samle sig Vand nok, om blot det Privilegium paa at holde Afløbsgrøften aaben til Fordel for Græsning i Mosen, som Skovrider Branth har udstyret sin Forpagter i Møgelmose med, kunde blive ophævet.

En Fugl, der er i stærk Aftagende i Hammer Bakker, er Natravnen, Aftensbakken, som den her som andensteds i Regelen benævnes. For Aar

HAMMER BAKKER

tilbage hørtes den almindeligt »snurre« i Hedebakkerne ved Møgelbjerg; nu er den i ringe Antal henvist til de mere afsidesliggende Partier af Hederne omkring Torndal og Hammeren.¹⁰ Dens sære Tilbøjelighed til ved Aftentide at spinde den enlige Vandrer ind i en Tryllering ved uop-
hørligt at kredse om ham, snart lavt nede, saa den næppe skelnes i Mørket, snart højere oppe, hvor dens flakkende Flugt med en bleg Aftenhimmel som Baggrund tager sig nok saa uforklarlig ud — og som enhver, der har været ude herfor, kan tale med om — har i gamle Dage ofte gjort Folk utrygge og tvivlraadige, der vandrede ude ensomt og silde. Man troede sig af det lydlose flagrende Væsen at blive intet mindre end indkredset i dæmoniske Magters Vold. Jens Pot, der boede i Torndal, maatte saaledes en Aften, han gik hjem fra Grindsted, ustandseligt bede sit Fadervor for at holde sig Utysket fra Livet.

Natravnen jager i Tusmørket Natinsekter til Livets Ophold, Aftensværmere og Møl, der er dens hovedsagelige Føde. Disse, der af sig selv har Tilbøjelighed til at flyve i Kreds, og som af Vandringsmanden jages op, uden at han tænker herover, paakalder sig straks Fuglens Opmærksomhed, saa den blindt følger efter. Her er Forklaringen paa den ejendommelige, ti maaske tyve Gange gentagne Rundflyvning, der er bleven saa grundigt mis-
tydet, og stærk er Overtroen endnu, der fra gammel Tid blev knyttet til Fuglen, og hvoriblandt det velkendte, at den gennem sin brede Flab mal-
ker Gederne paa Marken, kun er en enkelt Version blandt de mange. — Caprimulgus, der er Fuglens latinske Slægtsnavn, betyder i direkte Oversættelse Gedemalker. —

Henad Høst har Agerhønemoderen flyvefærdige Kyllinger, der laver en øredøvende Larm for at komme paa Vingerne, hvor man træffer paa at støde dem op, i Dybdal, ved Pælshuset eller paa Markerne ved Brødland. Har der været Stilhed nogle Minutter og Hønen faaet regnet ud, at den over-
vættes Fare nu maa være drevet over, lyder hendes diskrete, men bestemte Gerikgerik hinsides den nærmeste Bakkekam, hvor hun da sag-
tens i perpleks Iver søger at faa den adsplittede Kyllingeflok samlet om sig igen. Træffer man et saadant talstærkt Afkom sammen med Moderen i et Vejspor, kan man faa Held til at iagttage, hvorledes de alle, gamle som unge, uglade ved at skulle tage til Vingerne, søger at forstikke sig gennem en ilsom Flugt — de ruller som et Bundt brune Garnnøgler i Hæ-
lene paa hverandre.

Saa gaar Jagten ind over det ganske Land. Der fældes vel nogle Ager-
høns i Hammer Bakker, men kun, hvor Jagten er lejet ud. Hvor Enkelt-
mand raader — ogsaa for Agerhønsens Ve og Vel — er Fuglen totalfredet Aaret rundt.

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

Ænderne begynder at indfinde sig i Pebermosen, og der falder enkelte Skud, Storspoven trækker, de første Bekkasiner holder Rast i Dalen langs Østerbækken, Viben samler sig i Flok; det er Senhøstestider. Inde ved Birkemosen i Branths Plantage træffer vi en Flok Stor Korsnæb; i Foraa- ret hang en lignende Flok i de høje Graner paa Torndal Hustomt og pil- lede ivrigt Frø af Koglerne. Mon den ikke skulde bekvemme sig til at blive boende her, til at yngle her, i al den dejlige Naaetræsskov og i al den

Vinter i Hammer Bakker, i Forgrunden Pur af Bævreasp begravet under Sneen (ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

Fred? Med sine dybrøde og grøngraa Farver, med sit ustadige Væsen, sin Maade at færdes paa i de højeste Granetoppe, snart med Hovedet nedad, snart hængende med hele Kroppen under Grenen mellem de store Kogler, leder Korsnæbbet Tanken hen paa Papegøjen eller en anden stor eksotisk Fugl, ogsaa i Maaden hvorpaa den med sine korslagte Næbspidser bræk- ker Koglen op for at naa ind til Frøene. Paa Nedturen fra Branths Plan- tage overrasker vi i Brødlands Sø et Par sky og aarvaagne Svaleklirer, der hurtigt forsvinder over den høje Skrænt. Disse mærkelige Vadere, hvem man tiltror nu og da at ruge hos os, og som man mener lægger deres Æg i forladte Drosselreder, er ikke ualmindelige paa Efteraarstrækket og een Gang iagttagne lette at genkende, baade paa deres Skrig, et stærktlydende Ki-ki-ki, som de lader høre, naar de overraskes, som og paa deres snehvide Overgump, der kommer til Syne under Flugten.

HAMMER BAKKER

Naar Vinteren banker paa Døren i Hammer Bakker, Isen lægger sit Glar over Mosehullerne, og den første Sne pudrer Risbøgen til med hvidt, er Fuglene blevne tavse og Arternes Antal skrumpet ind til de haardføre Stande og Strøgfugle og en tilfældig Vintergæst som den store Flagspætte nu og da. Haardhudede og ukuelige er først og fremmest Hammer Bakkers Krager og Husskader, hvoraf de første holder stort Palaver i Trætoppene ved Møgelbjerg med Drøftelser paa Kragemaal af vigtige Begivenheder, medens den sidste indskrænker sig til at give sit Besyv med nu og da i ærbødigt Afstand fra de rollehavende. — Som de Proletarer, de er, hutler de sig Vinteren igennem med Rov og Ran og fryser ind til Marven i den bidende Kulde; thi Vinteren er haard ved Fuglene i dette forblæste Land.

Af de lavere Dyr findes Hugormen faatallig i Hammer Bakker, det lille graa, levendefødende Firben i Mængde. — Der er et staaende Udtryk fra alle Dele af Vendsyssel, at man der og der, etsteds oppe i Lyngen, kan høre, at Hugormen »slaar«. — Dette med at Hugormen slaar, er nu igen et Tilfælde af haardnakket Folketro; thi det, der »slaar«, eller rettere »snur« — som en Rok — er ikke Hugormen, men Natravnen, og dens Snurren er en Foreteelse, der kun hører Foraaret og Parringstiden til. — Hugormen er stum; dens Hvæsen, naar den bliver tirret, er kun en Form for vilkaarlig Udpresning af Luft gennem Luftrørsspalten, efter at den i Forvejen har pustet sig op. Derimod kan man nok blive »hu'wormslawn« — hugormeslaaet — i Betydning bidt af Dyret, hvad der er noget ganske andet. I Hammer Bakker har der dog ikke i de senere Aar været Tale om noget alvorligt Tilfælde af Hugormebid — Modgiften er overalt Skorpionolie, udvendig som indvendig — saa for Hugormens Skyld behøver man ikke at lægge Vejen uden om Bakkerne.

I den varmeste Sommertid er her Mængder af Guldsmede og af de blaa luftige Libeller især omkring stillestaaende Vand, hvori begge Arter henlever deres Larvestadium. Anlægget om Lergravene ved Møgelbjerg er kendt for sine Sværme af store, pragtfuldt metalglinsende Guldsmede; deres Kælenavn er vistnok Fandens Rideheste. Den grønne Sandspringer, der er lys spanskgrøn med gyldengule Stænk, sky og umaadelig hurtig, er iagttaget ved Højhuset. Sammesteds, flagrende om Højen, iagttoges i August i Aar Danmarks største Dagsommerfugl, Svalehalen. Ofte finder man i Lyngen en omtrent valnøddestør, brun, læderagtig Puppe, lidt pæreformet tilspidset og med Udgangshul i den spidse Ende. Det er Natpaafugleøjets Puppehylster, hvorfra Dyret som fuldt udviklet Sommerfugl med »Paa-fugleøje« paa hver Forvinge er krøbet ud. Dens Larve, der som Puppen findes i Lyngen, er grøn med røde Punkter og udstyret med korte Børster. »Bjørnen«, som den store, brune, helt lodne Lyngorm populært kal-

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

Kuppelformede Bøge nord for Brødlands Sø.

des, hvis bizarre Fremtoning alle er fortrolige med, og hvis eneste virkelige Fjende er Gøgen, der sluger den med Hud og Haar, saa mange den kan overkomme, er Larven af Bjornespindere, der som Sommerfugl kun er en Kende mindre end Nat-Paafugleøjet. Overhovedet er Antallet af Sommerfuglearter, Sværmere og Spindere, Ugler og Maalere, i Hammer Bakker stort, og her er flere sjældne og ejendommelige Arter. D'Hrr. Billedskærer *Jahn* og Assistent *Salskov*, begge af Aalborg, der er kyndige Entomologer, og som hver især har gjort Studiet af Sommerfugleverdenen, i Særdeleshed i Hammer Bakker, til Speciale, har midt i Myriader af Køllesværmere, hvor Arterne adskilles gennem Antallet af røde Draaber i alt det sorte, Takvinger, Perlemorsfugle, Blaafulge o. s. v., som vi alle kan se og alle kan tage og føle paa, paavist virkelige Sjældenheder, der alene er forbeholdt Specialisten, og hvoriblandt kan nævnes en stor Art Blaafulg, der er knyttet alene til Lokalteter med blaa Ensian. Yderligere er her nu og da truffet den store, gule Citronsommerfugl ved Skovbryn i Løvdal og en sjælden Græshoppeart, der »skratter«, naar den flyver, som var dens Vinger af Blik.¹¹

EJENDOMSRETTEN i Hammer Bakker ligger i Hovedsagen indenfor to Interessesfærer, den Branth'ske og den Olesenske, hvoraf den Branth'ske omfatter de nordlige Dele af Arealet, de gamle Ejendomme Dal og

HAMMER BAKKER

Stovlund efter en Linje, der i Syd væsentligt falder i Sogneskillet for mod Øst at strække sig i et smalt Bælte ind over Torndals Jorder, Pebermosen, Møgelmose til Kinderup i Horsens Sogn. *Olesens* Ejendomme udgør herefter de sydlige Bakkearealer, begyndende i Vest ved Sogneskillet i Vesterbækken, strækkende sig øst paa over Østbjerg, Brødlands og Vodskov Bys Jorder til Attrups Enemærke i Øst, idet de samlede Arealer mod Nord støder op til Branths nævnte Ejendomme med Grænser i Ørndal, Tornedal, Pebermosen og Møgelmose. Men *Olesen* har desforuden vigtige Interesser hinsides Torndal, helt oppe i den nordøstlige Bakkefjerding, hvor han nu er Ejer af Dele af Dals og Stovlunds gamle Ejendomme, Myren og Hammer Sø, Dele af Grindsted Bys Jorder til ud gennem Dybdal, Vandsted, samt Dele af Møgelmoses Jorder.

Vest for Vesterbækken ejer et Konsortium med Mænd som Dyrfølge Pind i Sulsted, Petersen, tidligere Kærager, o. fl., den saakaldte Klitgaards Plantage, hvis Basis ligger omkring Hovstrupdal og fortsættes over Sviehøj, Tornbakkerne og op til Søplateauet, yderligere har Vestbjerg Bys Gaardmænd en Række Lodder her, Mejlsted, Bakmølle, Hostrup og Sulsted Bys ligeledes, og alt dette, de vestligste Bakkearealer, rækker herefter i en nordlig Bue op til Branths Plantage med Langelund og til Hammeren, det især lerede Bakkeparti, der krones af Sognekirken, og hvorpaa Hammer Plantage under Hammer gamle Præstegaard er anlagt i Aaret 1884.

Den saakaldte Branths Plantage, Hovedstolen i de branthske Ejendomme i Hammer Bakker, med Basis i den dybe Dalkedel og de tilsluttende stejle Skraaninger op mod Israndsskrænten, den gamle Ejendom Dals Jorder, er anlagt omkring Aaret 1880 af dalevende Godsejer *Harald Branth* til Sønder Elkjær paa mager Hedejord og omkring nogen oprindelig Bøgeskov, saaledes i Ørndal. Bestanden i Plantagen er væsentlig Bjergfyr og Rødgran med nogen Skovfyr iblandt. Senere fortsatte Branth Beplantningerne paa Langelunds, Torndals og Søbakkens Jorder, og som den yngste anlagdes i 1908 Møgelmose Plantage delvis i Horsens Sogn. Alle disse yngre Plantager indeholder endnu kun Naaetræer, Bjergfyr og Rødgran; men da samtlige branthske Ejendomme i Hammer Bakker af nuværende Ejer, Skovrider *C. C. Branth*, er under forstligt Tilsyn og gjort til Genstand for forstmæssige Plantningsforsøg, vinder efterhaanden andre Træsorter Indpas. I de senere Aar er Udhugsterne dog af økonomiske Grunde drevne alt for vidt.

Sagfører *A. Olesen*, hvis Kultiveringsarbejder i Hammer Bakker ledes i Det danske Hedeselskabs Aand — i hvilket Selskab han selv sidder som Medlem af Hovedbestyrelsen — er som *Dalgas* besjælet af en energisk til Tider lidt ensidig Plantningens Aand, dog, og ikke mindst i sin høje Al-

Sagfører A. Olesen mellem Ener i Korsdalen (ældre Billede efter Bot. Tidsskr.)

der, stedse med vaagent Blik for de æstetiske Værdier, som det smaatskaarne Bakkelandskab, han raader over, de nøgne, kuplede eller dristigt buede Bakkelinjer, i sig selv ejer. Hans uvisnelige Fortjenester i Hammer Bakker, hvorover der iøvrigt ikke i nærværende Arbejde skal foretages nogen Vurdering, har han indlagt sig ved Anlæg af omfattende og maalbevidst drevne Læplantninger i de vindførende Dalslugter til Støtte for de oprindelige Bevoksninger, ved Bekostninger af enhver Art for at lempe den forfaldne Bøgehøjskov paa Fode, ved sine Arronderinger af det mønstergyldigt drevne Landbrug Skovgaard under Møgelbjerg, hvor hans Broder *T. Olesen* nu sidder som Forpagter, som ikke mindst ved sine storstilede Gaver i Almenvellets Interesse.

Det var i Aaret 1893, at Sagfører *Olesen* begyndte sine første Godskøb i Hammer Bakker, hvilke han i rigtig Beregning, men under stadige Kampe mod en Befolknings Uforstand, Modvilje og Trods gennem en Menneskealder fik nittet sammen og stadig forøger. Omtrent samtidigt med det første Køb gik han i Gang med Plantningerne, af hvilke Møgelbjerg I Plantage paa 166 ha. anlagdes 1895–96, Østbjerg Plantage paa 100 ha. anlagdes 1914, og Møgelbjerg II Plantage paa 80 ha. anlagdes 1917, hvortil yderligere føjedes Brødland Plantage paa Søndergaards Jorder. I 1899–1900 byggede *Olesen* under Møgelbjergets Skraaning sin Ejendoms Hovedbygning, sin fremtidige Bolig, *Møgelbjerg*, hvortil 1908 føjedes Forpagtergaard den *Skovgaard*, den sidste efter Tegning af Arkitekt *Mørk-Hansen*. — Sam-

HAMMER BAKKER

menspillet mellem de to Bygninger, øverst paa Bakkehældet det patriciske, i Palæstil holdte Møgelbjerg, herunder den som »Bondegaard« opførte, med rig Anvendelse af Træværk, Bindingsværk i Muren, Frontispice og Fremspring udstyrede Skovgaard, det hele Kompleks omsluttet af en Krans af grønt fra Bøgene i Vest, Parkanlæggene i Syd, det mørke Møgelbjergs Silhuet i Nord og Øst, er — særlig set nede fra Landevejene — af ypperlig Virkning og i alle Forhold harmonisk. I Aarene 1906—1909 byggede *Olesen* Vodskov Kirke efter Tegning af *Jensen Klint*, Aaret efter Vodskov nye Skole — værdig og alvorsfuld — efter Tegning af *Mørk-Hansen*.

Aandssvageanstalten i Hammer Bakker, hvortil *Olesen* skænkede Grunden, og i hvis Administration han har Sæde og er den ledende og ansproende, der følger Udviklingen paa nærmeste Hold, er en selvejende Institution, oprettet i Henhold til Lov af 10. Maj 1915 for at modtage Patienter fortrinsvis fra Hjørring, Aalborg og Thisted Amter, eventuelt tillige Randers Amt. Bygningerne hertil, der er adskilte i tre Afdelinger, Mandshjem og Kvindehjem med Portnerbolig og Gartneri opførte efter Tegninger af Arkitekt *Clemmensen*, og hvortil slutter sig Avlsgaarden Skeldal opført efter Tegning af Arkitekt *Mørk-Hansen* paa den gamle Gaards Grund af samme Navn, aabnedes for Brug i 1917. Medens den daglige Ledelse af Hjemmene er lagt i Hænderne paa en Læge — f. T. *Erk. N. Christensen* — er Avlsbruget underlagt en Avlsforvalter. Til Avlsbruget hører, foruden den til Dyrkning nødvendige Jord, i Hammer Bakker et Areal med Bøge og Granskov paa 158 ha.

I Maj 1911 modtog Udvalget for Naturfredning Tilbud fra Sagfører *Olesen* om at faa skænket som Gave et Areal paa ca. 76 ha. af Hammer Bakker omfattende Korsdalen fra Attrup Vase til Tvillinghøje samt den øst for Dalen liggende Bakkerygning med fortrinsvis aaben Hede ned imod gamle Sæby Landevej, et Areal af Attrup gamle Fællede, som *Olesen* nogle Aar i Forvejen havde tilkøbt sig fra Attrup. Efter at Medlemmer af Udvalget havde besøgt Arealet og fundet, at det vilde være af betydelig Interesse at faa det fredet, og efter at have konfereret med *Olesen*, foreslog man, at Giveren skulde skænke Arealet til en anden Institution, eventuelt en af de naturhistoriske Foreninger. Paa Botanisk Forenings Generalforsamling i Februar 1913 blev det besluttet, at man vilde modtage det tilbudte Areal som Gave, og Gavebrevet blev senere udfærdiget og paategnet af Giveren saavel som af Botanisk Forenings Bestyrelse og Naturfredningsudvalgets Medlemmer. I 1914 blev der lagt en Plan for Administrationen af Arealet. *Olesen* blev anmodet om at bistaa Udvalget for Naturfredning med Opsynet over Arealet, og nuværende Professor *A. Mentz* blev delegeret til een Gang aarlig paa Udvalgets Vegne at tilse det. Endelig

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

Den nye Skov ved Bjerggrøn, i Baggrunden Fredet Bakker
(ældre Billede).

lovede d'Hrr. *Mentz*, Museumsinspektør *Hintze* og Statsgeolog *Axel Jessen* at udføre den botanisk-geologiske Beskrivelse af Arealet. I 1915 foretoges den geologiske Undersøgelse, hvis Resultater dog var magre, fordi der paa det relativt lille Areal ikke var meget at gøre Rede for for en Geolog. Til Udvalget udarbejdede *Jessen* derefter en lille Beskrivelse og et geologisk Kort. Endvidere blev det fredede Areal opmaalt og kortlagt af da-
værende Landinspektør, nu Kontorchef i Matrikulskontoret *Kai Hendrik-
sen*, og *Mentz* paabegyndte i August Maaned samme Aar en statistisk-flor-
istisk Undersøgelse af Vegetationen. Disse Undersøgelser er siden aarligt
blevne fortsatte. I Foraaret 1922 blev der med Understøttelse fra Carlsberg-
fondet opført et lille Laboratorium, med Soveplads og Arbejdsbord, i en
Planteskole paa den sydlige Del af Arealet.¹²

Vegetationen paa det fredede Areal bestaar foruden af, hvad der i nær-
værende Arbejde herom specielt er anført under den botaniske Del, i Ho-
vedsagen af tæt Krat af Risbøg paa begge Sider af Dalen, mod Syd og
Sydvest afløst af Naaetræsplantninger af nyere Dato, medens selve Dal-
furen mod Syd fortsættes i en Mose med ejendommeligt voksende, tue-
formet Blaatop, det hele afsluttet af dyrket Jord.

HAMMER BAKKER

Endnu skænkede Sagfører *A. Olesen* i 1914 sin faa Aar i Forvejen ar-
ronderede Østbjerg Plantage med ialt ca. 100 ha. af Østbjerg Jorder samt
den derpaa beliggende Gaard Sønder Østbjerg til Det danske Hedesels-
skab, der paa Arealet ansatte *Simon Nielsen* som Plantør til at lede de
fortsatte Beplantninger og med Bopæl paa Sønder Østbjerg.

De Olesenske Plantager i Hammer Bakker, hvoraf den ældste, Plan-
tagen fra 1895, saaledes er 35 Aar gammel, danner, med Møgelbjerg som
Basis, en kompakt Bevoksning over hele det dybt udflegede, stærkt ku-
perede Bakkeland, der ligger mellem Attrup Kløve i Øst, den gamle Kon-
gevej i Vest, Springbakken som naturlig Grænse mod Nord, og hvori alene
Løvdal skyder sig op, græsbevokset, træløs, som en grøn og rolig Fjord.
Helt udenfor ligger den forholdsvis unge Brødland Plantage, dækkende
Kirkebakken, Dødbakken, de gamle Agre ved Pælsdam, for herfra at sende
Udløbere omtrent op til Ørndals Skrænt. Hovedmassen af Træ i disse
Plantager er for Tiden Rødgran; men, tagende ved Lære af de Erfaringer,
Hedeselskabet i rigt Maal allerede da havde indhøstet paa egne Arealer,
indledede Sagfører *Olesen* oprindelig overalt i Hammer Bakker sine Kulturer
paa Grundlag af den nøjsomme Bjergfyr, om hvilken man havde Vished for,
at den vilde ikke alene gro og slaa Lyngen af Marken som Enehersker, men
ogsaa gennem sin Vækst formidle Jordbunden til at kunne modtage og nære
ædlere og værdifuldere Væktsorter paa et senere Tidspunkt. Som Rester
af disse 30 til 35 Aar gamle Bjergfyrkulturer staar der da endnu den Dag
i Dag anselige Mængder af Træer paa Roden.

Pletvis og spredt herind imellem træffer vi, en Menneskealder senere,
foruden de mastehøje Rødgraner, kraftige og smukke Kulturer af Skovfyr,
saaledes nord for Østerbæk, endvidere af Hvidgran og almindelig Ædel-
gran. Paa hertil egnede Steder, fortrinsvis i Østerskoven, Lærk, ved Mands-
hjemmet og nedad mod Storemose Forsøgskulturer med Weymouthsfyr,
der dog ikke ser ud til at kunne tage Kampen op mod Vejrlig og Svampe-
angreb, endvidere Forsøg med Bangsfyr — et kroget, værdiløst Træ — fransk
eenstammet Bjergfyr, Oregon Pragt-Ædelgran ved Kikkenborg og i Brød-
land Plantage, i Parken ved Møgelbjerg Normannsgran, Sitkagran, Dou-
glasgran og Balsamgran, og — ikke at forglemme — spredt over Arealerne
Løvtræer, overvejende Bøg, i de yngste Udhugster i Naaletræsbestanden.

I disse dybe Naaleskove, som en nyere Tid saaledes har fremelsket over
tidligere lyngklædte Arealer, *den nye Skov* paa Hammer Bakker, møder
os det Svampeflor, som vi til Dels savnede paa vor Vandring i de gamle og
oprindelige Løvskovspartier. En Efteraarsdag i Hammer Bakker har, midt
i Løvskovens Flamme af brunt, næppe sin fulde Charme, om ikke ogsaa
vi faar Tid til at kigge ind under Rødgranernes Greneflet for langs Kan-

FLORA OG FAUNA – DEN NYE SKOV

ten af mos- eller græsklædte fjedrende Fodstier herinde at lade os betage ved Synet af den fuldkomne Farvesymfoni, der gløder os i Møde fra purpurfarvede Fluesvampe, karrygule Rørhatte, grønne Skørhatte, brune Mælkehatte for ikke at tale om dødningshvide Støvbolde og blaasorte, giftfyldte Indigohatte.

Som Led i Kulturarbejdet i Hammer Bakker maa sikkert henregnes Indplantning af den kvælstofproducerende Gyvel, af nogle anset for at have sandflugtdæmpende Egenskaber og i hvert Fald i saadant Øjemed i Mængde indplantet paa Tornbakkerne ved Vestbjerg, men som tillige har æstetisk Betydning ved dens stedsegrønne Frodighed og dens Blomsterflors varme, gyldne Lød og muligt af denne Grund henvist til Springbakkens Sydskræning mod Pankløften, til Hustomten paa Brømlandshede o. fl. Steder – endvidere Opelskning af den Falanks af ukuelige Træer – Skovfyr og Bjergfyr – der, lig Valkyrier til Hest, med flagrende Manker, over Skrænten mod Ørndal bryder det vilde Vejr.

Sneklædte Graner.

Hulvej i Kikkenborg Bakke, Udsigt mod Syd.

DEN GAMLE KONGEVEJ

I VENDSYSSELSKE AARBØGER har Professor *J. T. Lundbye* offentliggjort nogle Artikler, der omhandler Vejenes Udvikling i Vendsyssel i Oldtiden og skriver med Henblik paa en saadan ældgammel Færdselsaare: 'Imod Syd er der fra Hjørring over Vrejlev ført en Vej ned til Løt o. s. v., »og det er da fristende at tænke sig den forlænget over Hammer Bakker til Nørresundby, hvor der jo gennem Bakkerne findes store, dybe Spor, som viser, at der har gaaet en Hovedvej her«. Disse dybe Spor tværs gennem Hammer Bakker, denne Alfarvej, som *Lundbye* her omtaler, men muligt ikke har set, ligger den Dag i Dag aaben for alles Blik, færdig til at tages op til Bedømmelse som historisk Mindesmærke. At Sporene i Hammer Bakker er af høj Ælde, vil næppe nogen bestride, der har set dem; det ligger vel ydermere i Sagens Natur, at en Vej som denne, der følger en naturlig Midterlinje gennem Vendsyssel og under kortest mulig Form forbinde Landsdelens Yderpunkter i Nord og Syd med hinanden, rækker langt ind i Oldtiden og i Grunden har eksisteret i den ene eller anden Form,

DEN GAMLE KONGEVEJ

saa længe Mennesker har vandret, og Vendsyssel overhovedet har været beboet.

Straks nord for Langbrökro, hvor Lillebrovase i Dag som for hundrede Aar siden fører kongelig Majestæts Alfarvej op til Bakkernes Fod, ligger de ældgamle dybe Spor i en let slangebugtet Linje op over Aasene, som var det selve den gamle Lindorm fra Østbjerg Bakke, der havde rodet dem ud af Sandet. At Sognevejen, den nutildags benyttede Kørevej fra Langbrökro til Hammer Kirke, ikke mere følger disse Spor, men bøjer i Vest og skærer Østerbækdalen for herfra at stikke i ret Nord, bør man ikke lade sig vildlede af. Dette er en nyere Foreteelse, Vejen her et yngre Anlæg. Og selv om Videnskabernes Selskabs Kort fra 1791 har den samme vestligt divergerende Retning indlagt, siger dette næppe mere, end at Anlægget af denne yngre og sekundære Færdselsaare ligger blot nogle hundrede Aar tilbage i Tiden. De foreliggende geografiske Forhold i Østerbækdalen udviser tydeligt, at denne Dal har været stærkt vandførende, ubekvem, sumpet og moradsfyldt. I hin fjerne Tid, da de første Bygdemænd nord og syd for Hammer Bakker søgte Samkvem med hinanden, og Vejen over Hammer Bakker blev traadt, laa Østerbækdalen hen i et skummelt Uføre, hvorigennem ingen Hest eller Rytter vilde forsøge at bane sig Vej.

Et ejendommeligt vildt og storslaaet Landskab breder sig paa begge Sider af de gamle Vejspor i Kikkenborg Bakke. Som overvaaget af en heldig Stjerne ligger det hele Panorama frit, utilplantet, synligt nede fra det lave Forland, iklædt flammende brune og gule Farver fra en intens Bevoksning af Sandstar og knæhøjt Lyng. Hist oppe, lidt til Vest, halvvejs i Bakken, den enlige Langdysse med Bredsidens til, en Kæmpes Hvilested nær den alfare Vej, mod Øst unge kraftige Graner, Afslutningen til denne Side, en grøn Linje trukket som efter en Snor og ligesom markerende Opstigningen til Bakkens Top, Kikkenborg Høj med sin øverste Puld over de grønne Toppe.

Her vandrede i Bakken Godtfolk og Kram. Rejsende fra Syd og rejsende fra Nord lavede Vognpark sammen paa det gamle Bedested og græssede deres forasede Øg paa Lillebrovase, Vogne fra Vest, fra Sognene langs Kysten, ladede med Torfisk, vindskæve i Fadingerne, veg til Side for fornemme Ekvipager fra Øst, Skudehandlere fra Hvetbo Herred hilste paa pengestærke Herremænd fra Jerslev Herred. Her fnyste Brigadéren forbi, den gale Halling fra Dronninglund med Morian paa Kuskesædet. — Tingsmændenes Vej, Herredsfogdens og Herredsskriverens, Prælaternes Vej, naar en Heks skulde brændes eller en Tyveknægt lovligt aflives i Herredets Galge. Her agede han Thomas Galskyt, den lærde Magister fra Hammer i læderbetrukken Agestol, sortkuttet og haard og saa Rakkeren lægge Ved

HAMMER BAKKER

Hulvej i den øverste Del af Kikkenborg Bakke, Udsigt mod Nord.

paa Baalet til den vise Pige fra Ulsted at varme hendes Fodsaaler paa, Skipper Klement, Lars Dyrskot, Jens Høg, de gamle Ørne, tyske Landsknægte og svenske Hellebardister. Her red i Bakken Stygge Krumpen, Bispen paa Børglum, dengang han gæstede Kjær Herred og tog Lovhævd paa megen Gods i alle Herredets Sogne med Undtagelse af Hals, og her red med sit straalende Følge hin aarle Morgen Landsherren, den danske Konge, Kong Kristiern den Tredje, efter at han den 8. Maj 1546 havde hvilet ud og nydt Gæsteri og sovet under Tag hos Præsten Hr. Herman i Hammer Præstegaard.

Nutildags lunter Brokken stum i de dybe Hulveje, hvor før der lød Raab og Piskesmæld, Horntoner og Sang, hans røde Frænde graver sig Bo med muntre Sandhøje udenfor, hvor forhen Skrænterne skjulte hint kongelige Følge, saa kun Lansespidsen og Fjerbuske ragede op. Ødet har erobret kongelig Majestæts Alfarvej i Kikkenborg Bakke, langsomt, langsomt gror Sporene til.

Straks inde i Bakken, der stiger skarpt, deler Vejsporet sig i to Grene, der løber jævnsides med hinanden og med en bred og flere Alen høj lynggroet Kam imellem sig (a). Dette er en Vej for nordgaaende og en Vej for sydgaaende. Vogne og Ryttere i det ene Spor har næppe haft Føling med Vogne og Ryttere i det andet. Et Par hundrede Alen oppe løber Sporene sammen paa et naturligt Plateau, Kammen sænker sig, taber sig tilsidst helt,

HAMMER BAKKER

Sporet drejer lidt i Øst, Spor af sekundær Betydning følger det, et Spor kommer fra Sydvest, taber sig i nordøstlig Retning inde i Granerne med Retning mod Kikkenborg Høj. Saa optræder der paa Højde med den enlige Langdysse jævnsides med hinanden fire Hulveje, alle med lavere og højere Kamme imellem sig, den østligste er en gammel Nedkørsel til Kikkenborg og Vødskov Tingmark, uden Tvivl med en hæderværdig Oprindelse, der er lige saa gammel i Bakkerne som Herredstinget, den dybeste er den anden fra vest, den højeste Kam ligger mellem anden og tredje. Ved Foden af en ny skarp Stigning i Terrainet nedbrydes det hele System og underlægges en Tværvej fra Kikkenborg med Retning i Vest imod Langdysen og Østerbækdalen (b), at se til en Markvej af forhen lokal Betydning, nu med samme ejendommelige Hulvejspræg som de øvrige.

Fra dette Brud i Vejbanen slynger to dybe Hulveje sig S-formet ind i den øverste Rejsning af Kikkenborg Bakke. Det østligste synes at være Hovedsporet; men et halvt hundrede Alen oppe er Parallelsportet af samme antagelige Dybde som Hovedsporet. Retningen er nu, efter at Slynget er afsluttet, for begges Vedkommende stik nordøstlig, et tredje Spor slutter sig til fra Vest, og hele Systemet af Veje smelter nu sammen i et eneste Spor med flere Alen høje Skrænter til begge Sider (d), en dyb Løbegrav, der i en Længde af et Par hundrede Alen fører kongelig Majestæts Alfarvej over Pashøjden netop lige syd og øst om Dobbeltlangdysen, der mægtig og urokkelig dæmmer op og levner just en ganske smal Passage, forinden Bakken igen i imponerende Styr sænker sig mod Øst ned i Dalen foran Møgelbjerg.

Kommen saa højt op, 163' over Havet, gennem løst og trælsomt Sand, har Vogne og Ryttere gjort Holdt og pustet ud. Den vejfarende har set sig undrende om. I Dag som for tusind Aar siden har Limfjorden afspejlet Himlens Blaa i sit blinkende sølvklare Baand, udbredt for en betagen Beskuers Blik hinsides lave grønne Enge. Til alle andre Sider et Virvar af Bakkerygge, af Slugter, Dale, Træer, Skove, der skjuler Udsynene, Skove, hvoraf vejrslagent Pur langs Bakkeryggene udgør den yngste haardføre Slægt.

Opkørslen eller Nedkørslen, om man vil, ad Alfarvejen i Kikkenborg Bakke, har med Hensyn til Vejsporets Retning i udpræget Grad været forudbestemt og betinget i Forhold til Dobbeltlangdysens Beliggenhed i Terrainet. Gravhøjene er alle ældre i Hammer Bakker end nogen Alfarvej; og hvor det som her gælder en Langdysse, endda et Dobbeltmindesmærke, er dette af saadanne Dimensioner, at man i hine fjerne Tider har betragtet det som uovervindeligt for enhver videre Fremtrængen ved Siden af, at man — senere Tidens systematiske Gravrov uførtalt — yderligere haft en ret

DEN GAMLE KONGEVEJ

Den gamle Kongevej ved Foden af Langdysserne, i Baggrunden Limfjorden.

naturlig, mystisk eller religiøs Frygt for overhovedet at komme Mindet til Overlast eller Fortræd. Dobbeltlangdyssen paa Kikkenborg Bakke ligger i Virkeligheden i enhver Henseende som en Terrainspærring, at kun een Vej har været mulig for en tidlig Middelalders Bygdemænds Fremtrængen, den nemlig øst om, og endda med yderste Nød, baade i Betragtning af den smalle Passage, der er levnet mellem Mindesmærket og Dalen, som naar vi ser hen til, at den sydligste Dysse, enhver udvist Skaansomhed til Trods, er bleven en lille Smule berørt af Vejanlægget i det sydøstre Hjørne.

Vest for Mindet, straks ved Dyssernes Fod, skraaner Landskabet i brede Sænkninger ned mod Østerbækdalen; her har næppe været nogen Passage mulig. Fra Højden, hvor vi nu staar, skal der endda holdes yderligere godt i Øst, forinden Vejen kan føres nord om det gamle Uføre i Østerbækdalen. Dette naas først i Pankløften.

Den gamle Kongevejs Forløb gennem vestre Skeldal op til det Sted nord for Østerbæk, hvor Pankløften gennemskærer den vestlige Profil af Springbakken og leder Vejen ned paa Østbjerg Tingmark, kan i sine Enkeltheder næppe belyses og i hvert Fald ikke gennem Studier af Hulveje eller gamle Spor. Saadanne synes udslettede, om de nogensinde har været der, Nyplantninger vanskeliggør en nøjere Besigtigelse af Jordsmonnet. At Kongevejen fra Langdysserne et Stykke har fulgt nuværende Vej til Bjerg-

HAMMER BAKKER

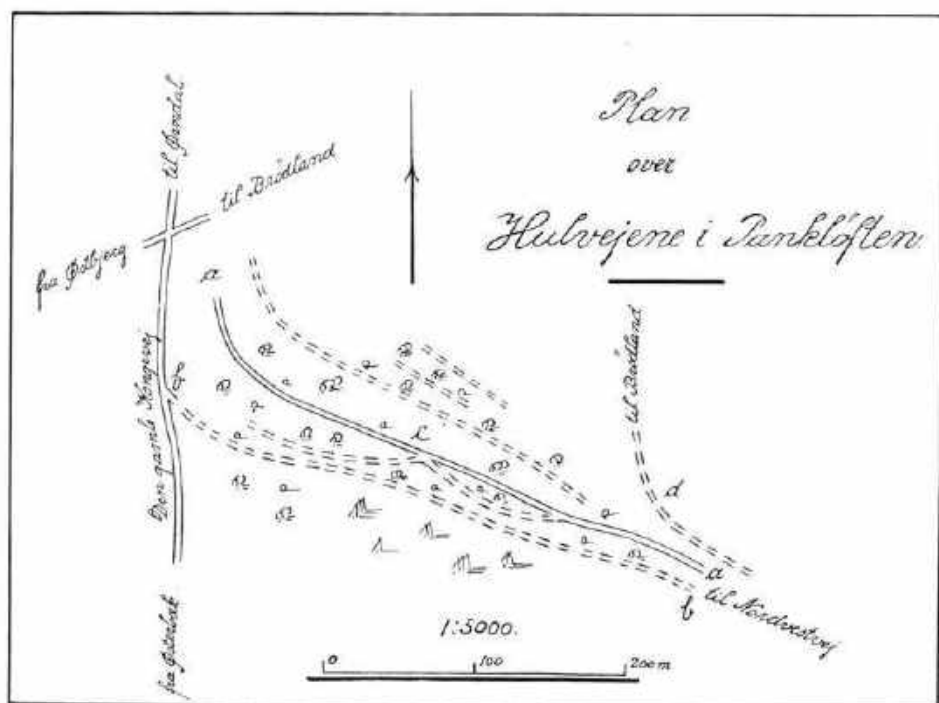
grøn er indlysende. Terrainet heroppe er smaa kuperet med flere lave Højder, brede Sænkninger ind herimellem. Muligt har Vejsporene ligget saa langt østligt som henne i den smalle Dal øst for 182-Fods Højden; men rimeligere er det at antage, at Sporene har ligget jævnt spredte, heraf deres mindre Dimensioner, deres hurtigere Henfalden, mest sandsynligt er det, at Kongevejen har snoet sig, hvor den kunde faa Plads mellem Højderne, muligt strakt sig i Bredden saa langt i Vest som over til Østerbækkens Kilder ved 106-Fods Højden og her været medvirkende til at udforme Brødlands Høvej, de betydelige Spor, der, fortrinsvis kommende nede fra Dalen ved Melsbæk, løber i nordøstlig Retning til Pankløften og videre over Springbakken mod Brødland.

For at kunne anerkende saa vidt et Spillerum for en Hovedfærdselsvejs Forløb gennem Hammer Bakker som det, der anlægges i Udtrykket, at Vejsporene bredte sig, hvor de bedst kunde faa Plads, maa man klargøre sig, for det første, at Jorden overalt var af ringe Værdi, ofte Almindelig eller Fællede, mellem Højderne uegnet for nogen Plov, for det andet, at Vejen som saadan var i ikke ringe Grad suveræn. Med andre Ord sagt, man lavede sig, og i sin gode Ret, et nyt Spor ved Siden af, naar det gamle var for ubekvemt eller helt udkørt, og hvor Terrainforholdene ikke var til nogen Hindring, inddrog man sig efterhaanden hele Arealer under Kongevejens Domæne. Som saadan en bred Strøm af Spor er da kongelig Majestæts Alfarvej naaet hen til Nedkørslen i Pankløften, der gennem Springbakken i nordvestlig Retning, parallelt med det ovenfor omtalte nyere Vejestykke fra Lillebrovase til Østerbækken, fører Vejen i en svag Bue til Østbjerg Tingmark og over Pælshus og Buskhus mod den øverste Pashøjde i Ørndal.

I *Pankløften* sidder den bukkebenede gamle Gud og spiller paa sin Fløjte. Han blander sin Tone med Blæsten, der evigt sukker i de trange Kløfter, han kogler og gækker, jubler i Droskens Sang, i Gøgens Kukken, i Skovduens Kalden paa sin Mage. Han har en Fanfare til alle Aarets Tider, til Sorg og Glæde, til Dag og Nat. Mørke og Lys gemmer han i sin Fløjte, Klage-toner ejer han, skærende Dissonanser som fra vilde Dyr i Brunst, Gal, der synes at stige fra hinsides Gravene. Pankløften ejer al Naturens Mystik, denne Stilhed, dette Øde, Blomster uden Duft, lysrædte Vækster med hvide Kalke, Bregner, der som grønne Øgler kravler over de vindhæragede Skrænter. Storladen, gaadefuld og forfalden ligger Pankløften. Vi spørger raadville om Vogne og Ryttere, om den Hær, der agede og red al den Jord bort, de Fødgængere, der traadte Jordskorpen tyndslidt under deres Fodsaaler, om Gefion spørger vi eller om en anden Guddom, med et Jætteforspand, der pløjede dette kummerfulde, furede og fortænkte An-

DEN GAMLE KONGEVEJ

sigt frem, Løngange i Jordens Skød maaske, hvorfra Skummelhed og Kæls-
derlugt endnu ikke er luftet ud. — Fritter man en stedkendt, en Mand fra
Bakkerne, om dette mærkelige System af Spor, vil han helst fortælle, at
det er gamle Nedkørsler fra Brødland, man har for sig: De havde jo me-
gen Eng sønden Bakkerne, dem i Brødland. — Alt, hvad der stiller sig til
Skue for én, naar man gaar Pankløften efter i Enkeltheder, taler aabenbart

a—a: Hovedspor, b—b: Vej fra nyere Tid, c: højeste Kam, d: Sagførerens Sti.

et helt andet Sprog: Hvad skulde Brødland med Veje her, Brødland, der
ligger oppe i Nordøst og henter sit Hø i Engene i Sydvest. Vejene i Pan-
kløften løber jo paa Tværs af Brødlands Veje, og saa bøjer de som paa
Trods af enhver overfladisk Betragtning i en bred Bue mod Nord jævns-
sides med den nuværende Sognevej til Hammer Kirke, der er opstaaet som
den yngste Udformning langs Kongevejens Grund.

Pankløften har en Længde af henimod 500 Alen og er opstaaet om et
Hovedvejspor (a—a) og to Parallelspor, et nordre og et søndre, samt i sit
mellemste Parti af Furer i Lyngskjolden af endnu to, men af mere over-
fladisk Art. Til Hovedsporet slutter sig i Syd et typisk Vigespør; det lø-
ser sig ud et hundrede Alen nede og forener sig efter et Forløb paa atter

HAMMER BAKKER

et hundrede Alen igen med Hovedsporet, ladende en Kam af betydelige Dimensioner staaende som Skillevæg. Mellem Hovedsporet og det nordre Parallelspor hæver sig Systemets højeste og bredeste Kam (c), en hushøj Formation med lave Ege og Bøge paa sin Ryg, et overvættets Børstesvin at lignes ved med Trynen i Jorden. Landskabeligt set er Pankløften ejensdommelig med sin Bevoksning af gammel Løvskov baade af Eg og Bøg, ved Siden af at der i nyere Tid langs Kløften i Syd er anlagt en bekvem Skovvej (b-b) med Udhugster ind i en Plantning med tyveaarige Graner.

Fulgt kongelig Majestæts Alfarvej gennem sin første Etape i Hammer Bakker og hæftet os ved de Udformninger, der gør denne Del af Anlægget saa tiltalende for en kritisk Vurdering, heriblandt vel nok Hulvejene i Kikkenborg Bakke og i Pankløften som fornemste Detail, paatrænger der sig ret naturligt det Spørgsmaal, om det da ene er Kørsel, Ridt, Fodtrin og muligt Kvægdrift, der har foraarsaget Dannelsen af disse trange og ubekvemme Færdselsbaner. Fra Begyndelsen af Ja; men Svaret maa blive dette, at Aarhundreders vedvarende Erosion af Vand og Vind, Nedbør og Frost, lige til Dagen i Dag har ført Dannelsen et mægtigt Stød fremad, hvad Vejsporenes Dybde og Snæverhed angaar. Aabenbart har kongelig Majestæts Alfarvej i sit her skitserede Forløb været ufremkommelig og udkørt og i sig savnet Mulighed for at kunne lade sig forbedre samtidigt med, at Bundforholdene i Østerbækdalen forandredes og blev fastere – vistnok i særlig Grad gennem Anlæg af en Vandkværn med tilhørende Opdæmninger – og den nyere Kongevej over Østerbækken blev derefter anlagt.

Stedet, hvor Alfarvejen forlader Pankløften, og hvor den nyere Sognevej er ført ned godt et halvt hundrede Alen længere i Vest kaldes af gamle Folk for Østbjerg Tingmark, et Navn, som i 1683 staaer anført i Markbogen, men ikke er afsat paa noget Matrikelskort. Her løber paa et begrænset Omraade adskillige Vejspor sammen, baade jævnsides og skærende hverandre. Stedet har været stærkt befærdet, hvad alt peger hen paa, og den Opfattelse, at Tingstedet for Kjær Herred, der, som vi senere skal se, i det 17. Aarhundrede i hvert Fald laa ved Kikkenborg, i tidligere Tider har ligget nordligere i Bakkerne, ja muligt netop har ligget her,² og at der i en endnu fjernere Fortid har bestaaet en snæver Forbindelse mellem Tinget og den hellige Kilde, mellem en retslig og religiøs Forsorg og Pleje i denne Del af Vendsyssel, gør sig i Tiden stærkt gældende.³ Alfarvejens Forløb gennem Hammer Bakker betragtet i store Træk eller, som her, bedømt i sine Enkeltheder skønnes efter det foreliggende at være en ypperlig Formidler for en saadan Opfattelse.

Det Landskab, Alfarvejen gennemløber paa sin anden Etape, fra Øst-

DEN GAMLE KONGEVEJ

Den gamle Kongevejs dybe Spor i Pankløften.

bjerg Tingmark til Ørndal, er en jævnt stigende Slette, Dele af Brødlandsfladen, der i Øst markeres af Bakkeudløbere paa indtil 184' og i Vest har en skarp Afgrænsning i Østbjerg Bakke med sine tre karakteristiske Gravhøje. Alfarvejens vestligste Spor, nuværende Sognevej, tager en Stigning over en af Udløberne fra Østbjerg Bakke; men de øvrige, undertiden op mod en halv Snes sideløbende Spor, ligger alle paa Slettens laveste Parti, græsbevoksede, grønne, af en vis Frødighed, ofte dybe og med høje skarpe Kamme imellem, der fremtræder, som var de trukne efter en Lineal og giver Landskabet et ejendommeligt skraveret Udseende. Alfarvejen løber vest om Tomterne af de to gamle Steder, *Pælshus* og *Buskhus*, der begge kendes fra Kortet fra 1880, og af hvilke *Pælshus* vistnok gennem Aarhundreder har en Historie, der falder sammen med Alfarvejens, Smugkro, siger man – man drak en Pægl her – Stedet, hvor en af Alfarvejens mange Milepæle paa Kortet fra 1791 stod og blev ved at staa mange Aar efter.

Der har utvivlsomt ligget Skov oppe nord for *Buskhus*, *Egeskov* endda, solide Oldentræer, af hvilke en Lund af krøgede Purre er den sidste karakteristiske Rest. Purrene har ganske erobret Vejsporene i hele deres Bredde og danner om Sommeren med en Islæt af kraftige Ørnebregner et sammen-

HAMMER BAKKER

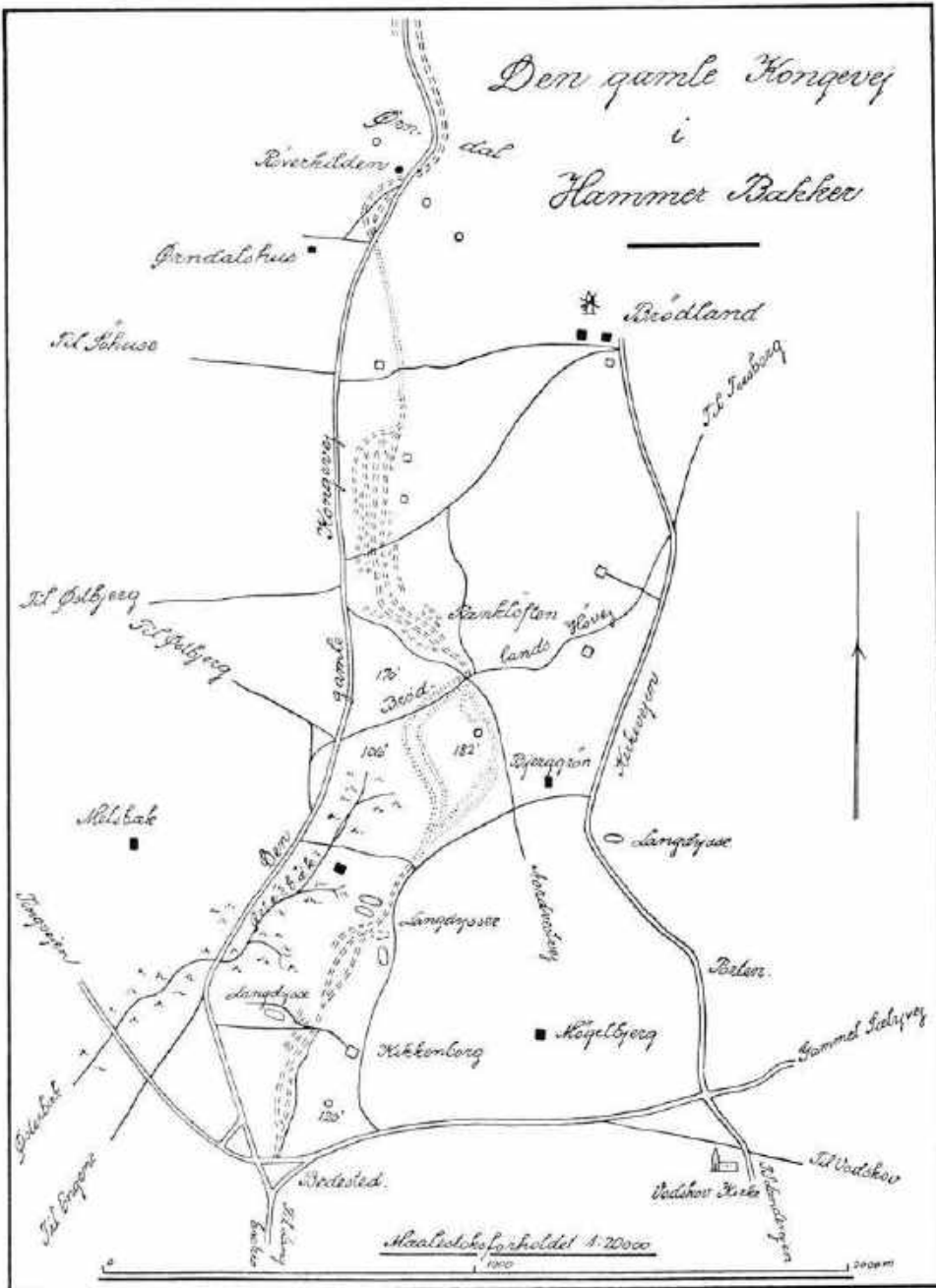
filtrret Vildnis. Søndre Haugelund har Stedet været benævnt, under Brødlands Jorder, saavidt man da forstaaer Markbogen fra 1683 og jævnaldrende Dokumenter.

Det omfattende Vejareal smalner nu ind, Sporene samler sig til eet enkelt, dette løber et kort Stykke i en dyb Sænkning, der har sin naturlige Afslutning omtrent 300 Alen øst for nuværende Kongevej paa det Sted, hvor denne skæres af Vejen Brødland—Søhuse, og hvor de to Generalstabskort fra 1880 og 1923 har Signaturen Ørndal. Dette er ikke Ørndal, hverken i den ene eller anden Betydning, og ejheller er her nogen Dal.

I den magre græs- og lyngbevoksede Slette, der skraaner jævnt opad mod Hovedvandskellet og dermed til Alfarvejens højeste Punkt i Hammer Bakker, ca. halvtredje hundrede Fod over Havet, kan Vejsporene ikke mere eftervises. Dette Areal her, mellem Brødland og Ørndalshuset, mellem Hovedvandskellet i Nord og Søhusevejen i Syd, er vist det gamle Haugelund, engang en Skovpart under Brødland, senere opdyrket, nu, efter at Albert Ejlersens Hus er brændt, henliggende i Naturtilstand. Har Alfarvejen engang gjort sig gældende gennem Haugelunden, er den nu grundigt undertrykt, Ploven har været den stærkeste, kun om Sporenes Retning hersker der ingen Tvivl.

Ørndal, 1803 Ørndall, var vistnok oprindelig en Skovpart under Vraa, Ejeren, Amtsforvalter Svanholm, omtaler saaledes i 1813⁴ »min Skov i Ørndall«; men i topografisk Henseende maa man ved Ørndal forstaa Dalen med Nedkørslen i Nord fra Alfarvejens højeste Punkt i Hammer Bakker, hvor en naturlig Rygning opstaaet vinkelret paa den stejle Skrænt danner Skel mellem to Dalsystemer, af hvilke det østlige med den egentlige Ørndal, har Fald mod Brødlands Sø, medens det vestlige med Røverdalen — skummel og dyb med bratte Vægge, et geologisk Fænomen — gennem smaakuperet Landskab har Fald mod Langelundsdaalen. I denne Rygning, der paa sit smalleste Sted her, med Røverkilden paa den ene Side, Ørndalshøjen med sit underliggende Styrt paa den anden, næppe levner en Snes Alens Passage i Bredden, ligger det Naaleøje, hvorigennem kongelig Majestæts Alfarvej, kommende skraat op over Haugelund og foran Røverdalen med en skarp Krumning, af hvilken Sporene endnu staa skarpt aftegnede i Jordsmonnet i Hjørnet af Skoven nordøst for Ørndalshuset, naturnødvendigt og uden Valg maa finde sit videre Forløb. Ørndal var Alfarvejens vanskeligste og farligste Passage, en Skærsild, alene Navnet ejer en vild og foruroligende Klang, vanskelig, saavel i fysisk Henseende med bratte Styrt som i Almindelighed med dyb Skov omkring Hjulsporene og ved Nattetide med begsort Mørke til alle Sider, ensomt beliggende, fjernt fra menneskelige Boliger, farlig, med sine ludende Gravhøje — en ved hver Side

Den gamle Kongevej i Hammet Bakker

Hovedveje.	Sump.
Spor af den ældste Vej.	Beboet Sted.
Rekonstruerede Vejstykker.	Hustomt.
Tilstødende Biveje.	Gravhøj.

HAMMER BAKKER

— uforklarlige, byggede af Jætter eller Trolde eller hvem ved, men sendende et Gus af Kulde og Fjendskab over den ensomme Vandrer, farlig, med sine hyppige Overfald, om hvilke en Fortællingskreds lever den Dag i Dag i Befolkningen og gør Ørndal uelsket, farlig og vanskelig, netop med sin Huseren af lovløse Elementer, Røvere og Stimænd, der fra snu tilrette- lagte Baghold i de ukendte Dale havde stort Virkefelt og langs Alfar- vejen let Adgang til at tage Liv og Bytte, om ikke de vejfarende, som et Broderskab, kloge af Skade, tirrede til Daad af Skræk og Forbitrelse, slog sig sammen i Konvojer og i de mest haardhændede Perioder gennem et taaleligt Forsvar af Flintebøsser og Knipler og under Bønner til Forsynet bød Fare og Uhygge Trods. Hør her disse stærkt pointerede Fortællinger fra en Ufredens Tid, jævne og ukunstlede, som Smaamanden i Hammer Bakker fortæller dem den Dag i Dag,⁵ og hvori Livsspiren stadig er kraf- tig og grøn:

Røverne, de holdt jo til her nær i Ørndal, dér er der baade noget, de kalder for Røverdalen, og noget, de kalder Røverkilden; de havde deres Kule i en af Bakkerne heroppe, og derfra havde de Strikker spændt over Vejen, somme siger, at de ogsaa havde en Klokke nede i Kulen bunden til, den ringede saa, naar nogen kom oppe ad Kongevejen og kom til at træde paa Strikken; siden de saa hørte det, kunde de jo let springe til . .

I Ørndal oppe ved den gamle Kongevej var der i gamle Dage en Rø- verkule. Engang havde en Mand solgt en Hest sønder paa, og da han paa Hjemvejen kom til Ørndal, blev han overfalden af Røverne. De tog ikke alene hans Penge, 600 Rigsdaler, som han havde faaet for Hesten; men de klædte ham helt af og lod ham ligge paa Vejen. Han kom da til sig selv igen efter den Medfart og vandrede splitternøgen til Bilidt Kro og fortalte, hvad der var sket. Omtrent paa samme Tid kom Herregaardsskytten fra Vraa ud til Kroen med sine Hunde. Han lod Hundene snuse til Manden og bad derefter Kromanden tage en Hest og ride med ham op til Ørndal. Dette var Kromanden villig til. De fandt omsider Røverkulen og to af Røverne i Færd med at tælle de rede Penge, der laa udbredte paa den stjaalne Frakke; Røverne blev nu overmandede og bundne til Hestene og redne ihjel, og saa blev de gravede ned paa en Mark, der ligger mellem Sulsted og Hammer.

En Hestehandler kom sydfra over Fjorden og vilde til Marked hernede i Vendsyssel. Han kom til Langbrokro her sønden Bakken — dengang gik Vejen jo over Jerslev Bro — og gik indenfor for at faa noget at spise og drikke. Siden han nu var færdig med at spise og vilde betale Kromanden af sin velspækkede Tegnebog, lagde han Mærke til en Person, der sad og fikserede ham fra et Hjørne af Krostuen, men som næsten samtidig bød

DEN GAMLE KONGEVEJ

Nedkørslen i Nord gennem Ørndal, i Baggrunden Ørndalshøjen (Høj Nr. 46).

Farvel og gik ud. Hestehandleren tænkte ikke noget videre herover og gav sig god Tid, saa det blev hen under Aften, inden han kom af Sted, for han vilde ikke længere end til Bilidt nær for Hammer og overnatte der. Siden han nu red nær ad Kongevejen og kun havde et bitte Stykke Vej for sig til Ørndal, blev han vær en Mand, der sad paa Vejkanten og bad saa mindelig, om han ikke maatte sidde op bagved og ride med til Hammergaard, for han var kommen til Skade med sit Ben og kunde ikke gaa. Hestehandleren gjorde Mine til at staa af, men idet der kom et Vindstød, og den fremmede Mands Frakke blæste til Side, saa han, at han bar en skarp Kniv uden Skede i sit Bælte. I det samme genkendte han i Manden den fordægtige Person fra Langbrokro og var nu klar over, at han havde med en af Røverne fra Ørndal at gøre. Hestehandleren gav Hesten af Sporerne og naaede lykkeligt til Bilidt.

Som en rød Traad gaar det gennem de mangfoldigt farvede Beretninger om Røvere i Hammer Bakker, af hvilke en stor Del er refererede af navngivne Personer i *Evald Tang Kristensens* Samlinger, en jævn stille Tilfredshed hos Fortælleren med, at Røverne hjemfalder til deres velfortjente, om end grusomme Straf, eller, hvor deres Anslag mislykkes, under en for

HAMMER BAKKER

dem forsmædelig Form bliver tagne ved Næsen af snarraadige rejsende, hvem de har udset sig til Bytte. Undertiden ejer en saadan Beretning – lig en anden moderne short story – en overraskende humoristisk Pointe:⁶

En Bonde, meget lille af Vækst, kørte en sen Aften, hvor det var mørkt, gennem Ørndal i Hammer Bakker. Han blev standset af Røvere og staaende op paa Sædet siger han: »Pas paa, A entj' rejser mig, for saa blywer A faarlig!«

Eller: En Bonde sigter paa Røverne med en Spegepølse og siger: »Pas paa, for nu skyder A!«

Mærkelig, i sproglig som i folkloristisk Henseende, er en Beretning om *Holger Danske*, der blunder under en Risbusk i Ørndal, og her skal refereres i sin Helhed efter *O. L. Grønborg*⁷ og paa hans Skrivemaade i Vendelbomaal, idet det skønnes, at Historien næppe nogetsteds finder en bedre Placering end her, hvor Alfarvejen skraaner i Ørndal, der lyngklædt, lysløvet, med grønne »Risbuske«, mørke Naaletræer, blaanende Vand, med Fædres Grave over Aasene, stemmer Sindet til Højtid og giver Tanken en Flugt og et Raaderum, som Kronborgs Bastioner eller Udsigten over Sundet næppe former større – hvor Historien saa end er opstaaet:

»Sebele hár áse spo, de Fjejerer skal kom saa lántj, de di ska voj djær Hejst ve Kvanbek i Hvetbo Here. Lisedant hár hon spo, de de skal grov e Træj op i Tijs Vetmose, á Fjejerer skal kom saa lántj, de di ska bej djær Hejst ve de Træj. Saa ska de blyw sont Krij á Majslet i Danmark, de de skal entj blyw ar tebag á di ong Kol ej tølos Dreng. Saa skal Olger Dansk vun åp i Øndal i Øsbjære Baker, faa dæ seer haj á blujer ájer i Rijsbusk, der e grøn både Ventjer á Sámer. De er ales trovle, ej de di vel fátæl i Bøger, de haj skul se i Tjæleren áje Kruvnbære. Hor haj sat der igång, saa er haj no uj, á vel nok, næ de behøves, kom teste', næ de får Aler behøves.

Nær de æ komen sa vit mæ ás, som Sebele spoer, saa skal Olger Dansk samel ol tølos Dreng á gamæl Støerer á slo Fjejerer både søjer á samæl i Øsbjære Baker, men så foer haj hæler entj flie tebag á ol hans Folk, ej di ka se' om ei Tøjboj. Men saa é Danmark frelst, á så skal vi ha fræ á gue Dav te Versens Ej'«.

Om Kørsel for hundrede Aar siden ad Kongevejen gennem Hammer Bakker, hvor Hulveje og Røversagn og personlige Genvordigheder i dette tyndtbefolkede og trælse Terrain spiller samme Rolle for den rejsende, som de vilde gøre det under en Kørsel med Hest og Vogn ad samme Vej i Dag, fortæller Præsten *Frederik Nielsen* i 1880 paa sin malende Maade:⁸

Veje eksisterede saa godt som ikke. Hjulspor gik Side om Side, og over Aaer og Bække kørte man i de saakaldte »Vad«, Vadesteder uden Bro. –

DEN GAMLE KONGEVEJ

Turen fra Aalborg til Hjørring varede halvanden Dag. Først over Fjorden paa en kluntet Færge, en Karavane paa en halv Snes Vogne, og det var nødvendigt for at hjælpe hverandre. I Begyndelsen gik det godt ad en Grusvej, »Langbro Vase«, saa kom vi ind i de vilde, øde Østbjerg Bakker. Dér var en berygtet Hulvej, skjult af Krat, hvor to Vogne ikke kunde komme forbi hinanden, og hvor der taltes om Overfald og Røverier. En Mand sendtes forud for at afsøge Terrainet og se, om der kom Vogne. Saa

Sognevejen mellem Østerbæk og Østbjerg Tingmark (ældre Billede).

kørtes atter, indtil en Vogn væltede. Man havde for det Tilfælde en stærk Sele med, et Par Heste spændtes for og kørte Vognen op. Saa holdtes et langt Raad om, hvor man skulde køre, til højre eller til venstre, eller, som det hed, »fjermer« eller »nærmer«. Saa omsider kom Karavanen igang. Kørte saa en Vogn fast, spændtes fire Heste for, for at drage den op ad Sølen. Vi Passagerer havde den Fornøjelse at spadsere næsten hele Vejen. Langt ud paa Aftenen havde vi tilendebragt de to Mil til Kroen »Bilidt«. Der stod en Række Sten udenfor og derpaa udhugget: »Bind Din Hest, saa staa den bedst«. — Inde i den ret gode Gæstestue var der flere Billeder, deriblandt et gammelt Oliemaleri med tre Mænd, der red paa tre Æsler, og nedenunder stod den nærgaaende Henvendelse til Beskueren: »Unser sind sieben«. Her var en flink Vært og en venlig Værtinde, og der var

HAMMER BAKKER

ordentligt Natteherberge. — Næste Morgen kørte vi de to Mil til Kroen i Vrangbæk

Hvad nu disse Fortællinger angaar, i Særdeleshed Røversagnene bag deres forskelligt brogede Forklædninger, da er det til en vis Grad givet, at disse næppe er originale og som saadanne alene tids- og stedfæstede til Ørndal eller til Alfarvejens Forløb gennem Hammer Bakker overhovedet. Røversagn har Tilbøjelighed til at slaa Rod overalt, hvor Lokaliteterne er egnede herfor, hvor skumle Skove dækker Vejene, hvor disse løber dybt i trange Slugter, hvor Ensomheden raader, hvor der er langt til menneskelige Boliger. Røvernævnet finder man knyttet til Skove, Høje, til Jættestuer, Veje eller Kroer. Berømt for sit Røveruvæsen var saaledes i sin Tid Skovene ved Vissenbjerg paa Fyn, hvor Landevejen som her i Ørndal dengang løb dækket af Skov gennem en tyndtbefolket Egn, og hvor den ilde omtalte Skomagerkro kom til at spille samme Rolle i Historierne, som Langbrokro og Bilidt gør det her. Om Vissenbjergroverne fortælles der præcist det samme som om Ørndalsrøverne, at de spændte Strikker over Vejen. Røversagnene hører, som oftest, til den Art folkelige Overleveringer, der benævnes Vandresagn, idet de spredes i Befolkningen, lever deres Liv hvert Sted, hvor Frygt, Utryghed eller blot en livlig Fantasi Mand og Mand imellem er stærk nok til at bære dem oppe, og hvorfra de siden spredes videre. For deres Opstaaen kan det fastslaaes som en almindelig Regel, at der altid til Grund for Sagnet maa søges en eller anden virkelig Tildragelse, en Begivenhed ud over det almindelige, der ved sin voldsomme eller blodige Art for lange Tider har evnet at nedfælde sig uudsletteligt i Folkets Sjæl. Kan der drages Grænser for et saadant Sagns Udbredelse, betyder det, at der er Mulighed for at komme det paa nærmere Hold, har det Navne at udvise, Stednavne at holde sig til eller har det endog fæstnet sig om en bestemt historisk Episode, er der Rimelighed for, at Sagnet paa sin Vis taler Sandhed.

Om Røvere i retslig Betydning vil Tingbøgerne kunne give os Oplysninger, derved at Lovovertrædere af den Art retfærdigvis før eller senere hjemfalder til Dom og Straf. At der er forefaldet Røverier i Hammer Bakker med Tab af Liv og Gods i al den Tid, kongelig Majestæts Alfarvej laa aaben og udækket og muligt uden en eneste Bebyggelse mellem Langbrovase og Hammer Præstegaard, da Prangere med rede Sølv i Sækken, Bissekræmmere med fulde Kramkister, Proprietærer til Hest og agende Bønder krydsede hinanden paa Vej til Aalborg eller til Hjørring og fristede sultne Stympere til Voldshandlinger for det kære Mammons Skyld, er lige saa sikkert, som det er naturligt og en til alle Tider optrædende Foreteelse. At Ophavsmændene til saadanne Røverier da i Ørndal har fun-

DEN GAMLE KONGEVEJ

Solstrejf under Bøgene i Pankløften (se Teksten S. 86).

det deres ypperste Operationsbasis, er ikke mere, end hvad vi af det foran udviklede kunde vente os, det naturlige falder paa denne Maade smukt og nøje sammen med det traditionelle, og endelig Røverne som saadanne, ja, hvad var de vel andet end husarme Almuesmænd, Natmandsfolk, undvegne Slaver, forløbne Soldater, Krigerkastens daarligste Elementer, der som Rømningsmænd var erklæret fredløse, og som her under Alfarvejen tog sig selv til Rette, slog sig sammen i Bander og ernærede sig af Rov og i de dybe Dale havde deres forborgne Bo, deres Kule, Side om Side med Ulve og Ræve og andre vilde Dyr.

Fra Ørndal nord paa følger Alfarvejen og den nuværende Sognevej samme Spor gennem en naturlig Sænkning i Landskabet, der ikke levner Plads til store Afvigelser til nogen af Siderne. De vejfarende har vandet deres tørstige Bæster i den gamle Kilde i Ørndal, som den Dag i Dag kaldes Røverskilden og ligger umiddelbart vest for Vejen, og man har inde i Vognen som udenpaa med Tilfredshed imødeset den betydelig lettere Nedfart gennem Bakkerne, der tager Sigte paa Hammer Præstegaard og det lave Land i Nord ved Bilidt Kro. Kun paa eet Sted, der hvor Præstevejen fra Horsens Sogn i en spids Vinkel løber til Alfarvejen og dels fortsætter skraat over ind mod den hellige Kilde, dels indgaar i Alfarvejens Spor imod

HAMMER BAKKER

Hammer Kirke, ses vifteformet udbredt de skarpe Profiler af Spor ved Spor i Lyngen. Her har atter været Plads til at brede sig, og man har gennem de mange Aarhundreder ikke betænkt sig paa at lave nye Spor, naar de gamle har været udslidte. De fleste af Sporene er i Aarenes Løb groet til med et skummelt Vildnis af Bøgepur, Bævreaspe, Enebærris, Gyvel og Lyng i et saadant Omfang og af en saadan Frødighed, at man for at værne Naturen i dens egen Husholdning i nyeste Tid har ladet Sognevejen føre i en Vinkel vest herom. I umindelige Tider har Færdselen imidlertid fra dette Punkt atter samlet sig og koncentreret sig over mod Kirken for endelig at løbe i eet Spor i Gennemkørselen gennem Hammer Præstegaards vidtløftige Gaardkompleks, der alle Dage har været at betragte som Alfarvej.

ALFARVEJENS Hovedretning gennem Hammer Bakker, i videre Forstand Forløbet af en Færdselsaare midt gennem Vendsyssel fra Aalborg til Hjørring, har fra Begyndelsen været underlagt en Vekselvirkning mellem to modsat rettede Kræfter, en oprindelig geografisk-praktisk, der har søgt at trække Vejen i Øst uden om det sumpede Uføre mellem Hammergaard og Hvilshøj – Vildmosens østligste Udløber – og en paa et noget senere Tidspunkt opstaaet kulturel-religiøs, der for sin Part har søgt at drage Færdselen vest paa eller saa nær som muligt over mod den hellige Kilde. Som Følge af denne Dobbelpaavirkning har Alfarvejen igennem Tiderne – hvad ogsaa bekræftes gennem senere historiske Dokumenter⁹ – umiddelbart om og over Hammeren været underkastet Svingninger frem og tilbage i øst- eller vestlig Retning, forinden den paa et forholdsvis sent Tidspunkt faldt til Ro i sit nuværende Leje.

Det er vel værd at lægge Mærke til, forinden man skrider til den endelige Bedømmelse af Oldtidsvejenes hele Forløb gennem Vendsyssel, at Hammeren med den hellige Kilde, med det gamle Gudehov, det, der senere afløstes af Kirken – oprindeligt et Sted, hvor Mennesket, endnu før den fællesnordiske Gudelære antog fast Form, tilbad Aanderne i det rindende Vand – har haft stor og vidtspændende Betydning og i overordentlig Grad haft Tag i vore Forfædres vaagnende Bevidsthed i en endnu forhistorisk Tidsalder. Stedet var helligt, man valfartede hertil. Det rindende Vand var helligt, endnu den Dag i Dag omtales Kilden som hellig – Helene eller Eriks Kilde – for blot et halvt hundrede Aar siden tog man Vand herfra til Daabshandlinger i Hammer Kirke, og saa overraskende det end i denne Forbindelse kan tage sig ud, har Nationalmuseet for ca. fyrretyve Aar siden fra sin antikvarisk-topografiske Undersøgelse i Hammer Bakker heftet Navnet *de hellige Høje* til en Højgruppe bestaaende af en Langhøj flans

DEN GAMLE KONGEVEJ

Gamle Popler paa Pælshustomten (se Teksten S. 89).

keret af to smaa Rundhøje tæt syd for Kirken paa Torndal Mark (Høj Nr. 50, 51 og 52).

Alfarvejen er, ved Siden af at den er opbygget paa et elementært geografisk Grundlag i sin videre Udvikling et Produkt af mytisk-religiøse Kræfter paa Hammeren. Den hellige Kilde og Kirken, de hellige Høje, selve det hellige Vi skabte paa sin Maade Vejen; men Vejen som saadan skabte til Gengæld, og næsten naturnødvendigt, Forudsætningen for den ældgamle Hammer Præstegaard, der alle Dage maatte yde rejsende Gæsteri og ligge aaben for Gennemkørsel ved Nat og Dag. Alfarvejen betingede Hammergaards Beliggenhed, og den betingede i Fællesskab med Kilden Herredstingets Plads baade paa Østbjerg og senere Kikkenborg Mark og, hvem véd, maaske engang, om hvilket der kun kan gisnes, paa selve Viet paa Hammeren. Endog fra de fjernest beliggende Dele af Vendsyssel har man søgt til Hammeren og ikke taget i Betænkning, med Udsigt til betydelige Omveje, at hente sig Kraft og Helse ved Tvætning i det hellige Vand.

Betragtninger over hele dette Spørgsmaal: Samhørigheden mellem Vej, Kilde og Ting, der som en rød Traad gaar gennem Hammer Bakkers Historie, vil forøvrigt genoptages og bringes til Afslutning paa et senere Tidspunkt.

HAMMER BAKKER

I AFSNITTET om Hammer Bakkers Geologi er der foran gjort Rede for, hvorledes det hele Terrain som en Ø hævede sig af Fortidshavene. Da de første Spor blev traadte til en Vej gennem Landsdelen, frembød de lave Sumpstrækninger, tidligere Havarme, nord og syd for Bakkerne næsten uovervindelige Hindringer for videre Fremtrængen, og deres Karakter af Sump og Morads holdt sig uforandret ned gennem Middelalderen. Oprindeligt at gøre Forsøg paa at lægge Veje vest og øst om Hammer Bakker, som vi nu kender det gennem vore moderne Bilveje for ikke at tale om vore Jernbanelinjer, vilde af samme Grund være umuligt og utænkeligt. Hammer Bakker betragtedes, deres vanskelige Passager til Trods, paa saa tidligt et Tidspunkt, modsat de lave Strækninger, netop som et Stykke fast Bro, en Slags Redningsplanke midt i Uføret for Vejens videre Gennemførelse i den ene som i den anden Retning, en velplaceret Basis, hvilken det alene drejede sig om at faa etableret Forbindelse med fra Nord som fra Syd. Med dette Maal for Øje blev da de lave Strækninger erobrede, bundløse Partier blev opfyldte, Vadesteder anlagte. I Nord oparbejdedes i den tidlige Middelalder et Vejstykke fra Hvilshøj — der i Forvejen havde naturlig Forbindelse med Oldtidsvejene ved Løt — over Hammer Søle til Hammeren og i Syd et lignende Vejstykke fra Sundby over Loftbroen og ad Langbrovase til Kikkenborg Bakke.

Da de første Vejbyggere sydfra naaede Bakkeøens yderste Skrænt ad Langbrovase, fandt de her Spor efter Færdsel baade i øst- og vestlig Retning løbende langs Højlandets Fod, hvor engang Istidshavets og senere Stenalderhavets Bølger skyllede. Disse Spor var fra første Færd helt lokale, som Sporene nord paa i Bakken var det, Færdselsveje inden for Bakkeøen fra Bygd til Bygd, fra Attrup og Vodskov i Øst, fra Sulsted og Vangstorp i Vest. Paa et tidligt Tidspunkt er imidlertid ogsaa disse Tværveje, disse i Øst-Vest løbende Spor blevet dragne ind i Færdselsnettet, og dengang Klostre, Herregaarde og Købstæder opstod, da Færdsel og Samkvem voksede, tog bestemte Retninger og stiledede mod fjerne Maal, lagdes Grunden her under Hammer Bakker til det udvidede System af Veje gennem Vendsyssel, der senere hen i Tingsvidner fra Kjær Herredsting saa værdigt og smukt omtales som »kongelig Majestæts Alfarvej fra Vesterhav til Østerhav, fra Aabybro til Jerslev Bro«. Kongelig Majestæts Alfarvej er nu ikke længere blot Vejen nordpaa fra Sundby til Hjørring, men denne i Forbindelse med de to Grene, der den Dag i Dag udgaar fra Vejknodepunktet nord for Langbrøkro ved Foden af Kikkenborg Bakke, Bedestedet, og som almindeligvis kaldes Tingvejen, den, der løber vestpaa, og Gamle Sæbyvej, den, der løber i Øst. Ad Tingvejen kom vestfra til Tinge Mændene fra Hvetbo Herred dengang i det 17. Aarhundrede og tidligere, Kjær og

DEN GAMLE KONGEVEJ

Den gamle Sabyvej i Vodskov Kløve (se Teksten S. 102).

Hvetbo havde Tingsted sammen i Hammer Bakker. De kom, som vi ser, over Broen ved Aaby; men herfra lagde de Vejen tværs over Biersted Bakke og Vester Haldne, altsaa betydeligt nordligere end nutildags, for saa omkring Vang og Sulsted at mødes med og slaa Følge med Kjær Herreds egne Mænd. I det hele taget synes Sognene vestpaa, Aaby, Biersted og Vadum med de lave Engdrag til Tider at have været yderst vanskelige at befærde.

Tingvejen udviser inden Hammer Bakkers Omraade lignende Forhold som Alfarvejen fra Kikkenborg nordpaa, idet den som hin har haft forskelligt Forløb til forskellige Tider. Ogsaa her har selvsagt geografiske Forhold gjort sig gældende og været medvirkende Aarsag til at bestemme Vejens snævrere Forløb; men det er muligt, ja rimeligt at antage, at Forskydninger inden for Folkemængden i Smaabygderne Vestbjerg, Hostrup, Mejlsted har haft større Betydning end rent landskabelige Forhold og foraarsaget, at den Tingvej, vi i Dag færdes ad, og som fra Bedestedet har et naturligt Forløb vest paa over den blomstrende Vestbjerg By ved Chausseen, saa sent som i Slutningen af det 18. Aarhundrede ganske unddrog sig Vestbjerg og løb norden om, ind i Bakkerne allerede inden Agdrup Mølle, som det synes ad Vesterbæk og Østbjergdalen, for saa langs Plateauet vesten Søhuse at orientere sig efter Vang over Bakmølle.

HAMMER BAKKER

Den gamle Sæbyvej maa oprindeligt have været mere maalbevidst anlagt end Tingvejen, i hvert Fald er der ingen Divergens at spore i dens Retning og Forløb øst paa, og paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1791 ligger den, lige til den ved Kinderup forlader Hammer Bakkers Omraade, i ganske samme Leje, som den gør den Dag i Dag. Den var fra den tidlige Middelalder og indtil for henimod hundrede Aar tilbage en Færdselsaare af udpræget Betydning, idet den drog sine Spor over Hundslund Kloster og Vorgaard og forbandt Aalborg med den gamle Søkøbstad Sæby. Før den nuværende Sæbyvej blev lagt tværs over Allerup Bakker, gik al Færdsel sønden om Jydske Aas, sønden om Storskoven, for ved nuværende Dronninglund Station at bøje nordpaa med Retning mod Otte Banners og Ingeborg Skeels gamle Gaard. Den, der da, kommende nord og øst fra, drejede om her og fulgte Vejen over imod, hvor nu Hjallesrup ligger, med Ærind paa Aalborgkanten eller muligt stævnedede til Tingepaa Kjær Herredsting, havde, i samme Øjeblik han lagde Jydske Aas bag sig med dens dybe Skove, Udsigten aaben over imod atter et Højland, Hammer Bakker, hvilende med en fin buet Linje under Himlen, imod Tvillingshøje, to jævnt skraanende Kegler, som genspejlede der sig herude, fjernt, fjernt i Blaaet Billeder af vulkanske Øer med gamle udslukte Kratere. Ved »Maagkroen« – udtalt paa bredt jydsk og vistnok pegende hen imod ikke alt for propre Forhold inden Døre – blev Egnen fattigere, Jordbunden mager og tør, Sandet piblede frem i Hjulsporene. Dybt i sin grønne Dal laa Attrup; fra Tid til anden skimtedes herude fra, fra Kinderup Fællede, Toppen af grønne Lindetræer, Attrup Have, eller et Par knitrende hvide Skorstenspiber glimtvis mellem de yderste Forposter af Bakkelandet.

I Dag som for Hundreder af Aar siden ligger Gamle Sæbyvej mærkeligt ensom i sine dybe sandede Furer her nord for Attrup. Her breder Heden sig stadig ukuet og eneraadende om de trange Hjulspor, Tvillinghøjene ligger gaadefulde som Sfinkser og skuer ind i Himlen, Højlandet dæmmer op med sine Jætterygge, tavse Fugle paa ravnsorte Vinger haster bort over Lyngen. Men ved Attrup Kløve faar Landskabet med eet en Fylde, som man ikke venter sig, en Udformning saa stærk og en Farve saa smilende grøn, der i mangfoldig Grad holder os til gode de sidste Timers trælse Fart over magre Fællede. Sivkransede Damme blinker i Solen, Vandfugle skræpper, blankløvede Elle drysser Balsam i Luften, og fra Stenkisten under Vejen paa Attrup Vase klukker Bækken løssluppen og kaad. I Syd Ravndal, i Nord Korsdal, dybe Erosionsfurer, malerisk smukke, den sidste en Gave fra Naturens Haand, højt oppe over Mosen i nyeste Tid de røde Bygninger paa Skeldal Avlsgaard.

I *Vodskov Kløve* har den gamle Vej hulet sig en af de dybeste Ren-

DEN GAMLE KONGEVEJ

der, der kendes inden for Hammer Bakkers Omraade, det er Østerbakken, der her er gennemskaaret, og hvis skarpe Ryg de mange Aarhundreders Færdsel, de utalte Foraars Tøbrud, de høstlige Regnkaskader har gnavet næsten midt over. Vejen i Vodskov Kløve dækkes af gammel Skov. »Kløvbuskene« her er en af Bakkernes smukkeste Bøgelunde, stærk af Vækst, karakteristisk i sin hele knappe Form, luftig, fejlet af Vinden, men givende alligevel en Skygge til den i Forvejen skumle Kløft, saa Røversagnet atter vaag»

Tvillinghøje set fra Gamle Sæbyvej.

ner, løfter sig paa Flagermusevinger og skaber Utryghed og tykner Luften for den ensomme vejfarende. Nu opad, følgende Bunden af en dyb Dal, der har Smolbjerg kronende det sydlige og Horshøj det nordlige Bakkeparti. Med eet noget rødt, den nære By, Aandssvageanstaltens Mandshjem, Haveanlæg, Gartnerbolig, og over alt dette røde *Vodskov Kirke*, lys og festlig, tilpasset og afstemt i Farve som i Arkitektur til det sjældne Landskab, den skal give Fylde, en Ramme af grønt og lyngbrunt uden om helt hvide eller mørkt anløbne hvidlige Kalkfarver. »Viren« til venstre, Elverdalen tabende sig ind under en fyldig Skovparts helt sorte Løvgrotter til højre, Kirkevejen løbende paa tværs og nu atter Skov, forinden ved Tomten af det gamle Himmelbosted Vejen for stedse ligger aaben langs Bakkelandets Fod lige

HAMMER BAKKER

til den løber ind i Vejknudepunktet nord for Langbrokro. Det sidste Stykke af den gamle Sæbyvej forinden Bedestedet løber over Skraldbakken, muligt saaledes kaldet, fordi der her altid har været daarlig Jord og fuldt op af Hyrdetaske og anden »Skraldværk«, hvor der med bedre Udkomme for Ejermanden kunde vokse frodigt Korn. Skraldbakken ligger syd for Vodskov Tingmark, og Tinget har, saa vidt man forstaar de gamle Angivelser, ligget et Stykke højere oppe med Udsigt ud over Gamle Sæbyvej.

»En Lod østlig i Engen paa begge Sider af Landevejen«, noterer den yngre Matrikel for Hammer Sogn, »Lodden bruges til Bedested for rejsende«. — Jo, her er vi ved Vejsende, ved *Bedestedet*, hvor Vej og Vandring hører op, og hvor Hvilen i Græsunden venter med Hammer Bakkers Lærke jublende højt i det blaa.

Vejen over Loftbroen¹⁰ — 1652 paa Blavius Atlas major skrevet som det udtales: Loutbro — og nordpaa, nuværende Langbrovase og de tre Vejstykker gennem Hammer Bakker, Tingvejen, Hjørringvejen og Sæbyvejen opfattes efter Recessen som anden Klasses »Vej og Bro« og skulde som saadan vedligeholdes direkte af Egnens Beboere. Tingbøgerne fra Kjær Herredsting har flere Synsforretninger over nævnte Vejstykker, af hvilke man kan danne sig et Skøn over Vejenes ofte haabløst elendige Forfatning. I 1639 er der fra Loftbroen og 30 Favne østerpaa et saa slemt Uføre, at ingen kan komme derover uden stor Livsfare, »naar noget Vandløb paa kommer«. Den 3. September samme Aar mødte Delefoged Mads Andersen paa Tinge efter at have indstævnet de forskellige Sognebeboere i Herredet »eptherdi Sulsted Brou, som er K. May: ret Alfarvej, befindes gandsche brøstfeldig baade paa Loftebrou och ved Enderne med store Hvoller och Pundser, saa ingen her epter uden stor Lifsfare kand ofver komme, hvorfor Mads Andersen formiener det forberørte mienige Sogne- och Herredsmend bør at hielpe med Folch och Heste och Vogen same Hvoller och Pundtser med Stiene och Grus at ferdige och opfølle, disligeste om di Mend udi Sulsted Sogen och Biersted Sogen icke bør for.¹¹ Loftebrou sterche Boel og Recker ved Siden, som det sig bør, epter som Recessen och K. May. Brefve formelder«

Mænd fra alle Sogne i Herredet havde givet Møde paa Tinge ved denne Lejlighed, og hver fremsatte de Erklæringer paa samtlige deres Sognemænds Vegne om deres Opfattelse af Vedligeholdelsespligten og om, hvilke Vejstykker de skønnede at have at svare for. Ude fra Øster og Vester Hassing, som fra det nærliggende Horsens og Sulsted, svarede hver af Sendemændene for deres Sognemænds Andele i Loftbroen og Langbroen. Anders Dal i Vodskov svarede for sig og Hammer Sognemænd, at de havde »dieris Brou« i Langbro og »Hamersøel«. De enkelte Sogne ses at have

DEN GAMLE KONGEVEJ

Bedestedet ved Foden af Hammer Bakker.

hver sine Veje eller Vejstrækninger at holde ved lige, og disse Strækninger ses atter at være afdelte saaledes, at hver By havde sit Stykke og inden for hver Bys Part hver Bonde sit »Broskifte«, hvis Vedligeholdelse han skulde tilsvare. Størrelsen af hver Mands Vejpart ses tillige at have været afhængig af Størrelsen af hans Gaards Hartkorn. I Dokumenter vedrørende Veje og Broer 1697 til 1716 i Landsarkivet i Viborg findes saaledes 1703 nævnte som pligtige til at vedligeholde Hammer Sogns Kongevase: i Øsberg og Kickenborg Peder Nielsen og Mads Christensen hver 22 Favne og hver ansat for Hartkorn over 10 Tdr., i Brødland Maren Tomisdatter 19¹/₄ Favn, ansat for Hartkorn 9 Tdr. 4 Skpr. 2 Fdkr., i Schoven Jens Sørensen 2 Favne, medens Sulsted Sogns Skifter skulde holdes blandt andet af Laurs Andersen i Tandal, Morten i Langelund, Ernst i Dal og Peder i Stoulund.

Den 26. Oktober 1703 afhjemledes der paa Kjær Herredsting en Inddeling af Herredets Veje i Henseende til Vedligeholdelsespligten. Herefter strakte Vadum Skifter sig paa begge Sider af Loftbroen op til Lillebrovase ved Langbrokro, dog paa et Stykke afbrudt af Hammer Sogneskifter, nemlig over en Strækning af Morads, hvor der til Vedligeholdelsen af Vejen, der her var en saakaldt »Vase« eller ophøjet Vej, særligt behøvedes Ris og

HAMMER BAKKER

Træ, hvilket Materiale Hammer Sognefolk lettest kunde skaffe, da de havde nær til Skov; denne Trafik blev dem iøvrigt senere forment af vedkommende Skovejer. Skifterne var afmærkede ved nedrammede Træpæle. Sundby Sogns Skifte strakte sig fra Pælen paa Lillebrovase forbi »Milepælen ved Lillebroen ved det gamle Ting« ind gennem Bakkerne og Østbjergs Ejendom, »igennem Skoven« (Ørndal) og til Sølgaard, paa hvilken Strækning der var haard Sandbund og Vedligeholdelsen derfor lettere. Nogle af Kjær Herreds Sogne havde deres Skifter øster paa, paa den Landevej, der et Stykke nord for Langbrokro drejede fra Lillebrovase og førte til Sæby. Denne Vej, Gamle Sæbyvej, af hvilken en Strækning nord for Attrup kaldtes Kinderup Vase, passerede Grænsen mod Jerslev Herred ved Faurholt Loftebro, som af den Grund undertiden kaldes »Herredsbroen«.

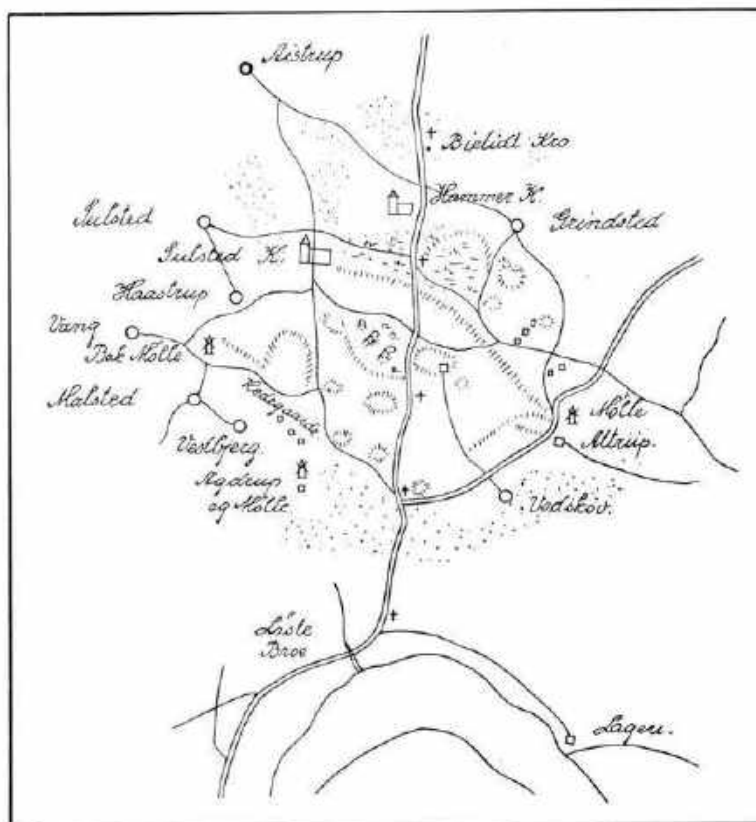
I Vejsynet af 1725 bemærkes det, at Stykket fra Sølgaards Led syd paa over Hammer Præstegaards Marker paa en Strækning af 100 Favne i de sidste 4 Aar havde været vedligeholdt af Vejmesteren paa dennes Bekostning. Samme Vejstykke og videre »sønden igennem Skoven og over Østbjerg Mark lige til Lillebro Vase« havde som omtalt været tildelt Sundby Sogn til Vedligeholdelse, »men fordi Sundby Sogn havde ei mere at reparere i deres forrige Sogneskifte end forommeldte dette lille Stykke ved Sølgaards Led og Bilidt, havde og været meget sendrægtige til at reparere derved, og det saalænge havde været urepareret«, var samme Vej »bleven i et dybt Vaad, hvor om Vintertide umuligt nogen kan komme over samme Vaad for Is og Sne«, hvorfor Sognepræsten i Hammer, Hr. *Jens Stampe*, paa Vejmesterens Anmodning havde stillet en Ager til Raadighed »ved den søndre Bakke for Enden af Vaadet til at lægge en ny Vej nedad bemeldte Bakke og forbi østen om det gamle slemme Vaad . . .«

Af en Indberetning fra Vejmesteren i Vendsyssel, *Morten Kierulf*, dateret 9. Februar 1764 ses det, at Vejforholdene i den mellemliggende Tid ikke er blevet videre forandret. Der er dog nu kommet Milepæle paa Vejene, rimeligvis de samme, som er afsatte paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1791, men som dog maa afmærke betydeligt mindre Distancer end en Mil, idet der alene gennem Hammer Bakker er afsat fire, en ved nordre Ende af Lillebrovase, en ved Pælshus, en ved Myren og en ved Bilidt. Vadum Sogn har nu som tidligere sine Skifter paa begge Sider af Loftbroen, Hammer Sogneskifter begynder ved en Milepæl og strækker sig mod Nord til »det lange Vad«, velsagtens det samme som andetsteds kaldes »Langbro Vad«, Vester Laden og Horsens Annekspræstegaards Skifter naar herefter til Lillebrovase og efter dem et Stykke under »Sundbye Indbyggere«, der gaar forbi en Milepæl op til »Sandbakken«. Paa Gamle Sæbyvej havde Øster Laden og Møllergaard deres Skifter fra Vejens Be-

DEN GAMLE KONGEVEJ

gyndelse og øster over Vodskov Mark indtil Vodskov Hulvej, derefter Vester Hassing Sogn over Attrup Vase og Mark og nordpaa over en lille Bro, nord for hvilken Ulsted Skifter fortsatte til en Egepæl, der dannede Skellet mod det halve af Øster Hassing Skifter, som naede til Herredsbroen.

I Løbet af Aarene 1814 til 1824 skete der en Del Forbedringer af Ho-

Den gamle Kongevej gennem Hammer Bakker,
Udsnit af Kgl. danske Videnskabernes Selskabs Kort fra 1791.

vedlandevejene ved Anlæg af Grøfter og Stenkister, og man tænkte saa smaat paa Anlæg af helt nye Veje. I en Skrivelse af 17. December 1825 fra Aalborg og Hjørring Amter til Rentekammeret indstilles det saaledes, at nye Vejanlæg maatte blive paabegyndt i næste Foraar. I Skrivelsen klages der over, at Vejen gennem Østbjerg Bakker om Sommeren var saa sandet, at 1 Mil her var besværligere end ellers $1\frac{1}{2}$, og at samme Vej om Vinteren var saa hjemsøgt af Snelag, at man var nødsaget til at lægge Vejen $\frac{1}{4}$ Mil uden om Bankerne, over Marker og Enge. Vejstykket mellem Ham-

HAMMER BAKKER

mer Præstegaard og Bilidt var ved Vintertide som »et Hav«, og endnu i Mands Minde kunde man i Frostperioder »skride« paa Isen fra Grindsted til Stapis. Her gjorde *Ole Nielsen Hammer*, som den fremsynte Mand han var, et ypperligt Arbejde, idet han ved Dræning og Grøftning af nævnte Areal fik Vandet »listet østerud«. ¹¹ De nye Veje, Chausseen til Hjørring og til Sæby, som vi i Dag kender dem og befarer dem, opstod i Aarene 1845 til 1850 og ved disses Fuldførelse hørte Færdsel ud over almindelig lokal Kørsel ganske op paa de gamle »Alveje«, der nu kun har Interesse som historiske Minder.

En nødvendig Foranstaltning paa saa lang og besværlig en Strækning som kongelig Majestæts Alfarvej gennem Hammer Bakker var en Kro og selvfølgelig endnu bedre to, en paa hver Side af Bakkerne, i hvilke vejfarende fra begge Retninger med samt deres Forspand kunde søge Hvile og Vederkvælgelse. Vi har hørt om Hammer Præstegaard, om hvilken det allerede i Matriklen af 1664 hedder: »Udj Hammer Prestegaard er frie Giesterj«, vi har hørt om Pælshuset inde i Bakkerne, der rimeligvis har været et Slags Bedested med lidt Udskænkning i Smug, og fra en noget senere Tid hører vi fra nærmeste Omegn om Smugkroer som »Putten« og »Bajershuset«. En kongelig privilegeret Kro havde man i *Langbrokro*, der vel som Krosted er af yngre Alder end Bilidt nord for Bakkerne, men til Gengæld synes at have sine Privilegier i en bedre Orden. Huset paa Langbro hørte under Vraa Gods og ejedes paa den Tid, det fik sit Privilegium udstedt, af Schack Wittinghoff Greve af Holck, og det var da ogsaa ham, Krobevillingen gjaldt, idet hans Fæstebonde paa Stedet sad som en Slags Forspagter af selve Kroholdet. ¹²

I 1788 anføres Langbroe i Hartkornsspecifikationen som et jordløst Hus under Vraa Gods i Landlægdet og beboes af Sr. Todberg, som vel er Kromand, 1801 anføres Peder Christensen Bryndlund i Langbrokro som privilegeret Kromand, og 13. Juni 1806 tilskøder Grevinde Holck Ejendommen til sammes Stervbo. 20. Marts 1812 beklager Kromand i Langbrokro Jens Langback sig i »Jydske Efterretninger« over de daarlige Forhold ved Færgfolkene ved Nørresundby Færgeri, ¹³ 1834 og 1844 anføres Jens Sørensen Vadskjær som Kro- og Gaardmand i Langbro Kro ¹⁴ og Ejer af Matr. Nr. 14 under Brødland og Østbjerg Jorder med nyt Hartkorn 4 Skpr. 2 Fdkr. 2 Alb., dennes Søn overtog Kro og Gaard og var den sidste Kromand paa Stedet, som nu ejes af Enken, der lod den gamle Gaard rive ned og opføre paa ny i moderne Skikkelse.

Bilidt nævnes og eksisterede som Kro allerede 1644. ¹⁵ Den er saaledes mindst eet hundrede Aar ældre end Langbrokro og synes lige fra dens morsomme Navn helt igennem at have været mere populær end Kroen paa

DEN GAMLE KONGEVEJ

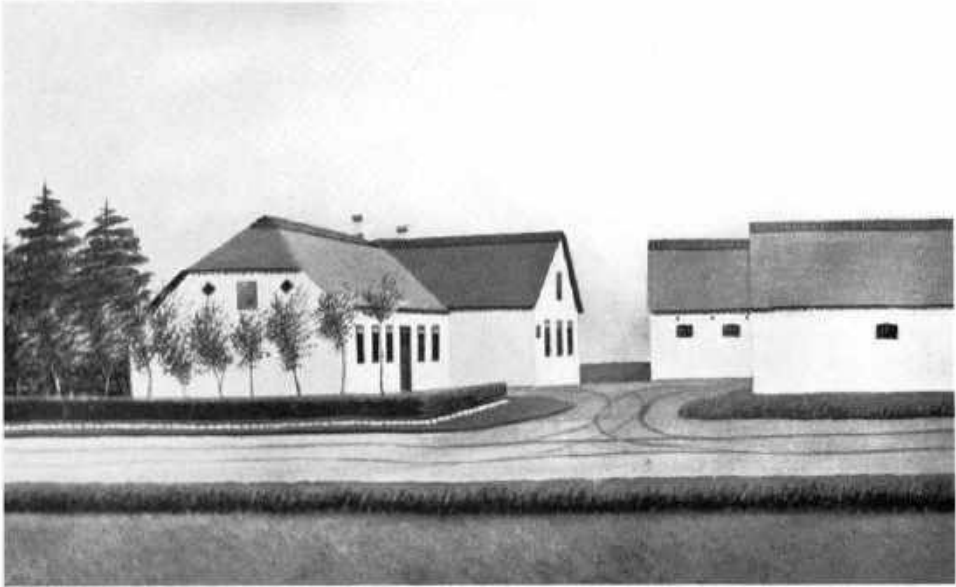

Langbrokro før Ombygningen (efter et gammelt Amatørfotografi).

Langbro. Der er flere smaa muntre Historier om Livet i Kroen, og om hvor godt man befandt sig, naar man var vel bænket bag Fyrreskiven: Tømmermand Kræn Pallesen kom til en Skovbo og vilde prange om et Skovblad. Han vilde kun give 6 Skilling for det; men Manden forlangte 8 Skilling. De blev da enige om at være fælles om Lidkøbet. Derpaa kørte de til Bilidt Kro. Kræn Pallesen gaar hen til Kromanden: »Her er 5 Dalere for mig!« Skovboen giver ogsaa 5 Dalere, »lad os saa faa et godt Lidkøb!« – De sad flere Dage og drak Lidkøb, inden det var fortæret.¹⁶

Foruden som Kro paa Alfarvejen havde Bilidt Betydning for Folk, der rejste i øst- eller vestlig Retning norden om Hammer Bakker. I Dagen før og efter Hundslund Marked – det senere Hjallerup Marked – havde Krostuen paa Bilidt stort Rykind, og da stod Hestene koblede tæt i Rækker til de seks store Stene udenfor Vinduerne, paa hvilke Kroens Navn var indhugget, et Bogstav paa hver Sten.¹⁷ Medens Præsten *Fr. Nielsen* er rede til at rose Kroen, og i sin Skildring af sin Rejse gennem Hammer Bakker ligesom hygger sig lidt ved Mindet om Bilidt Kro, er hans værdige Embedsbroder *Niels Blicher*, Digterpræstens Fader, mere forbeholden i sin Dom. Han taler i sine »Iagttagelser paa en Reise fra Hobro til Hjørring«, September 1824, om »3 maadelige Kroer, af hvilke Bilidt og Bækkens Kro skulle være de bedste«, og han fordømmer strængt, at ingen af disse Herberger er forsynede med – Vandhuse. Oprindeligt synes Kroen Bilidt at være opstaaet under Gaarden Sølgaard, der 1664 opføres som et halvt Bol »bygt

HAMMER BAKKER

Bilidt Kro før Branden (efter en gammel naiv Tegning).

af Preste Gaardens Eiendom, hvilken Skyld Sognepresten i Hammer er selv berettiget«. 1683 er Sølgaard bleven en Gaard, »som ligger i Hammer Prestegaards Mark med tvende Gadehuse«, der i 1688 er blevet til tre og i 1690 til fem Huse. Sølgaard og Bilidt er altsaa opstaaede som Parceller af Hammer Præstegaard. Bilidt, som saadan, angives i Hartkornsspecifikationen af 1788 at være et jordløst Hus beboet af Niels Pedersen, men tilhørende »Provst Spliids i Landlægdet«. Da samme Niels Pedersen døde, blev der 20. Juli 1793 afholdt en Syns- og Taksationsforretning¹⁸ i Stervboet, hvoraf Huset tilhører Sognepræsten i Hammer Sogn, Hr. Spliid hans Mensalgods. — Vaaningshuset paa Bilidt bestaar af »10 Fag, 25 Alen Længde, bygget af Leer undtagen synder Siide som i Bindingsværk er muret med Tegl, Fyr Tømmer og Straae Tag. Breeden er 9 Alen 3 Quarter. Ladehuset 7 Fag, Længde 20³/₄ Alen, Breede 9¹/₂ af Fyhr Træ og Leer Vægge bygget. Det østre Huus eller Giæste-Stalden i Anledning af Kroeholdet er 7 Fag, 20¹/₂ Alen lang, 8 Alen bred bygget af Fyhr Træe og Leer Vægge, og da det for kort siden af Nye er opsat Kand det ialt paa Tømmer forringes 4 Mk.« I 1801 bor der i Sølgaarde syv Familier, af hvilke den første er Thomas Nielsen, 29 Aar, privilegeret Kromand, og i 1834 beboes Bilidt Kro af Niels Thomsen, Gaardmand og Kromand og rimeligvis den foregaaendes Søn.

Som det gik Vejene i Hammer Bakker gik det Kroerne ved Bakkernes Fod, da Færdselen gennem Vendsyssel blev lagt om ad helt andre Baner,

DEN GAMLE KONGEVEJ

sygnede Bedriften hen, paa Bilidt som paa Langbro, Kromanden slog for sidste Gang Spunsen i Øltønden og gav sig til at dyrke sin Jord, Ekkoet af de sidste Horntoner, af det sidste Piskesmæld fra en jagende Kurér i Østbjerg Bakke dirrede en Dag i Luften og døde hen. Nu ligger Bilidt efter en overgaaet Ildsvaade graa i Facaden og gemmer paa sine Minder, en Bondegaard med Mølle paa, midt i det grønne Land som enhver anden Gaard, Stenene med Kronavnet og de svære blankslidte Jernringe ligger vel i det nye Havedige eller i en eller anden Stenkiste paa Ajstrup Hede. Paa Langbro gjorde man rent Bord, brækkede den lange lavloftede Ralling ned, jævned Sandshøjen, der gav Læ for Sydvesten, byggede sig nye Længer – ny Gaard, ny Horisont, ny Orientering! – Som et enkelt Minde fra Kroens og Kromandens Tid staar der paa Østgavlen af et af de nye Udhuse en Sten med Bogstaverne I. S. S. og et Aarstal fra for hundrede Aar siden, den blev funden i Jordsmonnet og stillet her af pietetsfulde Arvtagere. Det er *Jens Sørensen Vadskjærs* Sten med hans Forbogstaver paa og i Grunden derfor et historisk Minde for Enden af Langbrovase.

Kongevejen nær Ørndalshuset.

Vodskov Kirke set fra Gamle Sæbyvej (ældre Billede).

KILDEN OG KIRKEN

DET er gængs Opfattelse i Tiden, at en religiøs Kultus i Forbindelse med det rindende Vand ved Siden af Tilbedelsen af Ilden hører til de allerældste Former for Gudedyrkelse, ja i Grunden skønnes at være det oprindelige Udslag af aandelige Rørelser i et primitivt Urfolks ubevidste eller slumrende Sjæleliv. I Samklang hermed henlægger man i Almindelighed Kildedyrkelsens Oprindelse, Grundlaget for en senere Tids Tro paa det rindende Vands undergørende Kraft, som vi kender det mangfoldige Steder fra ikke mindst her i Vendsyssel, til de allerældste Dage, og denne Kultus har saaledes i overvejende Grad været blomstrende overalt i Danmark gennem hele Bronzealderen og rimeligvis rakt saa langt tilbage i Tiden som til Slutningen af den yngre Stenalder.

I *den hellige Kilde* i Hammer Bakker, det fattige, nutildags næsten udtørrede og forglemte Vældhul paa Hammeren har vi da Udgangspunktet, selve den underste Syldsten for den Tro og Lære, som de to ærværdige

KILDEN OG KIRKEN

Sognekirker, der er knyttede til Bakkerne, *Hammer* og *Sulsted* Kirker, paa et langt senere Tidspunkt og endnu den Dag i Dag staar som et talende Vidnesbyrd om.

Historiske Dokumenter vedrørende den hellige Kilde paa Hammeren optræder relativt sent, nogen Sagnkreds om den, som man kender det fra mangfoldige andre Kilder, synes ikke her at have forekommet, ligesom den folkelige Overlevering er sparsom med Stof. Omkring 1735 tog daværende Sognepræst for Lejrskov og Jordrup, *Albert Thura*, sig for at indsamle Emner til en Aalborg Stifts Beskrivelse, idet han lod Landsdelens Præster affatte Indberetninger til sig, blandt andet over Kirkernes Tilstand og over de til disse knyttede antikvariske Minder. I Hammer blev det Sognepræsten Mag. *Jens Hendrichsen Stampe*, der fik Lejlighed til at bistaa sin Kollega med Oplysninger, og de af ham ved denne Lejlighed indsendte Beskrivelser af Kilden og Kirken, der forøvrigt sammen med alle de øvrige Præsteindberetninger fra Thura overgik til Historikeren *P. F. Suhm* og sluttelig havnede i Det kongelige Bibliotek (ny kgl. Saml. 187, 8°), er det, vi kan takke for vort Kendskab til Kilden paa Hammeren som historisk Mindesmærke.

Den gamle Magister skriver herom:¹ Sonden for dette Stæd [Hammer Præstegaard] skal i forrige Tider have været en Lægedoms- eller Sundheds Kilde, kaldet *Helena's* Kilde, som nu er forstoppet. Ved bemeldte Kilde skal have staaet et stoort højt Kors, som Mag. Thomas Galschyt, Sogne-Præsten, efter gamle Folkes Berætning lood tage bort, og bragt til sin Gaard; Natten derefter skal hans Gaard være brændt saaledes, at han slet intet reddet [den 30. Oktober 1603]. Men som for paa Forhaand at afvæbne enhver Mistanke om nogen Art Overtro for sin egen Persons Vedkommende i den Forbindelse tilføjer Præsten: Jeg lader det staa ved sit Værd, hvad saadanne gamle Relationer kand indberætte os. Og skulde jeg ei troe, nogen at falde paa de Tanker, at hans Præstegaard blev nedbrændt, fordi han Dagen tilforn havde ladet fløtte det Kors, hvortil den gode Mand vel maa have havt visse Aarsager. — Jo, ikke sandt, han vilde herigennem søge at udrydde den til Korset og Kilden fra den katolske Tid stammende Helgendyrkelse.

Paa dette gamle Haandskrift bygger alle senere Beretninger om *Sct. Helene Kilde*, som Stedet fra nu af bliver benævnt, saaledes baade Hofmans *Foundationes* (IV, 252) og *Danske Atlas* (V, 297). De forskellige Udgaver af *Traps Danmark* har hver en lignende Beretning om Kilden, der tydeligt har samme Oprindelse. I 1890-erne berejstes Landet af Lærer *Nissen-Ramten* med en Undersøgelse af Landets Helligkilder for Øje, og i den af ham affattede Beretning herom, et stort Foliohaandskrift i Na-

HAMMER BAKKER

tionalmuseets 2. Afdeling, er Sct. Helene Kilde ved Hammer Kirke omtalt som en Lægedomskilde, »der skal have haft megen Søgning helt op til vore Dage om end i Smug«;² men han giver ingen Oplysninger om Kildens Ydre, dens Omgivelser eller dens Beliggenhed. Hvad nu Navnet angaar, Sct. Helene Kilde, der ses knyttet til en halv Snes danske Helligkilder, synes der at herske nogen Tvivl om dettes Oprindelse i de forskellige Tilfælde, og i hvert Fald paa dette Sted, Kilden paa Hammeren, maa man ikke udelukke den Mulighed, at Folkemaalsudtalen »helle Kilde« er bleven forvansket til »Helene Kilde«. Sct. Helene var en svensk Helgeninde, Helene af Sköfde, og Stedet for hendes inderligste Dyrkelse var den berømteste af alle danske Helligkilder, Sct. Helene Kilde i Nordsjælland. At saa mange danske Helligkilder har faaet hende til Opnævner, er et Vidnesbyrd om denne nordsjællandske Helenekildes Ry Landet over.³

I et af sine Skrifter⁴ forbavser *Evald Tang Kristensen* Kilde- og Helgenforskere med at oplyse efter Meddelelse fra Lærer Lauritsen i Sulsted, at den hellige Kilde syd for Hammer Kirke, »det er vel en 50 Favne derfra, hedder Sct. Eriks Kilde, i daglig Tale Jærriges Tjåål«; dette er muligvis et forkert Navn til *E. T. Kristensen* for Sct. Helene Kilde, idet en Helgen ved Navn Sct. Erik ikke kendes nogetsteds fra; det kan ogsaa være en lokal Sognehelgen, men som da ikke har nogen Adkomst til et »Sct.«, eller der kan være Tale om slet og ret en Person ved Navn Erik, der paa den ene eller anden Maade har haft at gøre med Kilden eller med Stedet, hvor den er beliggende; Navnet er da fra nyere Tid.⁵

For at forstaa, at en Kilde kan blive anset for at være hellig, iøvrigt for at kunne indstille sig paa, at et Folk i Naturtilstand for nogle Tusinder af Aar siden kunde lade sig besjæle af en Tro paa noget oversanseligt, noget for dem ufatteligt, en Guddom om man vil, i Kilden som iøvrigt i det rindende Vand, bør man se hen til, at det kolde eller endog iskolde Vand først og fremmest har en stærkt oplivende Virkning. Mens Vandet i Aær og Søer om Sommeren var lunkent og uegnet til at slukke Tørsten paa, kunde Fortidsmennesket, som den tørstige Vandreren Dag i Dag, ved at drikke af det kolde Kildevand, der sprang i Skyggen, ligesom beruse sig eller i hvert Fald føle sig oplivet og mere livskraftig, end før da Tørsten plagede ham og hans Gane var tør. Kildens naturlige Beliggenhed kunde ogsaa have stærk Indflydelse paa Mennesket i dets Opfattelse af dens livskraftgivende Evne; sprang Kilden saaledes ud af den golde, sandede Skrænt, bragte den Frodighed med sig til det underliggende Land, sprang der Blomster ud ved dens Bredder, var den vel hellig og Tilbedelse værd. I en noget senere Tidsalder kunde Kilden blive anset som hellig, om den laa paa eller nær ved Gudehovet, ved Offerlunden.⁶ Disse

KILDEN OG KIRKEN

Den hellige Kilde paa Hammeren, Helene eller Eriks Kilde.

Muligheder var alle i Rækkefølge til Stede for Kildens Vedkommende paa Hammeren, den golde Skrænt, de grønne Bredder, de hellige Høje og Gudehøvet, forinden den første Trækirke blev rejst lige foran Kildevældet i Nord. — Intet Under at Kilden vandt Ry.

Den hellige Kilde ved Hammer Kirke opfattes i Regelen som liggende i Hammer Sogn og er som saadan opført i Traps Danmark i dens forskellige Udgaver. I Virkeligheden ligger den i Sulsted Sogn, umiddelbart hinsides Skellet mod Hammer; men Kildens Afløb har i sin Tid i væsentlig Grad bevæget sig paa Hammer Sogns Grund. Som Følge heraf er der opstaaet nogen Uoverensstemmelse i Opfattelsen af, hvad der er den hellige Kilde, Helene Kilde paa Hammeren, og om der da baade er en hellig Kilde i Hammer Sogn og en i Sulsted Sogn, idet Trap — hvad der er helt rigtigt — anfører under Sulsted Sogn, at der »her i Sognet er en hellig Kilde«. — Kilden i Sulsted Sogn og den hellige Kilde paa Hammeren er saa øjensynligt een og samme. Saavidt det hos Kildeforskere, ved Gennemgang af Marknavnene i de forskellige Matrikler, ved Undersøgelser i Terrainet, Forespørgsler blandt Befolkningen har kunnet skaffes oplyst, er der i Hammer og Sulsted Sogne tilsammen kun denne ene hellige Kilde.

HAMMER BAKKER

Den nulevende Befolkning i og om Hammer Bakker synes ikke at kende stort til Kildens Tilstedeværelse eller til dens Beliggenhed overhovedet, Navnet paa den gaar mere og mere i Glemme, ligesom Stedet, hvor den engang havde sit Udspring, mere og mere gror til. Gamle Folk kan dog huske, at man for et halvt Aarhundrede siden hentede Vand fra Kilden til Daabshandlinger i Hammer Kirke, et Forhold, der netop kendes fra andre Kirker og andre Helligkilder.⁷

Det huskes ogsaa af de gamle, at man, da Hammer Præstegaard blev nyopført, efter at Præsten var flyttet til Horsens og Ejendommen var kommen paa andre Hænder, gravede et Afløb fra Kilden ned til Gaarden for herigennem at faa let Adgang til Vand til Brug for Byggefolkene. Men ved denne Lejlighed løb Kilden tør og har ikke senere villet give Vand.

Et Navn endelig, der spøger i Folks Bevidsthed herude og snart heftes ved den hellige Kilde, snart ved et gammelt Væld i Sulsted Bakker noget vestligere, er Sølvdammen. Til Belysning af dette Navns Oprindelse kan anføres, at nord for Hammer Kirke ligger Sølgaardene og mellem Kirken og disse Gaarde ligger en gammel Vase, som i det 17. Aarhundrede benævnes Hammer Søle,⁸ og hvorover Kongevejen førtes til Bilidt Kro. At Navnet, om det nu anvendes det ene eller det andet Sted, bør være Søldammen, og som de to Paralleler afledes af Søle i Betydning Uføre og ikke af Sølv, maa vel være rimeligt. Vældet i Sulsted Bakker er under almindelig Betragtning det af de to Steder, Navnet bedst kan passe til.

Den hellige Kilde er afsat paa Maalebordsbladet af 1880, men synes at være overset eller ikke funden betydningsfuld nok til at figurere paa det nye af 1923. Stedet er uden nogen som helst Signatur. Der bør da i den historiske Forsknings Interesse muligt gives et Fingerpeg, hvorefter interesserede besøgende i Hammer Bakker kan finde Vej til det forglemte Minde.

Løst vil det falde at tage Stapisvejen i Nordvest fra Vejkrydset ved Myren og følge dette Spor i lige Linje gennem Granplantagen og videre langs den opdyrkede Marklod, der i Syd støder umiddelbart op til Vejen. Kommen saa langt højner Terrainet, den dyrkede Mark afløses af en lav lyngklædt Rygning med unge Naaletræer, langs med hvilke Vejen føres opad og atter ned i en lav bred Sænkning. Her er man paa Højden af Hammer Kirke, der hæver sig henimod tre hundrede Alen i Nord, men skjules af Træerne. I Syd fører en lyngklædt Afskovning i den unge Naaletræsplantning op og ind i Bakkerygningen. Heroppe ligger Kilden et halvt hundrede Skridt fra Vejen.

Først kommer man ind i et nedre cirkelrundt Bassin bevokset med Lyng, Græs, med Tyttebær, enkelte Kambregner og om Høsten med den herlige

KILDEN OG KIRKEN

blaa Ensian; her staar et Par tilsyneladende selvsaaede Bjergfyr, her er fugtig, men ingen Vand. Over dette Bassin hæver sig i Syd to lave Jordvolde en fra hver Side, ladende en snæver Passage aaben midt for, i hvilken der er gravet en Rende, denne fører ned fra et øvre Bassin, spidst tilløbende, smallere end det nedre, der lige er passeret, bevokset næsten udelukkende med tætte Tuer af Blaatop og omgivet af Bjergfyr. I dette trekantede Bassins sydvestlige Hjørne skjuler sig vor Vandrings Maal, selve

Hammer Kirke set fra Sydvest.

Vældhullet til Sct. Helene Kilde: En Grube i Jorden, ca. 1 m. i Diameter og knap saa dyb, fugtig i Bunden, visende gulligt Jordsmon, men uden Vand. En grøn Pil og en enkelt Vaand af det skyggeelskende Tørstetræ hælder sig over dette stakkels Ingenting, som venter de, at der endnu engang skal ske et Jærtegn ved Sct. Helene Kilde. Der er en egen dyb Symbolik i det sorgfulde Tørstetræs stille Vækst ved den døde Kilde. Hvad ser disse Træer, hvad véd Vinden, hvad hvisker Græsset om? Man har paa Hammeren at berette, hvorledes Provst Bekkers store kloge Hund Nætter igennem hvileløs kunde gø og larme op mod de mørke Lyngbakker, der omgiver Kilden. Hvad saa da den, hvad fik dens Flanker til at dirre? – Var det Godernes Tog den vejrede, de gamle Mænd fra Horget paa

HAMMER BAKKER

Vej til deres Kilde, saa den i Natten de muldne Karle øse af Maanens Sølv over Taagestøtter og Skyggealtre.

Mindet ligger hen i en sørgmodig Ruin og er for en uindviet næsten ikke til at identificere mere. Der er i nyere Tid paa en lige saa planløs som formaalsløs Maade øvet Hærværk mod det ved Gravning i de gamle Vældbassiner, to Huller i det øvre, et i det nedre. Det fortælles, at man tager sig Forlov hertil i det formastelige Haab, at den engang saa berømte Helsebrønd herigennem skal lade sig paavirke til paa ny at give Livstegn fra sig — under mindst mulig Møje og Bekostning. Tidens Fylde turde hermed være inde til, gennem Iværksættelse af en nøje Undersøgelse og Vurdering af de paa Stedet herskende hydrografiske Forhold, at faa fastslaaet, om der findes Vand mere under Bakkeskrænten eller ej. Gør der det; er der en Vandaare, og kan Kilden ledes frem i sit gamle Udspring, skulde Spørgsmaalet om Kildens Genfødselse og Genrejsning synes ligetil, idet Forbilledet for, under hvilken Form og ved hvilke Midler de hellige Kilder paa historisk Grund ophjælpes, fredes og bevares ogsaa inden for denne Landsdels Grænser, forud er givet baade i Understed, Vrensted og Thise. — Være da hermed Historisk Samfund for Aalborg Amt, under hvis Scepter Stedet retteligen hører, tydeligt erindret om Tingenes slette og beklæggelsesværdige Tilstand.

PAA en Tid i graa Hedenold, da den nordiske Gudetro begyndte at antage fast Form, og Mennesket, fra at dyrke Ilden og Vandet som upersonlig Guddom, dannede sig Forestillinger om en Kreds af Skikkelser, der herskede i Ildens Knitren og i Vandets Brusen, Guder, hvem de skænkede Hyldest og blotede til, lagdes samtidigt Grunden til Hovet, det hellige Vi eller den hellige Offerlund, hvori Stenaltre rejstes Guderne til Ære. Fra oprindelig en enkelt Sten, rejst under aaben Himmel, Offerstenen, til en Stenforhøjning, en Hob af Sten, Horget, som primitiveste Form for Helligdom, var man i Vikingetidens Gudehov allerede naaet til Typen paa den senere Trækirke, endnu et hedensk Tempel, men med Gudestøtter og Offerskaal, hvori ofredes Blod af Dyr og Mennesker, der forud var ombragte ved Drukning i den til Hovet hørende hellige Kilde.

Stenalderhavet var allerede paa Horgets Tid forlængst drevet ud af sit Leje i Midtvevdsyssel, i Hammer Bakker stod Egeskoven skummel og tæt over Aasene, her gik Ulv og Bjørn; men de gamle Strandvolde fra Stenalderhavet strakte sig stenede og raa mellem Sump og Skovland. Under saadanne Forhold flyttede Mændene paa Hammeren Centret for deres religiøse Kultus over paa den yderste Bakke imod Nord, nær ved de gamle Strandvolde, ved Flodmaalet, der i umindelige Tider havde været indflettet

KILDEN OG KIRKEN

De hellige Høje paa Torndal Mark syd for Hammeren (Høj Nr. 50, 51 og 52).

i deres religiøse Begreber og nu betragtedes som Gudernes Vej – men til- lige nær ved deres Kilde. – Stedet her var da dobbelt helligt. Det laa i Udkanten af de dybe Skove, man møjsommeligt banede sig Vej igennem fra Syd til Nord; lettest var Stedet at naa til ad Bakkehældene fra Øst eller fra Vest. Her, nordligst paa Hammeren, lagdes da, i en førkristen Tid, i det blodbestænkte hedenske Alter og under Hagekorsets og Ham- merens Tegn, Hovedhjørnesteinen til den nuværende Sognekirke, den ro- manske Kvaderstensbygning, Hammer Kirke, som knejser her endnu.

Det vilde være fristende herfra at uddybe Billedet: Vejens endelige Gen- nemførelse gennem Skoven fra Syd til Nord, Tingets Afholdelse paa det til Guderne indviede Sted, Høvdingen og Goden i samme Person – den verdslige og gejstlige Magt overalt uadskillelig – boende paa Hammeren tæt ved Hovet, Hammer Præstegaard som Godens Høvdingesæde, som selve Hov-Gaarden paa Hammeren, om hvilken smaa og underordnede Hov og Enkeltgaarde i Sulestath og Grimstath grupperer sig og yder deres Hov- Ærvid (Høveri),⁹ *de hellige Høje* oppe under Tjørnene i Dalen (Torndal) lige saa selvfølgelig Godens Ættehøje, hvorpaa hver hovpligtig Menig- mand skulde hensætte Øl og Mad til de dødes Forlystelse (Oldtidens Form for Gæsteri, den første Landgilde), Trækirken paa Hammeren, den hvide Munk, der omstyrter de gamle Gudestøtter, de stolte Bloddrikkeres

HAMMER BAKKER

Omvendelse i Ydmyghed og Underkastelse, Kristendommens Indførelse, Hammertegnets Formidling til et Kors – alt ligger det fortættet og klart, plastisk og dog som mejslet i Sten.

Det siges, at *Hammer Kirke* er den ældste i Herredet,¹⁰ det samme siger den almindelige Tradition iblandt Befolkningen. Selve Bygningens Arkitektur, de Rester der staar tilbage af et oprindeligt romansk Langskib med kun et enkelt bevaret rundbuet Vindue, peger hen paa betydelig Ælde. Sikkert har vi for os en Kirketype fra Tiden omkring Aar 1100. At man i Hammer Kirke derfor vil se et Udtryk for den tidligste Kristendom i det omliggende Herred er umiddelbart nærliggende og grundfæstes blot yderligere ved Studiet af de paa Stedet værende her skitserede kulturhistoriske Enkeltheder.

Der lever i Befolkningen adskillige Sagn om Hammer Kirke, om dens Tilblivelse, baade tagende Sigte paa selve dens Opførelse som paa Stedet, man hertil oprindeligt har valgt, Sagn, som altid har haft god Grobund i Folks Fantasi, derved at Kirken ligger ensomt, kranset af Skoven, gaadefuldt hengemt, vidtskuende og tavs. Sagnene er dog næppe – ingen af dem – i mindste Maade særlig ejendommelige for Hammer Kirke, som de netop synes at høre til den store Gruppe af Fællessagn og Vandresagn, der – ligesom Røversagnene – kendes fra alle Dele af Landet og blomstrer, hvor de samme ydre Forhold, som kendetegner Stedet her, begunstiger deres Nedfældning og Vækst. Et af Sagnene er dette, at Hellevad, Ørum og Hammer Kirker blev bygget samtidigt; men de tre Bygmestre væddede indbyrdes med hverandre om, hvem der kunde faa sin Kirke først færdig og faa den smukkeste. Hellevad blev først færdig, derfor staar den den Dag i Dag med sit smukke Taarn, da var Taarnet paa Hammer kun i sin Vorden, og Bygmesteren i Ørum havde endnu ikke tænkt paa sit. Eller, blot let varieret,¹¹ at baade Hammer og Ørum Kirker først blev færdige og Ørum Kirke blev den smukkeste; men at Bygmesteren i Hellevad herover blev saa vred, at han kastede en Sten efter Ørum Kirke og slog Taarnet ned og en anden Sten efter Hammer Taarn, hvor han ikke ramte slet saa voldsomt. Det centrale i saadanne Sagn ligger i Folkets Betragtninger, Folkefantasiens Behandling af en Kirkebygmester i Hellevad, der er af Styrke som en Kæmpe eller Jætte, af Skikkelse som Asathor og med overnaturlige Eyner. Problemet heri maa søges løst hinsides Historien. Mon ikke der til Billedet af hin Bygmester knytter sig taagede Forestillinger dybt i Folkesjælen om en mytologisk Gud, til hvem Kultstedet, hvorpaa Kirken er beliggende – det hellige Vad – var indviet, og som allerede i førkristen Tid blev Stedets Værneaaand for senere ved en Begrebsforskydning at blive ændret til nu at opfattes som den, der havde rejst selve Kirkens Mure.

KILDEN OG KIRKEN

Hammer Kirke (ældre Billede).

Et andet Sagn er dette, at man i de smaa og spredte Bygder i Hammer Bakker ikke kunde enes om, hvor Sognets Kirke skulde opføres; men at man da, for at faa en Ende paa Striden, tyede til den heller ikke andensteds fra ukendte Fremgangsmaade at koble to Stude sammen og jage dem ud i Heden, for at bygge Kirken her, hvor Dyrene lagde sig for Natten. I Folketroen er det Sted, hvor Husdyr frivilligt søger Hvile, helligt; her har Vættene ingen Magt, og som tænkt saa gjort; men Studene rev sig fra hinanden og lagde sig hver paa sit Sted. Da byggede man baade Kirke paa Hammeren og paa Sulestath. Langt mere gaadefuldt end disse Sagn, der har deres naturlige Forklaring og finder deres Løsning paa Virkelighedens Grund, er i denne Forbindelse Oprindelsen til Navnene *Kierckebakken* og *Dødbakken* knyttede til en Lokalitet syd for Brødland, hvor der skal have staaet, men vanskeligt nogensinde kan have staaet en Kirke. Sagnet herom er da dette, at Hammer Kirke oprindeligt skulde have ligget her; men at de underjordiske om Natten bortførte alt, hvad der blev opbygget om Dagen. Stedet kunde være ypperligt for en Kirke, centralt i Sognet, højt beliggende, i Hjertet af selve Bakkeøen og med Taarnet blankt op mod Himlen. Men hvorledes? Navnene er begge gamle, *Kierckebakken* nævnes baade 1683¹² og 1686,¹³ *Dødbakken* i hvert Fald 1802,¹⁴ saa dem

HAMMER BAKKER

kommer man ikke uden om; men hvortil knytter de sig, Spørgsmaalet trænger sig paa, der kræves en Forklaring. Ja, forudsat at Brødland, 1467 Gaardtzbrødland¹⁵ under Hundslund Kloster, ikke i den tidligere Middelalder har været en betydelig Bebyggelse og i Virkeligheden har haft sin Kirke, om hvis Eksistens ethvert Spor er udslettet baade paa Stedet som i Overleveringen, og om hvilken den sidste Mindelse i Folks Bevidsthed er Navnene slet og ret: Kirkebakken og Dødbakken, henholdsvis knyttet til Kirketomtens og Kirkegaardens Plads, maa man nøjes med at forestille sig, at man – og muligt senere hen i Middelalderen – virkelig med Kraft har overvejet at lægge en Kirke her; men at Planen, uvis af hvilken Grund, aldrig er bleven realiseret.

Vejene om ved Hammer Kirke, især da den gamle Kongevej omkring Kirkegården og ned igennem Hammer Præstegaard, var i gamle Dage ikke yndede efter Mørkets Frembrud, næppe nok endnu i 1929! Der har altid staaet Gny om Hammer Kirke og om den Magt, der udgik fra den ved Dag og Nat, det være sig af det onde eller gode. De dødes Ondskab er en ældgammel Maksime og hviler paa en Betragtningssmaade af de døde som følede sig tilsidesatte, afskaarne fra Deltagelse i Livets Fest, misundelige endda paa den, der endnu kan tømme Glædens Bæger til Bunds. Des større Uvornhed ved Livets bugnende Borde, des mere Mørkefrygt, des mere Angst for at møde de dødes Had og onde Anslag, Prangere ad Kongevejen i deres tykke Rus blev ædru, Gildesgæster blev tavse, Kræmmere med Sjælèn sort og Samvittigheden sort fik Gaasehud og lovede Skikkelighed i al overskuelig Fremtid, naar Midnatten sænkede sig ildevarslende og suveræn om den sorte Kirkegaard.

At Kirken som saadan og ikke dens Beboere, Lag paa Lag dybt i det øde Grus, tager til Genmæle og med Malmrøst truer ad formastelige Spottere er en sjældnere Begivenhed. Her er Historien, som Lærer *Eriksen* i Jetsmark har berettet den til *Evald Tang Kristensen*:¹⁶ Min Bedstefader og to Mænd til havde været til Hundslund Marked og red hjem om Aftenen. Da de kom til Hammer, var de noget af Hesten. De to andre var et Par gudsforgaaende Kroppe, og den ene siger, idet han peger paa Kirken, at det Hus dér var ikke bygget paa Harefødder. Den anden sagde ogsaa noget slemt noget; men min Bedstefader sagde ingenting. Det var lige ved Midnat, og saa siger han: Nu er det bedst, vi kommer af Sted! Lige idet de kommer paa Hestene, slaar Kirkeklokken tre Slag, ogsaa saa højt, at det rungede, og han glemte det aldrig. Saa red de med Rædsel derfra, og de red en hel Mil uden at nogen af dem sagde et Ord og kom saa til Ajstrup. Han troede bestemt, at Klokken ringede til Advarsel, fordi de drev Spot med Kirken.

KILDEN OG KIRKEN

Hammer Kirkes Indre.

En almindelig Beskrivelse af *Hammer Kirke*, dens Udvikling som Byg-
værk og dens Inventar, kan, med Benyttelse af Traps Notitser som sup-
plerende Stof til Rapporten over Eftersyn og Opmaalinger af 10. Oktober
1928, gives i følgende Form: Beliggende paa en Bakke, Skib og Kor fra
romansk Tid af hugne Granitkvadre paa Sokkel med Skraakant. En Rest
af Arkitekturen fra denne oprindelige Kirkebygning kan ses paa Inders-
iden af Korets Østgavl, hvor der under Kalkpudsen findes et lille, 95 cm.
højt og ca. 65 cm. bredt, rundbuet, blindt Vindue, der sidder temmelig
lavt, og hvis Overligger er hugget af een Sten. Et spidsbuet Vindue fra
gotisk Tid er ligeledes bevaret, men tilmuret, det er ca. 2 m. 10 cm. højt,
1 m. 17 cm. bredt og findes i Kirkens Vestgavl. I sengotisk Tid blev denne
Vestgavl nedbrudt og Skibet forlænget 4 m. 80 cm. mod Vest (fra hvor
Sokkel og Skraakant hører op) samt forhøjet og overhælvvet, samtidig til-
føjedes det smalle Taarn (uden Forbindelse med Skibet), der flytter Kir-
kebygningen 2 m. 20 cm. endnu længere mod Vest — alt af store gule Mur-
sten samt af Kvadrene fra den nedbrudte Vestgavl. Vaabenhus af smaa
gule Mursten fra nyeste Tid. Paa Taarnet har der staaet Aarstallet 1872
og Bogstaverne H. I. (d. e. H. Jacobsen til Attrup); disse findes ikke mere.
Altertavlen er et Maleri af Fru *Ingemann* fra 1861 indfattet i en lav spids-

buet Ramme. Hovedmotivet, der, som alle Fru *Ingemanns* kirkelige Malerier, er jævnt dilettantisk udført, viser en Kristusfigur med Glorie. Under Tavlen læses: St: Iohannes Ev: 8 Cap: 12 V: Hvo som følger mig, skal ikke vandre i Mørket; men have det Livsens Lys. To gamle Alterstolper med korintiske Kapitæler, der bærer defekte og overhvidtede Træfigurer, Marie med Jesusbarnet og en Apostelskikkelse, er vistnok ældgammelt Kirkeinventar og stammer fra den katolske Tid. Stolperne er i daarlig Stand. Romansk Døbefont bestaaende af en 40 cm. høj Stenkumme af en Diameter paa 51 cm. og med en fremspringende Kant rundt om nederste Halvdel; Kummen hviler paa en firkantet Stenblok, 59 cm. høj og 64 × 64 cm. i Omkreds for neden. Blokken er helt raat tilhugget, jævnt afsmalnende opefter og med ovale muligvis dekorative Afstumpninger i de fire Hjørner. Materialet er en lys ensartet Granit. Døbefad og Kande af Messing fra nyere Tid uden Forsiringer eller Indskrift. Prædikestol med fire Felter, heri Tallene 1-8-0-7; over Prædikestolen en Himmel, begge Dele jævnt tarveligt udsmykkede. Sølvkalk med Kristi Monogram I. H. S. paa Foden, underneden denne: Denne Kalck lod M. Erick Nielson i Ham. er giøre til Hammer Kircke Anno 1640 oc weiger XXXII Lot — desuden Sølvsmedens Mærke. Sølvdisk med Kristi Monogram og Forbogstaverne B. P. D. (d. e. *Bendit Porsdatter* paa Attrup). Ligsten op ad den vestre Gavlvæg over Præsten Mag. *Thomas Christophersen Galschyt*, død 1624, og to Hustruer (se Listen over Ligstene, Nr. 1) — den dækker delvist det nederste af det filmurede Vindue — medens den af Trap omtalte Ligsten over Præsten Mag. *Erik Nielsen*, død 1658, og Hustru, der tidligere har beroet i Kirken og i flere Aar har været anset for tabt,¹⁷ nu, i 1928, er genfundet i nordre Kirkegaardsdige (se Ligstene, Nr. 5). Paa Gavlvæggen over Galskyts Ligsten en Mindeplade af Marmor i sort Ramme over Legatstiftersken *Johanne Kirstine Christiansdatter*, født den 18. Juni 1815, død den 17. Juli 1875, og paa et Skab bag Alteret, henslængt, en lille Mindeplade af Marmor i Oval, 23 cm. høj, 18 cm. bred over Proprietær *Peder M. Ilum*, død paa Attrup 6. Marts 1862, 88 Aar gl. (se Ligstene, Nr. 8). Kirkeklokken¹⁸ fra 1510 er 71 cm. høj, 55 cm. i Diameter, af ubenævnt Støber, der tilsyneladende har støbt Klokken i Ulstrup (Aars Herred) og i Hjørdemaal. I det 5,4 cm. brede Skriftbaand læses: Anno dn̄i m° d x help ih̄s Maria Anna. Støbermærke findes paa Klokkelegemets Sydside; det har en Højde af 11,7 cm. og en Bredde af 6,3 cm., samt har mest til Fælles med et Anker, som hviler paa et Fodstykke, hvilket dannes af tre Trin. Det øverste Partis tre Grene ender hver i et Blad.

Fra tidligere Tid, fra for nu næsten to hundrede Aar siden, haves der i den Indberetning over Kirkernes Tilstand, som *Thura* lod sig tilstille,¹⁹ en

Sognepræsten Mag. Thomas Galskyts Ligsten (ældre Billede).

Inventarieopgørelse for Hammer Kirke af Sognepræsten *Jens Hendrichsen Stampe*. Der omtales heri »et gammelt halvforfalden Epitaphium, hvorpaa ei noget er at læse, men paa Gravstenen derunder findes dette: Mag. Thomas Christophori Galschyt o. s. v.« Ja, Stenen er jo Galskyts; den knejser i Kirkerummet den Dag i Dag, lige smuk og imponerende; men Epitafiet er borte — som rimeligt er — velsagtens for stedse tabt. Borte er ogsaa Magister Erik Nielsens Sten, der beskrives saaledes: »Ved sønder Siden af Alteret findes Gravskrivt paa Dansk over SognePresten til disse fire Sogner, Mag. Erich Nielssøn, Provst i Herredet«; men lykkeligvis er dette Stykke skønne Barokarbejde genfundet. Naar dette Kunstværk — det ske snart — paa ny faar sin Plads inde i Kirken, er det at haabe, at det samtidigt findes værdigt til at indtage sin gamle oprindelige Plads, der her er skitseret saa nøje, at Stampes Angivelse i al Fremtid vil kunne staa ved Magt. Følgende, der »paa Muren til Alteret findes tegned: A^o 1585 efter Paaske blev Mag. Thomas Galschyt udi Aalborg Skolemester, 1585

HAMMER BAKKER

d. 19. Sept. samtykt til Sogne-Prest for disse 4re Sogner, 1588 samtykt til Provst udi Kiær Herred, 1595 at være Kircke-Værger«, findes ikke mere; har det oprindeligt været anbragt paa selve Muren, er denne adskillige Gange overhvidtet, siden den yngre Stampe omkring 1730 tog Skøn herover — men hermed er hans Liste ogsaa udtømt udover det lidet, der paa S. 115 er anført vedrørende den hellige Kilde.

Efter i mange Aar at have hørt under Attrup overdrog tidligere Ejer af Attrup, da Ejer af Lundergaard, Proprietær *Jørgen Nielsen*, i Aaret 1899 Hammer Kirke for en Sum af 4500 Kr. til Sagfører *A. Olesen*, der ejede den i 12 Aar, indenfor hvilken Periode den underkastedes en haardt tiltrængt Restavrering, Gulvet blev lagt om, og de gamle Ligsten, der dels laa nedsænkede her, dels laa som Dørtrin uden for Vaabehuset, blev optagne og hensatte langs nordre Kirkegaardsdige, under bedre Vilkaar forsaavidt, som de her unddroges direkte Slid, men, i Henseende til det haarde Vejrlig, alt for ubeskyttede lige overfor dettes opløsende og forvitrende Eyne. I Aaret 1911 overgik Kirken — efter at det en Tid lang havde været paa Tale at flytte den til Grindsted — til Selveje, i Tiden med Gaardejer *Lars Sørensen*, Stokbro Hede, som Kirkeværge. Et Tilbud fra Sagfører *Olesen* om ved samme Lejlighed at lade tage det monstrøse, alt for uanselige og ligesom paaklistrede Taarn ned og føre Langhuset tilbage i sin oprindelige Skikkelse, en smuk og i arkitektonisk Henseende paaskønnesværdig Opgave, der var lagt i Sagførerens Arkitekt, *Mørk-Hansens* Haand, vandt derimod ikke og har aldrig senere evnet at vinde Bifald hos Sognets Beboere.

Hammer Kirke er med sit hele beskedne Udstyr, som de fleste andre gamle romanske Landsbykirker, af en egen kummerlig Skønhed. Dens Sprog er sanddru, klart, men uden Varme, det taler til os fra de raa Mure, fra den nøgne glansløse Kalkpuds, tyst og indtrængende: fly al jordisk Lyst og Tant, kun den nøjsomme er lykkelig, kun den ydmyge vil finde Fred. — Svagt synger det under Hvælvingerne i den lyse Dag, Stilheden tvinder sin sølverne Traad i det øde Langhus, mens Støvet lægger sig over Bænke og Knæfald. Der kommer kun sjældent besøgende i Hammer Kirke udover Menigheden, trofast, hver fjortende Dag til den almindelige Kirkegang — muligt fordi her ikke findes noget, der er »værd at se«. Folk døjer med at finde til Hammer Kirke, Folk taber Vejen i al den Skov, i alle de Bakker. Er én heldig, dumper en Vandrer over Stedet, fordi han tilfældigt er faldet ind fra den rigtige Side, finder han Kirkegaarden forladt, her er ingen at faa Besked hos, og de, der kommer, tavse Mænd og Koner, véd ikke, hvor Kirkenøglen gemmes, og den, der endelig véd noget herom, kan, uformuende i sit Sprog, ingen Forklaring give ud over, at det er »laantj

KILDEN OG KIRKEN

Sulsted Kirke set fra Sydvest.

søjer i Tondal«, der i almindelig dødeliges Øren lyder som Kaudervælsk eller anden gaadefuld Tale.

Saa pusler det da i den gamle Kirke og pusler, uendelig ensomt i de lange og triste Timer, mens Dage og Nætter skifter over Jorden hvide og sorte som Perler paa en Snor. Orme gnaver i Træværket herinde, de har saa rigelig Tid. Uhyre Stankelben vandrer dybsindige og fortænkte over Væggene, over Galskyts Sten, prøver med deres utrolige Skanker i dens dybe Skrifttegn, om her er farbar Vej. Døgnfluer eller Myg, af en egen gaadefuld Art, der synes fødte herinde, eller muligt har pint sig herind ad utætte Luftkanaler, Misfostre med hvide Følehorn, flagrer blinde og vanvittige omkring, tørner mod Ruderne med hastige Varselslag, som var det en usynlig Knokkelfinger, der markerede Tiden. Nu og da skrider der noget tungt over Hvælvingerne, som ingen ved, hvad er. Den, der vil lægge Mærke hertil, kan iagttage, at der i Hammer Kirke mangler en Sten i Hvælvingen ved den vestre Gavl; den mangler altid, intet kan binde den fast i Muren. Det er Hammer Kirkes Vare – som alle Kirker har deres Vare. – Men over Død og Gru, over Tid og Rum og Varsler og Ting der skrider, over al menneskelig Forstand staar han, Menneskesønnen, som Fru Ingemann saa ham, mild og sorgmodig, skuende fra sin maledede Tavle i Koret, fra sit evige Østen seende imod Aftenlandene, hvor Solen gaar ned.

NEJ, saa er *Sulsted Kirke* anderledes monumental, med sit brede og svære Taarn af en harmonisk og sluttet Form, indvendig pragtfuld indtil prangende, overlæst med Farver, med Overflod af Træskærearbejde, Kalkmalerier, gedigent Kirkegods og ved sine Patroner, de Høger og Ulfstand, Giøe og Bilder, kraftigt motiverede gennem Navne, Vaabner, legemsstore Figurer, fra Alter og Prædikestol, fra Ligsten og Epitafium, paa Forhaand hævet op i de adelige Godskirkers ligesom mere straalende og fornemme Kreds. Man skulde tro, at, om Sagnet havde Ret med de to Stude, der blev drevne ud for at afgøre, hvor Kirken skulde bygges, at det i enhver Henseende da var den fedeste og bedste, der lagde sig til Hvile paa Banken her med Front mod det lave, frugtbare Land. Og ikke skal man her som ved Hammer Kirke vende om med uforrettet Sag, fordi ingen ved nogenting. Herovre ad Sulstedkanten har man forlængst taget Standpunkt til Publikums Attraa, Købstadsgæsters aandelige Behov gennem en lang og brydsom Dag i det fri: Her findes »Nøjlen« til Sulsted Kirke, staar der i et almenfatteligt Lydsprog paa en Vejviser i Nibstrup.

Hammer og Sulsted Kirkers Beliggenhed, tæt op ad hinanden, hver i sin Udkant af Sognene, men ligesom rykkede ind imod hinanden og tilsyneladende lagt saa langt fra de nuværende Bebyggelser som muligt, har altid sat Folkefantasiens i Bevægelse, naar hertil kommer, at Trævækst og Nyplantninger, Markhegn og Haver fra Aar til Aar mere og mere lukker dem inde og ligesom forvandler dem til Skovkirker, er det ikke at undres over, at de uvilkaarligt tiltrækker sig Opmærksomheden, og, delvist isoleerede, gøres til noget ganske særligt. Mon det da ikke, ogsaa her, stadig er det hellige Vi paa Hammeren, der staar ved Magt og i sig ejer Forudsætningen for at kunne give os en rimelig Forklaring paa dette ejendommelige Forhold.

Kalkmalerierne i Sulsted Kirke,²⁰ der dækker alle Hvælvingerne, er et lige saa ejendommeligt som storstilet Stykke dekorativ Kunst og rimeligt det, der er det mest bemærkelsesværdige i det skønne Kirkerum. Det er ikke som adskillige andre af vore kirkelige Kalkmalerier Billeder af høj Ælde, tværtimod, og paa en morsom og overbevisende Maade oplyses man yderligere om deres Alder, idet en ledsagende Tekst fortæller, at de er malede i 1548 af »Hans Maler i Randers«. Motiverne er et stærkt varieret, med frodig Fantasi sammenstillet Udtog af Bibelhistorien og bør netop opfattes som en Slags Bibelkatekismus for dem i Menigheden — de fleste — der ikke kunde læse.²¹ Kirketraditionen fra ældste Tider lærte, at Apostlene havde digtet Credo, hver sit Stykke, og i god Samklang hermed er Apostlene forsynede med Skriftbaand med Trosbekendelsen, der ligesom udhæver Rækken af Billedsprog. Paa den næstnederste Hvælving

KILDEN OG KIRKEN

Sulsted Kirkes Indre.

staar endvidere: »Anno dni MDXLVIII, da lovd erlighe och velbiurdigh Mand Jost Høg till Vangx Gaard thene Kircky formalle hans maller y Randers«, og i det modstaaende Felt: »Anno 1599 lodt erlige och welbørdige Mand Stivge Høg til Wangsgaard forbedre denne Kiercke med før malning«.

Stygge Høgs Restavrering var just ikke nogen »Førbedring«, alt andet. Fra 1882 til 1885 blev derfor hele Kirkens malede Inventar tillige med Kalkmalerierne opfriskede i den oprindelige Stil og Farve af Maleren, Løjtnant V. N. Sørensen fra Roskilde, der udførte Arbejdet — som vi ser — med nænsom Haand som med klar Opfattelse af Helhedsvirkningen. Han tog ved denne Lejlighed en Farveskitse af et af Billedpartierne fra Hvælvingerne, der tydeligt viser os Stygge Høgs ubeldige Farver og de her i malerisk Henseende herskende Dissonanser.

Mestrene i Sulsted Kirke indhentedes begge af deres triste og uforklarlige Skæbne. Sagnet beretter for Hans Malers Vedkommende, at han efter Fuldendelsen af sit storslaede Arbejde i de mørke Hvælvinger havde mistet sit Syn. Om V. N. Sørensen vides det,²³ at han, efter at have gjort Kirken færdig, fik Altertavlen sendt til sit Hjem i Roskilde og fik begyndt

HAMMER BAKKER

paa Restavreringen af denne, men derefter berøvede sig selv Livet ved Hængning i en Krog over sin Lænestol, overvældet – ja, under Tyngden af Kristi Lidelseshistorie, blændet og forvirret ved Synet af det minutøse Detailarbejde, der paakaldte sig hans Evner og Kræfter i næsten overmenneskelig Grad.

Paa Muren bag Alteret hænger, ukendt og upaaagtet, et gammelt delvist udvisket malet Billede i forgyldt Ramme af en Præst med Pibekrave ved Siden af sin Hustru. Mon ikke dette Stykke, om hvilket der ikke haaves nogen Tradition, og som synes at være blevet overset, da det øvrige Inventar i 80'erne blev fikset op, skulde være Hovedfeltet i det Epitafium over Sognepræsten *Bent Hansen* (f. 1635, d. 1672) og Hustru, over hvilket *Thura* efter *Jens Stampe* giver følgende Beskrivelse: Midt i denne Kirke [Sulsted] findes et smukt Epitaphium med denne Paaskrivt: Gud til Ære og denne Kircke til Beprydelse haver hæderlig och høylærde Mag. Bent Hansøn Sognepræst til Sulsted Kircke og dends Annexer med sin kiere Hustrue, ærlig og gudfrygtig Matrone, Margrethe Axels Datter, ladet dette Epitaphium opsætte og bekoste 1664 – og som iøvrigt ikke kendes mere. Stilen i de to Portrætter kan passe paa den i Slutningen af det 17. Aarhundrede almindeligt herskende, og at der virkelig har eksisteret Dele af stærkt bemalet Træværk – de mere perifere Dele af Epitafiet – som paa anden Vis har maattet gøre Nytte, ses blandt andet af Alterets Bagklædning, hvori et stærkt farvelagt Træstykke, af uvis Oprindelse og uvis hvornaar, er indsat som Reparationsmateriale.

Af Kirkens øvrige Inventar bør, foruden den rigt udskaarne og rigt farvelagte Altertavle med *Stygge Høgs* og *Anne Ulfstands* Navne og Vaabner og i Midten det gribende Korsfæstelsesbillede, fremhæves Prædikestolen fra samme Tid med samme Navne og Vaabner, men med betydeligt ringere Træskærearbejde, den ligeledes udskaarne Døbefont med Messingfad og med Himmel, Fadet med Motiv over de to Spejderes Hjemkomst fra *Kanaans Land* med Druerklassen, ledsagede af en Hund! og Fonthimlen med en stor heraldisk Rose. I Loftet Malmlysekrone bekostet 1629 af *Jens Høg* og *Margrethe Holck*. I Taarnet indmuret Ligsten over og med legemsstore Figurer af *Just Høg* til Vang og to Hustruer, hvortil hører de Rester af et Sandstensepitafium fra 1627, der med Undtagelse af Midterfeltet, der mangler, er indmuret i Korets Nordvæg, bekostet ligesom Stenen af *Stygge Høg* til Minde om hans Forældre og hans Hustruer. Ligstenen i Taarnet bærer følgende Indskrift: Under denne Steen hviler erlig og velbyrdig Frue Iahan Krompen salig Iacob Eskelsen Høegs efterladte Hustru af Wangs Gaard oc begge deris salige Søn erlig oc velbyrdig Mand loes Høeg af Wang med tvende hans kiere Hustruer salig Frue Mette Giøe

KILDEN OG KIRKEN

velbyrdige Hr. Mogens Giøes Datter af Bollerup udi Skoen saa oc erlig oc velbyrdig Frue Sidsele Bilde salig Hr. Claus Bildes Datter til Wandaas som døde udi Olborig paa Sanct Michaeli Dag anno 1582. Gud gifue baade hinder oc de forskrefne samtligen en gledelig oc erefuld Opstandelse paa den yderste Dommedag. Oc bekostedes denne Sten ferdiggjort oc lagt paa deres Grafue anno 1626. I Kirkegulvet Ligsten over *Steffen Tommesen* til Agdrup, død 1682 og Hustru Else Pedersdatter Kieruld,²³ i Vaabenhusets Ydermur over Forpagter paa Sønder Elkjær *Fr. C. Klitzgaard*, død 1767 og Hustru, begge Sten med de saa yndede Evangelisttegn i Hjørnerne.

Nord for Kirkens Langhus ligger Medlemmer af den yngre Slægt paa Vang, Gleerup'erne begravede, her er saaledes i et stort anlagt, nu forsømt og tilgroet Gravsted Ligsten over den historisk bedst kendte af disse, Kancelliraad *Severin Gleerup*, der døde 1819. Syd for Kirken ligger *Rasmus Schade Berg*, død 1878, og hans Hustru *Malvina Steensdatter Blicher*, død 1874, Digterpræstens Yndlingsdatter, begravede, gennem mange Aar hvilende i en forglemt og navnløs Tue, nu, efter at denne ved den gamle, senere afdøde, Gravers Hjælp er bleven identificeret, med Granitsten med Navne og Data, rejst paa Initiativ af Købmand *Georg Bendtzen* i Aalborg. *Berg* og *Malvina* levede deres sidste Aar efter et glædesløst og omflakkende Liv som yderst fattige Indsiddere i en Rønne paa Vestbjerg Enge.²⁴

Sulsted Kirke, der tilhører Grevinde Holcks Legat (paa Taarnet G. H. 1838) præsenterer sig, efterat en Omsætning af Ydermuren og delvis Nedtagning af Taarnet, hvorom et andet Aarstal, 1880, minder, har rettet Bygningen op, som en stilren romansk Granitkirke. Kvadernmuren bærer øverst en profileret Gesims og hviler paa Sokkel med Skraakant, Apsis paa Døbeltsokkel; begge Indgange, den sydlige med svær udskaaren Egetræsdør, den nordre tilmuret, er bevarede, ligeledes et oprindeligt Vindue i nordre Korvæg, de øvrige er af Hensyn til Lyset gjort større.

Nu under Vaaren – naar Træerne springer ud, ligger da disse to en- og somme Skovkirker nordlig i Hammer Bakker og iklæder sig en Robe af de skæreste grønne Farver og lyser selv som klare hvide Stjerner, hvor somhelst ude fra fjerne Sogne, fra Vildmosen eller fra Jydske Aas man øjner dem beskinne af Solen, i Morgengryet eller i den hældende Dag. Inde fra Hammer Bakker ses de – eller de ses ikke – alt eftersom Skov, Plantning eller andre Bakker møder op, Sulsted Kirke uangribelig, af en egen selvbevidst Rejsning, sig selv nok, Hammer Kirke paa Viets Grund, bevarende i højere Grad end hin den Ydmyghed og Selvtugt, for hvilken den staar som Symbol, og hvortil den hvide Munk paa Tærskelen af Hensynet til utalte Aaremaal indviende den.

Rasmus Schade Berg
(samtidigt Billede).

DA den nord-sydgaende Vej gennem Hammer Bakker var dannet og havde fæstnet sig i et nogenlunde konstant Leje i Tilknytning til Vi og Kilde, opførte Goden eller Høvdingen, altid i samme Person, sig en Gaard, en Embedsbolig, Hovgaarden, i umiddelbar Nærhed af Helligdommen. Det er muligt, ja, den rimeligste Betragtning maade at antage, at Stammen paa Hammeren har delt sig, og at en Gode eller Høvding lagde Grunden til Bygden Sulestath og til Kirken her; men lige saa rimeligt er det at føre Tanken videre og forudsætte, at han er udgaaet fra Centret paa Hammeren, og at Stammen i Sulestath aldrig helt har evnet at afskaste det religiøse Afhængighedsforhold, hvori den stod til Moderkirken, det gamle Vi og den ældgamle Kildekultus. Derfor fik Sulsted Kirke sin stærkt tilbagetrængte Plads nær Hammeren. At finde en Forbindelse paa historisk Grund mellem Godens Bolig

paa Hammeren, Hovgaarden, og den nuværende Hammergaard, den gamle Præstegaard, er vel ikke muligt; at her har været Bolig – Pladsen er underordnet – for Gode eller Præst paa Hammeren, saalænge Hov og Kirke har hersket her, er vel derimod ifølge Sagens Natur indlysende. Vi vil da gøre Skridtet fuldt ud, og i det følgende betragte Hammer Præstegaard, som vi kender den fra Historien gennem fire hundrede Aar, som den eneste rimelige Forbindelse med og naturlige Fortsættelse af Høvdningens og Godens Gaard og dens Arvtager til de hertil knyttede religiøse Traditioner.

Naar der i det foregaaende, under det Afsnit, der omhandler den gamle Kongevej, er sagt om Hammer Præstegaard, at den er opstaaet af Vejen, at den er et Barn af Vejen, maa denne Passus ikke fremsættes her som en Modsigelse af det nys udviklede. Thi vel var Godens Bolig en Del af Helligdommen, opstaaet ved, af og muligt samtidigt med Helligdommen; men det blev Vejen som saadan, da dens Retning endelig og een Gang for alle i Hovedtrækkene var lagt med Oldtidsvejene ved Lot for Øje, der

KILDEN OG KIRKEN

skabte de Betingelser, hvorunder en Gaard, der fra Arilds Tid har haft Gæsteripligt overfor vejfarende, *Hammer Præstegaard*, paa samme Plads som nu, fastlagdes med den alfare Vej gennem sine spredte Længer som et hvidt diagonalt Baand fra Portlaage til Portlaage. »Udj Hammer Preste Gord er frie Giesterij«, siger Matriklen af 1664, den første Form for Herberge. Præstegaarden var i Regelen en bedre Gaard, i hvilken Kongerne stundom tog ind paa deres Rejse,²⁵ naar bedre ikke havde, saaledes Kong Kristian d. III i Hammer Præstegaard paa en Rejse i 1546. Til Præstegaardene var henlagt Mensalgods, oftest Gaarde, hvis Indkomster tilfaldt Præstens Bord og tjente som Taffelpenge til Bestridelse af Fyrsters og Prælaters Underhold, mens de opholdt sig paa Præstegaarden. Hammer Præst havde sit Mensalgods i Sølgaarde (Bilid). »Præstegaarden«, skriver *Hendrik Jensen Stampe* i sin Præsteindberetning af 1690, »den er i Begyndelsen bygget saa vidtløftig med Husene fraskilte fra hinanden, at de staaer aabne for alle de sterkeste Vinde og derfor meget vanskelig og kostbar at holde ved Lige, herforuden er der Igenemfart af rejsende Dag og Nat.«²⁶ — I disse faa fremdragne Eksempler tilsammen haves et klart Billede af den af Vejen opstaaede, til Alfarvejen og Kongevejen uløseligt fastvoksede Hammer Præstegaard med dens vidtløftige Bygninger, dens rastløse Gæstereren og Herbergeren, dens Hestevrinsken og Vognlarm. — Hvor gik mon de gamle lærde Magistre hen i dette urolige Hus med deres Gaasefjer og Bibelbøger?

Om Hammer Præstegaards Tilliggende og om de Vilkaar, hvorunder Sognepræsterne levede her i op mod tre hundrede Aar og afløste hverandre ved Død eller Forflyttelse, skal der i det følgende gennem faa og korte Udsnit fra skrevne og trykte Kilder søges klarlagt et og andet af Interesse. Forøvrigt tillader Pladsen ikke, at her skrives en Præstehistorie paa dette Sted, hvorfor Læsere, der søger en saadan, henvises til de specielle Præstebioografier samt til *Niels Halds* Arbejde i »Fra Himmerland og Kjær

Rasmus Schade Bergs og Malvina Steensdatter Blichers Gravsted.

HAMMER BAKKER

Herred^o 1915, S. 56 ff.: Sognepræster i Hammer, Horsens, Sulsted og Ajstrup fra Reformationen til 1760.

1558 fik Hr. *Christen Mørk*, Sognepræst til Hammer og Annekser, Brev, at dersom hans Hustru Karine Turisdatter overlevede ham, skal hun nyde, bruge og beholde Ajstrup Præstegaard paa Livstid og modsat svare Landgilde til Hammer Præst.²⁷

I 1664 fandtes der en Vejrølle paa Hammer Præstegaards Grund, »och skylder intet«. Markbog og Engtaksationsprotokol til Chr. V.s Matrikel oplyser, at Marken ligger østen og norden Gaarden. »Vesten Gaarden ligger nogen Grønjord, hvoraf en Del haver været i Brug for hel lang Tiid siden, og noget aldrig, kan ej heller lettelig komme til at bruges, for medelst det ligger til V^eheigne for alle Naboer, og Driften falder alene derudi til Fælleden«. »Fælleden til Præstegaarden er tilfælles med Aistrup Mænd, desforuden en udlagt Halfue, kaldes Hestehaffuen, hører til Hammers, kunde græsses, om den var indheignet, to Høveder«. Opmaalinger og Vurderinger af Jorden i 1687 omtaler Hedejord, aarlig Jord og Jord til Fæled og Ud drift, paa Sulsted Mark tillige sandflugtig Jord. Der anføres Anpart i Græsning med Ajstrup og Bredholt Mænd, ligesom Græsningen ved Gaarden til 2 Høveder gaar igen her. I 1653, mens Mag. Erik Nielsen var Sognepræst og beboede Hammer Præstegaard, optoges der den 16. August et Synsvidne paa Gaardens Bygninger og Skovtilliggende, idet begge Parter havde lidt meget ved Plyndring og Nedhugning under Torstenssonkrigen. Synsmændene, som var tagne »till at see och siune, huis brøstfeldighed, som fantis paa Hammer Prestegord, som og huis træer, som er huggen og nederblæst i Hammer Skouff«, erklærer, at den overalt, baade i Lunden ved Kirken, i Sølgaards Krat, i Hestehaven og ved Bastholt var »ganske skaldet«, og at Præstegaarden var meget brøstfældig; dog var Rallingshusene vel ved Magt, ind^e som udvendig. Forud herfor ogsaa i Erik Nielsens Tid var Hammer Kirke bleven slemt molesteret under Kejserkrigen, og, haardt udsat med Alfarvejen tværs igennem sig, var Præstegaarden heller ikke ved denne Lejlighed gaaet Ram forbi. Vel var Præstegaarden som saadan fritagen for Indkvartering; men som Bøndernes Velstand aftog, tiltog Fjendens Griskhed, og Soldaternes Hensyntagen til Præsterne svandt slemt ind. I sin Præsteindberetning 1690 oplyser *Hendrik Stampe*, at hans Gaards Mark og Agre ligger for sig selv, »det meste næst østen Gaarden paa begge Sider af Alfarvejen, som gaar baade tværs og langs trende Gange derigennem, og noget lidet vesten Gaarden er adskilt fra andres«. Han udtaler sig ogsaa om sit Skovtilliggende, meget uforbeholdent: »Til Hammer Præstegaard har været baade Ege^e og Bøgeskove i Overflødighed i mine Formænds Tider paa trende Steder omkring Præste-

KILDEN OG KIRKEN

Hammergaard, den tidligere Hammer Præstegaard efter Ombygningen.

gaarden, baade til Bygning, Brændsel og Beskjermelse og Olden og Vognetømmer, men nu paa 18. Aars Tid ikke et Træ«. Sammesteds faas et Indblik i en Sognepræsts Indtægter i Slutningen af det 17. Aarhundrede, man huske paa, at Embedet med Tilskud fra fire Sogne hørte til et af de største: Korntiende ca. 200 Tdr., Kvægtiende og Offer 70 Slettedaler, Paaske og Sct. Hansrente: 24 Gæs samt Ost og Æg »efter deres egen Behag«. Landgilde af Anneksgaarde i Horsens, Sulsted og Ajstrup ca. 25 Tdr. Byg samt 3 Skovsvin; dertil kom Indtægten af Præstegaarden, der i Matriklen stod til Hartkorn 15 Tdr. 6 Skpr. 3 Fdkr. 2 Alb. En Kapellan, som »huses, spises og betjenes udi Præstegaarden, hvorfra han og faar Fordringsskab til tvende af Kirkerne«, faar 20 Rdlr. i Løn.

Hammer Sogn udgjorde før Reformationen sammen med Horsens Sogn eet Pastorat, Sulsted og Ajstrup Sogne hver eet. Ved Midten af det 16. Aarhundrede blev de fire Sogne imidlertid slaede sammen til eet Pastorat, der under eet havde een Præst og een Sognekapellan. *Wiberg* sætter i sin Præstehistorie Tidspunktet for Sognenes Forening til 1568; sandsynligvis har den dog funden Sted noget før; og saaledes forblev Tilstanden i de fire Sogne, indtil Reskriptet af 19. December 1758 udskilte Sulsted med Ajstrup, hvilken Deling blev effektiv fra 1760. I gamle Dokumenter fra denne Periode nævnes stundom Hammer, stundom Sulsted som Hovedsognet; men da Præsten boede i Hammer, maa dette Sogn i gejstlig Hens

HAMMER BAKKER

seende være bleven betragtet som Hovedsognet, saa længe de fire Sogne var forenede. Efter Delingen blev Sognepræsten for Hammer-Horsens boende i Hammer Præstegaard, der saaledes ogsaa under de ændrede Forhold vedblev at være Hovedsogn. Først i 1877 blev Præstegaarden flyttet til Horsens, hvorefter Pastoratet benævnes Horsens-Hammer.

Fra 1785 have en Indberetning fra Sognepræsten *Clemens Kjærulf Pedersen Spliid*, dateret Hammer Præstegaard den 10. Marts, hvori erklæres, i god Traad med de ældre Indberetninger, at Hammer Præstegaard ligger for sig selv . . . »har i Ager og Eng ingen Fællesskab med Bønderne uden alene med Sølgaards Beboere, der i den ene Side af Marken har noget Jord i Brug, som er af Præstegaardens Grund«, Græsningsret i Overdrev have dog med Ajstrup og Bredholts Beboere. I 1846 endelig bestaar Hammer Præstegaards Ejerlav af Matr. Nr. 1, der ejes og bruges af Sognepræsten *R. V. Balslev*, af privilegeret Hartkorn 11, 7, 2, 0 og Matr. Nr. 2 og 3 i Sølgaard og Bilidt, hvor der er 6 Brugere af privilegeret Hartkorn 1, 7, 1, 2, og hvoraf den første er Kromanden *Niels Thomsen Bilidt*.

I den lange Række af Beboere af Hammer Præstegaard,²⁸ der tidligst kendes ved Reformationens Indførelse, bør da lægges Mærke til den ældste og første reformerte Præst i de fire Sogne, *Herman Kortsen*. Ham var det, der undtes den kongelige Gunst og Naade at herbergere Kong *Kristiern* den Tredje paa dennes Vendsysselrejse i 1546. Iøvrigt nævnes Hr. *Herman* i Aalborg Bysbog 1539, da han ejede en Grund i Aalborg, og ligeledes 1540, da denne Grund blev sat i Skat. Ifølge Tingsvidne af 8. Maj 1577 synes der at have været mange Præster i Hammer i kort Tid, eftersom en af Tingsmændene kan huske seks Præster i halvfjerds Aar; de fleste af disse har da sikkert været katolske. *Christen Mørk*, der 1553 blev Præst i Hammer, fremhæves som en efter Datidens Forhold kundskabsrig Mand. Hans Bibliotek, der omtales af Biskop *Oluf Chrysostomus* paa en af dennes Visitatsrejser, udgjorde atten Bøger, hvorimod hans Kapellan *Peder* kun ejede fem. En Præsteskikkelse, der i Sognets Historie rækker højere end de fleste, er den lærde *Thomas Christoffersen Galskyt*, der fra sit Rektorembede i Aalborg 1585 kaldedes til Hammer og Annekser. Vi har foran beskæftiget os med hans Uvilje mod Helgendyrkelsen ved den hellige Kilde og med hans Attentat paa det gamle Trækors, der stod opstillet her; paa dette Sted skal lige nævnes hans Nidkærhed i de berygtede Hekseprocesser, der florerede i hans Embedstid. Kendt – nutildags maaske mest fra sin smukke Ligsten ved Hammer Kirke – var ogsaa *Erik Nielsen*, Søn af Sognepræsten til Flade-Gærum, *Niels Jensen*, der skal have været gift med en adelig Kvinde.²⁹ Han ægtede, efter Skik og Brug, Formandens *Thomas Galskyts* Enke, *Anne Sørensdatter Kjærulf*, og efter hendes Død Dorte *Olufsdatter*

KILDEN OG KIRKEN

Vodskov Kirke set fra Kirkevejen.

Munk, Enke efter Hans Pedersen til Attrup.³⁰ Erik Nielsen var efter Kristian d. IV.s Død 1648 til Stede i København, da der skulde vælges en ny Konge.³¹ Bent Hansen, hvis Epitafium har hængt i Sulsted Kirke (se S. 130), var bekendt for sin Rigdom, idet det siges, at hans Fader efterlod sig Guld og Perler for 367 Daler og Sølvtoj for 725 Daler, som og for sin lange og bitre Strid med en Del af Sognebeboerne om Paaskeofferets Erlæggelse. Den 11. Oktober 1664 blev han stævnet for Kjær Herredsting, fordi han havde forment Jens Jensen i Brødland og dennes Hustru Alsterens Sakramente med disse Ord fra Skriftestolen: »Jeg kender Eder ikke for en Lem af min Menighed!«³² Han var vel nok en noget aparte Mand, hvorefter følgende Indførsel i Sulsted Kirkebog i hvert Fald kunde tyde: »Mads Pedersen, fordem tjenendis wdj Agdrup wdj 38 Aar og Hr. Christen i Ulsted i 10 Aar. Schamme maa di sig, som haffde hvis hand i sit Ansigtis Sved midlertid haffde adskurt, tj der bleff icke en Sk. aabenbaart efter ham, for hvilcke hans Legom kunde hæderligen bliffue bestediget i Jorden, hvileket skede Aar og Dag, som forskreffuet staar. Dit ehr at befrycte, at hand will giæste efter Døden hans Creditorer, hvorfor dj æn«

deligen maa haffue en ond Samvittighed«. (Dødelisten den 14. April 1667). Hans eller Johan Jensen, »af fattige Forældre«, var kun Præst i tre Aar. Mikkelsdag 1674 var han til Trolovelsesgilde i Albæk Præstegaard, hvor ogsaa den berygtede Saltumpræst Erland Hansen Dyssel var til Stede; denne blev som sædvanligt beruset og opførte sig saa uværdigt, at han blev indstævnet for Landemodet, og Hans Jensen blev tilligemed flere andre Præster indstævnet til at afgive Forklaring angaaende Erland Hansens Opførsel.³⁰

Dynastiet Stampe i Hammer Præstegaard, Fader og Søn, Hendrik Jensen Stampe fra 1675 til sin Død den 22. Februar 1711 og Jens Hendriksen Stampe fra sin Faders Entledigelse 1708 til sin Død 1733, anses — som naturligt ikke uden Forbindelse med sidstnævntes Faderskab til den senere Statsminister *Hentik Stampe*, der fødtes i Hammer Præstegaard 1713 — ikke uden Grund som Sognets to fornemste, lærdeste, mest begavede og mest velstaaende Præster. Under Jens Stampes Eftermand i Præsteembedet, *Peder Andersen Højer*, blev, som ovenfor omtalt, det store Pastorat delt, saaledes at, da Højer dør i 1760, Sognekapellan i Horsens *Lyder Thomsen Kjærskov* bliver Sognepræst i Hammer-Horsens, og *Arved Svendsen Orre* Sognepræst i Sulsted-Ajstrup.

Hvem det nu var af de senere Præster i Hammer, der havde gaaet i den sorte Skole og kunde en saa stor Portion mere end sit Fadervor, at han havde det i sin Magt at faa Fanden til at løbe med Vognen som fjerde Hjul, da Niels Rugholm var Kusk og kørte hans Velærværdighed til Horsens Kirke, ja, derom har den gode Nicolaj Christensen skammeligt nok glemt at give nærmere Oplysning. Var det mon Lyder Kjærskov, om hvem *Wille Høyberg* beretter,³¹ at han var »en højst uvidende Person, der efter mere end eengang at være bleven rejiceret, omsider af Naade admitteredes til Attestats. Iøvrigt af ypperlige Gaver, stærk Stemme, godt Bryst, samt en ugemen Dristighed«. Var det den »særdeles værdige« Laurids Bjørn Spliid, den jævne Balslev; kunde det mon snarere være den tynde, mørke, strenge, asketiske Bekker eller den tykblodede Gjellebøl? — Nok om det, Niels Rugholm magtede ikke, alt det han tordnede, at faa Øgene til at trække Vognen en Tomme længere — det var oppe i Hulvejen i Tornedal, Vognen var som naglet til Gruset. »Pisk paa, pisk paa!« sagde Præsten. Det hjalp intet. Saa sagde Velærværdigheden stille og bekymret til Niels Rugholm: »Tag saa Lundstikken fra det venstre Baghjul og giv mig den herop og læg Hjulet bag i Vognen og saa har Du kun Øje med Øgene!« Saa slap Vognen med et Ryk, og det gik nu som Lyn og Torden paa de tre Hjul lige til Horsens Kirkelaage. Men se det var nok den Slemme, der maatte bære Vognakselen.³²

Det var, som ovenfor angivet, i Aaret 1877, at den gamle Hammer

KILDEN OG KIRKEN

Vodskov Kirkes Kor med Christophorusbilledet.

Præstegaard gik ud af Sagaen som Bolig for Sognets Præst; det var kort efter Provst *Bekkers* Forflyttelse; de gamle husker endnu Provst Bekker, nogle af de ældste er blevne konfirmerede af ham i Hammer Kirke; de var lidt bange for ham, Præstegængerne, paa deres egen enfoldige Maade; han var en myndig Mand, høj, ordknap og streng. Og den gamle Præstegaard med de lange lave Længer i Rallingshuset husker de; det var skam en pæn Præstegaard. Saa skete der det, at Bekker i 1875 søgte Sulsted-Ajstrup Kald og fik det – han havde siddet i Hammer fra 1868 – Hammer Præstegaard fik ny Beboer, det var den daværende personelle Kapellan til Bjørnsholm-Malle, nu Sognepræst for Hammer-Horsens *Hans Chr. Mathias Krarup*, der i 1876 flyttede ind for allerede Aaret efter at forlægge Residensen til Horsens. Hammer Præstegaard fortsatte under de ændrede Forhold sin Tilværelse som større Bondegaard, *Hammergaard*, den købtes af Jens Jensen Foldsted, senere af Ole Nielsen – gamle *Ole Nielsen Hammer*, der blev hans Kendingsnavn i Befolkningen – en solid og dygtig Landmand med Sans for sine Jorders Forbedring, for Plantning: Hammer Søle fik han drænet ud, Hammer Plantage anlagt, Granskoven, der nu staar

HAMMER BAKKER

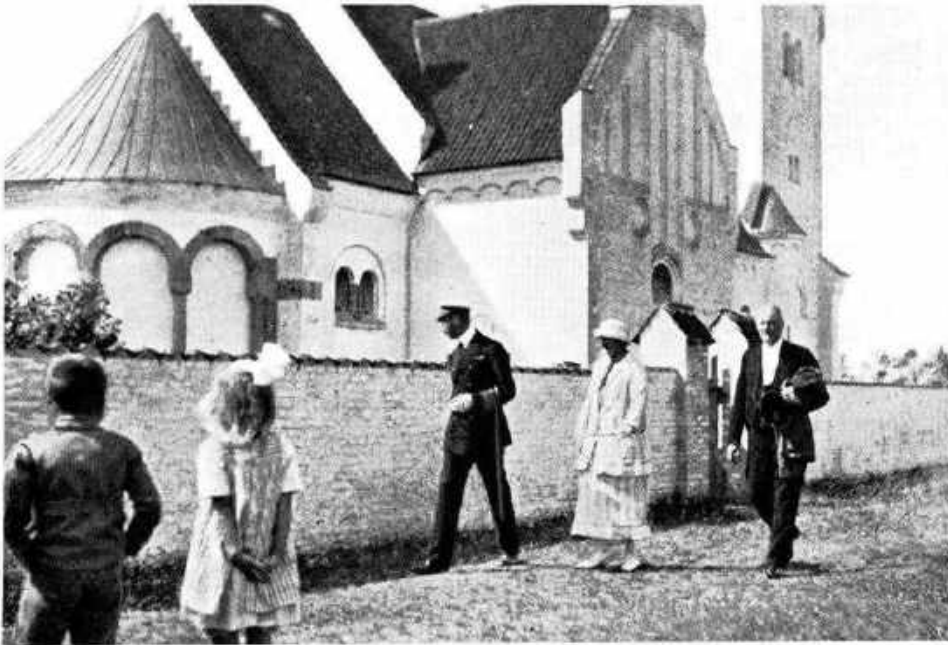
tæt og mørk mellem Kirken og Gaarden. Hammergaard blev ombygget, Rallingshuset revet ned og erstattet af en moderne hvid Bygning med smukke og iøjnefaldende Spidsgavle, og nu sidder da Ole Nielsens Svigersøn, Søren Jensen Hammer, paa Gaarden og fører de solide Traditioner videre i gæve Forgængeres Spor.

DEn sidste Fase i det kirkelige Liv i og om Hammer Bakker tog sin Begyndelse saa sent som i Aaret 1909, da *Kirken i Vodskov* stod færdig til Indvielse, og Beboerne fra den sydlige Del af Hammer Sogn, Vodskov By, Rærup og Fjordengene – væsentligt Nybyggere fra de sidste 75 Aar og talmæssigt langt den overvejende Del – herigennem fik deres egen Kirke, og deres Kirkevej – i Førvejen lang nok – forkortet til det halve. I gejstlig Henseende er Vodskov Kirke da at betragte som en Filial af Hammer Sognekirke, en Datterkirke, udgaaet paa naturlig Maade fra det gamle religiøse Centrum paa Hammeren og forbundet hermed og med Kirken i Horsens ved samme Præst og samme gejstlige Forvaltning. Kirken i Vodskov er, som foran Side 76 kortelig omtalt, bekostet af Sagsfører *A. Olesen* og skænket Sognebeboerne sammen med den omliggende Grund, der er taget i Anvendelse til Kirkegaard. Summen, som det hele Anlæg repræsenterer, siges at være ca. 150,000 Kr., hvori er indgaaet et Statstilskud paa 25,000 Kr. Det har utvivlsomt været en lykkelig Tanke hos Kirkens Ophavsmand gennem en saa storstilet Gave at søge fremmet de aandelige Rørelser paa Stedet og herigennem Interessen for almindelig Kirkegang, der – muligt især hos Nykomlinge – havde Tilbøjelighed til at stagnere, fordi disse, ret forstaaeligt, vanskeligt kunde finde deres Kirke og vanskeligt afse Tid til den besværlige Færd.

En lykkelig Tanke har det i hvert Fald været, at man valgte at bygge Vodskov Kirke paa Tidselbakken, saa nær oppe mod Lyngen og Skoven og de Landskabsformer, der fremfor noget andet giver Egnen sit Præg, og ikke nede paa de flade Engdrag ved Stationsbyen. Vodskov Kirke vil aldrig faa sit slanke, hvide gotiske Taarn helt skjult af nogen Skov; men den vil, hvad der i denne Forbindelse er af langt større Betydning, som sine Slægtninge i Hammer og Sulsted, blive en *Skovkirke*, et Tempel midt i Naturen af stor æstetisk Værd, og som disse indgaa i Hammer Bakkers Fysiognomi som en Del af en levende Organisme.

Det blev Arkitekt *P. V. Jensen Klint*, man endelig overdrog at bygge en ny Kirke i Vodskov, og sikkerligt er hans Værk, som vi nu ser det – Kirken luftig og let, knejsende over den lave Limfjordseng, denne mærkelige Blanding af gotisk og romansk Kultur, som her fandt sin endelige Form – Resultatet af et maalbevidst, kritisk og velovervejnet Samarbejde

KILDEN OG KIRKEN

Kongeparret ledsaget af Sagfører A. Olesen forlader Vodskov Kirke efter Besøget i Hammer Bakker den 8. August 1924. (Samtidigt Amatørbillede.)

mellem Bygherre og Bygmester, to lige særprægede og lige kunstnerisk trænede Personligheder. Jensen Klint har en Fordel som Menneske deri, at han forstaar at omgive sig med dygtige og samvittighedsfulde Medarbejdere – blandt hvilke den gamle Haandværker, *Thomas Larsen*, for sin aldrig svigtende Dygtighed og Taalmodighed ikke skal blive glemt – og som Arkitekt deri, at han har arbejdet praktisk som ældre Mand efter som ung Ingeniør og Maler at have øvet sig i at ræsonnere og se paa Bygninger, forinden han selv fik nogle at bygge.¹⁰ Som Kirkebygmester har han sin Styrke i Opfattelsen og Behandlingen af de lange Linjer, især de lange Taglinjer, ved Siden af, at han evner at samle mange sideordnede Detaljer i Fladen under eet, hvad der paa Vodskov Kirke stærkest kommer til Orde paa de to Gavle, den gotiske i Syd, Renaissancegavlen i Nord hver især afsluttende sin Ende af Korsarmene. Mærkelige er de uforholdsmæssige gotiske Vinduer i Langhuset, der ligesom savner et indre Samspil og staar fjernt adskilte paa den lange Flade, medens Hovedejendommeligheden ved Kirken, set udefra, iøvrigt i fremtrædende Grad er denne, at Bygningen, nøje holdt i den typiske romanske Grundform, har sine Enkeltheder frit varierede.

HAMMER BAKKER

I store Træk ser Vodskov Kirke saaledes ud: Kor med halvrund kobbertækket romansk Apsis med Arkader udført i bornholmsk Granit, Skib med forhøjet Midtparti og ud for dette Korsfløje, afsluttede i Kamgavle, samt et 28 Meter højt Taarn i Vest med Sadeltag, Kamtakker og gotiske Blindinger, alt opført af haandstrøgne Mursten, der er overhvidtede, og paa høj Granitsokkel. Det indre af Kirken er overhvelvet med høje gotiske Krydshvælvinger. Paa Apsishvælvingen et Freskomaleri, Christophorus med Jesusbarnet, udført af *Rud-Petersen* med Bistand af *Niels Larsen Stevns*. Granitdøbefont; Prædikestol af Savonniéresten; Stolestader med rig Udskæring og Orgelfacade med Rokoko-Udsmykning, alt efter Tegning af Kirkens Arkitekt. Kirkegaarden hegnes af en teglhængt Mur, opført af haandstrøgne Klinker og indsat med naturlige Granitblokke.

Enkelthederne i det store lyse Kirkerum — blandt hvilke bør fremhæves Mosaikruden i nordre Korsarm, Døbefadet med de tre Fiske (Limfjorden!), Malmlysekronerne, Stolestadernes Liljer, Kors, Akantusløv og Ibskaller, Alterets gyldne Kornneg og Vinrankehæk, den syvarmede Lystage — overstraales alle i iøjnefaldende Grad af Perlen blandt dekorativ Kunst herinde, Christophorusbilledet i Korrundingen, om hvis Skønhed, bærende Ide og Symbolik — Bygherrens Kristenbekendelse, hans hele Forhold til Gud iøvrigt nærliggende — Arkitekt *Mørk-Hansen* skriver følgende:³⁷ Gennem den oprørte Strøms krappe Smaabølger — man mindes uvilkaarligt den nære stride Limfjord, som giver Egnen sit Præg — vandrer den kraftige, varmlødige Christophorus bøjet under det lyse, straalende Kristusbarns underfulde Vægt. En Engel i hvide Klæder svæver paa hver Side. Den dybe mørkeblaa Himmel — hvis mosaikagtige Behandling er saa godt gjort — afsluttes foroven ved et dekorativt Fuglemotiv i lette Skyer. Billedets Farvevirkning er i den ellers hvide Kirke af stor Skønhed og minder mig uvilkaarligt om Indtryk, modtagne i Ravennas herlige gamle Kirker. En pragtfuld Glorie, udført af gyldne Stukfacetter, omstraalet Kristusbarnets Hoved, og to mindre lignende Englenes. Disse sidste er det lykkedes at faa til at svæve let og roligt. En vanskelig Sag paa den halvrunde Kuppelhvælvning og Resultatet af mange Model- og Tegneforsøg. Men hvorledes beskrive Farvernes rige Spil og Guldets Glimt! Kristusbarnets smilende blaa Øjne og pragtfulde smaragdgrønne Trøje staar smukt mod Christophoruses røde tunge Kappe.

Rud-Petersens Billede skal ses i det Rum over det gyldne Alter, hvortil det passer saa fortrinligt; det er malet i 1909 for Bygherren, Sagfører *A. Olesen* og Emnet, »Den hellige Christophorus«, er opgivet Maleren af Bygherren selv. De endelige Kartoner er udført som 9 Kuglefladesnit, og de er til Slut samlede paa selve Hvælvingen.

KILDEN OG KIRKEN

Det hele Freskoværk i Vodskov Kirke med dets indtrængende Ledemotiv, *Kristusbæveren*, forklarer forøvrigt som i en Sum, hvorfor Kirken i Vodskov er bleven bygget: Sagfører *Olesen* havde en Broder, som han elskede. Han var Landinspektør og hed *Christopher Olesen*. Han var iøvrigt elsket ikke blot af sin Broder, men af hele sin Slægt og af alle, der kendte ham. Han døde pludselig i Oktober 1903. Naar Sagfører *Olesen* nu lader *Christophorus* male i Vodskov Kirkes Apsis, saa aner man, at det er hans Kærlighed til Broderen, der fra først af har affødt hos ham den Tanke at hjælpe Befolkningen i Vodskov til en Kirke. Og aldrig har en Mand sat sin Broder et smukkere Mindesmærke.

Fra Kirkens Taarnrum, der har fladt Bjælkeloft og tre rundbuede Vinduer mod Vest, fører en Vindeltrappe gennem et ydre Sidetaarn op forbi Døren til Orgelpulpituret og videre til 1. Stokværk. Herfra Gelændertrappe til 2. Stokværk, hvor Klokkerne hænger. Af disse er der tre, støbte hos *Ohlsson* i Lübeck, forskelligt afstemte og forskelligt dekorerede, ophængte i en fælles Galge med Stormklokken i Midten. Hver Klokke er forsynet med et Skriftbaand, og Indskriften her, der læses i Fortsættelse fra Klokke til Klokke, er i Virkeligheden et Motto, i videst Forstand et Udtryk for, hvad de tre Kirker i Hammer Bakker vil:

TIL HVILE OG HELGEFRED
I DEN TREENIGE GUDS NAVN
KALDE VORE TRENDE TUNGER

Forslag til Forandring af Hammer Kirke.
(Vestgavlen efter Akvarel af Mørk-Hansen.)

Kikkenborg Hustomt. (Efter Maleri af Jens Vige 1910.)

KJÆR HERREDS TING

SPØRGSMÅLET om Betydningen af Ordet *Herred*, ogsaa for gennem Studier vedrørende dets Etymologi at søge at komme til Klarhed over, hvad der oprindeligt betingede Herredsgrænsernes Forløb, eller hvad der i Nutiden gør et ofte tilsyneladende vilkaarligt afgrænset Landskab til et Herred, har givet Anledning til stor Meningsudveksling og megen dybsindig Fortolkning. Man har sat Ordet Herred i Forbindelse med Tallet Hundrede og ment, at et Herred var et saadant Omraade, hvor i Folkevandringstiden hundrede Krigere slog sig ned, eller hvorfra der, da Bygderne var endeligt fastlagte, kunde stilles hundrede fuldt udrustede Krigere til Krigsherrens Raadighed. Man har af nærliggende Grunde ud fra samme Opfattelse sat Herred i Forbindelse med Ordet Hær; andre har ment, at Hundredet burde henføres til en Samling af hundrede Bol indenfor Om-

KJÆR HERREDS TING

Gammelt Hus i Hammer Bakker, Eneboerens (ældre Billede).

raadet. Nyere Undersøgelser har dog rokket stærkt ved Grundlaget for disse forskellige Opfattelser, og der er i Virkeligheden meget, der taler for, at Institutionen som saadan er ældre end Navnet, og at det egentlige Grundlag for Herredets Opstaaen har været en Helligdom, et Vi eller en Kilde, der søgtes af de paagældende Bygders Beboere. Til Helligdommen har der da senere sluttet sig et *Ting*, hvorved Herredet fra fortrinsvis at være en religiøs Sammenslutning under en Gode ogsaa fik Betydning paa det verdslige Omraade. Paa et saadant givet Tidspunkt, uvis hvornaar, men i førkristen Tid, da Grunden lagdes til det senere *Herredsting*, og dette efterhaanden udformede sig som en selvstændig Sammenslutning af Herredsmændene, en Stat i Staten, fremstod følgende Thulen, den hedenske Herredshøvding, Udøveren af denne nyopdukkede verdslige Institutions Magt og Myndighed. Ham paalagdes det at lede Forhandlingerne, naar de ypperste Mænd var forsamlede, at dømme og at mægle, og som »Taler« maatte han staa frem ved Siden af Goden paa det hellige Vi og udsige – galdre – over Forsamlingen Lovens højtidsfulde, strenge og ubønhørlige Ord.¹

De gamle Herreder adskiltes ved Aaløb, Bakkedrag, Skovbryn og Strande. *Kjær Herred*, i Valdemars Jordebog *Kyærræhæreth*, med Henblik paa de betydelige Kærstrækninger, synes fra de tidligste Tider at have haft samme Udstrækning som nu, mod Øst og Syd med Grænser i Østerhav og Limfjord endda af ret uoverstigelig Art, for Limfjordens Vedkommende skillende mellem Folkestammer og Sprog. Paa Nordgrænsen, der laa i de dybe Uførers Midterlinje, hvor nu Geraa og Ryaa har hulet sig et Leje, mød-

HAMMER BAKKER

tes man med Jerslever, Skovboer² og Børglumer ved øde stenlagte Vad, hvis Oprindelse tabte sig i den graa Old. I Vest dannede Ryaas nedre Løb hinsides Vildmosebækkenet et lige saa naturligt som i kulturhistorisk Henseende bemærkelsesværdigt Skel, idet man hinsides Vildmosen alene orienterede sig efter det vestre Hav. Bakkeøen med Hammeren og det herpaa beroende Vi med den hellige Kilde laa dengang som nu midt i Herredet. Det er i Sammenhæng hermed, som iøvrigt med det hidtil udviklede, ret og rimeligt at betragte Kjær Herred som orienteret indefter, midtpunktsøgende mod sit naturlige Centrum, Hammer Bakker, og i Vi og Kilde at se de Faktorer, der bar Herredet oppe aandeligt talt, bandt netop disse Bygder sammen til et Hele og, i den tidlige Middelalder allerede, paa Basis af en ejendommelig religiøs Kultus inden for Herredets snævre Grænser, skabte Mulighed for Udformning af en Særprægethed i Befolkningens Væsen, en Egenartethed i deres aandelige Vækst.

For at Ringen herefter kan sluttes og Mulighederne for Forekomst eller Nyopdukken af Problemer inden for Hammer Bakkers Historie for Fremtiden kan betragtes som indskrænkede til et Faatal, staar der da tilbage i Litteraturen eller paa selve Aastedet at søge at paavise Tilstedeværelsen af Støttepunkter for denne nyere Opfattelse: at, foruden det gejstlige og saa det verdslige Element har sit Udspring paa Hammeren, at Herredstinget fra Arilds Tid har haft Forbindelse med Helligdommen her, og at Tingets Afholdelse, indtil det i det 17. Aarhundrede bevæger sig paa historisk Grund og stedfæstes til Kikkenborg Bakke, paa det foreliggende Grundlag skønnes uden Afbrydelse at have været knyttet til Hammer Bakker.

»Der skulde vel ikke være nogen Forbindelse mellem denne Helligkilde [Sct. Helene Kilde] og Kjær Herreds Tingsted, som jo fandtes i Hammer Bakker?« spørger med Henblik herpaa den velkendte Topograf og Helligkildeforsker *August F. Schmidt* i sin Afhandling »Helligkilder i Vendsyssel«,³ og han henviser sammesteds til *Chr. Petresch Christensens* nedenfor flere Gange citerede Afhandling i *Jydske Samlinger* »Om Kjær Herreds Tingsteder«.⁴ Paa dette Sted findes Svaret imidlertid ikke; Forfatteren fastslaaer:⁵ »At det [Tinget] derhos fra Arildstid er bleven holdt dér [i Hammer Bakker] maa vistnok ogsaa anses for givet, navnlig da der ikke i de øvrige Sogne i Herredet findes Stednavne, der kunde tyde paa, at der har været noget Tingsted andetsteds«, og ud over at omtale de to Tingmarker, den paa Vodskov og den paa Østbjerg Jorder, begge kendte fra Markbogen, fæstnede yderligere, den første gennem Matrikelskortet, den sidste gennem gamle Folks Udsagn, nøjes Forfatteren med at antyde, at en Flytning af Tingstedet i sydlig Retning meget godt kan være sket

KJÆR HERREDS TING

Østbjerg Tingmark med den gamle Kongevej til op imod Ørndal.

ogsaa efter den Tid, da man begyndte at føre Tingbøger. I sit bindstærke Værk »Nørresundbys Historie indtil 1850« synes *Petresch Christensen* at forfølge denne Tanke; men, nøgtern som han er i historiske Sager, udformer han den ikke, og det bliver da kun til,⁶ at Tingstedet »maaske har ligget øst for Østbjerg, hvor der synes at have været holdt Ting i en Periode, der ligger forud for Kikkenborg Perioden«. Naar *Petresch Christensen* i »Kjær Herreds Tingsteder«, der ganske vist er nogle Aar ældre end hans »Nørresundbys Historie«, mener at burde tage Forbehold overfor den af ham her fremsatte Anskuelse, at Vodskov og Østbjerg Tingmark er to forskellige Lokaliteter, og straks nedenfor tilføjer:⁷ »Østbjerg Tingmark kan jo ogsaa have ligget nærmere ved Kikkenborg end antaget og været en Fortsættelse af Vodskov Tingmark, idet Vodskovs og Østbjergs Jorder grænser op mod hinanden«, saa udelukker de paa Stedet herskende landskabelige Forhold i enhver Henseende en saadan Svækkelse af en smuk Hypothese. Vodskov Tingmark og Østbjerg Tingmark ligger hver for sig lavt, men med en af den gamle Kongevejs allervanskeligste Passager imellem sig. Her hæver sig i Syd først Kikkenborg Bakke, derefter vestre Skeldal med sine lave Højder, derefter de vestlige Skraaninger af Springbakken med den besværlige Nedkørsel gennem Pankloften.

HAMMER BAKKER

Dette er i Virkeligheden – uden Sammenligning – intet mindre end en Rejse fra de italienske Søer og ind i Svejts! Dette vilde Bakkeland er et fysisk Grænseskel, der lader haant om al indensogns Sammenflyden. Om Markerne støder aldrig saa meget op til hinanden i matrikulær Henseende, vil Vodskov og Østbjerg Tingmark altid være hver sin skarpt afgrænsede topografiske Detail.

Om den Tilstand, Østbjerg Tingmark henligger i, gennemfuret af ældgamle Spor, i vid Udstrækning hørende under den gamle Kongevejs Domæne, uopdyrket gennem Tiderne – er der fortalt under Kongevejen. At disse stærkt iøjnefaldende Forhold saa langt fra afkræfter, som i højere Grad støtter det sandsynlige i, at Stedet har været benyttet i det ene eller andet Øjemed, og da i Sammenhæng med det nys anførte rimeligst som Tingsted, at Stedet overhovedet ligger bekvemt for Forbindelse med de gamle vestlige Veje over Vang til Østbjerg, tilføjes kun for Fuldstændigheds Skyld.

Men dette giver ingen Afslutning, ingen Løsning paa Problemet, og Kildeforskeren *Aug. F. Schmidt* staar stadig uden Svar paa sit Spørgsmaal fra 1926 om Tingets Forbindelse med den hellige Kilde. – *Tinghøj* paa Grænsen af Sulsted, en Del nordligere end Østbjerg Tingmark, men ogsaa noget vestligere (se S. 17), kan ikke tages til Indtægt i denne Forbindelse. Navnet skyldes Nationalmuseets 1. Afdeling og er sikkert nyt, findes kun paa de nyeste Maalebord og har uden Tvivl faaet sit Navn gennem Sammenblanding af flere Ting saasom Stedets fremtrædende Plads, Hammer Bakkers højeste Punkt, Mindets betydelige Omfang, Generalstabsmærket, dette i Forbindelse med uklare Begreber om et Tingsted – alt dette er det saa, der i Folkebevidstheden er blevet til en *Tinghøj*. Denne nævnes saavidt ses heller ikke i *C. Neergaards* Afhandling fra 1902 over *Tinghøje* og *Tingdysser*.⁸ *Tingstien* fra Plantørboligen Dal til *Tinghøjen* er endnu ringere; den har Navn af *Tinghøjen* og har vistnok Godsejer *Branth* til Fadder, *Tingvejen* fra *Vestbjerg* til *Kikkenborg Bakke* staar alene i Relation til det historiske Ting. De af *Petresch Christensen* endelig, i Slutningen af hans Afhandling om *Tingstedet* anførte »*Tingstier*«⁹ i *Hammer Bakker*, synes ikke at kendes mere.

Ja, Svaret maa holdes os til gode, her har blot kunnet ydes et Fingerspeg i den rigtige Retning. Det maa overlades til den enkelte Forskers Omdømme og kritiske Sans, den enkelte Læsers Intuition, til syvende og sidst Samvittighed, hvorledes han i dette givne Tilfælde vil svare Spørgeren. Det skulde synes Forfatteren til disse Linjer overensstemmende med hævdunden Methode at slutte Ringen ud fra en ham nærliggende Betragtningssmaade: at alt, hvad der er fremkommet til Belysning af Sagen, klart og følges-

HAMMER BAKKER

Gammel Lønge i øvre Tandal, »Lægdens Hus».
(Efter Maleri af J. C. Schlichtkrull 1920).

praksis, der haandhævedes her gennem halvt hundrede Aar, er det nødvendigt at ty til de Aktstykker Tinget vedrørende, og da fornemmelig Herredets Tingbøger, der som i en Sum rummer Resultatet af de Forhandlinger, for hvis Skyld Tinget afholdtes. Disse Aktstykker, i ypperlige Udtog, findes offentliggjorte i lettilgængelig Form i *Petresch Christensens* ovenfor omtalte Afhandling om Herredstinget, hvorfor vi for en Tid alene giver Ordet til denne kyndige, i Hammer Bakkers Forhold iøvrigt saare velbevandrede Historiker og Topograf:¹⁰

I Kjær Herreds Tingbøger findes i 1646 og følgende Aar nævnt en Lokaliitet, der kaldtes »Tingskoven« og laa i Hammer Sogn. I denne Skov blev der paa nævnte Tid opført et Hus til Beboelse for Skovfogden over Østbjerg Skov — 1646: Søren Svendsen i Tingskoven — hvilket Hus ligesom Østbjerggaardene og Skoven hørte under Vraa. Det er utvivlsomt det samme Hus, der senere er blevet kaldt »Kikkenborg«, og denne Ejendom laa indtil for faa Aar siden paa Østbjerg Mark lige ved Grænsen til Vodskovs Jorder. Den Mand, der fra ca. 1664 og til henimod Slutningen af Aarhundredet boede i Kikkenborg, nemlig Skovfogden for Østbjerg Skov, Christen Nielsen, betegnes nemlig i Skattemandtallene og Tingbøgerne fra den nævnte Periode, hvor han meget ofte nævnes, afvekslende med Bopælsbetegnelserne »i Kikkenborg«, »ved Tinget«, »i Tingskoven« og »i Tinghuset« (1666 og 1667). Følgelig maa Kikkenborg have ligget i eller ved Tingskoven og Tingstedet i umiddelbar Nærhed af Kikkenborg. Endvidere maa Tingstedet have ligget et Sted paa den Mark, der ligger nord

KJÆR HERREDS TING

Melsbæk, Udsigt under Tiphøj til Mari' paa Bakkens.
(Efter Maleri af J. C. Schlichtkrull 1926.)

for Gamle Sæbyvej og den saakaldte »Skraldbakke« samt østen for »Kikkenborghøj«, hvilken rimeligvis har faaet sit Navn af, at man paa denne kunde holde Udkig over Egnen og holde Øje med, hvem der drog til og fra Ting. Denne Mark betegnes nemlig paa det gamle Matrikelskort over Vodskov Jorder som »Tingmarken«. Nærmere kan Pladsen efter det her foreliggende ikke bestemmes; men Tingstederne var iøvrigt meget ofte anbragte ved Høje, der dels, som her, gav Læ mod Vejr og Vind og dels var godt anvendelige, naar der ved særlige Lejligheder foregik Kundgørelser til Folket. Da nu Tingskoven allerede i 1646 benævnes med dette Navn, maa Tinget antagelig ogsaa dengang have ligget paa nævnte Plads, ligesom det synes at fremgaa, at der ejheller i Tiden mellem 1631 og 1646 er foregaaet nogen Flytning af Tinget. Østen for Tinget laa der paa den Tid en Skov, der var en Del af Vodskoven, der dengang havde en langt videre Udstrækning end nu – og her har der maaske, medens Retten holdtes, været Stadeplads for Tinggæsternes Heste og Vogne – da der dengang ingen Kro var i Nærheden – og Samlingssted for deres Koner og Børn. En Antydning heraf kunde findes i Tingbogen for den 3. December 1639, hvor der blev ført Vidner angaaende et Forlig mellem Peder Rasmussen fra Tranholm og en anden Mand, hvilket Forlig skulde være afsluttet »her ved Tinget« den 1. Oktober 1631, og hvor der siges, at Bodil Nielsdatter – Peder Rasmussens Hustru – ikke overværede Forliget, men opholdt sig »østen Tinget i Skoven«.

Indtil 1639 holdtes Kjær Herredsting som de fleste Herredsting her

HAMMER BAKKER

i Landet under aaben Himmel – for »dermed at bevise, at Retten var fri for hver Mand« – men nogen Levning af et saadant Tingsted findes, her som andre Steder, ikke mere. Vil man danne sig et Billede af, hvorledes Tinget ved Kikkenborg har været indrettet, maa man i det væsentlige nøjes med de Efterrøtninger, der er opbevarede om de gamle Tingsteder i Almindelighed. *Christen Thestrup*, der var Herredsfoged i Rinds Herred og derfor maa antages at være godt inde i Emnet, skriver i sin Bog fra 1747, Relation om Tingene, saaledes om den Sag: Tingstederne var indrettede paa Marken med fire Tingstokke, som i en Firkant laa paa Sten, hvorpaa sad Fogden og Skrивeren med flere som administrerede Retten, »saa og de 8 Mænd, som af disse Tingstokke kaldes Stokkemænd, hvilket Ord endnu bruges, ligesom og Stokkenævn i de gamle Love heraf havde sit Navn. Midt paa denne Plads imellem de 4 Stokke laa en stor Sten, som endnu paa Tingstederne er tilsyne; paa denne Sten skulde Tyvene sidde, naar de skulle dømmes, hvilke Stene endnu des Aarsage kaldes Tyv-Steenen paa denne Dag«. Stenene, der dannede denne firkantede Indhegning, skal have været flade paa Oversiden, for at Tingstokkene kunde hvile derpaa. Disse sidste var løse Bjælker eller Planker, der, naar Tinget ikke holdtes, opbevarede under Tag et Sted i Nærheden og næppe har været af en hel primitiv Beskaffenhed, men snarere repræsenteret en vis Værdi, siden der var fastsat særlig processuel Forfølgning for Ødelæggelse eller Beskadigelse af dem. Et nødvendigt Tilbehør til Tinget – men som *Chr. Thestrup* ikke omtaler – var den saakaldte »Tingskive« (jfr. »Grandeskive«), Tingbordet, der stod foran den ene af Stokkene, og hvorved Herredsfogden og Tingskrивeren sad, og hvorpaa Dokumenterne fremlagdes ligesom iøvrigt de Genstande, Tyvekoster og lignende, der blev forevist i Retten, stillede aabenlyst til Skue. Stokkemændene, der blev udtagne, »skrevet til Stokken«, blandt de mest ansete af de Mænd, der var mødt paa Tinge, og hvis Bestilling det var som Repræsenteranter for Herredets Mænd at overvære Forhandlingerne for derefter i Forening med Fogden og Skrивeren ved Udstedelsen af Tingsvidner at kunne attestere, hvad der var passeret i Retten, benævnes undertiden »Tinghørere«, nogle Steder, og saaledes altid i Kjær Herreds Tingbøger »de otte Mænd«. For at Tinget kunde lovligt holdes, skulde der være otte eller i det mindste syv saadanne Tinghørere til Stede; men som oftest er der i Kjær Herreds Tingbøger opført adskilligt flere under »de otte Mænd«, hyppigt ti å tolv. Paa Tingstokkene sad iøvrigt, foruden Tinghørerne, Herredets »gode Mænd«, der havde Sager for Retten, medens »Folket« stod op udenfor Stokkene. Kjær Herredsting synes, navnlig i første Halvdel af det 17. Aarhundrede, at have været meget talrigt besøgt.

KJÆR HERREDS TING

Omkring Midten af det 17. Aarhundrede blev der bygget en Mængde Tinghuse rundt om i Landet, og Trangen til et saadant gjorde sig ogsaa mere og mere gældende paa Tinget i Hammer Bakker. Det var Herremanden paa Vang, Jens Høg, der hjalp Bønderne i Herredet til Rette med at faa Huset rejst, og i Slutningen af 1639 eller Begyndelsen af det følgende Aar stod det da færdigt til at tages i Brug. Om Tinghusets Beskaffenhed og Udseende vides intet udover, at det rimeligvis har været

Læsodal nær Kikkenborg Bakke, Udsigt til Møgelbjerg (ældre Billede).

bygget helt eller delvist af Træ, af hvilket Materiale der jo dengang var nok i Nærheden. Dette fremgaar til Dels af en Beretning i Tingbogen for den 9. Juni 1646, hvor det berettes, at Svenskerne under Krigen i 1644 havde »spoleret« Tinghuset og brudt Gavlene ned, samt at en Mand i Lindholm ved Navn Poul Thomsen endnu havde af Fjælene i sit Hus. I Aarene 1665 til 1667 finder man den før omtalte Christen Nielsen i Kikkenborg flere Steder betegnet som boende i »Tinghuset«, hvilket kunde tyde paa, at Tinget da er blevet afholdt i Kikkenborg og ikke i det egentlige Tinghus – men nu skulde Tinghuset »igien opbygges og repareres«, hvisaarsag Fogden paa Sønder Elkjær blandt andet fremstod paa Tinget og paa sin Husbond Friherre Eiler Holcks Vegne meddelte Tilladelse til,

HAMMER BAKKER

at der i Vodskoven maatte hugges et Træ til Kjær Herreds Tinghuses »Reparation«.

Retsaaret begyndte i Kjær Herred med den første Tirsdag efter Helligtrekonger, og Tingdagen har, som det fremgaar af gamle Tingsvidner, allerede i det 15. Aarhundrede og maaske fra Arilds Tid været Tirsdag, og saaledes var Ordningen ogsaa i det 17. Aarhundrede, indtil der ved Forordningen af 23. Marts 1688 skete en Forandring heri, samtidig med at Kjær Herred blev sammenlagt med Hvetbo Herred og Hals Birk til een Jurisdiktion, og Tingstedet flyttet fra Hammer Bakker til Biersted Hede. Tingdagen blev da Fredag, paa hvilken Dag Kjær Herreds ordinære Ret er holdt op til Nutiden. Aarets første Ting kaldtes dengang saavel for Herredstingenes som for Landstingenes Vedkommende »Snapstinget«, og da Kjær Herreds Retsdag var Tirsdag, benævnes det her undertiden — saaledes i Tingbogen for 1666 — »Snapstirsdag« — i Aalborg for Bytingets Vedkommende »Snapsmandag«. Aarets sidste Ting holdtes Tirsdag for Jul, og paa denne Dag afsluttedes som Regel Tingbogen. Undertiden har Tingskriveren ved Aarets Ende givet Bogen en eller anden Paategning af religiøs Art: »Och her med endis 1670: Gud giffue os Fred i det tilkommende Nytaar 1671«, og i 1664: »Vespera jam venit, nobiscum Christe maneto«. ¹¹

Henrettelser og andre straffuldbyrdende Eksekutioner har utvivlsomt i Kjær Herred ligesaavel som i de andre Herreder i Danmark fra gammel Tid foregaaet ved Herredstinget, og der har da ogsaa været Rettersted ikke langt fra Kikkenborghøj, uden at dets Plads dog nærmere kan angives. ¹² En af de første Henrettelser, der omtales i Lensregnskaberne og, nær sagt, den fornemste, er »Ulsted Mettes« Død paa Heksebaalet den 5. April 1618. ¹³ Det var midt under den store Hekseepidemi i Aalborghus Len i Aarene 1612 til 1620, at 24 Mænd paa Kjær Herredsting vidnede, at »Ulsted Mette«, »den vise Pige fra Ulsted«, »Troldkvinden« Mette Pedersdatter, var berygtet for at kunne hjælpe Kvæg og Fæmon, for at fare med Signen og for at kunne skaffe Folk deres Mælkende, naar det var fordærvet. Den 17. Marts 1618 kom Sagen for Kirkenævnet i Ulsted, og de 12 Nævninge svor deres Tov over hende og kendte hende skyldig i Trolddomsbedrift. Derefter gik Turen til Landstinget, og det voldte ikke større Vanskelighed at faa Dommen stadfæstet her. Nævningetovet (Hjemtingsdommen) blev da stadfæstet, og den 5. April blev Mette efter at være »dømt til Ilden« brændt ved Kjær Herredsting, og i et Brev dateret Hammer den 10. Maj 1618, udstedt af hæderlig og højlærde Mand Mester Thomas Christoffersen Galskyt, Sognepræst til Hammer Kirke med sine Annekser, Hr. Peder Jacobsen Holm, Sognepræst til Aaby med sit Anneks, Hr. Anders Nielsen,

HAMMER BAKKER

lige Kilde, og som vi her atter træffer, ikke mindre nidkær for at faa Ulsted-Mette tilbørlig berettet, forinden hun overgives til Baalet, synes ret at have været en energisk Hekseforfølger.¹⁴ Han sad allerede 1612 i en i Anledning af Aalborg-Heksene nedsat gejstlig Ret, der skulde medvirke til disses prompte Udryddelse — sammen med Biskop Chr. Hansen Ribber, Sognepræsterne Magister Thøger Pedersen ved Budolfi Kirke og Hr. Gregers Iversen i Brovst.¹⁵

Den 16. August 1619 hudstrøg Hans Skarpretter ved Tinget i Hammer Bakker en Kvinde ved Navn Maren Nielsdatter »for hendis Forseelse, hun hafde løfvet udi et skørske Lefnet och med adskillige Mandkion aufflet Børn«. I 1632 blev »lille Peder Laursen« i Vester Hassing hængt paa Tinget paa Grund af Tyveri, 1634 Ane Madsdatter halshugget af Mestermanden fra Aalborg for Fødsel i Dølgemaal i Ulsted Præstegaard og i Januar 1639 Pigen Mette Hellesdatter fra Ajstrup for en noget lignende Forseelse — og Baalene lyste paa Kikkenborg Bakke: Ane Lumpens, Heksen fra Vadum; Lange Maren, Heksen fra Øster Hassing; Ane Pedersdatter, Heksen fra Vester Hassing. — Den sidste Henrettelse, der er knyttet til Hammer Sogn, men foretaget, efter at Tinget forlængst er flyttet til Biersted, synes at være den Halshugning med Sværd, der omtales i »Jyske Efterretninger« Nr. 121, Aargang 1778, hvor Pigen Margrethe Nielsdatter Hyll, der havde ombragt sit Barn, maatte lade sit Liv lidt norden for Sølgærde for Aalborgskarpretteren Sr. Støcklers Haand. Hendes Legeme blev begravet paa Hammer Kirkegaard.

TILBAGE efter alt dette bliver Billedet af en mørk og haard Tid. Intet Under, at Landskabet nord for Langbrokro, Kikkenborg Bakke, med de nu helt livløse Vejspor, med Tomterne af Rettersted og Galge hører til Hammer Bakkers tungeste og alvorligste. Det er, som Stilheden her oppe er af mere enerverende Art end andensteds i Bakkerne; den gamle jernhaarde Justits, der her haandhævedes, den raa Voldsomhed, den dybe sjælelige Vankundighed og Afnagt ligesom spøger i Luften. Landskabet græmmer sig, Rummet tykner under Aften, støder én for Brystet og synes at gemme paa uigendrivelige Anklager — og kun i Øst, først over imod Dalsen foran Møgelbjerg med det grønne Skovbryn anes der en Lysning og synes Livet taaleligt at leve.

Et Forsøg paa med fuld Støtte af de af *Petresch Christensen* fremsatte, her refererede Angivelser gennem en Undersøgelse i Marken helt nøje at fastslaa Tingstedets Plads i Kikkenborg Bakke maa da i væsentlig Grad tage Sigte paa at faa klarlagt, hvilke stedlige geografiske Faktorer, der kan

KJÆR HERREDS TING

Kikkenborg Hustomt.

have været medbestemmende, samt hvorvidt man gennem Paavisning af gamle Vejspor tør driste sig til at opstille nogen bestemt Følgeslutning.

Det bedste Overblik over de samlede Lokalteter, der knytter sig til Tingstedet: Kikkenborg, Tingskoven og Tingmarken, Kongevejen og de vest og øst fra førende Veje, Skraldbakkken o. s. v. opnaas fra Toppen af Kikkenborg Høj og i betydelig lettere overskuelig Grad end fra noget andet selv højere beliggende Punkt i Nærheden. Her ses det fra, at Terrainet om Højen, umiddelbart om dens Fod skraaner stejlt til tre Sider, mod Syd, Øst og Vest – Højen ligger saaledes yderst paa en Bakketunge – og herigennem udelukkes Muligheden for et Tingsteds tilstrækkeligt bekvemme Anbringelse paa denne Plads. Gravhøj og Tingsted staar, som det ses,¹⁶ utvivlsomt altid hinanden meget nær; Kikkenborg Høj og Kjær Herredsting har ikke dannet nogen Undtagelse i saa Henseende, ogsaa Kikkenborg Høj har spillet sin ejendommelige Rolle for Tingstedet i Hammer Bakker, foruden, som foran anført, sin praktiske, den at give Læ, at være et velegnet Midtpunkt for Kundgørelser til Folket, tillige den rent æstetiske at være en værdig og ophøjet Baggrund for Tinget. Det ses, at Tingstederne ofte henlagdes til Højdedrag,¹⁷ hvorfra man kunde se og blive set; men det bør – den smukke Tanke, det stolte og ophøjede heri

HAMMER BAKKER

ufortalt — af rent menneskelige Grunde og heriblandt i forreste Række Hensynet til det legemligt besværlige i at bestige alt for himmelstormende Højder, i den Forbindelse inderligt fraraades, ogsaa i Forholdet til det gennem Historien fastslaaede, at tænke sig Tingstedet anbragt højere oppe i Bakken end lige nord for Kikkenborg Høj. Her er da tillige den ideale Plads, snævert afgrænset og dog tilstrækkelig stor, frit beliggende, højt hævet over det lave Land, et jævnt Plateau af triangulær Form med sit sydlige Punkt paa 120' i Kikkenborg Høj, sit nordvestlige i en anden Højde — næppe Gravhøj — paa 106', og sit nordøstlige i Kikkenborg Gaard (nu Tomt), selve det gamle »Tinghus«. Det østlige Affald fra dette Plateau er netop det gamle Matrikelskorts *Vodskov Tingmark*; Marken, der breder sig under Tinget, taber sig jævnt faldende under et datidigt Skovbryn — Tingskoven. Tingstedets Plads i snævraste Forstand kan ikke godt rykkes længere øst paa end til Plateauet, netop af Hensyn til disse to Lokalteter og længere imod vest rækker man hurtigt ind paa Kongevejens Omraade, i Nord dæmmer stejle Bakkeaffald op og udelukker yderligere Fremtrængen her. En Lokaltet endelig, Skraldbakken, der ligger syd for Sæbyvejen, en Udløber fra Kikkenborg Bakke, og som af somme anses for gunstig som Plads for Kjær Herredsting, synes for en nærmere Betragtning at ligge rigelig lavt nede ved Engdraget, og, hvad værre er, opfylder næppe de historiske Krav, som *Petresch Christensen* med megen kritisk Sans og personligt Kendskab til Stedet i saa afgjort en Form har fremsat. (Jfr. her med Planen S. 155.)

Flere Steder, hvor Tingstedet har ligget ude i Heden, anføres det, at der i nærmeste Omegn lader sig skimte gamle Vejspor, samlende sig med Højene som Endemaal eller gaaende lige forbi disse.¹⁸ — Ja, under Vejene, S. 84 er ogsaa i Kikkenborg Bakke omtalt de fra Kongevejen, ud fra dens dybe Midtparti, øst paa løbende Spor af ligesom sekundær Natur, og der er sammesteds mere udførligt gjort Rede for en enkelt dyb Hulvej, der paa Højde med Langdyssen gennembyrder og ligesom ganske underlægger sig Kongevejens monumentalt udformede Bane. Her har vi vistnok noget mere og større end slet og ret Markveje til og fra Kikkenborg Gaard, og, samt lige to à tre østligt divergerende Vejspor, taber de sig inde over Plateauet nord for Kikkenborg Høj eller paa selve den gamle Gaards Plads. Er ikke disse Spor de oprindelige Veje vest fra ind paa Tingpladsen? Og vil man, saaledes indstillet, herefter ikke mere høre Tale om Kikkenborg Høj som det til Tinget knyttede egentlige Rettersted — thi man havde vel ikke sine Galgenfugle hængende lige om Ørene paa sig — saa haves der i Højden paa 106' en velegnet Galgeplads. Og sandelig, om ikke Kjær Herreds Misdædere kunde gøres til Genstand for Betragtninger og mane til Lovlydig-

KJÆR HERREDS TING

hed, som de hang her: ad Kongevejen, ad Sæbyvejen, ad Langbrovase, ad Tingvejen helt ovre fra Agdrup. Kommende fra alle disse fire Verdenshjørner vilde vejfarende paa lang Afstand kunne indstille sig paa Mødet med den lovligt ombragte, lade Samvittigheden faa Raaderum, ligesom ikke helt uangribelige Karakterer rigeligt vilde kunne vinde Tid til at anlægge Nyorienteringer i deres moralske Habitus, forinden Galge og Delinkvent atter tabtes af Syne.

Nu gror der, som i fordums Tid da Skovfogden i Østbjerg Skov, Christen Nielsen, boede paa Stedet, Træer paa Kikkenborg Bakke, ny Skov, Plantninger af Gran og Fyr, der tager godt paa helt at skjule Udsigten fra Gravhøjens Top, mere ogsaa, end der rimeligvis voksede her, omkring Tingplads og Rettersted, i hans Tid, og mere end godt er i vore Dage, da Fredning bør gaa foran Plantning ikke mindst paa et Sted, hvor Historien ligger saa fortættet, som den gør paa Kjær Herreds gamle Ting i Kikkenborg Bakke.

Forpagter Tscherning Olesen pløjer paa Vodskov Tingmark, i Baggrunden Kikkenborg Høj (ældre Billede).

Brodland med Møllen set fra Dødbakken, Udsigt mod Nord.

FRA GAMLE DAGE

DER lever et Sagn her paa Egnen, der lyder saaledes: »Oppe i Hammer Bakker i Hammer Sogn er en stor Sump, som er belagt med et tyndt Grønsvær, men der er ingen Bund at finde de første tyve Alen. Der skal engang have ligget en Gaard, hvis Ejer havde brugt Spas med Præsten, som saa mange Steder. Denne var selv kørende dertil, og saa kørte han da ogsaa derfra; men da han kom lidt uden for Gaarden, spurgte han Kusken, om han kunde se den. Han svarede, at han kunde se Skorstenen, og lidt efter kunde han intet se.«¹

Dette er i al sin Knaphed hverken af Form eller Indhold noget enestaaende Sagn; der findes Paralleler – rimeligvis fra alle Egne af Landet – af lignende Art, Beretninger om Gaarde, Borge, ja om hele Byer, der er sunkne i Jorden som Offer for en eller anden Forbandelse, og paa hvis Tomt der opstaar ikke alene det bare Ingenting, men den dybeste Modsetning, man kan forestille sig, til det kaade Liv, der levedes paa Stedet: det bundløse sorte Hul.

FRA GAMLE DAGE

Men hvorledes er Sagnet opstaaet? At det er Spot med det hellige, der vanligvis spiller ind, i nærværende Tilfælde Forhaanelse af en Præst, der er Aarsag til den Katastrofe, der lægger Gaarden i Hammer Bakker øde, er kun rimeligt og venteligt. Paa den Tid, slige Sagn opstod, endnu med Mindelser i Folkesjælen om en virkelig Begivenhed, der ligger bag Historien, en Ulykke af en eller anden Art, Krig, Pest, Ild eller Vandflod, der har hærget Stedet og udslettet en blomstrende Bebyggelse, blev saadant jo altid udlagt som en Straf fra Himlen, Atlantismyten om igen, Sodoma og Gomorrha og det døde Hav omplantet paa hjemlig Grund. Men selve Begivenheden da, den forsvundne Gaard? Ja, Hammer Bakker er fulde af Gaader, her er Spørgsmaal nok at fundere over, end Kirkebakken da og Dødbakken, som heller ingen kan give Besked om.

Befolkningen i Hammer Bakker, ogsaa de helt gamle, de der har levet her som Børn og som af Aand og Sjæl er eet med Bakkerne, med Bakkernes Mystik og Bakkernes Kreds af Sagn, anelsesfulde, endnu med den ene Fod i Middelalderen, tror fuldt og fast paa, at der paa *Brødland* har staaet »en hel By engang«. — Men hvornaar? At der med den »store Sump oppe i Bakkerne« hentydes til *Brødlands Sø*, tvivler vel ingen om, der ved Selvsyn kender Stedet, dette blankt blaa eller dybt natsorte Øje, der afspejler Dagen, hyller sig i løndomsfulde Taager mod Aften, stirrer blindt og bundløst i de sorte Nætter med sagte Klynk og Pippet om sig fra natskræmte Sumpfugle, heller ikke de, der nøgternt giver sig af med Studiet af Bakkernes Landskabsformer, idet *Brødlands Sø* er den eneste »store Sump« oppe i Hammer Bakker. Hvornaar gik da *Brødland* under, hvornaar fik Kirkebakken og Dødbakken deres Navne? Ja, Egnen er samtidig saare fattig paa middelalderligt Stof, omtales sjældent i meget gammel Tid, og Kilderne fra det 17. Aarhundrede røber intet, heller ikke Matrikelsmaterialet. Skulde følgende to smaa Notitser give et Fingerpeg i den rigtige Retning: Af Ekstraskattemandtallet af 1630 ses det, at i Hammer Sogn stod 4 Bol øde som Følge af, at deres Beboere var døde af Pest.² Egnen i og om Hammer Bakker led meget under Urolighederne i Midten af det 17. Aarhundrede, og baade Kejserkrigen og Torstenssonkrigen satte her, som saa mange andre Steder, dybe og varige Spor blandt andet i Skovenes Forhuggelse og i Plyndring og Molestering af Bøndernes Gaarde. Den 2. Juli 1633 vidnede Anders Rasmussen Dal i Vødskov paa Kjær Herredsting, at det var ham vitterligt, at Morten Kjærulf i Ravnstrup blev bortjaget af Østbjerg i Fjendens Tid, idet Løjtnanten, som laa i Sundby, vilde have ladet Østbjerg hugge ned og ladet Tømmeret føre til Sundby Skanser.³ Men et er Sagn, et andet kapitelfast Virkelighed. Det er iøvrigt rimeligt at tro, at den eller de Ulykker, om end af lignende Art, der mu-

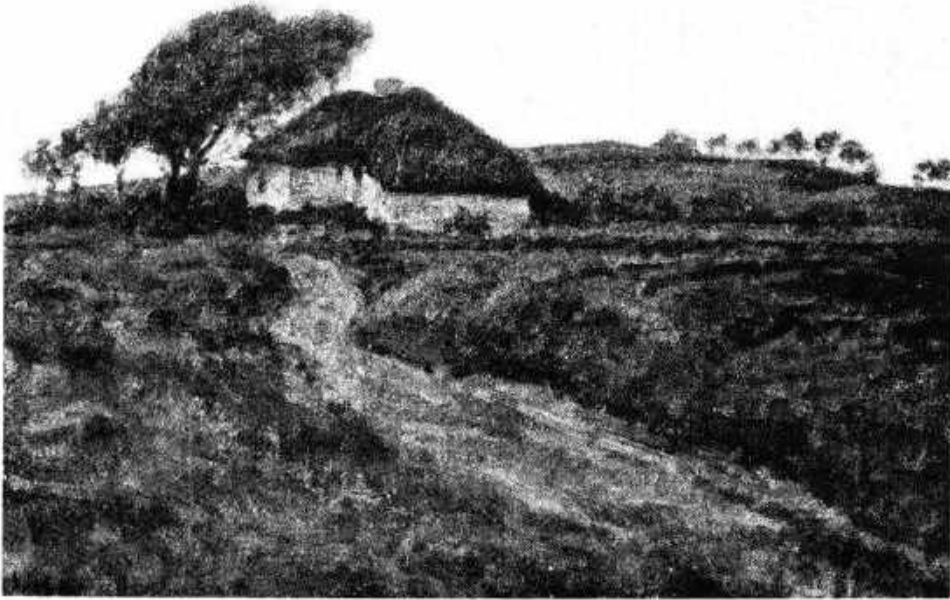
ligt har lagt Dele af Hammer Bakker øde, og om hvilken Begivenhed den sunkne Gaard paa Brødland er en sidste Mindelse, er overgaaet Stedet paa et langt langt tidligere Tidspunkt.

Et af de ældste Dokumenter, der berører Egnen om Hammer Bakker er følgende kongeligt aabne Brev udstedt af Valdemar Atterdag 1355 omhandlende en Gaard i *Sulsted* og hidrørende fra den Vordingborgske Registratur: At thessæ efftherscreffnæ godtz hwilkæ som Niæls Palk oc her Erich Niælsson [begge til Sønder Elkjær] fordøm thidh marskalk i Danmark the badhæ i fleræ aar i therræ wæræ met vræthæ the wordhæ met low oc ræth i gien dømndhæ til krwnen oc Koninghædomet til ewinnelighæ eyæ, som æræ . . . i Kerreherret . . . it. een gaardh i Swlestadh met $\frac{1}{2}$ march korn . . .⁴ — Noget yngre er følgende Tilkendegivelse fra Eline Gøyes Jordebog (udateret) vedrørende *Østbjerg*: Østbjerg y Wenndsyszell y Judtland y Kier Herritt, som Lauritz Anderszøn y boer, giffuer $\frac{1}{2}$ Tønne honning, 2 marck giesterj. Thenne gaard finng her Mogens Gøye aff Koning Hanns til Wederlag for enn Gaard y Eskeberg y Bregninge sogenn y Arsherrit i Siellann oc er af frwe Mettis federnne gods til Torbernefelltd.⁵

Til Belysning af *Brødlands* ældste Historie, paa et Tidspunkt da Brødland ligger som Enstedgaard i Hammer Bakker underlagt Hundslund Kloster, hvilket Gods den har »fulgt altid«, tjener følgende tre Tings- og Sognevidner af 1467, hørende til det Registratur, der 1573 blev taget paa Aalborghus over Breve, »som fandis wdii en eggekyste med VIII ledecker wdii, besePLIT aff Gregers Hollgerszen, Moens Jull oc Erick Lycke«: Ett things vidne aff Kierheridtzting, att *Gaardtzbrødland* haffuer fulld Hundtzlund alltiid i rolig heud. Datum 1467. — Ett sogne winde, Pouell Gottszen prest wdgifuitt, lyder att *Gaardtzbrødland* er Hundtzlund rette eye. — Ett sogne winde aff Sullsted, her Eskell Mogenszen [Præst i Sulsted] wdgifuett, att *Gaardtzbrødland* er Hundtzlund rette eye. 1467.⁶ — I et Tingsvidne i Aalborg Bisperkiv fra 1567 nævnes Jep Jensen i Brødland;⁷ den 2. Juni 1604 overdrog Søren Rasmussen sammesteds noget Bøndergods i Vester Brønderslev til Anders Andersen;⁸ 1610 og 1611 nævnes Christen Skriver i Brødland,⁹ samme Christen Skriver staar 1623 anført i Viborg Landstings Dombog som Fuldmægtig for Fru Kirstin Kaas, Enke efter Ove Urup til Ovesholm, »Lars Frandsens Husbond«, i Sagen mod Troldkarlen fra Kaare;¹⁰ 1630 endelig døde Christen Therkildsen i Brødland — gift med Appelone Olesdatter — hvorom kan læses paa hans Ligsten paa Hammer Kirkegaard (se Ligstene, Nr. 2), idet Christen Therkildsen saaledes er den samme Person som ovennævnte Christen Skriver.

Om *Attrup* staar der i Eline Gøyes Jordebog anført: Wdj Wendsys-

FRA GAMLE DAGE

Møllerens Hus paa Brødland, nu Hustomt Nr. 80.
(Efter Maleri af Jens Vige 1906.)

zell Atrup Gaard. Item en enngstig gaard, som Annders Mattzenn yboer [1537] giffuer 3 pund byg, 1 suin, giesterj 12 heste at holde.¹¹ — For samme Gaard har *N. Hancke* i sit Manuskript i det kongelige Bibliotek¹² en Ejerrække, der begynder Aar 1350 med Johannes Kalf de Attrup, men, som indtil nævnte Anders Madsens Tid, 1537, ser temmelig usandsynlig ud, hvorfor den ikke refereres her. Fra Gehejmearkivets Tegnelser har *Hancke* et Mageskifte fra 1615 mellem Predbjørn Podebusks Enke, Mette Hardenberg til Skovsbo og Jørgen Lunges Enke, Sofie Brahe til Odden, der fik Halvparten af Attrup, »som Oluf Munk paaboer og skylder aarlig 3 Tdr. Byg, $\frac{1}{4}$ Td. Smør, $\frac{1}{2}$ Brændsvin og 4 Hestes Gæsteris. — Den 24. Juli 1587 faar Stygge Høg til Vang ved Mageskifte med Kronen blandt andet en Enstedgaard kaldet *Møgelmose*,¹³ hans Moder Sidsel Bille, Just Høgs Enke havde i 1574 erhvervet sig Kjølsegaard i Eje og havde — antagelig med denne Gaard — af Bøndergods i Sulsted 5 Gaarde, 8 Bol og 2 Huse, i Hammer 3 Gaarde, 5 Bol og 3 Huse.

Og, medens omboende Herremænd og Fruer hungrige efter Godstilsiggende tog sig rundeligt af de gamle Bøndergaarde, havde den Børglum

HAMMER BAKKER

Gammelt Husmandssted (ældre Billede). Personerne fra højre til venstre er Sagfører A. Olesen, Frk. Hanne Olesen og Fru Valborg Hendriksen.

Bisp, Stygge Krumpen, allerede halvt hundrede Aar forinden lagt for og set sig om for sin Mund efter kirkeligt Gods og »indwordet« paa en højt vilkaarlig Maade, hvad der laa af den Slags paa hans Vej. Et Stokkenævn af Kjær Herredsting fra 1525¹⁴ udviser herom blandt andet: »Item wdi Hammer soghen indword hanss nade Hammer prestgord met hinderss endeel, feligh oc eydom [Særeje, Sameje og (øvrige) Ejendomme], Peder i Grengsted oc Niss Ebsz i Wodskoug. Item wdi Swlstet soghen indword hanss nade Thamess Morttensz i . . . torp oc prestgorden i Swlstet«. Med Henblik paa samme Bisp Stygge Krumpens velkendte Voldsomhed og Vilkaarlighed lader nuværende Pastor *Vesten* i Sulsted i en af sine Noveller: Et Kongebesøg,¹⁵ den Hammer Præst Herman Kortsen fremkomme med følgende Klage overfor Kong Kristian den Tredje under dennes Besøg i Hammer Præstegaard: »Ved min Annekskirke i Sulsted tæt herved ligger en ringe Gaard, *Langelund* kaldet; den har af Alders Tid ligget til Kirkens Gods og været henlagt til Underhold for en Kirkens Degn; Gaards den er saaledes altid bleven betragtet som fri Bondejord. Men den Tid, Bisp Stygge styrede paa Børglum, mindes mange endnu, hvorledes han egenmægtig skaltede med Kirkens Gods, hvor han lettest kunde komme

FRA GAMLE DAGE

Vejen til Østbjerg ved Nedkorslen til Paradisdal
(ældre Billede).

til. Da han for nu 25 Aar siden købte Voergaard af salig Jakob Andersen, tog han ikke blot Bondegods, men ogsaa Kirkegods og lagde det ind under Voergaard; han lagde da ogsaa Haand paa Sulsted Kirkes Jord, og siden da har Kirken maattet betale sin Landgilde af Langelund til Voergaard«. Herudfra forstaar man da bedre den lakoniske Oplysning i Præstebindberetningen af 1553: Langelund er degenboel och liger til Wordgaard.

Med Mandtallene og Ekstraskattemandtallene af 1610 og 1611 kommer den, der ikke er Historiker af Fag, som han synes, ind i mere smult Vande. Fra disse to Kilder kan opgives en Fortegnelse over Beboerne paa de enkelte Gaarde og Bol inden for Hammer Bakkers Omraade, idet det bemærkes, at Skattelisterne ikke blev paaførte Bøndergaarde, der hørte under en Herregaard i samme Sogn, som de selv laa i, derfor at saadanne var skattefritagne: *Agdrup*, 1610 Jørgen Olufsen, 1611 Peder Kierulf;¹⁶ *Attrup*, Oluf Munk; *Brødland*, Christen Skriver; *Dal*, Anders Rasmussen; *Langelund*, Niels Nielsen; *Møgelmoose*, 1610 Jens Ibsen Møgelmoes, 1611 Oluf Hansen; *Stovlund* (et Bol), Niels Laursen — i 1658 nævnes Niels Christensen;¹⁷ *Torndal*, Peder Sørensen — i 1654 Anders Thomsen, Niels og Jens Simensen.¹⁸ — Ved Midten af Aarhundredet toges der endelig fat paa Forarbej-

HAMMER BAKKER

derne til den ældste danske Matrikel, »Ole Rømers Matrikel«, af 1664, hvis Formaal som bekendt skulde være det at skabe rimeligt og retfærdigt Grundlag for Fordelingen af de i Anledning af Enevældens Indførelse paakrævede nye Skattepaalæg blandt Jordbesidderne. Denne Matrikel og den følgende, den allerede 1688 udarbejdede »Christian den Femtes Matrikel« med herhen hørende Opmaalinger og Vurderinger, Markbøger og Engtaksationsprotokoller — frem for noget andet vort ypperste Kildemateriale for agrarhistoriske Studier i de næstfølgende fem Kvartaarhundreder — vil da ogsaa i nærværende Arbejde komme til omtrent udelukkende at bære og tilsvare de Beskrivelser af de enkelte Gaarde og Bol, der sammen med Tilføjender om herhen hørende Skovparters Størrelser og Beskaffenhed i overvejende Grad udgør Hammer Bakkers Historie indtil Udskiiftningen. Men først lidt om *den gamle Skov* paa Hammer Bakker, Olsenskoven, dens Forhuggelse og dens Forfald.

PAA det stærkt summarisk affattede Blavius' Atlas fra 1662 er der inden for Hammer Sogns Omraade afsat Skov omkring *Ørndal*. De særlige Skovkort over Egnen nord for Limfjorden, der stammer fra omtrent samme Tid, og som ifølge deres Formaal gaar betydeligt mere i Enkelt-heder end Blavius, har derimod Hammer Sogn som oversaaet med Skov. Der var da ogsaa i Aarhundredets første Halvdel vedvarende betydelige Mængder tilbage af fordums Herlighed, Ege¹⁰ og Bøgeskove, i alle Dele af Sognet. Paa samme Tid lagdes imidlertid Grunden til disse stolte Skoves delvise eller totale Ødelæggelse, og herfor maa — ved Siden af Bøndernes alt for hensynsløst gennemførte Drift af Oldensvin samt hvad det altid herskende barske Vejrlig forarsagede af Afbræk og Stagnation — i afgjort Grad de fjendtliges Indfald i Landsdelen gennem alle tre Krige, baade Kejserkrigen, Torstenssonkrigen og Krigene med Karl Gustav bære Skylden, idet Landets Fjender til deres Behov skaanselsløst nedhuggede og afbrød, naar og hvor Tid og Lejlighed gaves. I Krigens Spor fortsattes der, som Følge af den almindelige Forarmelse i Befolkningen, i den følgende Tid med Rovdrift og Tyveri i Skovene i Hammer Bakker, og det var i de Tider — som ogsaa senere hen — ikke helt ualmindeligt, at en eller anden, endog helt nede fra Uttrup eller Lindholm, fik Lyst til en lille Tur i Bakkerne for der at hente sig et eller flere Læs »Bøgestaver til sin Bedrifts Fornødenhed«. Og Vestvinden hjalp prompte til og gik Haand i Haand med fremmede Krigskarle og hjemlige Skovtyve, da der først var gaaet Hul paa Bestanden. Endnu i en Synsforretning af 1654 erklæres dog den største af Skovene i Hammer Bakker, Østbjerg Skov, for at være »vel

FRA GAMLE DAGE

Sagfører A. Olesens Villa Møgelbjerg set fra Lovdal (ældre Billede).

ved Magt«, men i Matriklen af 1664, blot ti Aar efter, takseres den kun til 14 Svins Olden, idet det bemærkes, at den »i gamle Dage« havde været takseret til 36, men nu ikke mere kunde ansættes højere end sket, »for« medelst de tre Parter deraf er nedblæst og i disse Krigstider nedhuggen«. ²⁰

Østbjerg Skov, der mest bestod af Oldentræer, navnlig Bøg, og oprindelig maa have bredt sig temmelig vidt omkring, idet den ses at have naaet helt hen til Vodskovs Jorder ved Kikkenborg, har efter de i Tingsbøgerne omhandlede Synsforretninger bestaaet af flere Dele, hvoraf nævnes: Sønderskov, Jeget, Stublund, Nørskov og Ørndal, af hvilke næppe andre er paaviselige mere, hvad Beliggenhed angaar, end den sidste. Om disse Skovparter i det 17. Aarhundrede har været spredte eller een sammenhængende Skov, kan ikke ses af de nævnte Synsforretninger, men derimod er det øjensynligt, at i alt Fald Dele af Østbjerg Skove har staaet i Forbindelse med den nedenfor nævnte Brødland Skov, da en Del af denne ogsaa laa i Ørndal. Til Østbjerg Skov hørte ogsaa Tingskoven, der som omtalt under Tinget (se S. 150) laa ved Kikkenborg. Opsynet med disse Skove, der i det 17. Aarhundrede hørte under Vraa, var overdraget til en eller flere Skovfogder, af hvilke foran er omtalt Christen Nielsen i Kikkenborg ogsaa kaldet Christen Nielsen i Tingskoven.

Ved Siden af Østbjerg Skov laa *Brødland Skov*, der hørte til Gaarden

HAMMER BAKKER

Brødland. Ogsaa den var en Oldenskov mest bestaaende af Bøg. Den har indeholdt mindst to Skovparter, nemlig Sønderskoven og Haugelund (ogsaa Sønder Haugelund), og en Del af den har naaet helt op til Ørndal, hvor den som nævnt stod i Forbindelse med Østbjerg Skov, medens en anden Del af den har ligget øst for Vejen mellem Brødland og Østbjerg, og maaske var det denne Del, der kaldtes Sønderskov, idet den laa syd for Brødland. Haugelund maa herefter være netop den Skovpart, der har ligget nord for Albert Ejlersens gamle Ejendom (Hustomt Nr. 77), medens søndre Haugelund har ligget syd herfor omkring Kongevejen ved Buskhus (Hustomt Nr. 76).

Paa den bakkede Del af Vodskov Bys Jorder har der fra meget gammel Tid været rig Bevoksning af Skov, *Wodskoug* nævnes saaledes allerede 1406.²¹ Som i Naboskovene til Østbjerg og Brødland var det ogsaa her Eg og Bøg, der var de fremherskende, men det ses dog af Stednavnet »Hejselt«, en Mark mellem Skovlunds Have og Vodskovvejen (Gamle Sæbyvej), at der ogsaa i sin Tid og rimeligt nok nede paa de lave Jorder, har været noget Hasselkrat. I Matriklen af 1664 nævnes to Skove ved Vodskov, af hvilke den ene hørte til Jørgen Høgs Gods i Vodskov By²² og den anden til en Gaard, Peder Andersens, sammesteds, der ejedes af Erik Høg til Langholt. Den første af disse Skove, der i 1635, da den ejedes af Fru Sofie Brahe, efter hvis Datter, Fru Sidsel Lunge, Jørgen Høg formentlig har arvet den, var paa 38 Svins Olden, men i 1664 kun takseret for 12, er vistnok den samme, som i Matriklen af 1688 kaldes »Vodskov Bys Fællesskov«. Denne Skov maa have ligget et Stykke nord eller nordnordvest for Byen, og saaledes at nuværende Østerskov til over imod Møgelbjerg tør anses for at være Rester heraf.

Den anden Skov til Vodskov laa ligeledes i Bakkerne, men længst mod Vest. Det var den Skov »østen Tinget«, der omtales i Tingbogen for 3. December 1639, og som nord for Kikkenborg grænsede op mod Østbjerg Skov og strakte sig i Henhold til en Grænseudvisning af 1672:²³ langs med Østbjerg Skov op til Sydsiden af en Høj, der kaldtes »Skjelhøjen«, fra hvilken Grænsen gik mod Øst gennem »Skjeldalen«. — »Skjelhøjen« er muligt Dobbeltlangdyssen (Høj Nr. 5 og 6); det kan ikke være nogen af Skeldalshøjene (Høj Nr. 13, 14 og 15), der ligger for langt i Øst; Dobbeltlangdyssen ligger netop i Skellet mellem Østbjerg og Vodskov Jorder. — Fra »Skjeldalen« gik Grænsen et Stykke mod Syd til en »grimet« (afmærket) Eg »i øster Side af Vejen ned ad Dalen«, hvilken Vej rimeligvis er Kirkevejen mellem Bjerggrøn og Porten. Fra den nævnte Eg gik Grænsen mod Sydvest ned til »Brokgravbakken«, nuværende Brokbjerg, øst om »Lergraven« og videre i samme Retning til Agerjorden ved »Vie

FRA GAMLE DAGE

Busken« (1664: Wiirager) – nuværende Ager nord for Vodskov Kirke. Fra »Kløven« – hvorved i dette Tilfælde maa sigtes til det Sted vest for Wiirager, hvor Vejen deler sig ved det gamle »Himmelbosted« (Hustomt Nr. 66), og ikke Vodskov Kløve – gik Grænsen et Stykke lige i Syd for derefter at dreje mod Nordvest op til »Allvejen«, den gamle Sæbyvej, som Grænsen antagelig har skaaret et Stykke østen for Kikkenborg Høj (Høj Nr. 1), saaledes at den S. 151 omtalte Tingmark har ligget mellem

Dybdal og Dybdalsbakken, i Baggrunden Høj Nr. 55.

Skoven og Højen. Rester af denne Skov finder vi da nu i Bevoksningerne paa Brunbjerg og Brokbjerg, i Purrene nord for Sandhus (Hustomt Nr. 68) og i »Lergravsbuskene«, Bøgelunden vest for Skovgaard, der rimeligvis er den østligste Del af den gamle Tingskov. Uagtet denne Skov oprindeligt synes at have været ganske omfangsrig, var den dog i 1635, da den tilhørte Birgitte Lindenow, kun paa 8 Svins Olden.²⁴ I 1664 var den til Dels ødelagt og omtales saaledes: Til for^{re} Gaard [i Vodskov, beboet af Peder Andersen] er et lidet Stykke Skov, som af gammel Tid haver staaed for 5 Svins Olden, iligemaade velbr. Erik Høg tilhørig, som af Storm mest er nedblæst og ellers forhugget, kan ikke taxeres uden for 2 Svins Olden.

I 1664 nævnes fremdeles et Hus, der kaldes »Skoven«. Til dette Hus,

HAMMER BAKKER

der senere kaldtes et Ejerdedel Bol, og som hørte under Vang, laa der et Stykke Skov, der fra gammel Tid havde været takseret for 10 Svins Olden, men som nu, »formedelst det meget er forhugget«, kun kan takseres for 5. I Markbogen 1685 nævnes ikke mere nogen Skov til Stedet; men der omtales blot, at Jorden dertil var »ond og skarp« af opbrudt Hede af gammel Skovjord. Det paagældende Sted er, efter de Lokalteter at dømme, det som Regel nævnes sammen med: Torndal, Mosen og Møgelmose – Skellet mellem »Skoven« og Torndal laa endvidere i Nærheden af Brødlands og Østbjerg Fællede – at søge ikke langt fra Brødland, dog ikke paa denne Gaards Jord, men enten paa den nordligste Spids af Vødskov Jorder eller paa den sydligste Del af Møgelmoses – med andre Ord nord og øst for nuværende Skeldal Avlsgaard.

Ved Grindsted laa »Gringsted Lund«, der nævnes blandt andet i Tingbøgerne for 1631 og 1635, og ligesom de foregaaende mest bestod af Bøge. Den var allerede i 1664 til Dels »forholden«, saa den ikke kunde ansættes for Svins Olden. En Del af den laa paa Sydsiden af en Bakke, der i Tingbogen kaldes »Dybdalsbakke«, altsaa omkring »Bitte Oles Høj« (Høj Nr. 54), hvor Rester af den forskønner Bakkehældene endnu.

Til Hammer Præstegaard hørte i sin Tid en Skov, der kaldtes »Hammer Lund«, samt Krattet Bastholt. Af den første var allerede i 1664 Størstedelen nedblæst og Resten »for en stor Del forvisnet«, saa at den ikke kunde ansættes for Svins Olden. Bastholt maa have ligget paa Grænsen mod Ajstrup Sogn, uden for Hammer Bakkers Omraade (se endvidere under Hammer Præstegaard S. 134).

Langelund var vistnok helt ødelagt i 1664, i hvert Fald var den i 1632 næsten borthugget efter at have lidt ilde Medfart »i Fjendens Tid«, idet der under denne Periode blev borthugget af den over 500 Bøge. Den nævnes dog endnu i Tingbogen for 1641, hvor det ses, at det var en Fælleskov, der afbenyttedes til Skovhugst saavel af Sulsted Bymænd som af Stapris, Byrholt og Tvedens Brugere. Den benævnes ogsaa Sulsted Skov og bestod af Bøge.

Til Sulsted By, Agdrup og Stapris laa der hvert Sted noget Ellekrat, til Stovlund en Skov af samme Navn.

Vestbjerg Krat, der nævnes i Tingbogen for 1638, men ikke omtales i Matriklerne, synes at have bestaaet af Risbøge – »Rølter«. Endelig var der Fukslund oppe ved Fukslunds Agre – Stedet kendes endnu som en lille Lund med Ege ved Gaarden af samme Navn – noget der hed Lundden og Veisholt, hvori fandtes Bøge og som i Tingbogen siges at ligge ved »Torndal«, rimeligvis den nu nedlagte Ejendom Tandal (Hustomt Nr. 99).

FRA GAMLE DAGE

Paradisdal med Maleren Schlichtkrulls »Anneks« (ældre Billede).

Disse forskellige Skove og Skovparter, hvis sparsomme Rester — det være sig de ranke Bøge i Østerskoven som de lave Purre langs Rygningerne — gør Hammer Bakker saa enestaaende i dansk Natur, havde i det 17. Aarhundrede af deres glubske Dyrebestand fra Fyrres og Egetiden kun Ulven tilbage, faatallig og bidsk, skaanselsløst jaget som den under alle Omstændigheder var. I det 16. Aarhundrede ses Bæstet endnu at være til stort Besvær overalt i Herredet; men henimod Slutningen af det følgende Aarhundrede udryddes de sidste. Af Ulve, der er fældede i Hammer Bakker, ses Tingbogen at omhandle et Par Stykker, tilførte denne ifølge Forordningen af 1688, hvori paabødes, at den dræbte Ulv skulde afklædes og ophænges ved Tinget og Drabsmanden honoreres med 4 Rdlr. Den 22. Januar 1689 fremstillede Poul Nielsen i Sulsted saaledes en fuldvoksen Ulv, som han havde skudt i Vødskov Skov, og den 6. August Aaret efter stillede Jakob Jensen, ligeledes i Sulsted, med sin store Ulv skudt mellem Heden og Vestbjerg, hvorefter den blev afklædt og sat paa Stage.²⁵

Paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1791, der ligesom Blavius' Atlas er i lille Maalestok og derfor ikke gaar i Enkeltheder, er de grønne Pletter, Skovparterne, endelig skrumpede ind til kun at omfatte Partier i og om

HAMMER BAKKER

ved Ørndal samt lidt i Bakkerne nord for Vodskov; paa samme Tid er der af Ulvene kun blevet Navnet tilbage, indgaaet i Stednavne som Ulvholm, Ulvmose og Ultvedssig.

AATTRUP eller *Attrupgaard*, som Ejendommen undertiden benævnes til Adskillelse fra Landsbyen Attrup i Øster Han-Herred, antages at være af tidlig Oprindelse, idet den efter Navnet at dømme hører til den Gruppe Bebyggelser, der under Betegnelsen Torp grundlagdes som Udflyttere fra Adelbyen og regnes for at høre den tidlige Middelalder til. Disse Torper fik i Regelen vedføjet et Kendemærke, oftest, som ogsaa her, Navnet paa den Person, der flyttede Stedet ud; Attrup er Attes Torp, Attes Udflytters tergaard. Som det ses, ligger Attrup og Attrup Jorder i den sydøstlige Del af Hammer Bakker, hvor Skellet mod Vodskov Jorder fra gammel Tid har gaaet i en Linje jævnsides med og lige vest for *Korsdalen* til op imod Møgelmoses Skel ved Tvillinghøje. Denne Del af Attrup Jorder, den gamle Attrup Fællede: Ulvmoses Fald, Skovfald, den grønne Bakke og Korsdalen købtes imidlertid for en Snes Aar siden af Sagfører *Olesen* og indgik i Aaret 1913 i det fredede Areal under Botanisk Forening. Gaarden selv er smukt og ejendommeligt beliggende i, efter Forholdene, frodige Omgivelser, hvor et lille Vandløb fra Storemose gennembryder de yderste Bakkeudløbere og gennem Rester af en Elleskov, Attrup Eller, baner sig Vej ned mod Engene. Udefra, især fra nuværende Sæbyvej, er det korte og flygtige Indtryk, man i Forbifarten opfanger af Attrup og dens Beliggenhed, den hvide Hovedbygning bag de lysløvede Træer og med de mørke Lyngbakkers varme Farver i Baggrunden, af stor landskabelig Skønhed og i høj Grad egnet til at nære Ønsket om at lære Stedet nærmere at kende.

Skønt ofte i ældre Tider ejet af Adel opnaaede Attrup aldrig at blive beboet af Adel, og den har saaledes aldrig været nogen adelig Sædegaard eller Hovedgaard eller haft Privilegier af nogen Art. Som anført ovenfor S. 163 beboedes den i det 16. Aarhundrede (1537) af en Bonde *Anders Madsen* og svarede Landgilde, hvad en adelig Sædegaard aldrig gjorde; i 1663 solgtes den to Gange og kaldtes begge Gange »Bondegården Attrup«. I 1552 ejedes Attrup af den godsrige Fru *Eline Gøye*, sal. Hr. Mourids Olsens af Slægten *Krogenos*, 1610 beboedes den af *Oluf Munk*, der døde om ved 1624, og efter ham af hans Enke *Bendit Porsdatter* af Slægten *Byrialsen*, under hvem Gaarden i Kejserkrigen 1627–1629 led megen Overlast og var Genstand for Udplyndring af Fjenden. *Oluf Munk* paa Attrup var ikke adelig; hans ovennævnte Hustru var vel af Fødsel adelig (*Byrialsen*); men hendes Adelskab gik tabt i det Øjeblik, hun ægtede en

FRA GAMLE DAGE

Udsigt mod Syd over Korsdalen, til venstre Høj Nr. 25 (ældre Billede).

ufri; som Oluf Munks Hustru tilhørte hun Bondestanden. Ægteparret Oluf Munk²⁶ – vistnok af den ansete Familie Munk fra Havbro – og Bendit (Benedikte) Porsdatter Byrialsen – Datter af Adelsmanden Pors Nielsen Byrialsen i Kastrup i Rinds Herred og Enke efter Anders Kjærulf paa Kornumgaard – satte 4 Børn i Verden, en Søn, der døde ung, og tre Døtre, Inger, Gertrud og Dorte. Selv fornemme og ansete Folk opnaaede Ægteparret ved deres Døtres Giftermaal dels i den gejstlige Stand, dels i de bekendte Kjærulfs Familie – Inger saaledes med Niels Kjærulf til Hornsgaard ved Nibe, Gertrud med Herredsfogden i Kjær Herred, Morten Kjærulf i Østerhalne, Dorte med den senere Ejer af Attrup, Hans Pedersen og efter hans Død ca. 1646 med Sognepræsten Mag. Erik Nielsen til Hammer (se Ligstene, Nr. 5) – yderligere at faa deres Navne bevarede for Efterverdenen. – 1639 og endnu 1642 beboedes Attrup af Sviigersønnen *Hans Pedersen*, 1623 havde Fru Mette Hardenberg mageskiftet det halve af Gaarden til Sofie Brahe, og ved Arv kom Gaarden (12 Tdr. Htk.) fra hendes Datter, Fru Sidsel Lunge, der døde 1657, til Jørgen Høg til Skærsø, som 1663 solgte den til Gregers Høg til Vang, der straks solgte den til *Chr. Rasmussen Mule*, der forhen havde faaet Livsbrev paa Gaarden; og hermed kom Attrup for stedse ud af adelige Hænder.

I Matriklen af 1664 kaldes Ejeren af Attrup slet og ret Christen Ras-

HAMMER BAKKER

mussen; han er Selvejer, »eget Gods«, Htk. 12, 4, 0, 0. Der omtales Skov til Gaarden, Attrup Endel:²⁷ en liden Skouffspart som er forhuggen, som i det høieste kand beregnis for 20 Suins Olden (0, 6, 2, 2). En Weyrsmølle omtales, foruden nogen Agger och Eng, giffuer ingen Skyld, findis paa Gaarsens Grund och Enemerche. Jens Ottesen bor i et Gadehuus — vist det senere Attrup Plovhus — han er nok tillige Møller, giffuer ingen Skyld, denne findis udi Attrup Enemerche. — Efter at Christen Rasmussen Mule var død i 1667, ejedes Attrup af hans Enke *Margrethe Jonasdatter*, der døde 1682, og af deres Arvinger (herom se Ligstene, Nr. 6) med Sønnen Rasmus som Fæster og Bruger af Gaarden til 1706, da denne blev ham tilskødet. — Af Engtakstationsprotokollen til Matriklen af 1688 ses det, at Attrup Fæled i 1683: begynder østen Horsens Mark, norden Kinderups Mark, fra Vodschou ved vester og sønder, bestaar i ringe Græsning, græsses 24 Høveder. Opmaalinger og Vurderinger af Jorderne i 1686 — 87²⁸ anfører foruden Jorderne, Engene og Græsningen tillige Olden til 12 Svin. Naar derfor Markbogen af 1683 anfører »paa Sandbacken noget Schouff af ringe Bøge til Brændevad til Suins Olding 1 Stk.«, maa dette vist kun betragtes som en Del af Skoven til Attrup. Møllen opføres: Udj bemeldte Gaard [Attrup] befindis en Weyermølle bruges af Otte Jensen [velsagtens ovennævnte Jens Ottesens Søn] anset for sin Mahling 1 Td. 4 Skpr., og fra Modelbogen: er nogenlunde bequæmmelig staaende og kand mahle med alle Winde. Det nye Hartkorn for Attrup ser da i 1688 saaledes ud, foruden Møllen, Ager og Eng 16, 3, 2, 0, Skov 0, 1, 1, 2.

Mulerne paa Attrup, Fader og Søn, har intet med de adelige Muler at gøre; de var bondefødte, men fornemme Folk. *Rasmus Mule* var tre Gange gift, først med Anne Kristensdatter Bering, derefter med Maren Johansdatter Budtz, en Præstedatter fra Dronninglund, der døde 1707, og efter hvem der, den 3. September 1708, afsluttedes et vidtløftigt Skifte — et rigtigt Godsejersskifte — der alene for at opregne Sølv-, Kobber-, Messing- og Tingenstande tager omtrent tre Foliosider i Brug. Hans tredje Hustru, ligeledes Præstedatter, Maren Pedersdatter Holst, hvem han ægtede 1710, og hvis Fader var Sognepræsten Peder Holst til Vraa-Emb-Serridslev, overlevede Rasmus Mule, der døde 1714 efter i 1713 at have solgt Attrup til sin Svigerfader, nævnte *Peder Holst*. Da denne imidlertid ogsaa døde i 1714, ægtede Maren Holst Aaret efter Ridefogden paa Vraa, Engelbrecht Jensen, der herefter blev Ejer af Attrup. *Engelbrecht Jensen* var Søn af Jens Andersen i Klitgaard i Ulsted Sogn og Hustru Margrethe Jensdatter af Rottrup; han ejede Attrup i 12 Aar, hvorefter han 1727 solgte denne (Hartkorn 18 Tdr., Bøndergods 15) til Forpagter Peder Hauch. Selv købte han Lindholmgaard, drev lidt juridisk Praksis i Sundby, var en Tid fungerende

Indkørslen til Attrup fra Vest.

Herredsfoged, tituleredes »velfornemme«, men derangeredes og blev en fattig Mand. Selv ses han ikke død i Sundby, hvor derimod hans Kone, Maren Holst, døde 1748.²⁹ Under *Peder Hauchs* Ejertid paa Attrup udkom Forordningen af 1735, der tog Sigte paa gennem Indberetninger – nu i Kommercekollegiets Arkiv i Rigsarkivet – fra Landets Embedsmænd over Landsdelenes økonomiske Forhold at skabe en Basis for Bedømmelsen af Landets samlede Økonomi. For Kjær og Hvetbo Herreders Vedkommende indgaves en saadan Relation af Herredsfogden *Erik Emmiksen*, dateret Vordberg den 18. August 1735, for Attrups Vedkommende saalydende: Derudi [Hammer Sogn] en liden ufri Gaard, Attrup kaldet, hvortil kan være en 6 Plove Bøndergods, tilhører og af Sr. Peder Hauch, som menes kun af maadelig Tilstand, beboes. Ved Gaarden er nogen smaa Ungskov af Birker, Eller, Esper og sligt.³⁰ Peder Hauch døde 1742, hvorefter hans Enke, Anna Cathrine Trap, 1766 skødede Attrup med Tiender og Gods – 18, 12 og 33 Tdr. Hartkorn – for 5000 Rdlr. til sin Svigersøn *Jakob Berthelsen*, Søn af Raadmand i Aalborg Jørgen Berthelsen og Hustru Apollone Marie Kiærshou og tidligere Forpagter af Villerup.

I Indberetninger om Forbedringer i Landvæsenet af 1785 i Rigsarkivet

HAMMER BAKKER

haves en Erklæring fra Jakob Berthelsen, dateret Attrup den 15. Marts 1785, vedrørende Skov og Overdrev til hans Ejendom, heri oplyses om Skoven: Her paa Gaardens Grund er en liden Lund eller Skov kaldet Ravndall af nogen Ege, Esper, men mest Bøgetræer, foruden heromkring Gaarden er en Deel gamle Træer af Elle og har jeg paa 2de Steder, foruden de imellem de gamle jeg paa nogle Steder har ved Fremvæxt elsket, til ung Skovs Opelskning indtaget 2de Jord Stykker bestaaende ungefær af 100de Kvadrat Alen her ved Gaarden mest bestaaende af Eller, da Grunden er bedst til at frembære dem. Og om Overdrevet: Attrupgaard har fælles Drift i Wodschous Skov med Kiølschegaards og Wraae Bønder. — Da Skoven Ravndal ligger paa »Gaardens Grund«, er denne — Stedet kendes i Nutiden, ganske vist omtrent blottet for Trævækst — rimeligvis den samme som »Attrup Endel« fra 1664, og saa sent som midt i 70erne i forrige Aarhundrede stod der paa Skrænten over Ravndalen endnu tilbage fem eller seks ualmindelig høje og slanke Bøgetræer, som skarpt tegnede sig mod Himlen — Rester af denne Skov — og gjorde uopfordret Tjeneste som Sømærker³¹ for Sejlads paa Limfjorden. Attrup Eller, der ikke kunde takseres som Oldenskov, er da muligt af yngre Dato og, som vi ser, i hvert Fald udbedrede af Jakob Berthelsen; Markbogens »Schouff paa Sandbacken« har rimeligvis dækket det stejle Bakkefremspring sydøst for Gaarden, der nu fremtræder med en malerisk Lund af Skovfyrre. I Landsarkivet i Viborg findes fra Attrup Godsarkiv en Fæsteprotokol for den lille Ejendom »Skoven« højt oppe i Hammer Bakker (herom se S. 169 og senere) løbende fra 1776 til 1813; »Skoven« hørte tidligere under Vang Gods, men synes at være erhvervet for Attrup under den driftige Jakob Berthelsen. Denne døde 1785 paa Attrup og hans Enke Marie Hauch sammesteds 1806 (se Ligstene, Nr. 7), efter at hun allerede den 15. Juni 1803 havde givet *Peder Marqvor Ilum* Skøde paa Gaarden (50 Tdr., 3 Skpr., 1/2 Alb. Htk.). I Oplysninger vedrørende det til Gaardens Drift nødvendige Hoveri i Landsarkivet erfarer vi, at Attrup i 1790erne havde sine hovpligtige Bønder i Grindsted, andensteds fra³² at den ogsaa havde 4 hovpligtige Bønder i Lindholm. — I Begyndelsen af Ilums Ejertid findes der endelig, den 26. August 1805, en Aasteds- og Skelforretning³³ mellem Attrup paa den ene Side, Lycke paa Kjølskegaard, Svanholm paa Vraa og Selvejere i Vodskov paa den anden, angaaende Græsningsretten paa Vodskov Fællede, som Ilum krævede for sig og støtter paa et Privatbrev fra Biskop *Mathias Foss* — der forhen ejede Gods i Vodskov By³⁴ — til Margrethe Jonasdatter, sal. Christen Mules, dateret 2. Juli 1678, hvorefter Fælleden strakte sig fra norden mod Møgelmoose, østen til Attrup Ejendeel, sønden Vodskov Enge, vester til Brødlands og Østbjerg Fællede. — Brevets Oplysninger erklæredes

FRA GAMLE DAGE

Brødlandshuset, Rest af den gamle Brødland Gaard (ældre Billede).

imidlertid for værdiløse, hvorefter Jakob Berthelsens Erklæring af 1785 om Fællesdrift paa Overdrevet atter maatte tages til Følge. Peder Marqvor Ilum, der allerede 1802³⁵ nævnes som Ejer af Attrup, blev født paa Rønsholm 1775 som Søn af Ditlev Henrik Ilum og Hustru Ide Kirstine Lycke, en Datter af Peder Marqvor Lycke til Kjølsegaard. Han ægtede 1816 Karen Kristine Lassen, født ca. 1794, død 1862, samme Aar som Manden, Datter af Forvalter Kristen Lassen. I Ilum fik Attrup en dygtig og energisk Ejer, en fuldblods Agrar med Øje for Landbrugets Forbedring, en velmenende, om end noget brøsig Husbond lige overfor sine Bønder og sit Tyende. Klassisk paa Egnen omkring Attrup og betegnende for Proprietæren med det blodrige Temperament er en Replik mellem denne og hans uforstyrrelige Røgter. Ilum, glødende af Raseri: »Øster ud!« (denne Vej han altid permitterede sine Folk); Røgteren: »Hvorhen?« – »Ad Helvede til!« Forslagent fra Røgteren: »Vil Husbond saa entj' go i Forvejen og vise mæ Vej!« – Over Ilum og hans Hustru ligger der Gravsten paa Hammer Kirkegaard (se Ligstene, Nr. 8), af deres Børn døde Sønnen Karl Johan som 18aarig, Datteren Ida Kirstine ægtede første Gang exam. juris, Landvæsens- og Tiendekommissær Peder Rold Lundbye til Nørre Ravnstrup og efter dens Død Hans Bredstrup til Vadsholt. Den næstældste Datter, Marie Kathrine, ægtede Søren Peter Jensen; Helene Dorthea Lauritz Barents

HAMMER BAKKER

Schack, Snedker og Gæstgiver i Øster Svendstrup; Marie Poulina Hans Halvor Hansen, Gæstgiver i Skydebjerg paa Fyn, Sognefoged i Aarup, og den yngste Ditlevmine Henrikke Christian Emil Lund, Malermester i Aalborg. Aaret efter P. M. Ilums Død solgtes Attrup, efter i samfulde tresindstyve Aar at have været i samme Mands Eje, tillige med Hammer Kirke for 33000 Rdlr. til Sønderjyden *H. Jacobsen*, der 1873 afhændede Gaarden og Kirken for 47000 Rdlr. til *P. Chr. Møllerup*. Gaarden er nu ombygget og opført af Grundmur omkring Aar 1900 af den sidste Ejer *Lars Jensen*, hvis Enke ejer og bebor Gaarden endnu.

— Og Attrup Mølle, denne ærværdige Vejrmølle øst for Gaarden, der sammen med Vodskov Vejrmølle fra gammel Tid var den eneste paa disse Kanter, og som ses omsorgsfuldt opført med sin »Mahling«, hver Gang Attrup nævnes i de forskellige Matrikler, ja, den stod da saa og malede og malede for Egnens Beboere lige ned til Midten af 80erne i forrige Aarhundrede, da den maatte falde for en moderne Tid i Indmarche. Stedet, hvor den har staaet og markeret Attrups Beliggenhed i Landskabet og tegnet sit Kors imod Himlen, er tydelig paaavseligt, tilplantet — selvfølgelig — med Naaletræer og ligger nu tæt østen for Banelinjen til Uggerhaldne. Samme Vej som Attrup Mølle — og omtrent paa samme Tid — faldt de stolte Bøge, Sømærket paa Ravndal Bakke, men som Offer for de vendsysselske Stormes ubændige Magt.

DER er næppe Tvivl om, at den Rest af en Bebyggelse paa Brødland, den lige saa jammerlige som malerisk beliggende Rønne, Marinus og Rikke med stædig Udholdenhed klamrer sig til og stadig iboer, er den sidste tilbageværende Rest af Enstedet Gaardtzbrødland, Fæstegaarden til Hundslund Kloster fra 1467, Christen Therkildsens eller, for at være korrekt, *Christen Skrivners* iboende Gaard fra 1610; alt peger hen imod, at en saadan Antagelse er rigtig.

Et bygningskyndigt Skøn over de ældste og oprindelige Dele af Huset, især over de over Rørflette lerklinede Vægskillerum, hvoraf endnu nogle staar tilbage, vil sikkert støtte, i hvert Fald næppe røkke ved vor Formodning. At Ejeren ud af Grunden under et saadant nedbrudt Skillerum har fremdraget en Mønt — senere i Sagfører *Olesens* Samling — fra det 16. Aarhundrede skulde yderligere synes i sig at indeholde i nogen Grad et Bevis for Bygværkets høje Ælde.

Om det derimod just er Resterne af netop Rallingshuset paa Gaardtzbrødland, vi har for os, turde være tvivlsommere. Gamle Folk fra Hammer Bakker vil kunne huske, hvorledes Stedet Brødland (det hvide Hus

FRA GAMLE DAGE

Møllen paa Brødland, rejst af Sagfører A. Olesen.

paa foranstaaende Billede) i deres Barndom, længe efter at Ejendommen var udstykket, endnu var en ret anelig Gaard, hvor man holdt et Spand Heste og en Staldfuld gode Høveder; de vil ogsaa kunne huske, hvorledes Gaardens Udhuse da laa nord for det nuværende Hus, op ad Bakken. Men dette rimer ikke godt med de klare Ord, hvormed Synsmændene ved en Syns- og Taksationsforretning paa Brødland den 25. Marts 1798³⁶ — altsaa før Udstykningen — ved Fæstebonden Peder Sørensens Død, erklærer, at Vaaningshuset ligger i Nord og Laden i Syd. Vi lader Synsmændene føre Ordet: 1, Vaaningshuset paa Brødland, som staar norden i Gaarden bygget af Fur og Egetømmer, bestaar af 13 Fag med klinede Vægge og Straaetække, lang 25 Alen, bred 14 Alen, høj 4 Alen. 2, Laden staar sønden i Gaarden. 3, Kostalden. 4, Stalden. 5, Et Hus i Gaarden indrettet til Fæe og Faarhus bestaaende af 12 Fag. 6, Tørvehus. (Besætningen herpaa er: 2 sorte Hopper, 1 sort Hest, 1 brun Hoppe, 1 sort Hest 8aarig, 1 dito 6aarig, 1 sort Hoppe 11 Aar, 1 brun dito 15 Aar, 1 brun 2aarig. 3 Vogne i god brugbar Stand, 2 Plove og 2 Harver). Om Kaalgaardens Beliggenhed i Forhold til Bygningerne faar vi af Markbogen af 1685 — altsaa 100 Aar tidligere — at vide, at der: nor Gaarden er en liden Kaalhauge med nogle »Kirsebjerg« Træer udi.

Da alt dette ført ud i Marken, Gaardens Længer, Gaardsplads og Kaal-

HAMMER BAKKER

have, vil betyde en Indkredsning af Bakken imod Nord til op i Højde med nuværende Mølle — et ikke helt ringe Areal — og da Vejen til Østbjerg, der er en gammel Vej, møder op umiddelbart syd for det nuværende Hus, og da Dimensionerne endelig, der af Synsmændene opgives paa det gamle Vaaningshus, ikke passer paa det nuværende, er der, om vi alene holder os til Synsforretningens Ordlyd, ingen anden Forklaring paa Forholdene, som de har ændret sig, end den, at det oprindelige Vaaningshus i Nord og muligt Kaalgaarden er ryddet bort, efter at Ejendommen under Udskiftningen er bleven formindsket, og at den sydlige Længe, den gamle Lade, herefter er omdannet og taget i Brug som Vaaningshus, det Hus nemlig, hvoraf en løjerlig indskrumpet Rest endnu staar tilbage.

Medens Gaarden Brødland — alt ved Reformationens Indførelse udskilt fra det da nedlagte Hundslund Kloster — i 1630, som det synes, ejes af Fru *Helvig Kaas*, Hr. Hannibal Gyldenstiernes til Restrup, er Gaarden i 1664, uvis hvorledes, overgaaet til *Enevold Kaas*, der skriver sig til Lyngholm og er Søn af Klaus Kaas til Sø og rimeligvis en Slægtning af Fru Helvig (Sparre-Kaas'er). Gaarden, paa 9 Tdr. Htk., beboes paa den Tid af Fæsteren *Jens Jensen* — ham og hans Kone Sognepræsten Bent Hansen ikke vilde tage til Alters (se S. 137) — der i Landgilde skal yde $\frac{1}{2}$ Td. Smør, 1 Svin, 1 Oxe at stalde, 3 Tdr. Havre og 3 Daler Giesteri. Som foran anført er der Skov til Gaarden, hvorom oplyses: Til for^{ne} Gaard haffuer werit noget skouff paa 12 Suins Olden, som nu er ganske ophuggen och icke kand taxeris. — Den næste Beboer af Brødland synes at være *Thomas Lauridsen*, gift med Maren Thomesdatter, et velanset og agtet Ægtepar at dømme efter de ret fornemme Bondefamilier deres Børn giftede sig ind i, Sønnen Bertel Thomsen, født 1671 og boende i Gandrupgaard, saaledes med Herredsfogden i Kjær Herred, Lars Andersens Datter Johanne.³⁷ Thomas Lauridsen i Brødland døde i 1694, hans Enke overlevede ham i flere Aar — hun nævnes saaledes endnu 1703³⁸ — og drev Gaarden, hvor hun efterfulgtes af Sønnen *Laurids Thomsen*. Om Forholdene paa Brødland paa Thomas Lauridsens Tid haves der fra 1688³⁹ Matriklen forskellige Oplysninger. For det første laa Gaarden nu under Agdrup og ejedes af Steffen Thomsen her. Imod det gamle Hartkorn paa 9, 0, 0, 0 opføres nu 9, 4, 2, 0. Sammen med Brødland nævnes nu som oftest Østbjerg; Markbøger og Boniteringslister tager dem under eet, Markbogen af 1685 udtrykker sig saaledes om de to Ejendomme: som deris Jorder en Deel for sig selv en Deel iblandt hverandre tager. (Ejendommene danner tilsammen et Slags Ejerlav.) I Opmaalinger og Vurderinger af Jorderne i 1687³⁹ findes Brødland og Østbjerg: hel sandig Jord og falder noget paa Bancher, brugis endel med 1 Bygkærve, 2 Rugkærver og 1 Havrekærve circa

FRA GAMLE DAGE

Torndals Bro, gammelt Markskel mellem Brødland og Torndals Jorder.

4 Aar, endel circa 8 à 9 Aar. Thil Rug befindis denne Jord nogenledis frugtbar, men thil Byg og Havre meget ringe. Er derfor ansat $\frac{3}{4}$ for skarp og $\frac{1}{4}$ for middel.

Om Fælleden og Skoven til Brødland udtaler Engtaksationsprotokollen sig: Fælleden til Brødland og Øsberg saavel som Agdrup er noget Græs-bund, den anden Deel skarp Backe, fra norden fra de Skielstien imellem Torndalls Mark og Skoven [vist Ejendommen »Skoven«] paa den anden Side nordvest til Allweyen; kand græsse 58 fulde Høveder. Skoven kan ikke taxeres for nogen visse Suins Olden, bestaar i nogen Jeger og Bøger, utjenlige til Bygning tjenlig til Ildebrand og taxeret for 3 Suin.

I Specifikation over Vangene anføres Søgeren længst mod Vest, endvidere Kierckebacken og Springbacken, medens Markbogen oplyser, at nogle af Kringelagrene laa under Træerne: hvis Skygge mesten betager Grøden. — Kringelagrene laa imod Øst, Kringelbakken og Kringelheden kendes endnu som den uopdyrkede Bakkerygning lidt øst for Brødland; her er da ogsaa stadig Rester af gammel Skov (se Billedet S. 63).

I 1761 døde en følgende Fæster af Brødland, *Søren Hansen*, 78 Aar gammel. Folketællingen af 1787 angiver 1 Familie paa Brødland og Hartkornspecifikationen af paafølgende Aar, 1788, nævner Manden ved Navn,

HAMMER BAKKER

nemlig *Peder Sørensen*. Brødland ligger nu under Vraa Gods, men med samme Hartkorn som i Thomas Lauridsens Tid, 9, 4, 2, 0; den opføres i Rubrikken Gammel Gaard og i Afdelingen Enlig Gaard, hvilket bl. a. Videnskabernes Selskabs Kort af 1791 tydeligt har indlagt paa sit Atlasblad. Peder Sørensen maa være Søn af forrige Fæster Søren Hansen, det skønnes af Navnet som af Navnene paa hans Børn, der var til Stede i Stærvboet under Skiftet efter Faderen i 1798, og hvoraf den ældste hedder Søren og en yngre Hans. Skifte efter Fæstebønderne findes indlagte i de respektive Godsarkiver, der for Vraa Gods' Vedkommende dog kun har bevaret en Fæsteprotokol fra 1790 til 1816 for Østbjerg, Langbrokro og Brødland. Heri findes et Par Skifter fra Langbrokro, men, som det synes, kun eet fra Brødland, Peder Sørensens, hvilket forøvrigt indeholder en interessant og udtømmende, men alt for vidtløftig Opramsning af, hvad saadan en jævn Fæstebonde i Hamner Bakker har at virke med. Her anføres i personalhistorisk Øjemed Begyndelsen af Skiftet: Anno 1798 den 21de Februarii strax efter at det blev tilkiendegivet at Gaardfæsteren Peder Sørensen i Brødland ved Døden var afgaaet den 20de samme Maaned, mødte paa den høye Skifte Forvalter Høyvelbaarne Frue Grevinde af Holck til Wraae p. p., hendes Weyne Forvalter Jens Thøgersen fra bemeldte Wraae i Stærvboegaarden med tvende tiltagne Vitterligheds- og Registrerings- og Vurderingsmænd, navnlig Jacob Olesen, Sognefoged i Grindsted og Rasmus Pedersen fra Søølgaard. Tilstæde ved denne Forretning den afdødes Arvinger, som ere: 1 Søn Søren Pedersen 34 Aar boende i Staae By, 1 ditto Jens Pedersen 31 Aar boende i Wodschou, 1 ditto Hans Pedersen 26 Aar gammel hiemme i Stærvboen, 1 Datter Giertrud Pedersdatter gift med Niels Sørensen i Grindsted, 1 ditto Maren Pedersdatter gift med Jens Nielsen i Sundbye, 1 ditto Karen Pedersdatter gift med Peder Christensen i Kikkenborg, hvilke Mænd var tilstæde paa deris Koeners Veyne; endnu var tilstæde 1 Datter Bodil Pedersdatter 28 Aar gammel hiemme i Stærvboen, paa hvis Veyne hendes Broder Søren Pedersen blev antaget som Tilsynsværge.

Skødes og Panteprotokol findes for Kjær Herreds Vedkommende fra 1690. Brødland og øvrige Lokalteter – med Undtagelse af Attrup – træffes dog ikke før 1790. Det vil sige, at disse Gaarde og Bol: Brødland, Torndal, Østbjerg, Dal, Stovlund, Skoven, Møgelose o. s. v. allerede 1690 alle har været Fæstegods. Efter 1790erne og især da i de følgende Aartier under Fællesdriftens Ophør og Jordernes Udskiftning træffes de i Skødes og Panteregistrene til Gengæld saa hyppigt, at det vil være uoverkommeligt – og yderligere overflødigt – at afkopiere alle disse Transaktioner. Til Gengæld udvælges Udparcelleringen af Brødland som et enkelt Eksempel:

FRA GAMLE DAGE

1799 overgaar Brødland til fri Ejendom. Peder Sørensen er saaledes den sidste Fæstebonde paa Stedet, idet Mariane Dorothea Trappaud, Grevinde af Holck til Vraa og Sønder Elkjær, den 15. Juni udsteder Skøde paa Brødland af Htk. Ager og Eng 9, 4, 2, 0 med sine paastaaende Bygninger og rette Tilliggende, Ager og Eng, Mark, Kjær, Hede og Mose samt det Skov og Krat som er østen [Kringel] og norden for [Hauge- lund] paa Brødlands Ejendeel til *Anders Hovalt*, Ejer af Woerbjerggaard – en i Datiden kendt Ejendomsspekulant – mod en Købesum af 1100 Rdlr.

Tusborg, i Baggrunden Brødlandshøjen. (Efter Maleri af Niels Bjerre 1907.)

Samme Dag pantsætter Hovalt Brødland til Milling for 550 Rdlr. Den 17. August sælger Hovalt til Jens Schmidt i Nørresundby Høedalsengen af Brødlands Enge for 399 Rdlr., »som er den næstvesterste af Brødlands Enge«. Samme Dato sælger han til Christen Jensen Gildsig i Nørresundby en Eng af Brødlands Enge, »som er den tredje Eng Brødland tilhørende vester fra Langbrøevase og er beliggende i sønder og nør og mødes med en gammel Grøvt med sønder Ende som gjør Skjel imellem denne og Hvorup Enge, øster Side mod Anders Christensens Eng og Tørvehauge, vester Side mod Mads Østbergs Eng og Tørvehauge, nordre Ende mod en gammel Graab som gjør Skjel imellem Østbjerg og Brødlands fælleds- driwt«. Den 24. Juni 1800 sælger Hovalt endelig en Eng til »Olle Heden i Westberg«.

HAMMER BAKKER

Den 11. April 1801 mødtes i Østbjerg en Kommission bestaaende af Niels Rasmussen i Grindsted, Frederik Hermansen i Sulsted, Jens Andersen og Svend Jakobsen i Vodskov som Taksationsmænd for under Landinspektør Rønnows Ledelse at fastlægge Udstykningen af Fællesskabet mellem Brødland og Østbjerg. I den optagne Protokol⁴⁰ findes en Specifikation over Vangene. Der nævnes: Langager Fald, Springbak, Stubberlunds Fald, Østbjerg gammel Jord, Tingmarken, Pels Ager, Dødbackens Ager, Ørnhøys Fald, Brøllands østre og vestre Mark, Østbjerg Nørskov og Kierkelunden, hvilken sidste rimeligvis maa have Forbindelse med den tidligere flere Gange nævnte Kierckebakke. Forretningen afsluttedes først den 19. Februar 1802, og den trufne Afgørelse maa derefter være bleven underkendt; thi 16. til 21. August samme Aar maatte Rønnow indsende en ny Beregning over Gaarden »Brølland«, tilhørende Anders Hovalt — nu af Horsens Mølle — og anføre Aarsagen til, hvorfor den første af ham opstillede Beregning ikke var saa nøjagtig, som den burde være. Denne nye Taksation blev under 11. September samme Aar tilskrevet Kammerherre, Stiftamtmand Pentz og Amtsforvalter Spliid.

Endnu den 1. Juni 1801 staar Anders Hovalt i en Matrikelsekstrakt for Brødland skyldsæt for det gamle Hartkorn 9, 4, 2, 0; men ifølge Folketællingen af samme Aar bor der 5 Familier paa Brødland nu, heraf 1 Gaard, 3 Huse med Jord og 1 Indsieder. I 1802 opføres disse Huse med Jord med Ejernavne: Jens Jørgensen med 2, Christen Andersen Plovhus med 0, 5, 1 og Peder Christensen Dam med 1, 0, 3 Tdr. Hartkorn. Af disse fire Bopæle ligger paa Brødland de to tilbage, Resterne af gamle Brødland som nys beskrevet, beboet af Marinus Christensen samt det gule Sted (til venstre paa Billedet) beboet af Brødrene Per og Lars Ejlersen, hvorimod de to andre — senest beboet af Niels Hostrup og Niels Martinus — er nedrevne og ligger som Tomter (Hustomt Nr. 78 og 79). Søndergaard i Brødland, der ogsaa er nedreven (Hustomt Nr. 81), er en yngre Gaard opstaaet som Udflytter fra Per Ejlersens Sted og nu med sit Tilliggende indgaaet i Sagfører Olesens Brødland Plantage. I Midten af forrige Aarhundrede, saaledes i 1844 og endnu 1849, ejedes Størsteparten af det gamle Brødland af Gaardejer og Dannebrogsmænd *Hans Jensen Hørbye*, der i en Aarrække havde været Arrestforvarer i Aalborg; han ejede og brugte ligeledes paa samme Tid Halvparten af Torndals Jorder. Omkring 1870 opførtes den første Mølle paa Brødland af en Mand oppe fra Egnen om Try, der flyttede herved. Denne Mølle, forøvrigt af beskedne Dimensioner og kun med 1 Kværn, blev snart i nogen Grad Konkurrent til Attrup Mølle, der hidtil havde haft alle Beboerne i Hammer Bakker som faste Kunder. Disse søgte nu deres egen Mølle, der — i ikke ringere Maal end

FRA GAMLE DAGE

Østbjerggaarden (Sønder Østbjerg), nu Plantørgaard under Hedeselskabet.

Attrup Mølle – laa »bequemts« for at kunne »mahle med alle Windes«. Brødland gamle Mølle faldt saa engang i Begyndelsen af 80erne i forrige Aarhundrede, for i nyeste Tid at blive erstattet af Sagfører *Olesens* Mølle, der, opført af Skovens Ege og tækket med Bakkernes Lyng, staar som et Vartegn midt i det tavse Land (se Billedet S. 179).

Østbjerg synes fra gammel Tid, saaledes i hvert Fald gennem de sidste 4 Aarhundreder, altid at have bestaaet af to Gaarde. Heraf ligger den ene, *Sønder Østbjerg*, stadig paa sin gamle Plads, nu som Plantørgaard i *Østbjerg* Plantage, medens den anden, *Nørre Østbjerg*, i nyere Tid nedreven, ligger som Tomt (Hustomt Nr. 100). *Østbjerggaardene* har med deres store Tilliggender af Eng i Lighed med Brødland altid været betragtet som mere end almindeligt gode Gaarde og har, ligeledes som Brødland, været beboet af fornemme og velansete Bondefamilier. I 1611 ses de beboede af *Niels Mogensen* og *Jens Kjærulf*. Herom oplyser *C. Klitgaard* i sine *Kjærulfske Studier*,⁴¹ at *Jens Kjærulf* i *Østbjerg* var Søn af *Else Pedersdatter Kjærulf* fra *Østerhalne* i hendes Ægteskab med *Jørgen Jørgensen*, ligeledes i *Østbjerg*, i hvem vi da har en tidligere Bruger og Beboer af den ene af de to Gaarde. Efter *Jørgen Jørgensens* Død giftede *Else Kjær-*

HAMMER BAKKER

ulf sig med Niels Mogensen, der brugte og beboede den anden Gaard og levede her endnu i 1620. De to Østbjergmænd fra 1611 er saaledes i Forholdet til hinanden Stedfader og Stedsøn. Jens Kjærulf, der endnu boede i Østbjerg i 1612, men boede i 1627 i Øster Gjerndrup i Øster Brønderslev Sogn, var gift med en Datter af Peder Jensen Mørk og Gjertrud Sørensens datter Kjærulf i Røgelhede og døde om ved 1665.

I 1664 bor *Jens Thomsen* paa den ene Østbjerggaard (vistnok Sønder Østbjerg) med et Hartkornstilliggende paa 12 $\frac{1}{2}$ Td. og svarende 1 Td. Smør og 1 Svin i Landgilde, *Niels Christensen* paa den anden (Nørre Østbjerg) med et Tilliggende paa 3, 4, 2, 0 Tdr. og svarende $\frac{1}{2}$ Td. Honning, 1 Svin, 1 Læs Limsten – maaske dog kun at køre – og 6 Mark Gæsteri. Til de to Gaarde: findis en liden Skouff næsten forhuggen hvilken kand taxieres i det allerhøyeste for 36(!) Suins Olden. Jens Thomsen døde i 1669, Niels Christensen i 1678, de var begge »Idde Lindenows Tienere«, hvad der vil sige, at de var Fæstere under Vraa Gods, hvilket Ide Lindenow, gift med Rentemester Steen Beck, havde arvet efter sin Fader Rigsraad Hans Lindenow til Hundslund. Niels Christensens Enke Johanne Hansdatter, der vistnok var Datter af en i 1639 afdød Hans Thomsen i Østbjerg, synes at have drevet sin Gaard videre i de følgende Aar; hun nævnes endnu 1688 som Fæster i Østbjerg.

I 1683 har *Mads Christensen* overtaget Fæstet af Jens Thomsens Gaard, i 1688 ansættes det nye Hartkorn, der for Mads Christensens er 10, 6, 2, 1 og for Niels Christensens Enkes Vedkommende 10, 4, 1, 1. Af Skov nævner Engtakstansprotokollen: Til Øsberg en liden Skouff af Bøge Brændved, bruges til ingen anden end til Wro Hovedgaard, taxeris til 1 Suins Olden. Opmaalingerne og Vurderingerne af 1686–87 har dog »foruden Skouffuen til bem.te Øsberg som er eragtet til 6 Suins Olden« (gammelt Htk. 1, 4, 0, 0, nyt 0, 2, 0, 2); dette er vel saaledes to forskellige Skovparter. I Specifikation over Vangene nævnes: Østen Gaarden, Thingemarken, Haugelund, Sønder Haugelund, Søager, Springbacken. Om Boniteringen gælder det samme som under Brødland (se S. 180), idet der for Østbjergs Vedkommende tilføjes: saa og noget lidet aarlig Jord, som be regnis for middel, Engbond og Græsning for middel, hafuer mesten fornøelig Ildebrand af Skottørfue og Plittørfue.⁴² – Hvori det »fornøelige« bestaar er muligt det vanskeligste at finde ud af! Markbogen af 1683 giver Besked om nogen Kaalgaard, der ligger vesten for hver af Gaardene; disse hører stadig under Vraa Gods.

En senere Fæster i Østbjerg med 10 Tdr. Hartkorn, *Peder Nielsen*, paa lignes det i 1703 at vedligeholde 22 Favne af Hammer Sogns Kongevase.⁴³ *Jesper Jensen* i Østbjerg begravnes i 1755, 66 Aar gammel; skulde han mon

FRA GAMLE DAGE

Gaarden Søen, i Baggrunden Østbjerg Bakke.

ikke være Fader til den Mads Jespersen sammesteds, hvis Gaard i 1775 gør 13 Spænddage og 27 Gangdage Hovtjeneste til Vraa.⁴⁴ I 1787 er der stadig 2 Familier i Østbjerggaardene, i 1788 opføres disse med Navne, *Mads Jespersen* med Htk. 10, 6, 2, 1, *Peder Christensen* med 10, 1, 1, 1. Det er begge enlige Gaarde og gamle Gaarde som Brødland, og de hører endnu under Vraa.

Den 12. Juni 1802 udsteder Fru Mariane Dorothea Trappaud, Grevinde af Holck, til Vraa og Sønder Elkjær Skøde til *Anders Christensen* paa begge Østbjerggaarde, Htk. 20, 4, 3, 1; denne deler Gaardenes Tiliggender i to lige store Dele efter Hartkorn og sælger den ene Gaard, stor 10, 2, 1, 2 til *Jens Madsen* – rimeligvis en Søn af Fæsteren Mads Jespersen – der bortfæster Halvdelen af sin Gaard og det halve Hartkorn til sin yngre Broder *Poul Madsen*, medens Anders Christensen for sin egen Part driver den anden Gaard. Salget af Gaardene fra Vraa maa dog være foregaaet nogen Tid, før Skødet udstedes, idet Brødrene Jens og Poul Madsen allerede den 3. Marts 1802 lader foretage Syns- og Taksationsforretning paa Sønder Østbjerg, hvor Jens opføres som Ejer og Poul som Fæster af det halve Hartkorn 5, 1, 0, 2¹/₂. Besigtigelsen og Vurderingen er, som paa Brødland, paa sin Vis interessant og gengives derfor om end noget forkortet:

HAMMER BAKKER

1. Vaaningshuset, som bestaar af 5 brede Fag med Udskud for begge Sider, lang 20 Alen 2 Qter, bred 14 Alen 1 Qter, høj 5 Alen. Underbygningen af Eg og Overbygningen af Fuur med klinede Vægge og Straae Tække. Indrettet med Stue, Kammer, Kiøkken og Bryggers.

2. Laden, bestaaende af 6 Gulve med Udskud for begge Sider, lang 28 Alen, bred 18 Alen, høj 6 Alen 2 Qter bygte af Ege- og Fuur Tømmer med Leer Vægge og Straae Tække. Indrettet til Lade og Stald. Meget brøstfældig.

3. Det østre Hus bestaaende af 5 Gulve, lang 14 Alen, breed 7 Alen, høj 3 Alen 2 Qter. Bygte af Ege og Fuur Tømmer med Leer Vægge og Straae Tække. Indrettet til Fæe Huus.

Summa Husens Brøstfæld 19 Rdlr. 1 Mk., 4 Sk.

Dernæst blev oplyst, at »Udsæden, det ene Aar imod det andet, er aarlig Vinter Rug 8 Tdr., Havre 3 Tdr. og Byg 3 Tdr. og den herværende Besætning blev os forevist og hvorover skjønnes at samme taxeres saaledes: 1 bruun Hoppe 13 Aar 18 Rdlr., 1 sort do. 5 Aar 24 Rdlr., 1 sort Hest 3 Aar 13 Rdlr., 1 rød Hoppe 4 Aar 13 Rdlr. 4 Mk., 1 rød Hoppe 11 Aar 14 Rdlr., 1 graa Hest 15 Aar 10 Rdlr., 1 beslagen Vogn med Fjæl 24 Rdlr., 1 liden ditto 10 Rdlr., 1 Ploug med fuld Behør til 4 Bæster 3 Rdlr., 1 Harve 1 Rdlr. 4 Mk., Drætte Tøy til 6 Bæster 2 Rdlr. Endvidere er overleveret Fæsteren ved Stedet følgende Inventarium: 1 Hakse Kiste med Kurv, 2 Plejler, 1 Halmgreb, 4 Stk. River, 2 Høe Leer, 1 Tørvebaare, 2 Møgskovle, 2 Jerngrebe, 2 Spader, 1 Høe- og Kornfork, 1 Høe-Slæber, 1 Trækar, 1 Øx, 1 Hammer og 1 Hoftang, 2 Hug Jærn, 1 Spiger Borre med Skaft, 1 Tang og 1 Baandkniv«.

Om de udviklede Forhold, der herskede i visse Egne af Landet kort efter Udskiftningen, hvor Almuen, ukyndig og uøvet i Handeler paa egen Haand, prangede Jord med hinanden, som de før prangede Piber, og, uden behørig Papirer paa noget som helst, satte Myndighederne og sig selv i Forlegenhed, vidner følgende Paategning til Arbejdsjournalen til nuværende Matrikel af 13. November 1812 undertegnet *Kretzschmer* (Kaptajn og Landsmaaler):

Da Østberggaardene og Brølland har været i Prangeres Hænder, saa er disse Ejendomme udstykket i mange smaa Parceller, hvoraf en Del er bebyggede og en Del bortsolgt til langt fraliggende og da disse Folk har handlet med Jordejendomme ligesom med andre Ting, uden at erhverve Tilladelse eller Hartkorns Fordeling, saa følger deraf, at heller ikke alle, som nu er i Besiddelse af disse Ejendomme, har lovlige Adkomster til samme, og de af dem, som har disse, er en Del paategnet saaledes: »Da en Del af Ejendommene er bortsolgt, og andre pantsatte og atter andre,

FRA GAMLE DAGE

Vodskov (Gammel Vodskov) med Kirken set fra Østerbakken (ældre Billede).

hvoraf Brugsretten er bortlejet, etc.«, i Stedet for Attest om, at Ejendommen ikke er behæftet med Gæld.

Allerede kort Tid efter Udskiftningen er Søen og den Østbjerg tilfældende Part af Søageren udskilt fra Østbjerg som en Ejendom for sig — Søen — paa hvilken Bygningerne, en typisk Parallelgaard, endnu staar tilbage om end i faldefærdig Stand. Ved 1844-Matriklen er Søhuset (nord for Søen) paa Matr. Nr. 15 beboet af Frants Jensen Nyegaard og Søen paa Matr. Nr. 16 med nyt Hartkorn 0, 3, 1, 0 af Rasmus Pedersen. Paa samme Tid, omkring Midten af Aarhundredet, er rimeligvis nuværende Vesterbæk, Melsbæk og Østerbæk af Østbjerg Jorder oprettede som særskilte Ejendomme; de erindres saaledes at have eksisteret saa længe nogen nulevende har færdedes i Østbjerg Bakker.

Forsvundet derimod, gaaet Folk komplet af Minde paa disse Kanter, muligt heller aldrig særlig populært eller almindelig kendt, tilsyneladende et Sagn for »boglærde«, er følgende om en Lindorm i Østbjerg Bakke, optegnet af Thiele, offentliggjort i hans Danske Folkesagn, 1843,⁴⁵⁾ og — som Matriklen af 1844 — saaledes paa Tryk et lille hundrede Aar gammelt:

To Miil fra Aalborg ligger nogle Høie, som kaldes *Østbiørg Bakker*. Her levede for mange Aar siden en Lindorm, der forvoldte stor Fortræd og Elendighed i Omegnen. Saa kom der en Mand til Østbjerg som kendte

HAMMER BAKKER

»Ormekunsten«, og han lovede at ødelægge Lindormen. Han lod oprejse et Baal, antændte det, besteg en modig Hest og red mod Uhyret. Dette forfulgte ham, hvor han red, og kom omsider til Baalet. Manden red da tværs over Baalet, og Lindormen krøb bagefter. Dette gentog sig anden, tredje og fjerde Gang, men først da han syv Gange var redet gennem Baalet og Lindormen syvende Gang krøb bagefter gennem Ilden, opbrændtes den ganske.

Sagnet er i sig selv smukt, syv er det hellige Tal, det Ondes uafvendelige Skæbne; men det smukkeste ved Sagnet er dog, at det saa direkte er knyttet til en ejendommelig og ofte omtalt Lokalitet. Denne mørke, storladent formede, kuppelhvælvede Østbjerg Bakke, der er bizar nok til at kunne huse noget selv nok saa sælsomt, bør i dette sagnomvundne Land tilbagegives sin Lindorm som Ørndal sin Holger Danske.

INDKILET mellem Attrups, Brødlands og Østbjergs Jorder henholdsvis i Øst, Nord og Vest strækker sig fra gammel Tid *Vodskov By* med sit Tilliggende af Ager, Skov og Fælleder i en skæv Trekant, der ender i en Spids oppe ved Tvillinghøje. Som denne gamle Landsby ligger i Dag paa Grænsen mellem Ager og Eng, en Idyl under de skovklædte Banker, samlende sig om den røde Gaard som Midtpunkt, med Abildhaver, græsklædte Tofter, med Flyet tonende sit himmelblaa bag de yderste Huse, har den ligget, saa langt Historien rækker, kun tættere bebygget, opkaldt efter sin Skov og efter det Vad, man maatte overskride, før man naaede indenfor Vangeledet, og hvoraf de lave Agre om Flyet muligt er en sidste Rest. Ved Aar 1406 træder Landsbyens Navn frem i Historien. I et Rigens Breff hedder det om Vodskov:⁴⁶ att Konning Erick til dømmer her Tuge Basse Wodskoug med mere gods, effter hand haffuer louligenn kiøndditt løssenn ther paa oc lagd pendingenn ind, oc Torckilldtt Wiig [Torckilldtt Myg til Wiig] wille icke annamme thennem. Datum Aalborg mandagenn effter vor herris himmelfars Dag [24. Maj] 1406. Henved et halvt hundrede Aar senere gentages Navnet⁴⁷ ligeledes i et »Breff«, af hvilket vi ser: att her Tuge Lunge, her Torbernn Bilde oc her Axel Lageszøn lade huer anden quitt for ydermere skiffte, oc tha fick her Axel Lageszøn $\frac{1}{2}$ aalegaard paa Bysserup fang oc all ther Tugis deell vti Vodskoug i Kierherritt i Wenndsyssel. Datum Ringstadtt onsdag for sanctj Mariæ Magdalænæ dag [19. Juli] 1458.

Fra Axel Lageszøn (Brok) gik dette Gods i Arv til Datteren, Fru Pernille Brok til Klausholm, fra denne til hendes Datter Fru Mette Albrechtsdatter Bydelsbak, hvis Datter, Fru Eline Gøye ejede det 1552. Vodskov By

FRA GAMLE DAGE

bestod da af 3 Gaarde og 3 Bol, og af disse Ejendomme havde Kronen et Bol, der 1582 blev afhændet til Peder Ebbesen Galt paa Birkelse, hvis Enke 1587 igen solgte det til Ove Lunge paa Odden. 1 Gaard og 1 Bol tilhørte en Tid Birgitte Gøye, Herluf Trolles Enke, af hvem de 1566 blev mageskiftet til Gregers Ulfstand til Estrup mod Gods paa Sjælland. I den nærmeste Periode efter Kejserkrigen hørte saa at sige hele Vodskov – med

Gammel Gaard i Vodskov, Matr. Nr. 2, nu nedreven. (Efter Maleri af Jens Vige 1907.)

(Her boede samtidigt og efter hinanden Maleren Jens Vige og Niels Bjerre, Rud-Petersen og Niels Larsen Stevns).

Undtagelse af en enkelt Gaard – under Birkelse, som dengang ejedes af Jørgen Lunges Enke, Fru Sofie Brahe, og efter hende er dette Gods sandsynligvis paa samme Maade som Attrup, gennem Datteren, Fru Sidsel Lunge gaaet i Arv til den under Attrup nævnte Jørgen Høg til Skærsø, som var Ejer deraf 1662.⁴⁵

Af Matriklen 1664 ses, at Vodskov By bestaar af 4 Gaarde, 3 Bol og 8 Gadehuse, af hvilke *Jørgen Høg* til Skærsø – der Aaret i Forvejen havde afhændet Attrup – ejer 2 Bol og 4 Gadehuse, *Erik Høg* til Langholt 1 Gaard og 2 Huse, *Hendrik Juelsen*, der maa formodes at være Henrik Juel til Lindbjerg, 1 Gaard, 1 Bol og 1 Hus og Doktor *Søren Hansen* i Aalborg Resten, 2 Gaarde og 1 Hus. Der omtales: Skouff til Wodskou

HAMMER BAKKER

Bye, mesten Dellen forhuggen, dog kand det i det høyeste taxeris for Htk. $\frac{1}{2}$ Td., 12 Suins Olden.

Som det straks falder i Øjnene for Vodskov Bys Vedkommende og senere bekræfter sig i Torndal, er der i Midten af det 17. Aarhundrede en Klike Aalborgborgere – Byens fornemste Mænd, til Dels indgiftede i og beslægtede med hverandre – der erhverver sig Jordegods i Hammer Bakker. Begyndelsen til dette Godskøb er mulig gjort af den hovedrige Præst i Hammer Bent Hansen (f. 1635, d. 1672), til hvem ovennævnte Doktor Søren Hansen (d. 1664) er Broder, idet de begge er Sønner af Borgermester Hans Sørensen og Hustru Anna Bentsdatter i Aalborg.⁴⁹ Den Hammer Præst Bent Hansens Enke, altsaa Doktorens Svigerinde, Margrethe Axelsdatter And (f. 1626), Datter af Ridefoged Axel And paa Dronningborg, ægtede i 1675 den tre Aar i Forvejen til Aalborg Bispestol kaldede, tidligere kongelig Konfessionarius *Mathias Foss* (f. 1627, d. 1683), og denne myndige og lærde Prælat, der i sin Bispetid i Aalborg udvikler sig til at blive en energisk Jordspekulant, Ejer blandt andet af Hvidstedgaard i Taars Sogn, erhverver sig ogsaa Gods i Vodskov, der ved hans Død overtages af Arvingerne, hvilke i 1688 staar opførte som Ejere af flere Gaarde og Huse i Vodskov By og heriblandt ogsaa af en af Doktor Hansens Gaarde fra 1664 (nuværende Matr. Nr. 5). Mellem Foss' Arvinger er der, foruden Foss' Sønner, blandt andet ogsaa den senere Raadmand i Aalborg, *Christopher de Hemmer* (f. 1659, d. 1703) i hans Ægteskab (1687) med *Sorstrata* (Søster) Foss, Biskoppens Datter (f. 1666, d. 1729); men denne samme Christopher de Hemmer staar i 1688 tillige som Ejer af det halve Torndal, den Del nemlig, som allerede i 1664 ejedes af hans Farbroders, Proprietær til Refsnæs Christopher de Hemmers (f. 1634, d. 1684) Svigerfar, Borgermester i Aalborg Christen von Ginchel (f. 1598, d. ca. 1670)⁵⁰ – medens den anden Halvdel af Torndal i 1688 ejes af Christen Capellan (d. e. Christen Madsen, Kapellan til Hammer, d. 1690).

I 1688 har Kjølskegaard – muligt allerede under Below – begyndt sine Godskøb i Vodskov, idet den ses at eje den Skovpart paa Htk. 2, 0, 2, 0, der i 1664 hørte til Peder Andersens Gaard, senere Matr. Nr. 2, og som da ejedes af Erik Høg til Langholt (se S. 168). Denne Gaard, Peder Andersens fra 1664, senest beboet af Jakob Svendsen og Sønnen Svend Jakobsen, er i 1688 Møllegaard til en liden Weyrmølle (Vodskov Mølle nævnes saaledes i 1707),⁵¹ der er skyldsæt for Htk. 0, 1, 0, 1. – Matr. Nr. 2 er i det hele taget den førende Gaard i Vodskov, gennem Tiderne med det største Skovtilliggende – nuværende Vesterskov, Arealerne om Brunebjerg og Brokbjerg, strækkende sig over mod Møgelbjerg til op imod Bjerggrøn – og den er, efter at Foss' to Gaarde – de senere Matr. Nr. 6 og 10, nu 6 og

FRA GAMLE DAGE

Den røde Gaard i Vodskov, Matr. Nr. 7.

26 – efter 1688 deles i to Halvparter, vedvarende den største Gaard i Vodskov, hvad Hartkornstilliggendet angaar. Sønder Elkjær ejer i 1688 to Gaarde i Vodskov, Anders Pedersens paa Htk. 2, 2, 2, 0 og Jakob Jensens paa Htk. 2, 1, 2, 0, hvilken sidste efter 1688 ses delt ligeledes i to Halvparter, de senere Skræddergaarde østligst i Vodskov By; desuden ejer Sønder Elkjær en Skovpart skyldsæt for Htk. 1, 2, 1, 0.

I Landgilde skulde hver Ejendom i Vodskov svare et Skovsvin (»Brændsvin«) om Aaret, og hver af Gaardene yderligere 10 Kander Honning foruden en større eller mindre Gæsteriafgift; af anden Landgildeydelse forekommer Smør og Havre, men ellers ikke Korn, og et af Bolene skulde aarligt stalde en Okse for Husbonden.

Markbogen af 1683 har en Specifikation over Vangene til Vodskov: Tingmarken, Hee Aggerne, Kleuens Fald, de Aggere ved Pælsdamb, de Aggere vesten til Wibusch, Tidtzelnbachen, de Blocher syden Byen, de Blocher vesten Møgelberrig, de Aggere østen Møllebjerg, det Fald østen Faaregyden, de Blocher ved Huol Weyen, Al Heeden o. s. v., samt nogle Hæver og Tofter (Gammel-Haugen, Klausens Hauge og Lasses Hauge). Blocher eller Blokker var i 1683 Agre, der var kortere end almindeligt, ofte un-

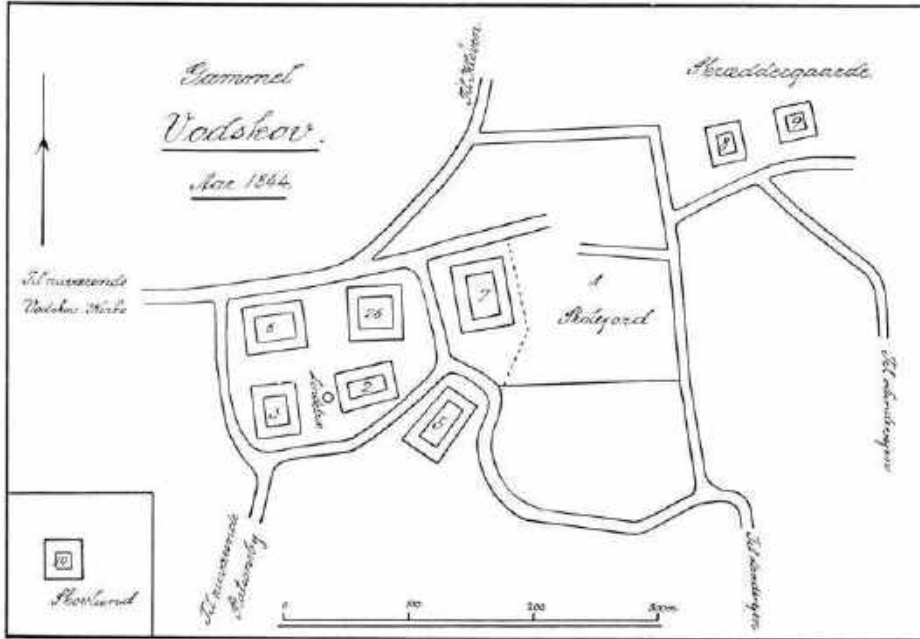
8 GAMLE VODSKOVGAARDE

Type	1664	1688	1800	1844	Matr.Nr.	Senere Ejere	Anm.
1 Gaard	Ejer: Erik Høg, Langholt Bruger: Peder Andersen Htk. 2, 4, 0, 0	Møllegaard, Peder Andersen Skov 2, 0, 2, 0 Mølleskyld 0, 1, 0, 1 Htk. 5, 6, 3, 2	Ejer: Kjølkegaard Bruger: Svend Jakobsen Mølleskyld 0, 1, 0, 1 Htk. 5, 6, 3, 2	Jakob Svendsen Skov 2, 0, 2, 0 Nyt Htk. 3, 6, 2, 0	2	Svend Jakobsen, Sagfører Olesen	Nedreven og udflyttet for ca. 20 Aar siden (se Billedet S. 191).
1 Bol	Bruger: Christen Sorensen Htk. 2, 0, 0, 0	Ejer: Foss' Arvinger Bruger: Søren Christensen Htk. 3, 4, 1, 2	Ejer: Kjølkegaard Bruger: Jens Pedersen Htk. 3, 4, 1, 2	Peder Jensen Nyt Htk. 1, 5, 2, 1/4	3	Poul Jensen Thorup g. m. Peder Jensens Datter, Sagfører Olesen	Nedrevet og udflyttet for ca. 20 Aar siden. Ny Gaard opført som Plantøgaard til Mø- gelbjerg.
1 Gaard	Ejer: Dr. Søren Hansen Bruger: Madtz Pedersen Htk. 4, 0, 0, 0	Ejer: Foss' Arvinger Bruger: Jep Jensen Htk. 3, 4, 1, 2	Ejer: Kjølkegaard Bruger: Laust Jensens Enke Htk. 3, 4, 1, 2	Lars Jensen Nyt Htk. 2, 4, 0, 2 1/2	5		Dele af den gamle Gaard ligger endnu.
1 Gaard	Ejer: Hendrik Juelsen Bruger: Peder Ouesen og Jens Jensen Htk. 2, 4, 0, 0	Ejer: Foss' Arvinger Bruger: Jens Jensen Htk. 6, 7, 3, 1	Ejer: Kjølkegaard Bruger: Jens Pedersen Brodland Htk. 3, 3, 3, 2	Morten Jensen Thorup Nyt Htk. 1, 5, 2, 2 1/4	6		Nedreven for ca. 40 Aar siden, nu »Lugekonens Hus» (se Billedet S. 65).
			Ejer: Kjølkegaard Bruger: Niels Justesen Htk. 3, 3, 3, 2	Mads Andersen Nyt Htk. 2, 4, 3, 2 1/2	10 nu 26	Pentz Jensen	Skovlund, Matr. Nr. 10, udflyttet i Begyn- delsen af 19. Aarh. Nyt Matr. Nr. 26 et Hus.
1 Gaard	Ejer: Dr. Søren Hansen Bruger: Morten Lauridsen Htk. 2, 4, 0, 0	Bruger: Jens Jakobsen Htk. 5, 1, 1, 0	Ejer: Kjølkegaard Bruger: Poul Jakobsen Htk. 5, 1, 1, 0	Peder Nielsens Enke Nyt Htk. 2, 7, 2, 1 1/4	7	Niels Peter Pedersen, Peter og Maren Pedersen	Den røde Gaard (se Billedet S. 193).
1 Bol	Ejer: Jørgen Høg, Skærsø Bruger: Søren Therkildsen Htk. 1, 1, 1, 1	Ejer: Sønder Elkjær Bruger: Jakob Jensen Htk. 2, 1, 2, 0	Ejer: Sønder Elkjær Htk. 1, 0, 3, 0	Hans Jørgen Pedersen Nyt Htk. 0, 7, 2, 2 1/2	8		Vester Skræddergaard, nedreven i nyere Tid.
			Ejer: Sønder Elkjær Htk. 1, 0, 3, 0	Christen Jensen Nyt Htk. 0, 6, 3, 1	9		Øster Skræddergaard, nedreven i nyere Tid.

FRA GAMLE DAGE

der 100 Alen. Agrene kunde derimod være 300–500 Alen eller endnu læn-
gere, deres Bredde i Regelen 10–30 Alen. Engtaksationsprotokollen omtaler
Fældeden til Vodschou, der strækker sig fra norden ved Møgelmose, øster
til Attrups Endel, sønder Vodschou Enge, vester til Brødland og Østbjerg
Fælded og kand græsse 66 Høveder.

Indberetningen af 1735⁵² om Landsdelenes økonomiske Forhold, et Ar-
kivalium, der til en vis Grad yder Agrarhistorikeren en Erstatning for,

Matr. Nr. 1: Skolejord, Matr. Nr. 2: Jakob Svendsens, Matr. Nr. 3: Peder Jensens
(Vestergaard i Vodskov, nu A. Olesens Plantørgaard). Matr. Nr. 5: Lars Jensens.
Matr. Nr. 6: Morten Jensen Thorups. Matr. Nr. 7: Peder Nielsens Enkes (nu den
røde Gaard). Matr. Nr. 8: Hans Jørgen Pedersens. Matr. Nr. 9: Christen Jensens.
Matr. Nr. 10: Mads Andersens (nu Skovlund). Matr. Nr. 26: Thomas Laursens.

hvad han mangler i Retning af et udførligt topografisk Værk fra denne
Tid, oplyser om Vodskov By:

Indbyggerne i Vodskov nærer sig af Avling og Kreaturers Opfødning,
samt lidt Sildefiskeri med Nædgang udi Fjorden, de øvrige i Sognet lige-
saa af Avling og Kreaturers Opfødning, men ikke af Sildefiskeri, saasom
de ligger nør fra Fjorden. Udi dette Sogn [Hæmmer] er noget Skovkrat
af Ryldbøg, haver og temmelig god Eng og Græsning med liden Tørve-
mose, haver lidet stakket Ljungheede til Græsning og lidet Eng. Indbyg-

HAMMER BAKKER

gerne i Vodskov er af nogenledes god Tilstand, saasom de fleste er hovfri, de øvrige af slettere Tilstand, saasom de fleste er Hovningsbønder. Vodskov Agerland er noget sandigt og bakket, dog god Rugjord, Grindsteds mere slet, skarp og sandig, og ellers er dette Sogn ujevnt og bakket.

Fra 1785 have en Indberetning om Forbedringer i Landvæsenet,⁵³ der for Vodskov Bys Vedkommende er undertegnet Vraa og Sønder Elkjær Hovedgaarde, der paa den Tid var forenede under samme Ejer, og dateret Wraae den 15. Marts 1785. Denne oplyser, at der til Vodskov By er en Deel Bøge eller Røller-Krat, men intet til Ungskov optaget. — Det vil altsaa sige, at den alt forhuggede og hensygnende Skov overlades til sig selv og mere og mere gaar til Grunde.

I 1765 nævnes i Hammer Sogns Kirkebog Walsted, et Navn, der nu er knyttet til Billedhugger *Jens Lunds* Hus ved Storemose; i 1787⁵⁴ er der i Vodskov 27 Familier, hvoraf den sidste er den i Skovhus boende; i 1791 gør nogle af Vodskovbeboerne Hovarbejde til Sønder Elkjær, der ellers har sine Hovbønder i Grindsted og Sulsted,⁵⁵ samme Aar udgiver Videnskabsbernes Selskab sit Kort, der viser os Vodskov By samlet under Bakken og uden en eneste Udflytter langs Bakkeranden mellem Vodskov og Agdrup.

Lyckerne paa Kjølskegaard, Fader og Søn, *Jesper Pedersen Lycke* (d. 10. September 1745, 63 Aar gammel) og *Peder Marqvor Rodsteen Lycke* (d. 2. December 1775, 51 Aar gammel) havde i Tidens Løb erhvervet sig betydeligt Jordegods i Vodskov By og ejede de fleste Gaarde og Huse her, hvilke sammen med Hovedgaarden i 1800 af Peder Marqvors Enke, Birgitte Johanne Hauch, tilskødes Sønnen *Claus Lycke*, der dør som Ejer af Brørholt i Vadum Sogn den 26. November 1844. Samme Aar som den da 40 Aar gamle Claus Lycke overtager Kjølskegaard, afhænder han Godset i Vodskov til de respektive Fæstebønder, hvilken herhen hørende Købekontrakt tillige med en lang Jordebog er læst inden Viborg Landsting den 25. Juni 1800 (Protokol Nr. 52, S. 217—219) og hvoraf her bringes en meget kortfattet Ekstrakt:

Svend Jakobsen	Htk. 5, 6, 3, 2; 16 Rdlr. 3 Mk. 9 Sk.
Jens Pedersen	» 3, 4, 1, 2; 8 » 0 » 0 »
Laust Jensens Enke	» 3, 4, 1, 2; 12 » 1 » 2 »
Jens Pedersen Brødland	» 3, 3, 3, 2; 12 » 0 » 0 »
Niels Justesen	» 3, 3, 3, 2; 11 » 0 » 0 »
Poul Jakobsen	» 5, 1, 1, 0; 17 » 0 » 0 »
Mølleskyld	» 0, 1, 0, 1;
Tærkild Laursen Skovfoged.	

FRA GAMLE DAGE

Sagfører A. Olesen, Frøken Hanne Olesen og Fentis ved Vodskov Kirke
(efter Amatorbillede af Olaf Linck 1926).

Byens Skov, Skovskyld: 0, 2, 0, 2, svarer Ejeren selv af.

Fisker Varpstedet Rivihjæl. Ejeren svarer heraf til Kongen 4 Rdlr.

Da Svend Jakobsens Gaard allerede opføres som Møllegaard i 1688 og da nuværende Møllebrinke (1685 Møllebjerg), hvor Møllen ifølge den stedlige Tradition har ligget, hører til samme Gaard (Matr. Nr. 2), er det at forudsætte — da der yderligere aldrig er nævnt mere end een Mølle i Vodskov — at Mølleskylden baade i 1688 og her i 1800 maa henlægges til nævnte Gaard, selv om denne Post anføres senere paa Listerne. Jens Pedersen Brødland, der ses at bebo nuværende Matr. Nr. 6, er den Jens Pedersen i Vodskov, der paa Skiftet af 1798 efter Peder Sørensen i Brødland (se S. 182) opføres som dennes Søn. Han og Niels Justesen, der ses at bebo et senere Matr. Nr. 10 (Skovlund), Nabogaarden til Nr. 6 — de to nordligste og vestligste i Gammel Vodskov By, Skovlund udflyttet kort efter Aar 1800 og erstattet med et Hus, Matr. Nr. 26 med Htk. 0, 0, 1, 2 $\frac{1}{4}$ (1844), Nr. 6 nedreven i nyere Tid — er hver især Ejere af det halve Hartkorn paa 3, 3, 3, 2, som i 1688 staar opført under eet som een Gaard med det fulde Hartkorn 6, 7, 3, 1 (se ovenfor); men foranstaaende Skema samt Kortskitse over de otte største Vodskovgaardes Beliggenhed til hver-

HAMMER BAKKER

andre vil bedre end yderligere Forklaring anskueliggøre Forholdene, som de var og som de har udviklet sig paa dette Sted fra 1664 og op til nyeste Tid.

Om »Lykkerne paa Kjøske« og da vel fortrinsvis om Peder Marqvor og Claus Lycke og deres Forhold til Skovene i den sydlige Del af Hammer Bakker, hvoraf de herefter ses at have ejet det meste, gaar der i Besøgningsbogen den Dag i Dag adskillige Historier, alle tagende Sigte paa, hvorlunde man i de Tider trindt om forsynede sig med Brændsel, naar Lejlighed gaves — i Grunden vist aldrig af nogen af Parterne opfattet som rigtig Tyveri — og om, hvorledes »Lykke« da til Slut blev »ked af det« og selv lod store Skovpartier falde for Øksen. Her anføres nogle Historier fra *Evald Tang Kristensens* Jydsk Almueliv og Danske Sagn, saadan som Egnens Folk selv har fortalt dem til den store Folkemindesamler og derfor behæftede med de traditionelle Fejl:

Der har forhen været store Skove over hele Hammer Bakker; men nu er der kun et Par Smaapartier med nogenlunde ordentlige Ege og Bøge, ellers er der kun Purl og forkrøblet Krat. Nogle gamle véd endnu at fortælle, at de kan huske hele Strækninger har været Skov. Det meste hørte til Kjøske; men her var megen Tyveri af Træ, idet man drak Skovfogden Gregers Poulsen fuld og forsynede sig imens. Saa lod Ejeren Skovene fælde, sætte i Favn og sælge. (Jens Himmelbo, Hammer).

Lykke paa Kjøske ejede Skoven her. Men man stjal fra ham, endogsaa Gaardfolk, skønt de havde Tørvejord nok; man hev ned af Grenene, tog Toppen, og Træet var spoleret. Det hændte ogsaa, at man kørte hertil med Vogne og hentede sig en Slant. »Naar a kom om Morgenen i Dageningen og vilde til Sundby [Fortælleren er fra »Myren« i Horsens Sogn, men bor paa Fortællingens Tid i Østerbæk ved Vodskov] kunde a møde 8–10 øvre fra Horsens, der bar en Dragt Træ paa Ryggen«. Men saa blev Lykke paa Kjøske ked af det; naar det alligevel gik den Vej, kunde han lige saa godt skove Resten. — »A kan huske, der har staaet en hel Del Træstabler langs den gamle Kongevej — saa blev det solgt«. (Niels Chr. Larsen Myren).

Noget af Skoven hørte til Vraa, andet af den til Attrup og Langholt. (Sulsted).

Vodskov var i ældre Tid delt mellem Kjøske, Vraa og Elkjær. Kjøske ejede Træerne, men Vodskovboerne ejede Jorden [jfr. Bemærkningen fra 1800: »Skovskyld 2 Skpr., 2 Alb. svarer Ejeren selv af«]. Juel til Brorholt og Niels Bunderup ødelagde Skoven til Vodskov, Kjøske Skov blev ødelagt af Jørgen (!) Lykke, der solgte den fra. (Nicolaj Christensen).

Til samme Tid, Begyndelsen af forrige Aarhundrede, hører rimeligvis

FRA GAMLE DAGE

Gammel Møgelbjerg, nu Sagfører A. Olesens Gartnerbolig.

de mange ligelydende Historier her fra Egnen om Baglændskørsel op ad Hammer Bakker i Nattens Mulm og Mørke, Historier, som kendes alle vegne fra (jfr. Johannes V. Jensens Himmerlandshistorie »Søndag Morgen«), men altid gør et uudsletteligt Indtryk paa den, der har været ude for Fortryllesen som den, der overværer, med hvilken Alvor og neddæmpet Skræk Historien nu atter bliver fortalt.

Følgende højst besynderlige Tildragelse fra Vodskov, hvorom Beretningen foreligger i *Evald Tang Kristensens* efterladte Manuskriptsamling i Folkemindesamlingen, synes ikke at kunne kommenteres af nulevende Folk paa Stedet:

I Vodskov blev en Mand slaæet ihjæl ved Enden af hans eget Bord. De begrov ham sønden for i en Sandbakke, og siden stod der Lys og brand paa det Sted om Aftenen. Men Hovedet tog de og lagde ind under Bænken i det Hus, hvor han havde boet. Da det havde ligget her en Tid, prøvede Folkene paa at begrave det paa Hammer Kirkegaard, fordi de var kede af at have det liggende. Det var dog hjemme igen, inden Folkene, der havde kast' det ned, var hjemme igen. Endelig fandt de paa at lægge det oppe paa Ovnens mure ind der. Siden kom Benene for Dagens Lys, da der blev taget Sand af Bakken til Fyld. Benene skulde

HAMMER BAKKER

have været solgt til en Pjaltekræmmer; men han vilde ikke have dem, for det det var Menneskeben.

Fra Tiden omkring 1800 haves i en usigneret Artikel⁵⁶ om Samfærdigheden i Vendsyssel endnu nogle Udtalelser om Vejenes slette Tilstand, af hvilke her citeres det, der vedrører Egnen nærmest om Vodskov, nemlig Langbrovase: — »Tanken fører mig tilbage til den saa bekiendte Langbroevase i Nærheden af Sundbye, der, som den sidste af Landets Broer, vel maa kaldes laus in fine. Lang og sei som den er — synonymiter beslægtet med det af Tydskerne kaldet LangeWeyle — er den ret skikket at sætte en Reisendes Taalmodighed paa Prøve, saa meget underligere, da det er en Vei, som bringer næsten det heele Land til Aalborg . . . Muligt var det dog, naar et heelt Land greeb sig om, at sætte den sidst omtalte Vase, uagtet dens usædvanlige Længde og sumpige Grund, med tilhørende Broer i passabel Stand, og Veienes Slethed kan i Vendsyssel i Betragtning af Herregaardenes usædvanlige store Antal, Landets Folkemængde og tætte Bebyggelse, de mange Fremmedes Besøgelse, fiire Kjøbsteders Frequentationer, Hestehandlers og Øxenkiøbers Concours, saa meget mindre undskyldes, da man siger for et Ordsprog, at mange Hænder gjøre raske Gierninger«.

30 til 35 Aar senere ser Agerdyrkingens og Husdyrholdets Vilkaar i Vendsyssel saaledes ud, som Præsten *Fr. Nielsen* skildrer det i sin Bog fra 1880:⁵⁷ Hist og her saas en fattig Bonde komme knirkende i de dybe Hjulspor paa en umalet Trævogn, næsten uden Beslag, med Tjærekanden dinglende paa Bagsmækken. Seletøjet var mest af Reb med Sivpuder og Hestene uskoede. — Jorderne var usselt drevne med daarlige Redskaber; 4–6 Heste for en af de store gamle Træplove. Intet ordentligt Sædskifte, Grønjordsbyg, saa dansk Rug, saa ofte der kunde voxte et Straa. — »Naar Rugen kunde skjule en Krage og Bygget tage Dug til St. Hans« kunde Aaret blive godt. Efter Høst sloges Heste og Køer løse, saa de ofte maatte eftersøges gennem flere Sogne. — Mærgelen — som Gjødningsmiddel — gjør en rig Fader men en fattig Søn. — En Proprietær reddede fra sit Skibbrud en gammel holstensk Vogn med et Par Rødskimler. — Indtægten beholdtes nærmest ved Opdræt og Salg af Heste. Der holdtes Stude. Smør solgtes næsten ikke og det var usselt, af Korn og Fedevarer saa godt som heller intet. Højbenede Svin med lange Børster, der syntes at stamme fra Vildsvinene løb herreløse omkring og banede sig ofte Vej gennem lerklinede Vægge. — Uaar: 1826 kaldtes »det bitre Aar«.

— Og saaledes maa det vel have set ud ogsaa i Hammer Bakker, for Befolkningen i Vodskov og viden om i Hammer Sogn — med Undtagelse selvfølgelig af Proprietæren, der næppe led sit Skibbrud paa denne Kant

FRA GAMLE DAGE

Den gamle Ejendom »Skoven« med Mørk-Kjestens Hustomt.

af Landet – og dog kunde det, om Pladsen tillod det, være fristende at gaa den til Tider noget romantisk anlagte Præst og landøkonomiske Kritikus nærmere paa Klingen og underkaste hans pessimistiske Betragtninger over den agrariske Tilstand en nærmere Prøvelse. Der kunde med Rime-
lighed henvises til de sørgelige Aar i 20rne, der gik forud for den Epoke, Præsten har taget sig paa at skildre, og som var Aarsag til, at det danske Landbrug led et uforskyldt Knæk. Man forveksle heller ikke her Aarsag med Virkning. Sikkert har det ikke alene været de umalede Trævogne, Sædskiftet, Mergelen og Svinenes høje Ben, der forårsagede Elendighe-
den som i højere Grad en almindelig Fattigdom og Depression fremkaldt ved Pengenes reducerede Værdi.

Som vi af *Erik Emmiksens* Indberetning af 1735 har set (jfr. Note 30), gav man sig i Vodskov ogsaa af med lidt Fiskeri, i 1800 nævnes Varp-
stedet Rivihjæl nede ved Fjorden, dette kendes endnu. Det var i den for Limfjordsbyerne gyldne Tid, da Silden stod tæt i Fjorden og Sild var en Værdifaktor og – i betydelig højere Grad end nu – en Nødvendighed i Aarets Husholdning, ogsaa ved Bondens Bord. I 1801 angiver Folketæl-
lingen, at der er to Beboere paa Kikkenborg, den ene er Gaardmand og Fisker, den anden Indsiddet og Fisker. Iøvrigt levede man i Vodskov som

andensteds paa Landet af sine egne Produkter; den gamle nys afdøde Else Mikaelzdatter fra Møgelmoose har fortalt *Evald Tang Kristensen*,⁵⁸ hvorledes man i hendes Barndom, der faldt i 40'erne i forrige Aarhundrede, selv paa en stor Bondegaard kun købte Kaffe ind til Julen. $\frac{1}{4}$ Pd. Bønner og 1 Pægl Rom hos Høkeren til at gaa Højtiden i Møde med, saa nippede man af en halv Dram af Rommen til Kaffen — Konerne fik tillige Sukker i. Fattigfolk havde det ondt; de gik om og tiggede — en kynisk og brutal Form for offentlig Forsorg — Koner og Børn med Kurven eller Spanden skjult under Forklædet. Det var særligt to Gange om Aaret, at Tiggeriet havde Hævd, ved Mikkelzdagstider og om Foraaret. Man gav dem da i Gaardene Brød, Flæsk, Mælk og Uld.

»Slavekrigen« satte stærkt Sindene i Bevægelse i Vodskov. Det skyldes den Vodskov Skolelærer, Sønderjyden *Thorkild Pedersen* og *Evald Tang Kristensen* i Fællesskab, at Historien herfra kom paa Tryk;⁵⁹ endnu er den dog levende i Vodskov, hvor de i Affæren stærkest fremtrædende stadig erindres, ja, hvor Børn af disse vel endnu er levende. Og hver Gang Historien paa ny genopfriskes, kalder den frem i Øjenkrogene et varmt Smil, som den forbeholdne Vendelbo ellers sjældent lader komme til Syne; men det er jo ogsaa Fædrenes Bedrifter og Genvordigheder, der drøftes, paa en Maade ens eget Mod — eller Mangel paa Mod — der i Historien gaar igen:

Der kom Bud til Peder Jensen her i Vodskov, at Slavekrigen var brudt ud. Det var om Formiddagen, da han sad og spiste Melmad. Saa springer han op og jager sig paa en Hest, ligesom han sad med bart Hoved og i de bare Skindærmer og rider til Grindsted for at sige dem derovre, at de straks maatte væbne sig. Den gamle Peder Jensen havde et langt Haar, der flagrede efter ham, da han jog af Sted. Imidlertid samledes Folk her i Byen. Svend Jakobsen havde en Broder, der laa i Sengen, meget syg. Svend gik hen til ham, sagde Farvel, han skulde med i Krigen og vidste ikke, om de saas mere. De græder begge ved Adskillelsen, og Poul siger: »Aa, bitte Svej', tag en Knippel og slaa mig ihjæl, saa a entj' lever saa længe, at Slaverne ska' 'jør'et«. — »A ka entj' slaa Dig ihjæl, bitte Poul; a ka' entj' 'jør'et!« — Svend rev sig løs og red lidt bag efter de andre med Livet i Hænderne.

En anden Mand havde et sort Halstørklæde, det skar han over med en Kniv, at ikke Slaverne skulde tage fat i det og kvæle ham.

Hvor nu Sagfører *A. Olesens* smukke Villa i enkel Palæstil knejser over Trætoppene under det gamle Møgelbjerg, laa der i 40'erne en faldefærdig Rønne — den ligger der for den Sags Skyld endnu (se Billedet S. 199) restavreret i gammel Form — der beboedes af Niels Tvon (Torn). Samme

FRA GAMLE DAGE

Brødlands Mølle set fra Vejen gennem Torndal.

Niels Tvon var lidt af en Fusker, han lavede blandt andet Ligkister til Folk og kørte dem langt omkring paa sin Hjulbør. Nu havde han den slemme Fejl, at han altid fik sine Kister for sent færdige. Liget maatte ligge og vente. Han klarede sig saa, saa godt han kunde, ved at køre ud om Morgenen med den umalede Kiste, og naar han saa blev træt af at køre med Hjulbøren, satte han sig og malede lidt paa Fjælene samtidigt; paa den Maade fik han Kisten færdigmalet, inden han om Aftenen naaede til Vejsende. Men det var altid slemt for Folk, der skulde bære, fordi Malingen ikke var tør!

Niels Tvons Søn, Tvon-Jakob, overtog Huset ved den gamles Død. Han havde lidt Landbrug. Paa hans Marker, der nu bærer Traver af Korn, avlede han ti Neg. Han bar dem paa sin Ryg hjem, eet efter eet. Hans Datter døde af Krampe; men saa beskyldte hans Kone Jakob Søens Kone i Brødlandshede for at have forhekset Barnet og forvoldt dets Død. Hun sagde dette til flere Naboer og tog en Dag for at overbevise disse en Salmebog og lagde imellem dennes Blade en Nøgle med Kam omvunden med en Strikke, saa den dannede et Kors paa begge Bogens Sider. Denne Salmebog lod hun Nabokonerne prøve paa at holde med tre Fingre, idet

HAMMER BAKKER

de holdt ved Nøglen, og nu nævnedes forskellige Navne, saadan som det var Skik at gøre, naar man ønskede at opdage en Tyv. Da Jakob Søens Kone hørte denne Historie, gik hun til Sagføreren i Nørresundby, og der kom en Retssag ud heraf — det er nu vel blot et halvt hundrede Aar siden. — Der blev ført Vidner, og alle indrømmede de, at de havde haft fat i Salmebogen, og Nøglen havde drejet sig for dem, naar Jakob Søens Kones Navn blev nævnt. Sagen endte dog med, at Tvon-Jakobs Kone — hende hvis Barn var død — aflagde Ed paa, at hun ikke havde fremsat nævnte Beskyldning, og dette toges til Følge paa Trods af, at Niels Larsens Kone og mange andre havde i Forvejen beediget, at de havde været til Stede ved Prøven med Salmebogen, og at den indklagede havde beskyldt Klageren for Hekseri.

Historien, der i sin Realitet er uhyrlig og banal, giver i et hastigt Blink noget af den tilbagetrængte Overtro, den fortættede Mørkefrygt, der var de gamle Bakkefolk iboende, som nu og da sprængte sine Baand og prisede sine Ofre utilhyllede til Folkets Beskuelse. De gamle husker Begivenheden, men vil ikke vedkende sig deres Viden herom. Her er Historien refereret efter *Evald Tang Kristensen*,⁶⁰ der angiver Jens Himmelbo i Hammer som Hjemmelsmand.

Sagfører *A. Olesen* kom, nys etableret, i Tvon-Jakobs Hus, og her var det, at han afsluttede Handelen med Tvon-Jakob om Ejendommen Møgelbjerg, Indledningen til hans fortsatte Jordkøb i Hammer Bakker. Samme Dag, Handelen afsluttedes, lagde Jakobs Kone en hvid Høne paa 13 Æg til Sagføreren — en primitiv Form for en Gave til den høje, myndige og formaaende Mand. Heraf kom der 13 hvide Kyllinger, og paa den lykkelige Hændelse traf Sagfører *Olesen* sine fremtidige Dispositioner i og over Hammer Bakker.

DEN gamle Ejendom »Skoven« i Hammer Bakker synes før 1664 at have været en Part under Torndal. Om dens Beliggenhed i Slutningen af det 17. Aarhundrede, nordligst paa nuværende Vodskov Bys Jorder, strækkende sig til op mod Torndal og Møgelmoses Skel, i Vest mod Østbjerg og Brødland Fællid, er der fortalt under Skovene i Hammer Bakker (se S. 169, f.). For en Nutidsbetragtning vil dette sige, at »Skoven« har omfattet Arealet fra Skeldalshøjene tværs over Hustomt Nr. 70 til op mod Tvillinghøje indbefattet de her beliggende skarpsandede Hede-partier og kratbevoksede Højder.

Lauritz i Skouffuen omtales i Matriklen af 1664, han er Gregers Høgs Tiener, hvilket vil sige, at han er Fæster under Vang Gods; han er Bru-

FRA GAMLE DAGE

Forpagtergaarden Skovgaard under Møgelbjerg.
(Efter Akvarel af Mørk-Hansen.)

ger af $\frac{1}{2}$ Bol af Htk. 2, 0, 2, 2. Olden Skouff til for^{ne} boel findis i det allerhøyeste 6 Suins Olden, hvilket ikke er ansat i Htk.

Under Matriklen af 1688 i samtlige Dokumenter fra 1683 til 1688, er Skoven beboet af *Peder Jensen*. Ejendommen kaldes nu $\frac{1}{4}$ Bol, svarende til ca. $11\frac{1}{2}$ Td. Landagerjord; dens nye Hartkorn er 1, 0, 2, 2, hvortil kommer Skovparten, i Opmaalingerne og Vurderingerne af 1687: agtet til 4 Suins Olden, der ansættes nu til 0, 1, 1, 3 nyt. Ejendommen ligger stadig under Vang Gods, har »nødtørftig Kaaljord«, og har iøvrigt Jord for sig selv uden Fællesskab – »ond, skarp Jord, opbrudt i Heeden af gammel Skovjord« – den er fælledbunden med Møgellose, og paa deres Fælled kan græsses 12 fulde Høveder.

I 1703 nævnes *Jens Sørensen* i Schouen som pligtig til at vedligeholde 2 Favne af Hammer Sogns Kongevase, 1787 beboes Stedet af 1 Familie, 1788 nævnes Manden ved Navn, *Niels Mathiesen*, boende i et jordløst Hus under Attrup Gods i Landlægdet. Det vil altsaa sige, at Skoven fra Vang Gods er gaaet over til Attrup, i hvis Arkiv i Landsarkivet i Viborg der er bevaret en Fæsteprotokol for Skoven fra 1776 til 1813. – 1801 er Skoven et Hus med Jord, 1834 blot et Hus, og – nu er Stedet og Navnet glemt. Den eneste, der husker Stedet og Navnet: »Skoven«, er den gamle 80aarige *Vild-Stine* i Vodskov, der er født og har levet hele sit Liv i Hammer Bakker. Hun siger, at Skoven er det nu nedrevne Mørk-Kjestens Hus (se Billedet S. 201), hvad der stemmer overens med det gennem Matriklerne oplyste. Her i Skoven boede i 1834 hendes Bedste

HAMMER BAKKER

moder, den da 54aarige ugifte Else Christensdatter Ville, »Vild-Else«, efter hvem Stedet i lange Tider benævntes »Vildhuset«. — Skovhus nede ved Storemose, der ogsaa nævnes 1834 og ligger her endnu, er da rimeligvis opstaaet som en Parcel af »Skoven«.

Vestpaa mellem Møgelbjerg og Østbjerg, men paa Østbjergs Jorder — nede ved Tinget og Kongevejen — laa *Kikkenborg*, der ikke synes nævnt ved Navn i Matriklen af 1664. 1688 ses Stedet beboet af *Christen Nielsen*, Skovfoged i Østbjerg Skov under Vraa Gods, Christen Nielsen »i Tinghuset« eller »ved Tinget«, hvorom er fortalt S. 150. Ejendommen var da skyldsat for Htk. 0, 5, 3, 0, havde Jord for sig selv, Marken liggende ved Huset og nord herfor noget Kaaljord, den var desuden fælledbunden med Østbjerg og Brødland. Opmaalingerne og Vurderingerne af 1686—87 har paa Listen over Boniteringerne en udførlig Beskrivelse af Kikkenborg: et Huus; Jorden er tagen af Fælleden i Heeden befindis heel sandig af lidet Muld; liger paa en backe, bruges 1 Aar med Byg, 2^{det} og 3^{die} med Rug, 4de med Havre, giødes saa igien; hafuer ingen Høebierging, eragted derfor for skarp og Græsning for middel. Ringe Ildingsbiering af Plittorfue. Mellem Skoven og Heeden findis et huus som er nylig opsat i Heeden, og siden Landmaalingen endel Jord der till opbrut, som vell i Fremtiden burde at anføres.

1696 døde *Christen Nielsen*, Skovfoged i Kikkenborg, 78 Aar gammel, 1707 dør *Jens Thomsen* i Kikkenborg, 52 Aar gammel, 1733 nævnes Ægteparret *Simon Jensen* og *Gjertrud Pedersdatter*, 1761 dør *Thomas Hansen*, og 1787 beboes endelig Ejendommen af *Peder Christensen*, 26 Aar, ugift Bonde og Husmand.

Kikkenborg hører i 1787 vedvarende under Vraa. I Hartkornsspecifikationerne af 1788 indgaar den som Brødland, Østbjerg, Tørndal o. s. v. i Rubrikken Enlig Gaard og Gammel Gaard, *Peder Christensen* nævnes igen. Han er forøvrigt den *Peder Christensen*, som paa Skiftet efter *Peder Sørensen* i Brødland 1798 opføres som gift med afdødes Datter *Karen*. I 1801 er der to Familier i Kikkenborg, hvoraf den ene er Gaardmand og Fisker — altsaa *Peder Christensen* — den anden Indsieder og Fisker. I 1802 opgøres Hartkornet til 1, 0, 2, 1; den 22. August 1806 udstedes der Skøde fra *Grevinde Holck* til Vraa til Fæsteren, *Peder Christensen*, paa Kikkenborg med det fulde Hartkornstilliggende, som atter den 6. Marts 1829 af *Peder Christensen* overdrages og tilskødes *Jens Pedersen*, der sælger Ejendommen den 5. Juli 1844 med det nye Matrikelshartkorn paa 0, 7, 1, $\frac{3}{4}$, svarende til 1, 5, 1, $1\frac{7}{8}$ gammelt.

Kikkenborgs historiske Berømmelse staar og falder med Tinget, og herom henvises til Afsnittet foran, Kjær Herreds Ting. Stedet i Nutiden, som

FRA GAMLE DAGE

Kirkevejen ad den lange Bakke, i Baggrunden Langhøjen »Stenhøjen«
(ældre Billede).

Hustomt, dets seneste Ejerskifte og Bygningernes Nedrivning er omtalt under Hustomt Nr. 63. Her er ogsaa den særlige Stemning, der hviler over Tomten – den glemte Have – gjort til Genstand for Betragtninger.

VISTNOK for Skatternes Skyld satte man i tidligere Tid ofte hellere to Brugere eller Beboere paa samme Gaard, end man delte den i to Gaarde – i hvert Fald formelt. Vi har haft et Eksempel herpaa i Vodskov, hvor i 1664 Peder Ouesen og Jens Jensen bruger og beboer den samme Gaard paa $2\frac{1}{2}$ Td. gl. Hartkorn (senere delt i Matr. Nr. 6 og 10), som Jens Jensen alene bruger og beboer i 1688. I Støpris er der i 1664 ogsaa to Brugere paa een Gaard. Som vi her skal se, er Tilfældet udtalt typisk for *Torndals* Vedkommende.

Jens Hansen i *Torndal* nævnes 1663 i *Hammer Sogns Kirkebog*. Matriklen Aaret efter opfører ham som Bruger af Gaardens halve Hartkorn 4, 2, 0, 0, der ejes af *Christen von Ginchel* i Aalborg. Den anden halve Hartkorns-part ligeledes paa 4, 2, 0, 0, og som ejes af *Preben Banner* til *Stenshede*,

HAMMER BAKKER

bruges af *Jens Lauritsen*, muligt en Søn af den Laurits Pedersen i Torndal, der døde 1676; Jens Lauritsen ses tillige at yde Gaardens Landgilde.

Der synes ikke at være Skov til Torndal. I Tiden fra 1683–1687 bruges og beboes Gaarden af *Vogn Madsen* og *Karen Nielsdatter*, i 1688 tilsyneladende kun af *Vogn Madsen*. Det nye Hartkorn er paa 4, 1, 2, 1 mod det gamle paa ialt 8, 4, 0, 0, rimeligvis nu sat saa lavt fordi Jorden er ringe og Ejendommen forsømt. Ejerne af hver sin Halvpart er nu *Christopher de Hemmer* i Aalborg og *Christen Madsen*, Kapellan til Hammer (se S. 192). Gaarden har dels Jord for sig selv uden Fællesskab, dels Fælled, som Kapellanen i 1683 »kendtes ved« fra Hammer nær Kirke vey sønder ind i Øsberg og Brøddland Skov, vester ud til Hammer og Sulsted Fælled, bestaar af nogen Lyng Backer, kan takseres for 10 Høveder. Af Opmaalinger og Vurderinger i 1686–87 ses det endvidere, at Ejendommen er sat til 52 Læs Hø.

I Aaret 1707 nedbrændte det meste af Torndal, hvorom det i Tingbogen meddeles, at Synsmændene først besaa den Part, som *Vogn Madsen* paaboede, hvor Rallingshuset, som havde været 9 Bindinger langt og 12 Alen bredt med Enderne i Syd og Nord, var »ganske til Aske opbrændt«. Ilden opkom ved Midnatstid, da alle var i Seng; men lykkeligvis havde *Vogn Madsens* »Gaardmand« (?: Gaardfælle) *Niels Hansen* fra sin Seng set Ilden paa sine Vinduer og straks raabt Allarm. Vogns Hus stod allerede da i lys Lue, saa at *Vogn* med stor Livsfare kom nøgen ud af Huset med sine 3 smaa moderløse Børn, efter at han og det ene Barn var bleven stærkt forbrændt under Forsøget paa at redde de andre. Af *Niels Hansens* Rallingshus, der med sin vestre Ende stødte op til Vogns Hus, var Taget afbrændt over de 5 Fag; men da det var blikstille Vejr blev Resten reddet ved tililende Folks Hjælp.⁶¹

Allerede i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede er Torndal overgaaet til Vraa, hvilket Gods den følger, indtil *Peder M. Ilum* til Attrup den 13. Juni 1803 af *Grevinde Holck* tilskødes Ejendommen med det fulde Hartkorn paa 4, 1, 2, 1 (1802). I de mellemliggende hundrede Aar er da *Vogn Madsen* i Torndal død 1734. Hans Søn, *Hans Vognsen*, overtager Ejendommen og dør 1757, 79 Aar gammel, en senere Ejer, *Laurits Berthelsen*, gift med *Mette Nielsdatter*, nævnes samme Aar. 1787 er der een Beboer paa Torndal, en 60aarig Tjenestekar, i 1788 hedder Ejeren Sr. *Juulbye*, Gaarden opføres som gammel Gaard og enlig Gaard, Hartkorn 4, 1, 2, 1, hørende under Vraa.

Mosen, nu »Pebermosen«, synes som Ejendom paa et tidligt Tidspunkt at være udskilt og Gaarden opført paa en Parcel fra Torndal. I 1696 døde *Laurits Lauritsen* i Moesen, 1699 *Anders Sørensen* i Moesen, 58 Aar

FRA GAMLE DAGE

Husmandsstedet Myren med det gamle Navrtræ (*Acer campestre*).

gammel, 1741 nævnes *Michel Pedersen* i Moesberriggaard, og 1751 dør samme *Michel Pedersen* i Moesen, 60 Aar. I 1801 er Mosen een Gaard beboet af een Familie. I 1759 og endnu 1785 hører Gaarden til Vang.

Dateret den 12. November 1808 haves i et Promemoria fra Rentekammeret en Tilladelse for Selvejer *Lund* til at udstykke hans Gaard, *Tornedal* kaldet, i Hammer Sogn af Htk. 4, 1, 2, 1 i følgende Parceller:

Parc. I: 2, 5, 3, 1^{1/2}; Hovedparcel

Parc. II: 0, 2, 0, 0

Parc. III: 1, 1, 2, 2^{1/2}

dog paa Vilkaar, at Parcellen Nr. I som Hovedparcel bestandig bliver ansvarlig for alle de Gaarden med dens fulde Hartkorn paaliggende og i det mindre udelelige Byrders Udredelse, være sig Kongerejser, Vejarbejde eller deslige, imod Regres til Brugerne af de mindre Parceller i Forhold til deres Hartkorn.

Af disse Parceller ses Dannebrogsmænd *H. Hørbye* – der paa samme Tid ejer flere Parceller af Brødlands Jorder og selv bebod den gamle Brødland Gaard – i 1844 at eje og bruge Hovedparcellen, der for største Parten

HAMMER BAKKER

ligger nord for Kirkevejen og nord for Torndal Gaard, medens *Niels Christensen*, »Niels Tvondal«, ejer og bruger den betydeligt mindre Parcel II syd for Kirkevejen og bebør selve Torndal Gaard, det senere af Godsejer *Branth* købte, af *Peber-Kræn* beboede Hus *Torndal*, der nu med sine lysløvede Træer og øvrige grønne Frødhed ligger hen midt i Skovensomheden som en Eventyrets Have (Hustomt Nr. 88).

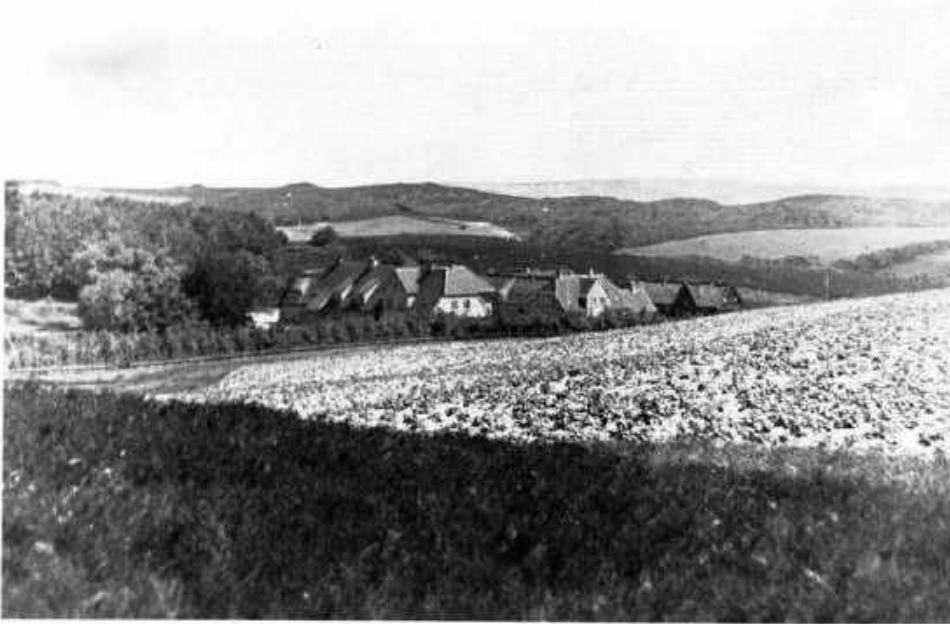
Stedet *Mosen*, Matr. Nr. 4 af Torndals Jorder af Htk. 1, 0, 2, 2, be-
staar i 1834 af 1 Gaard og 2 Huse beboet af 2 Enker, hvoraf det ene
Hus muligt har været den senere Smedje. I 1844 ejes og beboes *Mosen*
endelig af *Søren Larsen* og endnu senere af et Par Ejere til, forinden den
gaar samme Vej som *Torndal*, købes af *Branth*, beboes af hans Fæster
Peber-Kræn — der flytter fra *Torndal* herved og laaner Navn til Stedet:
Pebermosen — for sluttelig at ende som Tomt (Hustomter Nr. 86 og 87).

Siden *Stygge Høg* til *Vang* i 1587 ved *Mageskifte* med *Kronen* kom
i *Besiddelse* af *Enstedgaarden Møgelmose*, synes denne vedvarende at have
fulgt *Vang Gods*, og endnu saa sent som i 1844 staar *Vang* som *Ejer* af
Jens Jensens Gaard, Matr. Nr. 1, den nordligste af de tre nuværende *Gaarde*
og rimeligvis *Hovedparcellen*, hvis *Tilliggende* i *Nordvest* strækker sig om-
trent op til *Vejkrydset* i *Torndal*. I 1664 erklæres *Gaarden* ingen *Skov*
at have; fire af *Gregers Høgs* »*Tienere*« synes her i *Fællesskab* at have
i *Fæste* et Htk. paa 6, 6, 0, 0 — nemlig *Laurits Lauritsen*, *Rasmus* og *Mads*
Lauritsen samt *Christen Ottesen*. I 1685 kaldes *Møgelmose* $\frac{1}{2}$ *Bol* og $\frac{1}{2}$
Bol, fæstet henholdsvis af *Christen Ottesen* sammen med *Laurits Ander-*
sen og *Niels Poulsen* sammen med *Søren Poulsen*, der dels har *Jord* for
sig selv uden *Fællesskab*, dels er fællebundne med »*Skoven*«, og *Fælle-*
den kan græsse 12 fulde *Høveder*. I 1688 er *Brugernes Antal* indskræn-
kede til to, nemlig *Christen Ottesen* med nyt Htk. 1, 7, 1, 0 og *Niels Poul-*
sen med 1, 5, 3, 1.

Af en *Indberetning*⁶² dateret *Wang Hovedgaard* den 12. *Marts* 1785 er-
farer vi om *Møgelmose*, at hertil er ingen *Endels Overdrev*, men i *Hors-*
sens Fælle har disse *Steder* [2 *Gaarde* med 2 *Familier*] *Drift* til deres
Kreaturer. Har en *Endels Hede*, hvortil *Torndals Hede* støder paa *vestre*
og *Wodschous Hede* paa *søndre Side*. Fra 1801 og indtil *Nutiden* den
Dag i Dag, bestaar *Møgelmose* af 3 *Gaarde*, Matr. Nr. 1, 2 og 3 med
1688⁸*Hartkorn* paa henholdsvis 1, 1, 2, 2 $\frac{1}{2}$; 1, 1, 2, 2 $\frac{1}{2}$ og 1, 1, 2, 2,
ialt 3, 5, 0, 1.

I 1844 ejedes og beboedes den mellemste *Gaard* i *Møgelmose* af *Mikael*
Andersen, en sparsommelig og arbejdsom *Bonde* af den gamle *Skole*. For-
uden *Sønnen*, *Anders Mikaelson*, der overtog *Gaarden* efter *Faderen* og
drev *Ejendommen* paa de bestaaende *Traditioner*, efterlod den gamle sig

FRA GAMLE DAGE

Udsigt mod Øst over Skeldal Avlsgaard, Korsdalen og Tvillinghøje
til Jydske Aas.

blandt andet en ugift Datter, *Else Mikaelddatter*, der først for nylig er død højt oppe i 90erne. Hun var uden Tvivl en ypperlig Fortæller, med en god Hukommelse og med Forstaaelse af Værdien i den mundtlige Overlevering. *Evald Tang Kristensen* besøgte hende paa en af sine Rejser og opgiver hende som Hjemmelsmand til flere af sine Historier her fra Egnen, optagne dels i Danske Sagn, dels i Jydsk Almueliv. Her er da hendes Historie fra Møgelmose:⁶³ Vester i vor Mose fandt vi engang et Lig i en Øghud. Siden vore Folk fik det kastet op, og de kom hjem om Aftenen, fortalte de vor Faa'er det. Saa kom han til at tænke paa nogle Ord, han havde hørt, og som han dengang ikke gav videre Agt paa. Der stod en Dag to Piger inde i vor Stue og varmede sig ved vor Kakel. Det var Rakker-Frederiks Døtre. De stod og snakkede om, at de havde nogle gamle Mennesker med dem omkring i Landet, men nu var lige et gammelt Fruentimmer død. Faa'er havde travlt og skulde ud og se til Høvederne, og lige idet han skred igennem Stuen, hørte han de Ord: »Den gamle Kone døde, og saa fik vor Faa'er da fat i en Øghud og put' hende i, og saa fik vi hende begravet i en Mose her vester«. — Faa'er fik ikke mere at høre, og da han kom ind igen, var Pigerne væk. Der blev gjort Undersøgelser om Liget, og Øvrigheden holdt Forhør, men fik ikke mere ud af det. Faa'er

HAMMER BAKKER

vilde ikke fortælle, hvad Rakker-Frederiks Døtre havde sagt, da han havde hørt for lidt derom; men det blev da bestemt, at Liget skulde i en Kasse og saa begraves paa Kirkegaarden. Paa det Sted, hvor de gravede det Lig op, havde flere forhen set et Lys, der stod og brand. Vi havde ikke set det, men hørt andre fortælle det. Det brand, indtil Liget blev aabenbaret, siden saas det ikke.

GRINDSTED havde i 1664 ingen Skov. Hertil er at bemærke, at Skove i Matriklerne altid betyder Oldenskov i Modsætning til »Suurskove«, der kunde bestaa af Eller og Espe, og at Ejendommenes Skyldsætning altid beregnedes ogsaa i Forhold til, hvor mange Svin de paa hver Ejendom kunde oldenføde. I Indberetningen af 1785 dateret Wraae d. 15. Marts erklæres Grindsted for atter ingen Skov at have og intet til ung Skov indtaget. Af Hoveriindberetningen af 1791 ses det, at Grindsted Bønder gør Høvtjeneseste til Sønder Elkjær, der alt paa dette Tidspunkt er udgaaet af Ejerskabet med Vraa og nu har selvstændig Ejer.

I Grindsted oprettedes i 1733 Hammer Sogns første Skole, der ifølge Fundatsen af følgende Aar havde til Huse i et Skolehus paa 6 Fag i Længden og 4 Fag i Bredden. Her holdt i 1745 Anders Pedersen, i 1748 Jens Poulsen og i 1755 Jens Pedersen fast Skolegang. Skolen her søgtes bl. a. af Børn fra Grindsted, Brødland, Torndal, Østbjerg, Møgelose og Sølgårde.⁶¹ I Grindsted boede endvidere Natmanden for Hammer Sogn – Rakkeren, Hesteflaaeren og Skorstensfejeren i samme Person. Af Kirkebogen ses det, at Aaret 1747 var et skæbnsvangert Aar for Natmandsfamilien; først døde Natmand Jens Nielsens Kone, Kirsten Lorentzdatter, derefter Sønnen Lorentz og endelig i November Maaned Natmandens Moder, den tidligere Natmands Enke, Mette Jensdatter.

Engang først i forrige Aarhundrede flaaede Rakkeren en Hest paa en Gaard i Hammer Sogn. Mens Arbejdet stod paa, kom Sognepræsten til Stede. Han bad Beboerne paa Gaarden om at give sig et Stykke Smørrebrød, som han satte paa det Sted af Dyrets Krop, hvor Huden just var flaaet af, hvorpaa han atter tog det og spiste det. Men det var for at retlede sine Sognebørn i den indgroede Opfattelse, at det var forbundet med Vanære at tage Skindet af en død Hest, eller at der var noget urent eller ækelt i at komme i Berøring med den flaaede Krop.⁶⁵ – Hvem Rakkeren var, eller hvem den modige Præstemand var, har man desværre glemt at tilføje.

Gamle Folk i Hammer Bakker husker endnu Kaj-Else i Grindsted, en gammel Kone, der solgte Hvedebrød, og om hvis malprope Behandling

FRA GAMLE DAGE

Den nu nedrevne Stubmølle ved Møgelbjerg set fra Horshøj (ældre Billede).

heraf de alle har hver sin Version at berette: Kaj-Else havde Koen i Stuen ved Siden af sig. Den »gjorde« i Hvedebrødskurven; men Else solgte af Kurven, som den var. Stod Hvedebrødet for længe i Kurven, friskede Else det op i Bydammen; gik Sukkeret paa Kagerne i Skorpe, pyntede hun paa det med Tungen, saa det atter blev blankt. —

Grindsted synes at være en gammel By, og som Sulsted rimeligvis en Adelby: Grimstad; men Navnet skrives i ældre Tider saa vilkaarligt: Grimsted, Gringsted, Grenndsted, at intet heraf med Bestemthed tør udledes. I 1552 ejer Fru Eline Gøye i Grenndsted: Item en gaard, som Chrestenn Iacopszøn iboer, giffuer $\frac{1}{2}$ løb smør, ett suin, giesterj 6 heste at holde. Item Lasz Tømmermand ibid., giffuer 9 sk.⁶⁶

DAL i Sulsted Sogn, den nuværende Plantørgaard i Branths Plantage, hvis Jorder i syd oppe langs selve Bakkelandets højeste Kam grænser til Østbjerg og Brødlands Jorder, var i 1664 et Bol under Vestbjerg By, hørende under Vraa, beboet af *Peder Christensen* og med et gl. Hartkorn paa 5, 5, 1, $2\frac{1}{2}$. I 1688 var Forholdene de samme, hvad Ejerskab og Beboer paa Stedet angaar; det nye Hartkorn sattes til 3, 5, 1, 0. Markbogen

HAMMER BAKKER

oplyser, at til for^{ne} Gaard findes ingen Skovhugst eller Gærdsel, Marken ligger vest for Gaarden og fornøden Kaaljord sønden for. I 1764 dør *Mogens Andersen* i Dal, 63 Aar gammel, Gaarden beboes vedvarende af kun een Familie og opføres med det samme Hartkorn 3, 5, 1, 0 under Vraa Gods, indtil Svanholm paa Vraa i 1816, den 19. Juni, tilskøder *Jens Sørensen* Ejendommen.

Til Arbejdsjournalen til nuværende Matrikel⁶⁷ har nævnte Svanholm – Amtsforsvalter og Kammerraad – ladet føre følgende interessante Betænkning vedrørende den gamle Skov i Ørndal, dateret Aalborg Amtstue den 4. September 1813: at da den mig tilhørende Ørndal Skov er, som Deres Velædelhed nu er bekendt, kun liden og ubetydelig, og uagtet jeg gerne kunde ønske den indfredet, saa maa jeg dog, efter den Beliggenhed Skoven har, og Vanskelighederne i at holde den fredet, lade samme afbenytte til Græsning, for Eftertiden som hidtil.

I 1820 og 1834 kaldes Beboeren i Dal for Selvejer, i 1844 har Gaarden Matr. Nr. 5 og ejes af *Christen Christensen Kraghede*. Under de store Godskøb i Hammer Bakker i Begyndelsen af 80erne, da *Harald Branth* grundlagde sin Ejendom her, gik Ejendommen Dal med i Købet; de gamle Bygninger nedreves, og Plantørgaarden *Dal* opstod og drives nu med et mindre Jordtilliggende.

Stapris var i 1664 een Gaard med to Beboere, som *Torndal*, og ejedes af senere Baron *Eiler Holck* til *Holckenhavn*; dens Hartkorn var 9, 6, 2, 2.

I 1688 synes Gaarden delt i *Stapris* med nyt Hartkorn paa 7, 5, 0, 0 og *Lille Stapris* med Htk. 1, 7, 2, 0. Beboerne er de samme som i 1664, idet *Laurits Nielsen* overtager *Stapris* og *Søren Sørensen* *Lille Stapris*; begge Ejendomme tilskrives *Sønder Elkjær*. Af Markbog og Engtaksationsprotokol ses, at til for^{ne} Gaard findes ingen Skovhugst eller Gærdsel uden med nogle Eller udi Marken, hvoraf dog intet maa hugges uden med Husbondens Tilladelse. Der er ingen Fiskeri til Gaarden uden med en liden Park vesten Gaarden. Noch befindes til for^{ne} Gaard en Smedje norden Gaarden og sammesteds fornøden Kaaljord. *Stapredtz* har Drift til fælles med *Sulsted Bymænd*, med *Daal*, *Langelund*, *Nipstrup*, *Byrholt* og *Tveden* udi en skarp Hede som er taxeret for 93 fulde Høveders Græs. I 1787 er *Stapris* 3 Gaarde, beboet 1801 af 3 Selvejere; i 1834 bestaar *Store Stapris* af 2 Selvejergaarde og *Lille Stapris* af 1; i 1844 endelig opføres Hartkornet, der viser, at *Store Staprisgaardene* beboede af *Niels Andersen* og *Christen Madsen* hver er paa Htk. 3, 6, 2, 0, medens *Lille Stapris*, beboet af Skolelæreren *Peder Svendsen Aagaard*, vedvarende har det gamle Hartkorn fra 1688: 1, 7, 2, 0.

Ovennævnte *Laurits* – eller *Lars* – *Nielsen* i *Stapris*, der endnu boede

FRA GAMLE DAGE

her i 1689, var gift med Inger Bertelsdatter Kjærulf, f. ca. 1624, død i Sulsted 1687. Lars Nielsen var næppe af Kjærulfslægten; men det er antagelig hans Hustru, der har bragt Navnet Kjærulf til nogle af sine Efterkommere. Lars og Hustru synes at have været ret ansete Folk, han fungerede saaledes ofte som midlertidig Dommer paa Kjær Herredsting. Blandt Ægteparrets Børn, fødte før 1660, var der en Datter, Gjertrud Larsdatter, der i 1682 blev gift med Jens Nielsen i Vestbjerg, og fra dette Ægtepar

Emmer Laurits med Familie ved Hushjørnet (ældre Billede).

nedstammer den i *C. Klitgaards* Kjærulfske Studier opstillede, paa Efterkommere ret faatallige Vestbjerglinje af den Kjærulfske Slægt.⁶⁸

Vestbjerg i Sulsted Sogn synes i 1610 og 1611 kun at være opført med en Enkeltgaard, muligt dog med to Beboere. Medens Gaarden i 1610 anføres beboet af *Jens Pedersen* og *Christen Christensen*, optræder Aaret efter kun den sidste som Beboer. I 1785 erklærer Vang Hovedgaard den 12. Marts, at der er ingen Skov til Vestbjerg. Siden den Tid maa da Landsbyen Vestbjerg være opstaaet, endnu til Dels med et gammeldags Præg over sig fra straatækte Gaarde og fattige Gadehuse.

Sogneprotokollen for Sulsted omtaler i 1820 en fælles Hede for Vestbjerg By (Matr. Nr. 51).

HAMMER BAKKER

DE tre følgende Ejendomme, *Stovlund*, *Langelund* og *Tandal*, alle i Sulsted Sogn, hører fra gammel Tid under Vang Gods, hvilket de følger ind i det 19. Aarhundrede; men medens *Stovlund* ved Skøde fra Proprietær Gleerup til *Peder Madsen* af 14. Januar 1827 overgaar til fri Ejendom, ligger de to andre ved Matriklen af 1844 endnu under Godsets Ejerskab. I Landsarkivet i Viborg haves fra Vang Godsarkiv en Fæsteprotokol for de nævnte Ejendomme fra 1724 til 1767 og fra 1789 til 1850 (dog med Undtagelse af *Stovlund* fra 1827).

Stovlund er i 1664 $\frac{1}{2}$ Bol under Vestbjerg By beboet (eller muligt kun brugt) af *Laurits Christensen* med Htk. 2, 1, 1, 1. I 1688 hedder Beboeren *Christen Andersen* med nyt Htk. 1, 3, 3, 1; han har »lidet Kaalsjord« sønden Huset, forøvrigt »siunis hans Jord«, ifølge Opmaalingen og Vurderingen af 1686, »noeg at være for høyt efftersom det er en March, som er skarp och ringe Eng og langt boesiddende«. I 1701 begravnes *Peder Nielsen* i *Stovlund*, 1710 *Johan Nielsen*, 44 Aar gammel. I 1785 erklæres *Stovlund* sammen med *Langelund* for Enemærker, som har fælles Drift og Tørvegrøft i *Sulsted Overdrev* og *Hede*.

I Oplysninger om Hoveri af 1791 fra Vang Hovedgaard erklæres alle de »10 Helgaards Beboere i *Stovlund*« for hoveripligtige; men den opsigtsvækkende Oplysning rettes straks ved følgende Kommentar: »*Stovlund* er Navn saavel paa Marken som Agerskiftet: *Stovlund* Agerskifte paa *Stovlund* Mark. I denne Mark tilfalder enhver af de forhen anførte 10 Heele Gaards Beboere 7380 □^sAl. Enhver af de anførte 23 Halv Gaardes Beboere 3690 □^sAlen«.

Det er herefter et Spørgsmaal, om der nogensinde har eksisteret en Gaard paa *Stovlund*, Stedet synes bl. a. ikke nævnt i Folketællingslisterne; men det er muligt, at Gaarden blot i Slutningen af 18. og Begyndelsen af 19. Aarhundrede har været ubeboet eller uden Bygninger, og »*Stovsmedens*« nu nedrevne Hus (Hustomt Nr. 97) er da blot et jordløst Hus af noget yngre Oprindelse. I 1844 ejes Ejendommen med sit fulde Harts korn 1, 3, 3, 1 af den under *Brødland* og *Torndal* nævnte *H. Hørbye*; men da laa *Smedens* Hus der i hvert Fald allerede.

Om Gaarden *Langelunds* Benyttelse som Degnebolig er der fortalt foran S. 164, f. I 1743, dateret *Ajstrup Skole* den 4. September, erklærer Degnen for *Sulsted* og *Ajstrup*, *Jens Gandorph*, der paa den Tid bor sidstnævnte Sted, men søger sig en bedre Degnebolig, i Tilknytning hertil blandt andet følgende: Det er ellers sagt, at hans kongl. Majestæt Kong *Christian den Fierde* allernaadigst skulde have givet et Sted i *Sulsted Sogn*, *Langelund* kaldt, til Degnebolig, hvorpaa ieg dog ingen Bevis har undertagen en gammel Copie paa slet Papir af Dato 20. November 1642.⁹⁹

FRA GAMLE DAGE

I 1664 beboes Stedet — $\frac{1}{2}$ Bol under Vestbjerg By med Htk. 2, 4, 2, 0 — af *Johannes Deien*, rimeligvis Sognedegnen ved Sulsted Kirke. I 1688 bebor *Morten Jensen Langelund*; det nye Hartkorn er 2, 2, 1, 1, der er ingen Skovhugst eller Gærdsel, derimod er der sønden Gaarden fornøden Kaaljord samt en liden Frugthave. Agerjorden ligger ved Gaarden, Marken »siunis«, som for Stovlunds Vedkommende, at være »noeg for høyt taxeret, efftersom det er en March, som er skarp och ringe Eng og langt boesiddende«. Dateret Wang Hovedgaard den 12. Marts 1785 erklæres Sulsted By, Store og Lille Stapis, Stovlund, Dal og Langelund, som tilhører Vraa og Vang, for at være lodtagne udi et Overdrev og en Hede, som ikke er delt, hvilket Bøndernes Armod hidtil har hindret. Langelund Skov eller Krat opføres i 1791 som Eendeels Ejendom, 34300 □ Alen i irregulær Figur. I Slutningen af det 18. Aarhundrede, saaledes blandt andet under Folketællingen i 1787, bor Sognepræsten for Sulsted og Ajstrup paa Langelund, medens Præstegaarden i Sulsted paa samme Tid drives og beboes af Bønder. I 1844 beboes Langelund af *Peder Johansen* med det fulde Hartkorn fra 1688 paa 2, 2, 1, 1. Stedets Beskrivelse som Hustomt vil findes senere i Afsnittet om de glemte Haver (Hustomt Nr. 98).

I 1664 omtales der under Vestbjerg et Bol kaldet *Thorndall*, beboet af *Anders Andersen*, Gregers Høgs Tiener og med Htk. 4, 0, 0, 0. Dette gamle Torndal i Sulsted Sogn — ikke at forveksle med Torndal i Hammer Sogn — er efter alt at dømme det samme Bol, som i 1688 har skiftet Navn og nu staves *Tandal*, et Navn Stedet siden har beholdt, idet dette, beboet af *Lars Andersen*, »Wangs Tiener«, har det samme gamle Hartkorn paa 4, 0, 0, 0, som Thorndall i 1664, men nu ændret til 3, 3, 1, 2 nyt. Af Sulsted Kirkebogs Dødeliste ses det, at følgende Tandalbeboere er døde omkring Aar 1700: Peder i Tandal, begravet 1684, 74 Aar; Margrethe Ibsdatter, begravet 1691, 81 Aar; Anders Andersen begravet 1695, 81 Aar; Niels Andersen begravet 1698, 52 Aar og Laurits Andersen 1711, 58 Aar. Heraf tør med nogen Rimelighed sluttes, at Niels og Laurits i Tandal er Brødre og Sønner af Anders Andersen. I 1683 har Laurits Andersen »Tandall Jord i Væsbjerg Bys Mark«; han har desuden »fornøden Kaalhaug« ved Gaarden.

I 1787 bor Skoleholder i Sulsted Sogn, Morten Jensen, der er ugift, paa Gaarden Tandal foruden Bonden med Familie. Bonden er i 1791 *Thomas Nielsen*; han ses at forrette $\frac{1}{2}$ Gaards Hoveri til Vang. I 1801 er Tandal en Gaard og et Hus med Jord, der i 1820 beboes henholdsvis af *Daniel Thomsen* med Htk. 3, 4, 2, 0 og *Morten Jensen Vogter*, uden Hartkorn, begge under Vang Gods. I 1844 hører »Thandahl« til Ejerlavet Meilsted m. m. under Vang Gods; der er nu tre Ejendomme med Matr. Nr.

HAMMER BAKKER

23, 24 og 40, beboet henholdsvis af Daniel Thomsens Enke med Htk. 3, 4, 0, $1\frac{1}{4}$, Laurs Thomsen med 1, 4, 0, $\frac{1}{2}$ og Jens Madsen med 0, 1, 0, 0. Disse tre Steder hører dog næppe oprindeligt til Tandal, da Hartkornet bliver større, end det var i 1688. Matr. Nr. 23 synes at være det egentlige Tandal.

Blandt Marknavnene paa det gamle Matrikelskort er afsat en Lokalitet: Tornbacken, kendt af Egnens Folk endnu under samme Navn. Denne Bakke ligger syd for Tandal — der foruden Navn paa en Ejendom tillige er Navn paa en geografisk Lokalitet, en Dal, der skiller Tornbakkerne fra Højlandet i Nord. Sammenstillingen Torndal og Tornbakke er i Virkeligheden saa enkel og ligetil, at nogen Tvivl om Torndals Identitet med Tandal her efter skulde synes udelukket (Hustomt Nr. 99).

Fra Egnen om Vestbjerg haves der i *Evald Tang Kristensens* utrykte Materiale i Folkemindesamlingen en enkelt Historie om en Soldat, der havde hængt sig etsteds i Vestbjerg Bakke og efter sin Død forvoldte, at der her altid var noget »Galskab« paa det Sted. Nogle Karle fra Sønder Elkjær havde saaledes været i Aalborg, og, komne ind i Bakken, haaned nu Avlskarlen, Smed-Jens, den hængte Soldat. Men saa gav det sig til at knase og knage i Vognen, og Hestene kunde ikke trække den længere. Den modigste af Karlene gik nu for ved Hestene og saa gennem Hovedtøjet. Saa sagde han: »Nu kravlede han af Vognen«! Hestene ligesom studsede lidt; men nu var der ikke mere noget i Vejen, og Vognen gik glat over Bakken.

Efter Vildstines Opgivende skal Huset *Eget* eller Jegen i Hammer Sogn, der nævnes i Folketællingen af 1834, men som ikke findes mere og overalt er gaaet i Glemme, have ligget i »nogle Buske«, Egepurre vel, »sonder i Korsdal« omtrent nede ved gamle Sæby Landevej. Dette passer meget vel med følgende Beretning af Jens Mosen i Øster Brønderslev til *Evald Tang Kristensen*, en Beretning, der i sin Form og hvad Pointen heri angaar meget ligner Historien fra Vestbjerg: Ravnstrup Bønder kørte til Sundby med Hovkorn. Da de kom paa Tilbagevejen til Jegen i Hammer Sogn, var det for de bageste, som der kom én og satte sig op paa den forreste Vogn, og saa blev Øgene saa trætte, at de ingen Steder kunde faa dem. Da de kom til Favrholt Led [det gamle Skel mod Jerslev Herred] saa det for de bageste ud, som red to Personer fra dem og hen til Favrholt, og saa kunde Øgene gaa lige saa godt som før.⁷⁹ — Vejen, de kørte ad omkring Jegen til Favrholt og videre til Ravnstrup, var jo saaledes gamle Sæby Landevej.

Efter Jordernes Udskiftning omkring ved Overgangen til det 19. Aarhundrede opstod der i Hammer Bakker i de følgende halvt hundrede Aar

FRA GAMLE DAGE

en Mængde smaa Husmandsbrug, af hvilke en Del – som Hustomter – vil blive optagne paa Listen over *de glemte Haver*. En mindre Del er paa et saa tidligt Tidspunkt blevet opgivne som Boliger og forladte, at deres Tilstedeværelse i Bakkerne er gaaet i Glemme; andre har skiftet Navn. Et Uddrag som nedenstaaende fra Folketællingen af 1834 giver os Eksempler paa de forskellige Kategorier: Hammerdam, 3 Huse (senere Myren), Sandhus, 2 Huse (Sandkonens og Skov-Rasmuses), Tusborg, Felledam (vistnok et Hus ved Lergraven, der var Fællede), Eget eller Jegen, Skovhus, Ny Østbjerg (Schlichtkrulls Hus), Møldam (et Hus ved den gamle Mølle-dam i Østerbækdalen), Bjerggrøn, Langedahl, 2 Huse (uvis), Vittrup og Sandhus (nord for Attrup), Ørndalshus, Brødlandshus (Rest af det gamle Brødland), Skjelhus, 2 Huse (Skeldal og muligt et Hus længere i Øst).

Grønlandereren ved Brønden.

Vild-Stine i sin Husdør i Gammel Vødskov.

FOLK OG LIV

TAGER vi fra *Porten*, det gamle Vejknodepunkt i den østlige Del af Hammer Bakker, Stien til højre ned over Alheden – Vødskov gamle Fælleshede – dumper vi hurtigt til Bunds paa de lave, grønne Bredder af Vødskov Storemose, hvor to oprindelige Husmandssteder, Skovhus og Valstedhus endnu er bevarede i hver sin Ende af den side, vandfyldte Lavning. Skovhus, der sidst beboedes af Bitte Poul, staar endnu som Typen fra gammel Tid, forkomment og fattigt, med sin sure, anløbne Kalkpuds, lugtende af Tørverøg og ram Møddingos. *Valstedhus* har, efter at det er blevet ophøjet til Kunstnerhjem, derimod gennemgaaet sin Renaissance, her har Billedhugger *Jens Lund* skabt sig en Sommerbolig i efter Forholdene blide og frodige Omgivelser, dækket i Nord af Rimpernes Ege og

Bævreaspektat, i Syd med Udsigt til Kløvbuskens grønne Løvkuppel. Langs Storemoses vestlige Rand fortsættes Rækken af Kunstnerhjem med Frøken Henningsens og Fru Jens Viges Sommerboliger. Særlig den sidste, Maleren *Jens Viges* Enke, Fru *Marianne Vige*, føler sig, paavirket gennem sin Mands Kunst, i særlig Grad knyttet til dette alvorlige Landskab og Ensomheden, som Hammer Bakker i saa rigt Maal byder paa. Lidt tilbage fra Vejen nærmere Mosen ligger endelig et rødt Stenhus, Pumpestationen, der leverer Vand til Aandssvageanstaltens forskellige Afdelinger og til Møgelbjerg med Skovgaard.

I Nord, hinsides den svale Løvgang under Bøgepurrene, deler Vejen sig i to. Til højre løber en Sti gennem eventyrligt Vildnis — en Troldekskov i det smaa med vredne Rafter — op til de aabne Vidder ved Tvillinghøje og videre til Storedal. Til venstre snor en Kørevej sig op over den jævnt stigende Skeldal, i en dyb Udgravning tværs gennem Hovedvandskellet og nu nedad mod Tusborg. — *Tusborg*, nævnt 1834 som et Hus, er Poul Madsens og *Vildstines* gamle Hjem og ejes af den nu 80-aarige *Vildstine*, der, efter at være flyttet til sit lille Hus i Gammel Vodskov, har overdraget Brugen af Ejendommen til sin Søn. Her paa Tusborg, fortæller *Stine*, boede i gamle Dage *Tus-Hans*, der gav Stedet Navn. Han forsøgte en Dag at hænge sig under Nokken paa Gavlen af sit Hus, for — som han senere udtrykte sig — »han havde ikke Brød og han havde ikke Ring (Skorpe)«. Det var Nabokonen, Lars Høgholts Ide, der — skønt vagt gaaende — fik *Hans* skaaret ned, blaa i Knolden, men endnu i Live. Senere paa Dagen kom Provst *Bekker* tilfældigt forbi; han hørte Historien og formanede *Hans* strengt til ikke mere at forsøge paa den Slags Ting. Ved denne Lejlighed var det saa, at *Tus-Hans* fremkom med sin enfoldige Klage over sine trange Kaar. — *Vildstine* er forøvrigt født i Mosesmedens lille, forlængst nedrevne, fattige Hjem ved Pebermosen, i selve Stedet »Mosen« (nu Hustomt Nr. 86). Hendes Stamfader hed *Vild-Niels* og siges at have haft Tilhold ude omkring den store *Vildmose*, forinden han flyttede til *Hammer Bakker* — heraf Navnet; hendes Bedstemoder var *Vild-Else*, der boede i det senere *Mørk-Kjæstens* Hus paa »Skoven«s Ejendom, dengang kaldt *Vildhuset* (se S. 205, f.). — Poul Madsen og *Stine* boede, efter at de »havde kommet til Hobe«, som man siger (giftet sig), en kort Tid paa Brødland i det gule Sted af *Per Ejlersens*.

Som *Tusborg* ligger nutildags i malerisk Elendighed (se Billedet S. 183), er det haardt trængt af Avlsgaarden *Skeldals* paagaaende Udvidelser paa disse Kanter gennem Inddragning af *Nyland* til Dyrkning. Bredt anlagte Veje, der af Alumnerne paa Anstalten møjsommeligt er førte gennem *Bakker* og over *Dale*, truer nu med helt at kredse Huset ind.

HAMMER BAKKER

I Støredal boede *Store Jens Peter*; men Meningerne er delte, naar der spørges, om det var Dalen eller Jens Peter, der var størst; mere forstaaeligt, om det var Dalen, der tog Navn efter Jens Peter, eller omvendt. Da Manden forlængst er død og hans Hytte jævnet med Jorden (Hustomt Nr. 85), tør det muligt siges, at han med Aarene blev mere og mere sær. I sine unge Dage var han en snu og skattet Opkøber hos Kvægopdrætteren, gamle Ahlmann paa Langholt.

Han drak en Del, det gjorde Jens Peter, og hans tiltagende skøre Måner, at indlade sig paa alskens Narrestreger, naar og hvor Lejlighed gaves, udartede til Forrykthed. I Nørresundby lod han sig af en hujende Ungdom paa et Gadehjørne udraabe til Rigsdagsmand; i Købmandsgaardene var det en yndet Sport for Handelsbetjenten mod en Dram eller to at faa Lov til at behænge Manden med Nøgler og Medaljer. Saa var han Kammerherre, og saaledes lod han sig forevige, mens han fliredede inderligt selvtilfreds over egen indbildt Durkdrevenhed.

Hans Hus forgik ved Ildsvaade. Han var den sorte Skygge i det Drama i Hammer Bakker, der endte med, at Vildstine, højt frugtsommelig, blev indsat i Sundby Arrest, hvor hun fødte sit Barn, for kort efter at løslades til Slut med fuld Oprensning og Erstatning for uforskyldt Varetægt, da en Knægt fra Møgelose Aar og Dag efter tilstod, at det var ham, der havde sat Lunten til. Nu gror Glemselens Blomst over Jens Peter fra Støredal og hans Bedrifter; men alene Stine kan aldrig helt forvinde sit Martyrium.

Paa det nærliggende Brømland boede, som vi foran har set, for et lille hundrede Aar siden Hans Jensen Hørbye i det nuværende hvide Hus, tilhørende Marinus Christensen, medens Døv-Thames boede i det gule. Det gule Hus paa Brømland, bemærkelsesværdigt ved sin Trævækst, sin gamle Vandingsbrønd med en stor Klynge orientalsk Skedeknæ (*Polygonum cuspidatum*), har, foruden Per Ejlersen og Poul Madsen, tillige huset Marinuses Broder, medens Faderen til de to, Jens Peter, Kig-Jens Peter – saaledes kaldet, fordi han i sine unge Dage havde tjent paa Kikkenborg – i Midten af forrige Aarhundrede købte og beboede det hvide, der er Marinuses Fødested. Den nuværende Brømland Mølle (se Billedet S. 179), der egentlig er Vraa gamle Gaardmølle, men, købt af Sagfører Olesen først flyttedes til dennes Gaard Kirkemark i Vrensted for derfra at ende sine Dage her – lige fra Træværket, det gamle Eg, til Lyngen, den er tækket med – er nu rejst paa Rygningen af Hammer Bakker, paa selve Hovedvandskellet, midt i Sognet og Herredet og synlig viden om fra det omliggende lave Land.

Samtlige Beboere paa Brømland, foruden de nævnte tillige Niels Martinuses og Niels Hostrups, der beboede hver sin af de to nu nedrevne

Valstedhus, Billedhuggeren Jens Lunds Sommerbolig med Udsigt mod Østerskoven (efter et Privatbillede).

Ejendomme, der ligger hen som Hustomter (Nr. 78 og 79) tilgroede med Træer, havde i gamle Dage en Fællesbrønd, beliggende mellem Hørbyes og Døv-Thameses lige ved Vejen. Denne Brønd, der i Tidens Løb er skredet sammen og kun lader sig paavise som en yppiggrøn, græsklædt Fordybning i Jordsmonnet, er i nyeste Tid paa Sagfører *A. Olesens* Initiativ og Bekostning opgravet og udrenset, omsat med Natursten og forsynet med en Vippe alt til Gavn og Glæde for fremtidige Beboere paa Brødland og til Husvælelse for tørstige Vandringsmænd paa disse Kanter af Hammer Bakker.

Op omkring Møllen, ind gennem de robuste vindhærgede Fyrre paa Ørndals Skrænt, der i Jævnøgnsstormene slaar med Vingerne som store, lænkede Rovfugle, løber en næppe kendelig Sti, først mellem blandet Krat-skov, saa ud paa en aaben Terrasse langs det Styr, hvorunder Brødlands Sø lyser blaat som et Glar mellem Hedebakkerne. Denne Sti fortsættes over Dalen til den gamle Kongevej; men Vandringsmanden maa først indstille sig paa nogen blød Mosebund med Soldug og Vibefedt og Høsebær og Kambregner og Blaabær og Mosebølle og anden overdaadig Vækstrigdom undervejs, foruden en ubekvem Overgang over et Par forfaldne Skeldiger. Velbeholdent naaet frem har vi da den gamle Kongevej foran os og *Eneboerens* Hus lysende gult i Solen et Stykke forude ved Vejen. *Eneboeren* i Hammer Bakker, Hans Kristian Larsen – Bitte Hans, til Forskel fra Store Hans, Grønlænderen – kom for en Menneskealder siden som Enkemand

HAMMER BAKKER

Fru Marianne Viges Sommerhus set fra Haven.

til disse Egne fra sit Hjemsted oppe ved Jerslev eller Øster Brønderslev og overtog her i Dølen ved Kongevejen en Rønne, som den laa efter den forrige Ejer, den bitte Tysker, om hvem det fortælles, at han i sin Tid lod Stedet opføre, Stump for Stump, af Emner, han fragtede hertil paa en Hjulbør ude fra Ajstrup Hede. I Virkeligheden skal Rakkeren Jens Mussen og hans Kone, hvem de kaldte »Støvleskaftet«, have boet i Huset, mens det stod paa Ajstrup Hede, hvortil de havde flyttet det for endnu længere Tid tilbage oppe fra Hestedal i Grindsted Bakker (Hustomt Nr. 94).

Eneboeren selv er en lille tæt Mand med Fuldskæg, spinkel og med et Knæk i Lænden af megen Værk og Gigt. Han er et Par og halvfjerds Aar gammel, men aandsfrisk og livlig, paa een Gang nysgerrig og fortællelysten, let til Smil eller Latter, med et hastigt Blink opefter, der røber Lurvornhed og snu Beregning. Her i Ensomheden passer han saa, først sig selv – alsidigt opøvet som Skomager, Sadelmager, Skræder, Garver og Landmand – dernæst sit Hus, sin bitte sorte, laadne Nordbag og sine tre til fire Gæder. Midt i al Forfaldet og Elendigheden overalt, den gammelmandsagtige Tilgroethed om hans Person, Ormemelet og Støvet, aner man Mandens praktiske Sans, hans Flid og Evne til at holde sig i hvert Fald den fuldkomne Opløsning fra Livet. Eneboeren koger skam rigtig Mad, sylter rigt

Eneboeren soler sig uden for sit Hus.

tigt Syltetøj og laver rigtig Ost af sin fede Gedemælk — med Kommen i. Han pløjer sin Mark med den sorte Nordbag for Ploven, saar og høster, lapper sit Tøj, forsaaer sine Sko, garver sin Gedehud og laver sig Skindstøj til Vinterbrug. I Mellemstunder sætter han en hengemt og mølædt Kasket fra forrige Aarhundrede paa sit blegede Kranium og kører Stads-kørsel i en skumplende Stivvogn til Grindsted, til den østre Butik: Bolsmand H. C. Larsen, Hammer Bakker! — saa pranges der, en Skæppe Kartotfler og en Pose runkne Æbler for lidt Bønner og en Pot Petroleum. Dernæst er Eneboeren ikke lidt af en »klog Mand« paa mange Omraa-der. Han har Forstand paa Urter, Kendskab til Urters og Dyr's Anvendelse i Medicinen, tror paa tørret Hugormekød og véd, at »Faareskover« i Mangel af Gedemøg blødt op i Vand og lunket godt igennem ved Kakel'en er godt for »rejsend'« (hævet). Eneboeren har i sine unge Dage spurgt sig lidt til hos »Hals Præst« og gaaet en Kende i Lære hos »Hvol-Doktoren« i Sterup Bakker, hvis ypperste Kur mod Ledevand i Knæet, »som ingen rigtig Doktor kunde kurere«, lød paa: at man skulde køre sønder til en Bæk og heri plukke noget, der lignede Pastinaktop, tage det med Rod og det hele, støde det, saa det lignede Langkaal, varme det og lægge det paa det syge Sted. — Det tog Vandet! — Selv har han »saanket

HAMMER BAKKER

Lemmiker« (Tykbladet Ærenpris, Veronica Beccabunga) baade vester i Sulsted og nør i Grindsted. En Mand, der gik omkring og solgte Børster, havde en Dag sagt til ham: Du skal saanke alle Slags Blomster, de er gode allesammen, dem skal du saa vejre og lægge i bitte Poser, de hjælper for al Ting. Apotekerne kniber paa Urterne, der er alt for faa i deres Poser, blot en tretten, fjorten Slags, der skal mange flere till!

Eneboeren skutter sig foran sin Stuedør; han er lidt kuldeskær, nu det mørkner; han ser til Sylden langs sit øde Hus, Muldvarpen skyder ind under Syldstenene, saa skal der komme Lig ud: Mon det er mig, hun graver efter? Ellers skal han nok hvile paa Øster Brønderslev Kirkegaard; dér ligger hans Kone. Hun har en stor Sten over sig »med saa megen Læsning paa. Der staar Amalie Larsen – og saa siden en Due«. –

Foran Eneboerens Hus, der ligger paa en lille Bakkekold, løber der en Byvej tværs over Kongevejen, kommende fra Torndal med Retning mod Sulsted Kirke. Følger vi dennes Spor ind i Branth's Plantage, naar vi ret hurtigt til Plantørboligen Dal paa den gamle Gaards Plads af samme Navn, ejendommeligt beliggende i Bunden af den dybe Dalkedel, omgivet af Skov og med den mørke, stejle og skarpt afskaarne Spindebakke som et Forbjerg tæt foran sig. Vejen løber herfra i Vest i Bunden af den snævre Smeltevandsrende fra Bræens Tid, Langelundsdalen, ud gennem Plantagen, hvor Forpagtergaarden – tidligere Skovridergaard – Ny Stapis, straks dukker frem til højre, Tomten af den gamle Degne- og Præstebolig Lange-lund, med skumle tilgroede Rester af Haver, paa den anden (Hustomt Nr. 98). Nord for Eneboerens fortsætter Kongevejen lige ud, langs med Skovbrynet og den gamle Ejendom Stovlunds Jorder, ud, hvor Hammer Kirke – nu skjult af Skoven – hæver sig paa sin Bakketop, Hammergaard, den gamle Præstegaard, med hvide Mure og takkede Gavle slutter af som Bakernes yderste Forpost paa disse Kanter. Fra Hammergaard øjner vi da ude paa det dyrkede Land, den gamle Præstegaards Jorder, Sølgaardene, Afbyggergaarde fra Præstegaarden og de graa Længer af den fra Egnens, særlig Hammer Bakkers Historie velkendte Landevejskro Bilidt, nu en Bondegaard ved Kanten af en forlængst uddød Vej.

Øst for Kongevejen har der ligget tre Huse, der i 1834 benævnes Hammer Dam, men senere er kommet til at hedde Myren, og hvoraf kun det ene, det østligste, er tilbage. Der gaar Fodstier fra Kongevejen herover, nogle kommer i Retning fra Kirken. Her i Myren boede i gamle Dage Ringeren og Graveren ved Hammer Kirke. Nu ligger hans Sted hen som en malerisk Tomt – i Virkeligheden er her to Tomter, der støder op mod hinanden (Hustomt Nr. 95 og 96) – med en Vindebrønd og en bred skyggefuld Abild. Ved det østligste Myrhus med skæve Vægge og hældende

Eneboeren i Hammer Bakker
(efter Pastel af Lars Nielsen).

Tag, der har faaet Lov til at staa, saa længe de gamle Nikolajsens lever, hvidkalket og, trods megen Forsømthed, af en egen Hygge, staar der ved Gavlen en tykstammet, høj og bredkronet Navr (*Acer campestre*) af Dimensioner, som man ikke er vant til at træffe andensteds hos dette Træ. Navren ved Myrhuset anses ikke uden Grund for en Seværdighed paa dette Strøg af Hammer Bakker (se Billedet S. 209).

I og om den gamle Ejendom Torndals Jorder ligger der flere ældre Bolsteder, nordligst *Gammeljordshuset*, hvor Niels Larsen Møller og hans Kone Sine residerer paa et gammelt trælsomt Landbrug, der har ko-

stet Niels Møller megen Sved at holde paa Fode. Syd herfor bor Jørgen Jørgensen, længere oppe har Nitske Gartneri i Silke-Lines Hus og endelig ligger som det sidste i den Række Torndalshus beboet af Niels Høj, et af Sagfører *Olesens* nyopførte Husmandssteder i hans solide og diskrete Stil. Paa Bakkeryggen i Øst, lidt lavere end Torndals Høj, med vide Udsigter til alle Sider, Udsigt paa een Gang til Store og Lille Vildmose og med to Fyr, Hals Barre og Rubjerg Knude – Østerhav og Vesterhav – blinkende over sig Nat efter Nat fjernt ude som selve Rumets Stjerner, ligger *Højhuset*, en gang beboet af Høj-Grete og Høj-Jens, nu en Kunstners Hjem, hvor Ejeren, Billedhugger *N. Hansen-Jacobsen* tilbringer nogle Sommer- og Høstmaaneder hvert Aar – et Hus af en egen sluttet Form som alt heroppe under Vejrets Svøbe, et Hus der ligger ensomt

Store Jens Peter (efter samtidigt Amatørbillede).

HAMMER BAKKER

paa Vidden, omgivet af en Have med gammeldags Blomster, Ambra og Lammeører og hvid Katost, og hvis nøjsomme og strengt kultiverede Indre danner en værdig Ramme om den graanende Mesters Person — et Hus, der lærer sig Ydmyghed til og megen mild Visdom under Dagens høje lysende Ansigt, og som ved Aftentide ser Taagen fra Kærene drive gennem syv Sogne og skylle som Fortidshavets Bølger om Hammer Bakkers Fod.

Arealet mellem Bjergdalsvejen og Vandsteddal indtages af et isoleret Bakkeparti med dybt indskaarne, radiært løbende Dale, hvorpaa Grindsted Lund med Udsigtstaarn er beliggende. Dette Areal ejes i Hovedsagen af Købmand Frederiksen i Grindsted, der tillige har Bevilling paa Sommerrestoration i Skoven. I Vandsteddal, hvis Navn — af nyere Oprindelse — maa være afledt af Vand og være opstaaet i Tilknytning til den nu omtrent forsvundne Ryttermose, ligger to Gaarde, den øst for Mosen beboet af Simon Jørgensen, den vest for, tilhørende Sagfører *A. Olesen*, men beboet af Vej-Søren, en gammel Hugaf, der kender Hammer Bakker som sin egen Stue, og som har virket i Sagførerens Tjeneste i mange Aar.

Møgelmose er et gammelt Sted, der nævnes allerede i den ældste Mastrikel. Nu er her tre Gaarde, hvoraf den nordligste ejes og beboes af Thomas Nielsen; den midterste er den saakaldte Anders Mikaelens Gaard, den sydligste en Nybygning efter en Ejendommen overgaaet Ildsvaade. Som Afbyggersted fra den midterste Møgelmosegaard opstod i Anders Mikaelens Tid Møgelmosehus vest for Mosen. Efter at have været i Gaardens Eje og beboet af en af Anders Mikaelens Døtre, der siden rejste til Mormonstaden, blev Afbyggerstedet købt af en Estrup fra Aalborg, der flyttede hertil med sine to Døtre, der var Halvsøstre, og af hvilke den yngste blev gift med Vild-Stines Søn i Tusborg, medens den ældste, ugift, forblev i Huset hos Faderen til hans Død. Hertil kom paa denne Tid Hans Kristian Andersen, almindeligvis kendt under Navnet *Grønlænderen* som Følge af, at han i sine unge Aar havde arbejdet i Kryolitminerne ved Ivigtut, og indtog snart en Bestyrers betroede Stilling hos den ældre Frøken Estrup. Ved hendes Død overtog han endelig Huset helt, men solgte det ikke længe efter med dets Jordtilliggende til Sagfører *A. Olesen*, der nu ejer det og har Grønlænderen til som Livsfæster vedblivende at bebo det og holde det i Skik — hvad der med Nød lykkes for ham, der ikke ejer sin mindre Navnes, Eneboerens Fingerfærdighed og prøvede Taalmod.

Store Hans eller Kurve-Hans — fordi han fletter Riskurve — bedre kendt under Navnet Grønlænderen, er lige saa stortskaaren og tung og hængebukset, som Eneboeren er lille, væver og tætsluttet. I Temperament gør der sig det samme Modsætningsforhold gældende, den lille hastig, den store omstændelig, den lille prikken, lidt maliciøs, den store godmodig,

Højhuset med Torndals Høj, Billedhuggeren N. Hansen-Jacobsens Ejendom i Hammer Bakker.

jævnt afstumpet og kun følsom overfor grovere Angreb. — Han var vel i sine unge Aar et kraftigt og bomstærkt Karlfolk, Grønlænderen, »led til Drammen«, naar det kom over ham og vel næppe just for sine Dyders Skyld indrullet i den lidt blakkede Hær, der gik til de grønlandske Miner. — Men han husker det ikke — ikke mere. — Og Eskimoerne? — Ja, det var da saa meget haandsnilde Folk! — Og det, de kunde lave — Harpuner og — Liner — — med ingen Verdens Ting! Især Kvindfolkene — de kunde sy bitte Skindluer og bitte Skindmuffer — endda de havde hverken Naal eller Traad! — Men Sproget da? Om Hans kunde forstaa Eskimoerne — tale med dem? — Jo, tale til dem, det gik an, men ellers, forstaa, hvad de sagde, det var værre; de var jo ikke saa lidt »hebraiske«! — Her ender det altid for ham; saa langt, men mere husker Grønlænderen heller ikke, eller han bryder sig om at huske. Alt det øvrige, det med Minerne, Fællerne, Kumpanerne paa Rejsen op og ned over Atlanten, det trætter ham. — He, he! Han ryster lidt paa Hovedet, luder over Bordet, tier. Det er saa længe siden. — Nej, saa er han mere lysten i en Pakke Skraa, Udkrasning, og hellere det end en Cigar. Nu og da søger Grønlænderen, sammen med tvivlsomt udseende Individier, »Lejterdrengene« oppe fra Allerup, gamle

HAMMER BAKKER

Kendinge fra de store Dage, at sprede lidt Kulør over Tilværelsen ved en nymodens Pilsner – nogle Flasker paa Bordet. – Og et fattigt Smil, hvori man tror at ane noget af hans Ungdoms Ustyrlighed, glider da som en bleg Skygge gennem hans grumsede Skæg, lyser som en Tande over hans hærgede Ansigt. Nej, han er blevet for meget til Aars, Smilet vil ikke folde sig ud, Flaskens Aand vil ikke materialisere sig som i de store Dage, Lystigheden er gaaet i Baglaas – og nu vil han paa »Gaarden«, den gamle, saa snart Tid og Lejlighed gives, saa kan de andre tumle med det, saa længe de orker!

Trods den iøjnefaldende Forskel i ydre som i indre Støbning kommer de to ensomme gamle, Grønlænderen og Eneboeren, godt ud af det med hinanden til dagligt Brug og plejer jævnlige Samkvem for at give hinanden en Haandsrækning eller snakke lidt over en Taar Kaffepjask. Det siges, at i hvert Fald Eneboeren i gnieragtig Sparsommelighed nøjes med fem Kvartpund Bønner om Aaret, saa noget første Klasses Bryg kan det selv sagt ikke være, det han serverer. Og kun, naar Grønlænderen, som for Aar tilbage ikke sjældent hændte, kommer anstigende med en Bjørn, er han uvelkommen hos den lille, der alle Dage har været maadeholden, og saa hvad Drik og Lystighed angaar.

Grønlænderens gule Hus ligger lunt i Læ bag en rundpuldete Lyngbakke med nogen Naaletræsplantning paa. Ad Skraaningene foran strækker sig en øjensynlig i sin Tid stort anlagt Have, der Aar for Aar forkommes, ja endog en Tørvemose ved Huset savnes ikke, et lige saa idyllisk som diminutivt Sumplandskab lige ved Hjørnet af Haven. Hinsides den betydeligt omfangsrigere Møgelmose har vi da de tre herhen hørende Gaarde, hvoraf Thomas Nielsens lave gamle Længer med deres morsomme Farvetreklange i gult, hvidt og rødt liver svært op i Landskabet.

Bebyggelserne er faa i den østligste Del af Hammer Bakker, hvor særligt det fredede Terrain nu er eneraadende. Ad Vejen sydpaa fra Grønlænderens træffer vi saaledes ikke et Hus før Urmose ved Foden af Bakkehældet i en opdyrket Lavning eller Mose af samme Navn (ældre Form: Ulvmose) og, endelig, Attrup, Proprietærgaarden, der, større og fornemmere end alle andre Gaarde i Hammer Bakker, med ældgamle og ærværdige Traditioner fra Munks og Mulernes Tid, fra Hauchs og Ilums Opgangsperioder, men ogsaa fra megen Kamp og økonomisk Modgang, hængemt og tilbageholden rejser sine hvide Mure bag høje og stærke Træer. De gamle kan dog huske, at der paa disse Kanter har ligget i Række mindst tre Smaasteder, der langs Bakkernes Fod dannede som et Bindeled mellem Møgelmose i Nord og Attrup i Syd. Af disse Steder hørte Vittrup og Sandhus under Attrup og faldt allerede i 70'erne i forrige Aarhundrede.

Grønlænderen for hjemgaaende, Efteraar.

MATRIKELSKORTET fra Udskiftningstiden udviser, at *Kirkevejen* nordpaa fra Porten ikke i hin Tid gik saa klods i Bakken, som den gør nutildags, ydermere den dybe Udgravning under Stenhøjen (Høj Nr. 12) skyldes Alumnerne paa Skeldal og er fra de allerseneste Aar. Kirkevejen slog oprindeligt en Bugt øst om Bakken, ikke saa langt ind som til Sandhuset (Hustomt Nr. 68), men halvvejs, hvor der ogsaa trods Kultivering af Arealet kan paavises gamle og dybe Spor under Granerne. Her omkring, siger de gamle, der kan huske det, var det, at SkovsRasmus boede.

Videnskabernes Selskabs Kort, der er en Snes Aar ældre end Matrikelskortet, har ikke Hammer Kirkevej afsat længere end til Brødland, idet Vejen op gennem Torndal endnu ikke paa denne Tid synes at eksistere. I god Traad hermed betegner Udskiftningskortet Vejen, der umiddelbart hinsides Torndals Bro svinger til venstre og fortsætter vest om Søbakken og ned til Kongevejen nord for Eneboerens, som *Hammer Kirkevej*, en betydeligere Besparelse for Kirkegængerne end nutildags, hvor Sognevejen er ført tværs op over Torndal og støder til *Præstevejen*¹ fra Horsens omtrent helt oppe ved Torndals Høj. Gamle Folk, som SmedsJens i Vodskov, der gik til Præsten i Hammergaard, fortæller samstemmende, hvorledes Præstegængerne skød Genvej ad en Sti over Søbakken og Vinterdage skred paa

HAMMER BAKKER

Isen paa Bitte Sorens Dam, som de i ungdommelig Trang til Opfindsomhed kaldte »Amsterdam«.

Ved Bjerggrøn, hvor Lars Peter Grøn dengang boede i faldefærdige Omgivelser – nu er Huset nyopført af Sagfører Olesen (se Billedet S. 77) – steg Kirkevejen som nu op over Springbakken, men stadig lidt østligere, i skraa Retning fra, hvor nu Dammen ligger, op ad den naturlige Dalsænkning, der i de senere Aar er lukket foroven af en Dæmning. Hvor denne gamle Vej forener sig med den nuværende, laa paa Springbakkens Rygning endnu i 80erne en Gravhøj, der senere er sløjft, og hvis Tomt næppe mere kan eftervises.

Vestgaaende Veje fra Porten førte enten til Østerbæk eller til Østbjerg. Vejen til Østerbæk gik tæt nord om Sandhus og videre nord om Brokbjerg. I Østerbækhuset boede Niels Christian Myren fra Myren i Horsens Sogn, der ved flere Lejligheder ses at have været *Evald Tang Kristensens* Hjemmelsmand til Krøniker fra Hammer Bakker. I Østerbækdalen, længere syd paa, maa der i Forbindelse med Vandmøllen have ligget et Hus, der i 1834 betegnende nok opføres under Navn af Møldam, men senere er opstaaet nede paa Kæret som Udflytterstedet Klemmen. Peter Holm i Møgelbjergs huset husker, hvorledes hans Bedstemoder har fortalt, at hendes Far, der hed Jakob Krog og var fra Vorbjerg, ved Juletider kørte til Mølle til Vandmøllen i Østerbæk. Andre, som Smed-Jens, kan dunkelt erindre Jesper Møldam, der altid røg paa en Kridtpibe og, tandløs som han var, havde en Sut paa Mundbidet til at gumle paa.

Østbjergvejen skilte sig ud fra Kirkevejen forinden Springbakken og løb herfra gennem Pankløften ned paa Østbjerg Tingmark og over Kongevejen; men desuden havde Østbjergfolkene en Vej, der stak lige sydpaa til Kæret, ned over nuværende Melsbæk og omkring Tomten med den enlige Hyld, hvor Jep' boede (Hustomt Nr. 65) for herfra at dykke ned langs Østerbækken og følge denne ud af Bakkerne. Baade Østerbæk, Melsbæk og Vesterbæks Jorder har været Tilliggender til Østbjerg og maa være opstaaede som selvstændige Bolsteder paa et relativt sent Tidspunkt. Ingen af dem er opført paa Folketællingen af 1834, i hvert Fald ikke med Navn. Medens Østerbækhuset er opført i ny og moderne Skikkelse af Sagfører A. Olesen, er baade Melsbæk og Vesterbæk, henholdsvis tilhørende og beboet af Morsø-Peter og Hjørring-Kræn, gamle og vaklevorne i Mursværket. Vesterbæk ligger kummerlig forblæst, Melsbæk lunere, i en bred Dal med en god Have og et godt Læbælte til Dækning for Vejret (se Billedet S. 151). Vest for Vesterbækken, i Sulsted Sogn, ligger endelig de to sidste Huse paa disse Kanter forinden Vestbjerg By, Mari' paa Bakkens, yderlig forblæst og ubeskyttet, træløst som en Udkigspost paa den

FOLK OG LIV

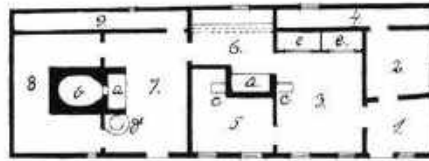
yderste Klint, Hovstruphus til Gengæld paafaldende godt skjult i sin Dal og sin Naaetræsskov.

De to oprindelige Østbjerggaarde, Nørre og Sønder Østbjerg, der sammen med Attrup og Brødland hører til de tidligst omtalte Gaarde i Hammer Bakker, og hvorfra vi kender en Række Beboere, Fæstere og Selvejere, fra 1600 til Nutiden, havde i ældre Tid betydeligt Jordtilliggende baade nord i Bakkerne som sydpaa i Kæret og omfattede da foruden alt nævnte Afbyggersteder Østerbæk, Melsbæk og Vesterbæk tillige Gaarden Søren med Søhuset og Ørndalshuset, der alle tre er opførte paa Folketællingen

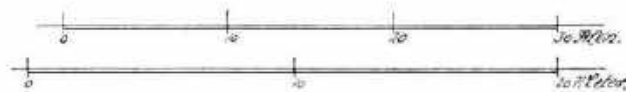
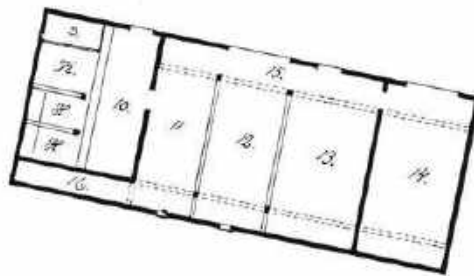

Gaarden Søren, en typisk Parallelgaard, i Baggrunden Søhuset.
(Længst til højre skimtes et Hjørne af Gaardbrønden).

af 1834. Da Nørre Østbjerg – efter sammen med Sønder Østbjerg at være overgaaet i Sagfører *Olesens* Eje – for en Snes Aar siden blev nedrevet, havde den sidst tilhørt Søren Østbjerg. En Datter fra denne Gaard var det, der i sin Tid fik Østbjerghuset længere oppe i Dalen, der, da det for hende ved 15 Aar siden købtes til Sommerbolig af Maleren *J. C. Schlichtkrull*, ejedes og beboedes af Emmer-Laurits. Sønder Østbjergs sidste Ejer var Niels Frederiksen. Ved Overgangen til Hedeselskabet omdannedes Ejendommen med en Rest af det oprindelige Jordtilliggende til Plantørgaard paa den allerede i *Olesens* Tid anlagte Plantage. Under Plantør Simon Nielsens dygtige og energiske Ledelse udvikler Stedet sig Aar for Aar til en lille Mønstergaard – Nielsen har ikke for ingenting henlevet sin Barndom og Ungdom ved Karup Aa – der gennem Nyryd eller Genoptagelse af Dyrkning paa forsømte Arealer faar sit Landbrug udvidet.

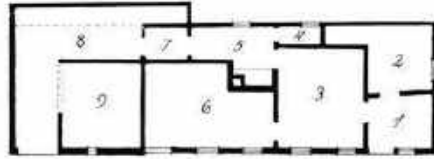
Gaardspøds.

Plan over Parallelgaarden Søen i sin oprindelige Skikkelse (Rekonstruktion af H. Zangenberg paa Grundlag af Forfatterens Opmaalinger).

Mærk, at der aldrig har været Udskud paa Rallingens Gaardside (jfr. foranstaaende Billede).

1. Forstue.	9. Øls og Salterum.	a. Ildsteder.
2. Bittestue.	10. Nødhus.	b. Bagerovn.
3. Dagligstue.	11. Foderlo.	c. Bilæggerovn.
4. Udskudsrum.	12. Tærskelo.	d. Bryggerkedel.
5. Sengekammer.	13. Lade.	e. Alkover.
6. Køkken.	14. Vognport.	H. Heste.
7. Bryggers.	15. Gang.	K. Køer.
8. Tørverum.	16. Udskudsrum.	S. Svin.

Gaardensplads.

Plan over Parallelgaarden Søen i sin nuværende Skikkelse (opmaalt af Forfatteren, tegnet af H. Zangenberg).

Mark, at Størstedelen af Udskudet paa Rallingens Yderside er Hjernet (jfr. Billedet S. 187).

1. Forstue.	7. Gang.	14. Vognport.
2. Kartoffelrum.	8. Tørvehus.	15. Gang.
3. Dagligstue.	9. Høsehus.	16. Udskudsrum.
4. Spisekammer.	10. Nødhus.	H. Heste.
5. Køkken.	11. Foderlo.	K. Køer.
6. Stue (Sengekammer).	12. Tærskelo.	S. Svin.
	13. Lade.	

HAMMER BAKKER

Som Gaarden fremtræder i sin nuværende Skikkelse, lunt i sin Dal, skygget af store gamle Træer, med Læbælter og Have, med høje, blodrøde Stokroser langs okkergule Vægge, ligger Østbjerggaarden tillige som en venlig og smilende Oase i det sydvestlige Bakkeland (se Billedet S. 185).

I *Ørndalshuset*, et af de ensomst beliggende Huse i Hammer Bakker, A. Olesens nordligste Forpost paa Grænsen mod Branth's Ejendomme og mod Sulsted Sogn, boede for en Menneskealder siden den store Svensker, der, foruden at være bomstærk og en paapasselig Arbejder i Skoven, til Tider kunde være slem til Drammen — det kunde de alle i de Tider — og da af et lidt ustyrligt Gemyt. Hændelsesvis skete det i de Dage, midt i Alvoren og Stræbet for det daglige Udkomme, at det gik lidt for lystigt til i Hammer Bakker, om blot de rigtige Elementer stødte sammen og den nødvendige Opstrammer i Form af en »Munk« af det klare nede fra Høskerens i Vestbjerg tilstrækkelig mange Gange fik Lov til at gaa Raden rundt. De gamle heroppe husker endnu Historien om Handelsmanden, der kom kørende som Lyn og Torden med en slagtet Kø bag i sin Stadsvogn oppe fra Bakkerne. Inde i Koen laa den store Svensker og slumrede blideligen, mens Niels Hostrup sad paa Bukken ved Kusken og spillede svensk Hopsa paa sin Harmonika. Faderen til Per Ejlersen i Brødland, gamle Albert Ejlersen, der, efter tidligere at have boet baade paa Springbak' og i Buskhus, paa den Tid boede i et Hus, der siden brændte, midtvejs mellem Ørndalshuset og Brødland (Hustomt Nr. 77), havde nok set Optøget under stort Halloj rulle ud fra Niels Hostrups Bopæl paa Brødland.

Søgeren nævnes i de gamle Matrikler som liggende for en Del under Østbjerg og maa som saadan have været det Agerland syd for den dengang vandfyldte, nu omtrent tilgroede Sø, hvorpaa Gaarden Søen senere opstod. Denne Gaard, *Søen* (se endvidere foran S. 189), der senest tilhører Sagfører *Olesen* og som med sine to jævnsides løbende Længer trods Alder og Brøst i umiskendelig Grad aabenbarer sig som en af de af Museumsinspektør *H. Zangenberg* beskrevne i Form og Anlæg saa typisk fremtrædende Parallelgaarde,² hvoraf nogle Stykker i kulturhistorisk Øjemed i den ellefte Time er reddede og erhvervede for Friluftsmuseet i Lyngby, synes, ifølge en ikke yderligere hjemlet Tradition, omkring 30'ne i forrige Aarhundrede at have været beboet af eller været Smuthul for Medlemmer af den dengang berygtede Lorenz Meier Bande af Bettelandens vidtomspændende Røverkomplot.³ Saaledes fortalte i hvert Fald de gamle det, og de tilføjede, at Sø-Folkene, som de Skalke de var, hver Søndag stillede med fromme Lader i Hammer Kirke til Gudstjenesten, mens de i Virkeligheden mødte her alene for at spørge Bynyt og aflure deres Naboer blandt Sognebeboerne, hvor meget eller hvor lidt disse vidste om deres Skarnsstreger.

Maleren Schlichtkrulls Sommerbolig med »Anneks« set fra Paradisdal.

Parallelgaarden er en af vore ældste Gaardformer og synes at være omtalt i Jydske Lov 1241. Den bestaar af to Længer, som Regel solret beliggende (Øst-Vest) og – som Navnet angiver – indbyrdes parallelle med større eller mindre Afstand mellem Længerne. Beboelseshuset kaldes Sals (af Salhus) eller Ralling, »Raaling« (af Radelang, Række af Rum eller »Gulve«); Udhuset kaldes Lade (Lade, Lo og Stald).

Som det fremgaar af Planerne over de to Huse paa Søen, ligger disse – afvigende fra Normalen – i ikke ringe Grad skævt for hinanden, og Gaardens Anlæg i det hele er ejheller solret (Øst-Vest), som Regelen er. Forklaringen herpaa maa muligt søges i de ujævne Terrainforhold, der hersker her som andensteds i Hammer Bakker, og som ofte tvinger Bygfolkene til at lempe sig efter rent lokale Omstændigheder. Nær Gaarden findes et gammelt oprindeligt Kildevæld med Afløb mod Tandal, der, som rimeligt er, er taget i Brug som Gaardbrønd. Dette Vælds Beliggenhed kan ydermere i sin Tid have været medbestemmende ved det endelige Valg af Gaardens Plads.

Om selve Konstruktionen af de to Huse paa Søen som Bygningsværk betragtet kan siges, at den synes at være den i Vendsyssel i lignende Bygninger sædvanligt anvendte. Højremmene og Bindingsværket med de

gennemstukne Bjælkehoveder afviger ikke fra det almindeligt kendte, dog tyder maaske netop Bindingsværket paa, at Bygningen tilhører en yngre Byggeskik, da der mangler Fyldetømmer (»Dværge«) i Ydervæggene. Den stærke Anvendelse af Fyr peger hen paa, at man har haft forholdsvis bekvem og nær Forbindelse med Købstaden, i Modsætning til den sparsomme Anvendelse af Egetømmer (enkelte Stolper i Laden), som det rimeligt nok har knebet med at forskaffe sig fra nogen nærliggende Skov paa det Tidspunkt (omkring Aar 1800), da Gaarden blev opført. Anvendelsen af Skraaebaand i Laden, baade mellem Stolper og Bjælker og mellem Stolper og Højrem tyder paa traditionelt solidt og dygtigt Tømmerarbejde i Forbindelse med en vis Omhu for en god og forsvarlig Konstruktion.¹

I et trangt Rum op ad den gamle Bilæggerovn paa Søen, fristede i mange Aar en »vag Pige« Livet, en Stakkel, aandelig og legemlig defekt, der end ikke kunde klare sig selv i det nødtørftigste. Denne Pige var født paa Stedet og levede her paa Aftægt under skiftende Ejere, til hun blev langt op i Aarene. Aldrig kom hun ud; hun havde i sit Bur næppe Følelsen af, om det var Nat eller Dag, Vinter eller Sommer, forstod det ejheller næppe, og hun var ude af Stand til at benytte sig af Talens Brug. Inden sin Død blev Staklen, muligt fordi en moderne humanere Tid ogsaa engang maatte naa til Hammer Bakker, udfriet og »tinget ind« nord paa, i Ajstrup Sogn, i et Hus ved Skarvad Mølle. Her døde hun for en lille Menneskealder siden; men til hendes Bortgang var der stadig Forhæftelse paa Gaarden Søen til Fordel for hendes Underhold.

Nu er vel Søens Dage som Gaard betragtet snart talte, og med dens to hvide Længers Fald forsvinder et Stykke Kulturhistorie fra Egnen og forflygtiger samtidig den spinkle Tradition, der knytter sig til Stedet — for aldrig senere at vende tilbage.

Hinsides Søen og omkring dens vestlige Ende, der ligger i Sulsted Sogn — Sogneskellet gaar tværs over Søen i Syd-Nord — er der i det sidste hundrede Aar opstaaet en Del smaa Husmandsbrug — det hele kaldes paa Kortet Søhuse — fattige Steder, som den karrige Jord ikke evner at gøre rigere, og hvor selv de ynkelige »Ræddemænd«, de sætter paa Tofterne for at skræmme Ræv og Høg, er ynkeligere i deres Pjalter og mere afpillede og forkomne end andensteds set. Her bor da i og om Søen: Støv-Anders, Kusk-Anton og Kræn Otte, Boys-Johan og Plov-Morten, Navne som fra en opdigtet Farce, en burlesk Komædie, i Virkeligheden baarne af tavse og forsagte Mænd i trangest mulige Kaar.

I Lavningen i Sydvest, der straks fra Søen har Fald mod Tandal, bor Mads Peter Olsen — tidligere i Søen — nu i Gammeldam, en solid og oplyst Bonde, en dygtig Fortæller, Forfatterens Hjemmelsmand til mangt og

Sagfører A. Olesens Villa Møgelbjerg set fra Parken (i Mellemgrunden Havfruekummen af N. Hansen-Jacobsen).

meget fra denne Kant af Landet, længere nede Dam-Søren Christian. I Vestbjerg Bakker, over mod Hostrup og Sulsted Kirke, ligger der endelig, foruden en udstrakt Grusindustri, adskillige Landbrug, Huse og Gaarde, af hvilke en hedder Fukslund og en anden kalder sig Frydendal, der dog alle med deres mere rationelt drevne Landbrug paa bedre kultiverede Arealer og ifølge deres perifere Beliggenhed har afbrudt deres naturlige Forbindelse med Hammer Bakker og vender deres Vinduer og deres Interesser mod Vest, mod den brede befærdede Chaussé og Stationerne langs Banen.

Det var i de Tider, da Maleren *Schlichtkrull* – endnu i videst Omfang mobil og allestedsnærværende – for en Sommer boede paa Birkelse og portrætterede Hofjægermesteren, at han med sin Kone paa et lille Køretøj forvildede sig ind i Hammer Bakker og ved en gunstig Tilskikkelse foresloges til en af de ejendommelige Dalfurer, Terrainet her er saa rigt paa, Paradisdalen – et Navn, man tør mistro Maleren og hans Kone for ved denne Lejlighed selv at have givet Stedet, om end det næppe i nogen Afkrog af Verden kunde heftes paa en skønnere eller blidere Dal. Inden Aften hin Sommerdag for ca. 15 Aar siden havde Emmer-Laurits troskyl-

HAMMER BAKKER

digt skilt sig af med sin Hytte, og Hammer Bakker havde samtidigt faaet sig en Beboer, der, hvad Kærlighed til den frie og ubundne Natur angaar, næppe vilde kunde findes bedre. En nænsom og konservativ Natur, besjælet af Pietet overfor det bestaaende, følte Schlichtkrull sig straks hjemme paa Stedet og gav sig til at beskæftige sig med Hammer Bakker, til at frede og til at bevare og samtidig til at bringe Forstaaelse af Terrainets Skønhed viden om gennem Lærred efter Lærred. Motiver er her nok af, siger Schlichtkrull. Et Maleri af hans nærmeste Nabo, Gaarden Søen, hænger, foreviget under hans Haand, i Direktørværelset i Nørresundby Bank, et andet, et mægtigt Lærred, forestillende Karlsbjergbakkerne i Blaadis set ovre fra Østbjerg, er i Sagfører Olesens Privateje og hænger paa Møgelbjerg, Paradisdalen med Kunstnerens Hus set nede fra Østbjerg ejes af Foreningen for national Kunst o. s. v. Hver Sommer har den flittige Mand nye Lærreder færdige fra hans kære Hammer Bakker, og hver Sommer modtager Emmer-Lauritses gamle Ralling tæt under Bakkehældet i Ly af den gamle bredkronede Pil — fra eet Hus nu blevet til hele tre — en stadig større og større Familie- og Vennekreds.

Som et smukt kulturhistorisk Mindesmærke paa Grænsen af Hammer Bakker, et Sted af solidt og gammeldags Levesæt arvet fra Fader til Søn i flere Generationer og tagende Form fra en fjern Tid, da Tilværelsen formede sig mere afdæmpet end nu, og den fra Fædrene nedarvede Tradition i højere Grad end nu respekteredes, ligger, i den iøvrigt saare idylliske Landsby Gammel Vodskov, Søkendeparret *Maren* og *Peter Pedersens gamle Hjem, den røde Gaard* (se Billedet S. 193). Som de spragledede Fugle, der ved Pinsetider iklæder sig deres nyfarvede Foraarsdragt efter Vinterens graat i graat, opstaar paa samme Tid og Aar efter Aar den røde Gaard i Vodskov som Fugl Fønix i ny Ham, friskmalet med begge sort Bindingsværk, sorte Nokkehoveder og Knægte, mønnierøde Murfelter og mønnierøde Gavle, et knitrende Fyrværkeri af Farver under Majdagens gule Sol og spæde nysudsprungne Løv. — Langeligt bølgende den blaa Tørverøg over Gaardens brede Længer og toner ud i den lyse Luft. Intet har Hast her; alt bliver gjort til sin Tid i den røde Gaard, og alt bliver gjort. Og den samme Stilhed, den samme umiddelbare Rø, den samme jordiske Velstand inde som ude. Søkendeparret er faamælte Folk; det var ogsaa deres Fædre. Som der tales i den røde Gaard nu, talte man for hundrede Aar siden. Med stille Værdighed fremviser Søsteren os det gamle Arvegods, gedigne Ting i Kobber, Messing og Tin, Mangletræet og Stokken, den svære Bilæggerovn og i Storstuen Perlen blandt det alt sammen, den massive udskaarne Egetræskiste, stammende fra Gaarden Øster-laden, et enestaaende Familiestykke, udvisende i sine bibelske Motiver af

FOLK OG LIV

Moses og Kristus i gammeldags Bondehusflid en lige saa primitiv som, frodig Fantasi. — I Bolstedet lige overfor den røde Gaard, hvor Smed-Jens bor — gamle Jens Andersen, hvis gode Hukommelse og rolige Fortællemaade nærværende Arbejde ofte har draget Nytte af — fremvises der gammeldags udskaarne Døre, stammende fra et nu forlængst nedrevet Sted, Rødsig, paa Langbrovase.

Af kulturhistoriske Minder, der har Tilknytning til Hammer Bakker, staar der tilbage at nævne *Møgelbjerg* og dets Skatte inde som ude, et uoverkommeligt Arbejde! Opmærksomheden skal her for en Stund henledes paa Stedets Ejer, Skaberen af Hammer Bakker og af Huset *Møgelbjerg*, Sagfører *A. Olesen*, hans Person, hans Kærlighed til Kunst, Litteratur og Videnskab i alle dens Afskygninger, hans Sans for de evige Værdier. Det er sagt om *Olesen*, at han lever i og for sine Interesser. En flygtig Gennemgang af, hvad der gemmes i Husets Rum og Sale vil ikke forrykke dette Udsagns Gyldighed. Lad os i Forbifarten hæfte os ved *Olesens* Bibliotek, Reolernes Rækker af kostbare og sjældne Værker, Museet i Arkitektfløjen, Hylderne og Skufferne med skønne Stens- og Bronzesager, et Udsnit af vort Lands Arkæologi gennem Tiderne, Samlingen af Billedkunst og Skulptur i Stueetagen, *Olesens* Privatlejlighed, Malerierne her, blandt hvilke et straalende farvestærkt Lærred af Larsen Stevns: Marie salver Kristi Fødder,⁶ fylder en Væg for sig og hvor Jens Viges og Schlichtkrulls særprægede Landskabsbilleder danner Kernen i et Udvalg af Navne og Motiver sammenstillede med sikker og kræsen Smag.

— Og udenfor, blot i et flygtigt Glimt: Stedets gamle Gartnerbolig, hvor Tvon-Jakob engang residerede, Parken med Havfruekummen af *Hansen-Jacobsen*, de vældige Granitblokke med Skorpelikenerne, der lig frodige »Ringorme« breder sig og bliver til biologiske Monstre og et Maal for, hvad gennemført Fredning og Hægning kan fremtrylle af mærkbar Vækst, Stenen med Stjernebilledet, Ejerens Bomærke, *Karlsvognen* paa en skyet, nordisk Himmel, udmaalt af en stor Digter og Forsker af Klodernes Gang.

NEDE paa Sæby Landevej, lidt øst for Engholm og for Opkørslen til *Langbrovase*, staar der et Stenkors af en ejendommelig, lige saa sjælden som helstøbt Form, og hvorpaa med yderste Møje endnu læses: Paa dette Sted jeg fandt min sidste Levevandring Aar 1852. — Dette Kors er af den sørgende Enke sat over Ole Faarebakke, et jovialt Karlsmenneske, Slagter af Profession, der her kørte i Grøften og brak sin Hals, og det er Jørgen Stenhugger i Landsbyen, populært kaldet Jørgen Lutterløgn, der forfærdigede Mindesmærket.⁶ — Hernede fra tager vi Afsked med *Ham-*

HAMMER BAKKER

mer Bakker, hvis mørke Silhuet ligger som en Skyformation over Himlen – Sorosi Skov! Det hænder os maaske senere i Livet, at vi genkalder i Erindringen Billedet af denne Silhuet, husker, maaske under andre Himmelstrøg, denne Buelinje, denne lave grønne Rand mod Blaaet, mindes den, som vi mindes vor Ungdom, de første Bjerge vi saa, en Vej vi har vandret i Drømme under Palmer. Men den, der kom Hammer Bakker helt nær, saa dem ved Solnedgang, fulgte deres Vækst fra Høst til Vaar, fra Løvet faldt til Løvet atter fornyedes, muligt endda slog sig ned i deres Skygger, satte Bo for en Tid, sov i Stormen som i Læet herinde og læste sig Eventyret til i Solens sælsomme Lys under Bøgepurrene, han blev dem aldrig kvit; han forliste noget af sin Sjæl herinde, og han paadrog sig et Savn og en Længsel, der rækker ud over Dagen og Vejen. –

Korset ved Landevejen, Vinter.

BILAG

FORTIDSMINDER · DE GLEMTE HAVER
LIGSTENE FRA HAMMER KIRKE · STEDNAVNE
HISTORISK KRONOLOGI
NOTER OG HENVISNINGER

Fra Tvillinghøje, til venstre Dobbelthøjen (Nr. 19 og 20), til højre Højen i Horsens Sogn (Nr. 21).

FORTIDSMINDER

Nr. 1 – Nr. 62

I HIN FJERNE FORTID ved Overgangen fra den ældre til den yngre Stenalder, da Havet endnu bredte sig over store Dele af Syd- og Midtvevdsyssel og hvor *Hammer Bakker* laa forføjet som en grøn Baad paa de øde Vande, fandt de første Mennesker paa fra Tid til anden at slaa sig ned paa Stedet, til at begynde med rimeligvis kun enkelte omstrefende Jægere paa Spor efter Vildtet. Deres synlige Efterladenskaber er faa og lidet iøjnefaldende. Det har været et faatalligt Folk, der til Efterverdenens Vurdering har efterladt sig kun enkelte grove og primitive Redskaber, en Pilespids af Flint hist og her saaledes fra nuværende Brødland, en spidsnakket Økse hist og her saaledes fra nuværende Vesterbæk.

Faste Bopladsr fra *den ældre Stenalder*, karakteriserede ved de almenkendte Skaldynger eller Køkkenmøddinger, som vi finder disse andensteds, er ikke paaviste indenfor det egentlige Hammer Bakkers Omraade — om end fra nærmeste Omegn (Sundet mellem Nørresundby og Aalborg Bakker, daværende Geraa Fjord sydøst for Dronninglund). Dette er forstaaeligt, naar man ser hen til, at denne vort Lands ældste Jæger- og Fiskerbefolkning med deres tarvelige Vaaben og skrøbelige Fartøjer i overvejende Grad har været henvist

HAMMER BAKKER

til Fjorde og Vige, hvor Vandet var smult og hvor forhaandenværende Østersbanker kunde bidrage til Ernæringen. Rundt Hammer Bakkers Sydkyst stod dengang Stenalderhavet ind, haardt og ukuet, med dyb og voldsom Sø.

I den følgende Periode, *den yngre Stenalder*, sker der paa mange Omraader et mægtigt Opsving. Medens i den ældre Stenalder Kunsten var i en Bølgedal og det i væsentlig Grad for Befolkningen alene drejede sig om at skaffe sig det nødvendige til Livets Ophold, lærer man nu at tæmme Kvæg og tæmme Svin; man holder Husdyr og begynder Dyrkning af Kornsorter. I Behandlingen og Tilslibningen af Flint naar den yngre Stenalders Mænd en usædvanlig Færdighed. Klimaet, som i den ældre Stenalder var varmt og fugtigt, bliver nu varmt og tørt. Samtidigt hermed ændres lidt efter lidt de geografiske Forhold. Landet hæver sig, tidligere Fjorde og Vige tørlægges; allerede henimod Slutningen af den yngre Stenalder har Vendsyssel i Hovedsagen sin nuværende Udstrækning og Form. Disse Omstændigheder i Forbindelse med Overgangen i Levevis fra Jagt og Fiskeri til Agerbrug og Husdyrhold fører med sig en Flytning af Befolkningen fra Kysterne ind i Landet. Man vælger sig til Boplads fortrinsvis Randzonen langs de store Skove, man udser sig, af Hensyn til de spinkle og primitive Agerbrugsredskaber, letsandede Jorder, der lettest lader sig bearbejde til Dyrkning.

Sine døde behandler man med Omhu. Medens man hidtil ikke med Bestemthed har kunnet eftervise nogen Gravplads fra den ældre Stenalder (rimeligvis fordi man efterlod Ligene ubeskyttede paa Affaldsdyngen), bygger man nu Dysser og Gravkamre dækkede af Jordhøje over Stammens hedengangne. Den første faste Bebyggelse i *Hammer Bakker*, karakteriseret i Særdeleshed ved de mægtige Langdysser, hidrører derfor fra den yngre Stenalder, og, hvor der ligger Grave i Terrainet, Dysser eller Høje, har der ogsaa været Boplads eller Bosted.

Fra denne Tid, denne første Bebyggelse, er der i Hammer Bakker paavist 1 Stenkiste og 2 à 3 Langdysser, hvilke ikke maa forveksles med Langhøjene, der hører en yngre Periode, Bronzealderen, til. Fra samme Tid — den yngre Stenalder — hører, for at nævne et Par Eksempler, Høj Nr. 2, Langdyssen nordvest for Kikkenborg, i hvilken der har været to Stenkamre, og hvor der er fundet, foruden de sprængte Randstene, nogle ornamenterede Potteskaar og en Del af en Flintflække, endvidere det under Høj Nr. 4 beskrevne »Kikkenborgfund«, der beror i Nationalmuseet. Kikkenborg Høj (Høj Nr. 1), hvori der i 80'erne i forrige Aarhundrede endnu fandtes et udefra tilgængeligt Stenkammer, repræsenterer den ovenfor nævnte af Nationalmuseet i 1889 rapporterede »Stenkiste« eller stensatte Grav, hertil slutter sig det i Type og Alder tilsvarende paa dette Tidspunkt allerede ødelagte Stenkammer i den bortgravede Rundhøj (Høj Nr. 27) ved Tornsdals Bro.

Fra den senere Periode, *Bronzealderen*, hidrører da af Fortidsminder i Hammer Bakker de resterende ca. halvthundrede Rundhøje og Langhøjene (7 à 8). Som venteligt er, er Fundene fra denne Periode ligesom Antallet af Mindesmærker større end i foregaaende. Stenalderhavet har nu for bestandigt trukket sig ud af Vendsyssel, Limfjorden i sin nuværende Skikkelse er opstaaet, Adgangen til Hammer Bakker er samtidig bleven lettere, her er kommen nye Indbyggere og ny Kultur, den sprudlende Kilde paa Hamsmeren gøres til Genstand for Dyrkelse, Viet opstaar.

Trods skiftende Former for Gravlæggelse holder Gravhøjen sig som Type hele Bronzealderen igennem, snart er det smaa Høje, snart meget store, undertiden er det gamle Stenalderhøje, der atter tages i Brug. I Bronzealderen med dens tørre og varme Klima udvides Bebyggelse, Agerbrug og Haandværk; den Stilsans og Evne til at behandle Metallet, som kendes i hvert Fald fra den danske Bronzealder, synes at være ret enestaende.

FORTIDSMINDER

Men *Hammer Bakker* er stadig et fattigt og hengemt Land og Fundene af Bronzesager her har næppe den Berømmelsens Glorie over sig som andensteds fra. Bedst kendt og et af de største Fund fra *Hammer Bakker* er et betydeligt Offerfund fra den yngre Bronzealder bestaaende af Halsmykker, Bøjlenaale, Økser o. lign. indsendt til Nationalmuseet i 1918 af Mads Peter Olsen i Gammeldam og fundne af hans Børn efter Gravning i en Enggrøft tæt vest for Huset² (se Billedet S. 255). Af andre Fund i Nationalmuseet kan nævnes fra Bronzealderen en lille Dobbeltklinge og en krum Bronzekniv³ og fra *Jernalderen* en Berlok og et brakteatlignende Smykke, begge af Guld, det sidste Fund indsendt af Pentz Jensen paa Skovlund⁴ (se Slutvignetten). I Sagfører *A. Olesens* Privatsamling paa Møgelbjerg forefindes endelig adskillige fortrinlige Sten- og Bronzesager hidrørende fra Fund baade i og om *Hammer Bakker*.

Hvad selve Mindesmærkernes Beskaffenhed angaar, har Nationalmuseet i 1889 rapporteret blandt andet følgende: Langhøjen ved Kirkevejen (Høj Nr. 12) kaldes »Stenhøjens«. Imellem »de hellige Høje« paa Torndal Mark (Høj Nr. 50 og 52) har der ligget en Langhøj i øst-vestlig Retning med Østenden midt imellem Rundhøjene, 75' lang og 30' bred, temmelig flad og afgravet. (Denne Langhøj, Nr. 51, er forøvrigt paa viselig endnu). Stenkreds angives at have omsat Ørndalshøjen (Nr. 46) og Kløvhøj (Nr. 39), i den sidste er der fundet Potteskaar med brændte Ben, og Lærer Petersen i Lindholm siges om ved 50erne i forrige Aarhundrede at have fundet Egetræ (Egekiste?) ved Boring i Højen 8—9 Alen nede. I Højen syd for Kløvhøj (Nr. 38) skal der være fundet et Bronzesværd og i nordre Skeldalshøj (Nr. 15) en Potte med Ben. Bronzealderen slutter i Norden omkring 400 Aar før Kristi Fødsel og afløses af den førromerske, romerske og efterromerske *Jernalder*, fra hvilke Perioder, der foruden ovennævnte kun synes at være rapporteret nogle enkelte Fund fra *Hammer Bakker*.

Samtlige ca. 62 i Nutiden (1928—29) paa viselige og her registrerede Fortidsminder i *Hammer Bakker* er gennemgaaende daarligt konserverede og næsten alle udgravede og tomte for deres Indhold. At der tidligere har været betydeligt flere Gravhøje i dette bortgemte og lidet kendte Land er uden for al Tvivl, at den delvise eller fuldstændige Udslettelse af disse er af forholdsvis ny Dato er mere end sandsynligt.

Da *Hammer Bakker* indtil op mod det 18. Aarhundrede laa skovklædte, var Gravhøjene herinde særdeles godt skjulte ofte selv træbevoksede, laa i hvert Fald ikke paa trængende fremme i Landskabet og ikke i Vejen for nogen Fæstebondes datidige Virke som Jordbruger. Endnu den Dag i Dag ser vi, at Høje, der stadig er dækkede af Trævækst eller Buskads—Rester af den gamle Skov—hyppigt ejer Forrangen, netop i Kraft af deres Størrelse, Oprindelighed og Uberørthed.

At prøve paa indenfor *Hammer Bakkers* stærkt begrænsede Omraade at udlede et vist arkæologisk eller kulturhistorisk System i Højenes Forhold indbyrdes, i deres Beliggenhed for og mod hverandre, som man med Udsigt til Resultat har kunnet anstille saadant andensteds i Landet, lader sig næppe med Held gøre, Grænserne er her for trange. At fastslaa, f. Eks. gennem visse Retningslinjer, Tilstedeværelsen af Oldtidsveje eller Dele af saadanne gennem Terrainet synes ikke at skulle lykkes paa Grundlag af Studier over Højrækker alene, men vel—som vi har set—paa anden Vis. Gravhøjene i *Hammer Bakker* synes væsentligst at gruppere sig om og efter landskabelige Terrainformer. De ligger i de fleste Tilfælde paa de naturlige Bankers højeste Partier, danner solide Fastpunkter for Generalstabens Opmaaling og ofte saaledes, at Maalebordets Højdetal er at finde i selve Gravhøjens Top. En trigonometrisk Station knytter sig til en af Højene, Tinghøj, Nr. 40.

Et vist System til Inddeling af Terrainets Gravhøje i Grupper lader sig dog opstille,

HAMMER BAKKER

naar man alene ser hen til en fysisk-topografisk Ordning indenfor Grupperne (Kikkenborghøjene, Østbjergøjene, Ørmdalshøjene o. s. v.), en Metode, som bringes til Anvendelse i det følgende, og som har den Fordel at lette i betydelig Grad Oplædningen af de enkelte Gravhøje paa Kortet.

Statistisk set fordeler Minderne sig tættest i Hammer Sogn, hvor der er ca. 49 beliggende—langt den overvejende Del. I Sulsted Sogn ligger da Resten paa een nær, Nr. 21, der ligger i Horsens, i den Spids, som dette Sogn østfra sender op mod Tvillinghøje.

Kikkenborghøjene.

En Gruppe bestaaende af 6 Minder, hvoraf det ene er en Rundhøj og Resten Langdysser og Langhøje. De strækker sig fra Syd til Nord i en Bue vest om Kikkenborg følgende de ældgamle Spor gennem Bakkerne i Retning mod vestre Skeldal.

1. *Kikkenborg Høj* er den sydligste i Gruppen. Det er en smuk, regelmæssig kuppelformet, græs- og lyngbevokset Rundhøj fra den yngre Stenalder. Ældre Folk paa Stedet husker godt Stenkammeret inde i Højen, der havde en lav, stensat Indgangsaaabning. Paa et senere Tidspunkt maa Højen være bleven molesteret og Stenene bortførte. Da den for en halv Snes Aar siden blev istandsat paa Sagfører Olesens Initiativ, var den i daarlig Forfatning og tømt for Sten. Det fortælles, at der i gamle Dage ofte brændte Lys om Natten ved Kikkenborg Høj og man satte dette, som rimeligt er, i Forbindelse med Stedets nære Tilknnytning til det gamle Ting- og Rettersted ved Kikkenborg. Før Terrainet omkring Kikkenborg Høj blev tilplantet, laa Højen frit, synlig viden om paa sin fremskudte Post 120' o. H. ud mod det aabne Land. Nu er den i mindre Grad synlig—beliggende midt i et Brandbælte—idet Naaletræerne begynder at vokse til. Omkreds 85 Skridt (se Vignetten S. 159).

2. En Langdysse nordvest for Kikkenborg. Da denne i 1889 blev undersøgt af Nationalmuseet, var den ødelagt. Den angaves at vende i Øst-Vest, var ca. 40 m. lang og ca. 7,50 m. høj. Der havde været to Gravkamre, af hvilke det ene havde ligget ca. 16 m. fra Højens Vestende, det andet ca. 14 m. længere mod Øst. Kamrene synes at have været ret store og muligvis polygone af Form. Mindesmærket er i de senere Aar paa Sagfører Olesens Initiativ blevet udfyldt og ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse og ligger nu, stærkt fremtrædende, som et aneligt Minde øverst paa en ubeplantet Lyngskraaning med Bredsidens ud mod det aabne Land.

3. Tvivlsom.—En nordvest for Kikkenborg fritliggende, i Landskabet stærkt fremtrædende græsbevokset Jorddrygning, der kan opfattes som de sparsomme Rester af en Langdysse eller Langhøj. Formationens Hovedretning er Nordøst-Sydvest og Kammen er, saa vidt den kan opfattes, ca. 30 Skridt lang. I Nordsiden en Fordybning som en Udgravning fra ældre Tid. Ejeren, Sagfører Olesen, omgaas forøvrigt med Planer om ved en skaansom Udgravning at faa fastslaaet, om her findes Sten under Jordfylden.

4. En Langdysse beliggende paa Matr. Nr. 13 b af Østbjerg og Brødlands Jorder. Da Nationalmuseet i 1889 undersøgte Stedet (se Sophus Müller: Vendsysselske Studier I i »Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist.« 1911, S. 281, f.) fandtes der i Dyssen en Grav fra den yngre Stenalder, hvis Dæksten var bortført. Det aflange, firkantede Gravrum, hvis Retning var Nordøst-Sydvest, dannedes af 6 lige høje Sten, 2 i hver Langside, 1 for hver af Enderne. Længden indvendig var over 3 m., Bredden knapt 1,50 m. og Dybden 1,30 m. Ved Bunden fandtes de opløste Rester af et menneskeligt Skelet og paa den stenlagte Bund tillige 2 tyndnakkede Flintøkser og nogle Ravperler, der efter deres ejendommelige Form at dømme hidrører fra en meget fjern Periode.—Som dette Minde forlodes dengang, ligger det endnu, godt skjult, idet en Naaletræsplantning nu omslutter Stedet paa

FORTIDSMINDER

de tre Sider, smukt overgroet med Lyng og med et Par grønne Enebærbuske, der dækker over Udgravningen. En Notits af Daniel Bruun i »Danmarks Land og Folk«, I, S. 243: »Dyssekammer med Fund fra ældre Tider af Økser, Lerkar etc. fra Kikkenborg n. ø. for Nr. Sundby« maa rimeligvis referere sig til det gennem Nationalmuseet oplyste her refererede. Bemærkelsesværdigt er det, at denne ualmindelig anselige og smukke Langdysse, hvis Maal ved Undersøgelsen angaves til 44 m. i Længden, 11 m. i Bredden og 2,50 m. i Højden, ikke har fundet Plads paa Generalstabens Maalebord.

5 og 6. To Langhøje Side om Side og med en dyb Grav imellem, almindeligvis, ogsaa i dette Skrift, men arkæologisk set muligt mindre rigtigt, benævnt *Dobbeltlangdys-*sen paa Kikkenborg Bakke, tilsammen et anseligt Mindesmærke, maaske Hammer Bakkers anseligste, af stor Virkning som det fremtræder her i Landskabet yderst paa Bakkens Tinde, en Forpost mod det aabne Land.

Dette Dobbeltminde, der er beliggende 163' ø. H. paa Matr. Nr. 24 c af Østbjerg og Brodlands Jorder, lod Ejeren, Sagfører *Olesen* fredlyse ved en Tinglæsning af 13. Marts 1896, ved hvilken Lejlighed Nationalmuseet foretog følgende Opmaalinger: Nr. 5, den sydligste Langhøj, 170' lang i Retning Øst-Vest, 60' bred og 11' høj med en Fordybning i Midten af nordre Side, der dækker en Udgravning fra tidligere Tid.

Nr. 6, den nordligste, 170' lang i samme Retning, 60' bred, men kun 9' høj. Mindesmærkerne er lyngbevoksede med nogle Ener, Bøgepur og en enkelt Røn, der har slaaet Rod i Graven mellem Højene. Langs Sydsiden af disse begynder en yngre Granplantning i foruroligende Grad at vokse til og dæmme op for Udsigten fra Højenes Toppe. Sten med F. M. (Fredet Minde) paa begge Høje (se Billedet S. 251).

Møgelbjerg højerne.

En Gruppe bestaaende af 5 Rundhøje, der strækker sig i en nordlig Bue fra Møgelbjerg til Gammel Vodskov indrammende Elverdalen og den Sænkning her, hvori Kirkevejen er ført igennem fra Vodskov Kirke til Porten.

7. Rundhøj i Møgelbjerg Plantage, den sydvestligste i Gruppen, beliggende i umiddelbar Nærhed af Møgelbjerg Hovedbygning paa Matr. Nr. 3 c af Vodskov Bys Jorder. En stor, smuk, rund, regelmæssig Kuppel, lidt affladet i Toppen og tilsyneladende udfyldt og istandsat i nyere Tid. Da Ejeren, Sagfører *Olesen* den 13. Marts 1896 ogsaa lod denne Høj fredlyse, optog Nationalmuseet følgende Rapport: 12' høj, 70' i Diam. Øst-Vest; hen over Toppen i samme Retning en temmelig overfladig Gravning. Som Mindet ligger nu, skjules det fuldstændigt af den opvoksende Naaleskov; vest for i faa Skridts Afstand fra Højens Fod, ligger i Skovensomheden en Bjerghytte af Træ, lavet af den lyngtækte Hat af Stubmøllen fra den nærliggende Møllebakke (F. M.).

8. Rundhøj i Møgelbjerg Plantage beliggende paa Matr. Nr. 2 f af Vodskov Bys Jorder nogle hundrede Meter nordøst for foregaaende. Ved den af Nationalmuseet for Ejeren, Sagfører *Olesen* foretagne Fredlysning af 13. Marts 1896 blev her noteret følgende Maal: 9' høj, 49' i Diam. Øst-Vest. Mindet er tilsyneladende istandsat i nyere Tid, lidt affladet i Toppen, iøvrigt regelmæssigt; det ligger i nordre Hjørne af et jævnt, græs- og lyngbevokset Plateau, der har Granskoven om sig til alle Sider. Tværs over Plateauet løber en befærdet Sti, syd herfor har et *Minde fra Nutiden*, en Rekonstruktion af en Runddysse med omgivende Stensætning, indtaget Pladsen, hvor de gamle fortæller, at de har hørt, at der i tidligere Tid har ligget endnu en Rundhøj, hvis Gravkammer i Stensungerens Dage—dengang i 40rne i forrige Aarhundrede de nye Chausseer i Vendsyssel blev anlagte—skal være bleven molesteret og bortkørt.—Den 8. August 1924 besteg Hans Majestæt Kong Christian X under et Besøg i Hammer Bakker Høj Nr. 8, hvor-

HAMMER BAKKER

efter denne nu med Forkærlighed benævnes *Kongehøjen* (F. M.). Umiddelbart vest for Stensætningen paavises endnu Tomten efter Stubmøllen, Bjorum gamle Gaardmølle, som Sagfører *Olesen* købte og lod rejse her. Det omliggende Plateau kaldes herefter Møllebakken (se Billedet S. 36 og S. 213).

9. *Østerbakkehøjen*, Rundhøj beliggende paa Matr. Nr. 2 d af Vodskov Bys Jorder paa en Bakkekam lige nord for Aandssvageanstaltens Kvindehjem. Mindet, der sammen med de 4 foregaaende Høje blev fredlyst den 13. Marts 1896 ved Ejeren, Sagfører *Olesens* Foranstaltning, opmaaltes ved denne Lejlighed til Højde 6', Diam. 40' og angaves at have en større Fordybning fra Toppen ud mod Nordøst. Højen er i de mellemliggende 35 Aar bleven en Del forslidt; en Fodsti er ført tværs over Højen, der er sat Telefonpæle langs Stien, og der er i umiddelbar Nærhed heraf anlagt et underjordisk Drikkevandsreservoir. Herfra, og ikke fra Højens Stenkammer, hidrører de Brudstykker af Granitblokke, der er hobet op ved Højens Fod. Iøvrigt skjules Mindet mere og mere af den opvoksende Naaletræsskov (F. M.).

10. *Horshøj*, de sparsomme Rester rimeligvis af en Rundhøj beliggende paa en fremspringende Bakketop øst for Elverdal. Bakken med Højresterne er afslidt og molesteret, stærkt besøgt som Udsigtspunkt med Udsyn over Vodskov Kirke og Limfjordsengene. Stedets Karakter af Fortidsminde maa søges foruden i Navnet i en ringe Del af Højfoden, der endnu er at se i Sydøst, dækket af tæt Bøgepur.

11. *Smolbjerg*, den græsbevoksede, ca. 60 Skridt i Omkreds, cirkelrunde Tomt af en Gravhøj beliggende paa Bakkekammen umiddelbart nord for Gammel Vodskov. Her paa Smolbjerg har Vodskovboerne i umiddelbare Tider brændt deres Vaageild oppe Set. Hansaften. Dele af Højen har i Mands Minde været synlige, men er senere slidt bort. Nu gror Naaletræsskoven tæt om Højtomten; laa denne frit, vilde den kunne ses nede fra Vodskov By som en lav Udvækst, en Vorte paa en Jættes Ryg. Stedet benævnes i Folkemunde jævnlgt »Smollens Bak«.

Skeldalshøjene.

En Gruppe bestaaende af 6 Mindesmærker, hvoraf det ene er en Langhøj, de øvrige fem Rundhøje, alle beliggende paa Højderne ved Skeldal og paa Springbakken. Høj Nr. 13, 14 og 15 danner et Triangel.

12. En Langhøj, i gamle Dage kaldet *Stenhøjen*, beliggende paa Matr. Nr. 5 a h af Vodskov Bys Jorder, i Nutiden stødende med sin vestre Ende umiddelbart op til Kirkevejens dybe Udgravning gennem den lange Bakke. — Da Stedets Ejer, Sagfører *Olesen* ved en Tinglæsning af 17. August 1905 lod Mindesmærket fredlyse under Nationalmuseet, blev følgende Rapport taget herover: 150' lang, 60' bred, 10' høj, mod Nord ved Foden to Smaagruber, mod Syd ved Foden een, alle efter borttagne Randsten. I den mellemliggende Tid er Mindet groet stærkt til med Bøgepur isprængt Røn; Lyng og Ener breder sig kraftigt i de gamle Gruber. Dette vanskeliggør i Nutiden en Revision af Mindets perifere Dele; men de af Museet rapporterede Gruber paa nordlig og sydlig Side træder stadig tydeligt frem. Langs Højkammen har der i Tidens Løb dannet sig en bugtet Sti, idet Højens Østende benyttes til Udsigt over Skeldalen mod Tvillinghøje, med Jydske Aas som en blaalig Formation i det fjerne (se Billedet S. 207 og S. 211).

13. En stærkt afgravet og forslidt Rundhøj, den sydligste i Trianglet, beliggende paa Bakken umiddelbart vest for Skeldal Avlsgaard. Op til Mindet fører en af Alumnerne paa Skeldal stærkt benyttet Sti, idet disse anvender Stedet som Udsigtspunkt og øjensynligt graver ud af Højen øst fra, saa kun Højfodens vestlige Skraaning, beskyttet af en kraftig Bevoksning af Bøgepur, nu staar tilbage til Vurdering af Mindets Form og oprindelige Omfang.

FORTIDSMINDER

»Dobbeltlangdyssen« paa Kikkenborg Bakke (Langhøj Nr. 5 og 6, se Teksten S. 84, f).

14. En lille, fritliggende, regelmæssig hvælvet Rundhøj, det nordligste Punkt i Trianglet beliggende paa Bakken umiddelbart øst for Kirkevejen. Mindet er ret velbevaret, lynggroet, 50 Skridt i Omkreds, med tragtformet Fordybning oveni og Affladning mod Sydøst; herfra fører en lokal Fodsti til Skeldal Avlsgaard. Højens Top er et af Hammer Bakkers stærkest besøgte Udsigtspunkter, hvorfra man i en god Kikkert kan se til Tofte Skov i Lille Vildmose, til Næsborg Kirke syd for Fjorden ved Løgstør, til Hellum Kirke i Nord og til Svinkløv i Vest.

15. En Rundhøj, den nordøstligste i Trianglet, af Udseende som sine Fæller, lyngbevokset og med et Par smaa Bøgepurre imod Syd, iøvrigt velbevaret. En Ejendommelighed ved Mindet er dets Placering yderst ude paa det stejle Styr af Bakken, der rækker som en Væg ned i Dalen med Tomten af Mørk-Kjestens Hytte (Hustomt Nr. 70, se Billedet S. 201). Højens Omkreds er opmaalt til 52 Skridt.

16. Rester af en omfangsrig Rundhøj paa en isoleret Bakketop 204' o. H. nord for Hustomt Nr. 70. Mindet har været udsat for energisk Udgravning. I Nutiden er Stedet lyngbevokset, delvist dækket med lavt, forblæst Bøgepur. Der kan endnu i Sydvest paa-vises en Indgravning ind i Højen med en Fordybning i Midten. Højfoden, der staar tilbage, er, saavidt den kan maales, ca. 75 Skridt i Omkreds.

17. *Springbakkehøjen*. I mange Aar og lige ind til 1928 var Springbakkehøjen den vestlige Halvdel af en regelmæssig Rundhøj skarpt overskaaren med Fladen mod Øst, yderligere ved en øjensynlig ældre Gravning adskilt paa tværs i to ulige store Dele, det hele dækket, i Vest af en Naaetræsplantning, i Øst stødende op umiddelbart til Hustomt Nr. 71. Af disse Rudimenter af et Fortidsminde opstod paa Sagfører *Olesens* Initiativ

HAMMER BAKKER

Springbakkehøjen, som vi kender den i Dag, en regelmæssig græsbevokset Højkuppel, befriet for sin Bevoksning, fritliggende, med vide Udsyn over de centrale Dele af Hammer Bakker, over Brøddlandsfladen til op imod Hovedvandskellet med Tinghøj. Endnu i Mands Minde, og saaledes ogsaa da Nationalmuseets Udsending i 1889 gennemgik Terrainet, laa der paa Springbakken 2 Rundhøje til foruden nuværende, begge øst for Hustomten (den gang Bolstedet) den ene tæt op mod dette, den anden umiddelbart op ad Kirkevejen. Af disse Høje kan den førstnævnte endnu eftervises i Form af en svag Forhøjning i Jordsmonnet, den anden næppe mere.

Tvillinghøjegruppen.

En Gruppe bestaaende af 8 Mindesmærker, der alle ligger nord og øst for Korsdalen hovedsagelig paa det fredede Terrain og langs Rygningen af det Højdedrag, der danner Afslutningen af Hovedvandskellet i Sydøst. Det er — muligt paa een nær — alle Rundhøje, jævnt velbevarede, paa et Par Stykker nær endog i særdeles god Stand, alle fredlyste under Nationalmuseet, saaledes Nr. 21, beliggende paa Matr. Nr. 4 g h af Øster og Vester Kinderups Ejerlav i Horsens Sogn, af Ejeren Godsejer Harald Branth den 28. Oktober 1904, 5 andre, alle paa Matr. Nr. 1 a og c af Attrup Jorder, af Gaardejer Lars Chr. Larsen den 26. Maj 1899. I landskabelig Henseende ligger Tvillinghøjegruppen stærkt fremtrædende, Nr. 21, 22 og 25 danner tilsammen en Række, der øjnes som et Vartegn langt ude fra det aabne Land i Øst.

18. En stor Gravhøj, den nordvestligste i Gruppen, aflag i Retning fra Nordvest til Sydøst, muligt en Langhøj eller Langdysse, paa Frastand tilsyneladende i god Form, ved nærmere Eftersyn fremvisende store Molesteringer, idet Mindet — antagelig i Stenhøngerens Dage — er berøvet sit Indhold af Granit. En dyb Gravning gaar vestfra ind i Højen, her er yderligere en regelmæssig Grav med et større, vistnok afkløvet Stykke rødgraa Granit, muligt en Rest fra Gravkammeret. I Sydøst har Mindet sin største Højde og her findes i Toppen en nedrammet Træpæl (Fredningsmærke); men Højens smukke Skraaning skæmmes her af en ydre Udgravning, der strækker sig fra Fod til Top. Stedet er lyngbevokset, fritliggende, i Nord og Vest indrammet af en opvoksende Naaletræsplantning. Et Dige af nyere Dato, der afgrænser det fredede Terrain, løber sydfra op mod Højen og herfra mod Øst. Længden af Gravhøjen er fra Øst til Vest 32 Skridt, Bredden ca. 18 Skridt og Omkredsen 86 Skridt.

19 og 20. To fritliggende, lyngbevoksede Rundhøje, der rører hinanden med Højens foden, tilsammen dannende en Dobbelt-høj, *det arkæologiske Tvillinghøje*. Nr. 19, den vestligste, er af lav affladet Form og rimeligvis afgravet i tidligere Tid, Omkreds 52 Skridt, herpaa en lille Ene. Nr. 20, den østligste er smuk regelmæssig kuppelformet med noget affladet Top og Affladning mod Sydvest, Omkreds 63 Skridt, herpaa et Fredningsmærke af Granit paa Højens Sydskraaning (se Billedet S. 245).

21. Den nordligste Høj af *det topografiske Tvillinghøje*, i Horsens Sogn, med Fredningssten paa Toppen (»Skorsten«). Stor smuk Gravhøj paa naturlig Bakketop, fritliggende, lyngbevokset, synlig viden om, sammen med sin »Tvilling« i Syd (Nr. 22) et af de mest iøjnefaldende Punkter i Hammer Bakker (se Billedet S. 103). Paa Sydsiden er Højen skarpt afgravet omtrent lige til Toppen, saa der er dannet en stejl, gruset, kun tyndt bevokset Skrænt med en Grav foran, heri en lav Graapil. Opmaalingen fra 1904 angiver Højden af Mindet til 6' og Diam. til 40'.

22. Den sydligste Høj af *det topografiske Tvillinghøje* med Fredningssten paa Toppen. Smuk, rund Gravhøj, fritliggende, lyngbevokset, sluttende sig harmonisk i Landskabet til sin »Tvilling« i Nord. Omkreds 70 Skridt. Mindet er tilsyneladende uberørt, regel-

FORTIDSMINDER

mæssigt formet, med kun en ringe Affladning imod Vest; men Afgravningen i den nordre Høj — formodentlig et kluntet Forsøg paa at finde Vejmateriale — strækker sig tværs gennem Jordsmonnet og naar som en bred uregelmæssig Løbegrav lige til Foden af Højen her.

23. Denne og den følgende Høj, Nr. 24, der begge ligger paa en vestligere Linje end de øvrige Høje i Gruppen og noget under Bakkerygningen, begge særdeles godt skjulte af Buskads og umiddelbart paa Randen af det Styrt, der fra Øst falder ned mod Korsdalen, kunde som Følge heraf godt udskilles for sig og kaldes *Korsdals højene*. Højen her, den nordlige Korsdals høj, er en rund, regelmæssig Kuppel med en mindre Fordybning i Øst, med Fredningssten paa Toppen, overdaadig tilgroet med Ener, Bævreasp- og Bøgepur, lidt Lyng, hvor der er Plads. — En forblæst lavstammet Bøgepur hager sig fast om Højens Top og truer med helt at udlette Stedets Karakter af Gravhøj. Omkreds, saa vidt den kan udmaales, 65 Skridt.

24. Paa det nærmeste et Par hundrede Fod i Syd-Sydøst fra den nordlige Høj ligger den sydlige Korsdals høj, en rund, regelmæssig formet Kuppel, men med en dyb og omfattende Afgravning fra Syd midt ind i Højen. Mindet er som det foregaaende skjult af tæt Bevoksning, dog her mere i Form af ung Trævækst, spinkle Bøgestammer, der lig en Offerlund hvælver sig ind over Mindet. Omkreds ca. 65 Skridt. I en Lysning i Bevoksningen i Syd staar udenfor Høj og Bøgelund en nedrammet Træpæl, antagelig den gamle Fredningspæl.

25. Den sydligste Høj i Tvillinghøjgruppen (se Billedet S. 173) har Fredningssten paa Toppen og Træpæl mod Syd — et ældre Fredningsmærke — affladet Top, er fritliggende, synlig viden om, et stærkt besøgt Udsigtspunkt, græs- og lyngbevokset, med lave Ener. Mod Vest i Højen et mindre Hul, Omkreds 63 Skridt. Terrainet, hvorpaa Mindet ligger, er en naturlig Bakkekam — Afslutningen af Hovedvandskellet — der skraaner stærkt mod Øst, hvor brede, lynggroede Bakkeaffald taber sig over mod Gamle Sæbyvej. Tæt nordvest for Mindet smalner Bakkekammen ind til en trang Overgang med stejle Styrt til begge Sider, mod Vest saaledes ned til den med Ener stærkt tilgroede store Brokdal.

Brødlandshøjene.

Mindesmærkerne om Brødland udgør nutildags en lille Gruppe paa 2, sydligst ligger Brødlandshøjen, nordligst en afgravet Høj, en Højtomt, der til ind i 70erne i forrige Aarhundrede omslattede et stensat Gravkammer.

26. *Brødlandshøjen* ligger fremtrædende og centralt, placeret paa Hovedvandskellet ligesom Tvillinghøjene og dannende som et Bindeled mellem disse og Tinghøjgruppen i Nordvest oppe paa Hammer Bakkers øverste Tag. Det er en omfangsrig Høj, lyngbevokset, fritliggende og — højtliggende, 232' o. H. Ved Undersøgelse af Højen paa nært Hold finder man Partier i den af yngre og friskere Udseende og med sparsommere Bevoksning end andre. Dette tyder paa, at Mindet i Nutiden har faaet sine gamle Udgravninger tilkastede. Nu fører en Fodsti sydfra op paa Højens Top, hvorfra der er et karakteristisk Rundskue. Med sine svagt skraanende Sider, der gaar i et med Omgivelserne, er Højens Omkreds vanskelig at afskridte med tilstrækkelig Nøjagtighed, skønmæssig 82 Skridt (se Billedet S. 27).

27. Nede ved Torndals Bro, hvor en Sidevej mod Øst fra Kirkevejen fører ned gennem Torndalen med Retning mod Pebermosen, ligger der et Par hundrede Fod fra Broen og umiddelbart nord for Sidevejen Tomten af en Rundhøj, i hvilken der har været et stort og smukt stensat Kammer. Det var Niels Skovlund paa Brødland, der ejede Stedet og havde Brug for Stenene, og Lars Ejlensen var med til at kløve disse og føre dem bort.

HAMMER BAKKER

— De var saa jævne i Fladerne, Stenene — fortæller Lars — og saa godt tilpassede, som kunde de have været hugne til af Stenhuggeren i Sundby; det kan vel nu være et halvt hundrede Aar siden. Nu ligger Højfoden tilbage, den er forlængst groet i Lyng, store uregelmæssige Gruber indenfor den perifere Vold viser Stenenes Plads. Her staar et Par »Ryldbøge« — Bøgepurre — og markerer Stedet, Sørgetræer paa en Grav, og fælder deres Løv over Skændselen.

Østbjerghøjene.

En Gruppe bestaaende af 8 Mindesmærker beliggende paa Østbjerg Jorder. 3 af Minderne er Langhøje dannende en Række, Resten er Rundhøje, hvoraf 3, de egentlige Østbjerghøje (Nr. 28, 29 og 30) danner en smuk karakteristisk Gruppe paa Rygningen af Østbjerg Bakke. I ringe Stand er de to Langhøje Nr. 33 og 34.

28. En smuk, regelmæssig kuppelformet Gravhøj, den østligste af de tre *egentlige Østbjerghøje*, 241' o. H., med Østbjerg Bakkes Maksimum i sin Top (F. M.).

29. Den vestligste af de egentlige Østbjerghøje slutter sig, hvad ydre Habitus og Størrelseforhold angaar, ganske til sin Nabo (Nr. 28) i Øst (F. M.).

30. Den sydlige egentlige Østbjerghøj, den sidste i Trianglet, ser tiltalende og troværdig ud, naar man nærmer sig den fra Nord. Ved nærmere Eftersyn viser det sig, at det kun er den nordlige Skraaning af en i sine Velmagtsdage omfangsrig Høj, noget aflang i Retning Nordøst-Sydvest og med en udregnet Omkreds paa 70 Skridt, der staar tilbage. Hele Mindets Sydside og et bredt Parti af den underliggende Skrænt er skrælet bort.

De tre *egentlige Østbjerghøje* er beliggende paa Matr. Nr. 1 a af Østbjerg Jorder, de to første er fredlyste under Nationalmuseet af en daværende Ejer Peder Chr. Hansen gennem en Tinglæsning af 4. Oktober 1895. Begge er forsynede med Fredningssten af Granit og Størrelseforholdene er ens for begge: Højde 6', Diam. 34'. — En frodig Bevoksning af Lyng dækker de tre Mindesmærker saavel som det omliggende Plateau. I Lyngen er der en Underbund af Blaabær- og Tyttebærris, medens lavt Pur af Bævrasp rækker op over Lyngtæppet og ringler med sit Løv, mens Blæsten gaar.

31. *Kællinghøj* er en lille, lav, forblæst Kuppel paa Spidsen af den Bakketunge, Højlandet nordfra skyder ud mellem Kællingdal og Paradisdal (se Billedet S. 31). Generalstabens synes ikke at kende Højen, hverken som Mindesmærke eller ved Navn, og Stedet er saaledes ikke afmærket paa noget af Maalebordsbladene. En tæt og vejrbidt Bøgepur har indtil de seneste Dage dækket Højen fra Vest; nu er den fældet og Højkuplen ligger frit. Mindet synes at være fredlyst blandt de Gravhøje indenfor Østbjerg Jorder, som Hedeselskabet lod tingløse Fredning paa under Nationalmuseet den 7. Juli 1916.

32. Den nordligste Langhøj i Rækken mellem Østbjerg og Vesterbæk, hvor Generalstabens Maalebord, der i sit Signatur skelner mellem Langhøj og Rundhøj, fejlagtig har indlagt en Rundhøj. Mindesmærket, der er det bedst bevarede af de tre Langhøje i Rækken, er dog ingenlunde uberørt, snarere for en Del molesteret; dets Længde er 45 Skridt langs Kammen i Øst-Vest, muligt det ogsaa er blevet en Smule afkortet ved Anlæg af en forbiførende Vej. Bevoksningen er Lyng med en enkelt Ene (se Billedet S. 29).

33. Den mellemste Langhøj, 36 Skridt langs Kammen i Øst-Vest, er tydeligt for en Del nedbrudt af den forbiførende Vej, og muligt den slet ikke ved Vejens Anlæg er bleven opfattet som Fortidsminde. Generalstabens synes at have overset Stedet, der ikke findes indlagt paa Maalebordet.

34. Den sydligste Langhøj i Rækken tæt ved Vesterbækhuset er vanskelig at opfatte som Mindesmærke. Højen er saa ribbet og plukket og afgravet, at om ikke dens Længde

FORTIDSMINDER

Dele af Bronzealderfundet fra Gammeldam, nu Nationalmuseet.

Forsøen: Armring, Hængekar og 2 Økser (saakaldte Celter). I Midten: Bøjlenaal og Smykkedop.
Forneden: 2 Halsmykker, derimellem Miniaturambolt (se Teksten S. 247).

retning kunde skønnes som jævnsides løbende med de to andres, vilde man næppe i første Omgang finde paa at beskæftige sig med den som arkæologisk Objekt.

Alle tre Langhøje ligger paa mager uopdyrket Jord med en Bevoksning af Lyng og Sandstar. Her ved Østbjerg synes der altsaa at kunne være Tale om et »Trillinghøje«.

35. En stor, stærkt iøjnefaldende Rundhøj syd for Fredet Bakker. I Vest og Nord skærer gamle, dybe Vejspor sig ned umiddelbart ind mod Højfoden. Fra Vest er der en Indgravning ind i Højen, midt heri et dybt Hul. Mindesmærket, der er kraftigt lyngbevokset, er ved Hedeselskabets Foranstaltning fredlyst under Nationalmuseet den 7. Juli 1916 (se Billedet S. 35).

Vestbjergøjene.

Vestbjergøjene omfatter en faatallig, spredt Gruppe paa 4 Rundhøje, hvoraf 2 er velbevarede, den ene af anseelig Størrelse, den anden fredlyst under Nationalmuseet. Alle Højene ligger i Sulsted Sogn.

36. *Sviehøj*, Rundhøj paa Matr. Nr. 51 a l og a p af Vestbjerg Bys Jorder beliggende paa et Bakkefremspring i Udkanten af den saakaldte Klitgaards Plantage. Mindet

HAMMER BAKKER

er lyngbevokset og skjules nu næsten fuldstændigt af den opvoksende Naaletræsskov. Da Højen den 4. Oktober 1895 af Ejeren Kjeld Winther blev fredlyst under Nationalmuseet toges følgende Maal: Højde 10', Diam. Nord-Syd 50', Øst-Vest 60'. Mindet er en smuk, regelmæssig Kuppel, tilsyneladende uberørt, den ses — endnu uden omgivende Plantning — paa Billedet S. 29 i Baggrunden til venstre.

37. Dette Mindesmærke ligger paa Grænsen mellem Sulsted og Hammer Sogne nær Gaarden Søen og kaldes fra gammel Tid *Skelhøjen*. Oprindelig har Mindet været af ikke ringe Omfang, lidt aflang i Retning Øst-Vest og med en Omkreds paa 75 Skridt; nu er det stærkt molesteret. I en nordlig omfattende Udgravning ligger to store Granitsten, der synes oprindeligt at have hørt til Stedet. Bevoksningen er Lyng isprængt Hønsøbær. Over Mindet hvælver sig et tæt vindhærget Buskads af Bøg, herimellem et lavere Pur af Bævreasp. Et Par hundrede Fod nord for denne Høj, ogsaa i Sogneskellet, har Nationalmuseet i 1889 rapporteret endnu en Rundhøj. Denne findes dog ikke mere og Pladsen kan næppe med Bestemthed eftervises.

38. Denne og den følgende Høj er de to vestligste i Hammer Bakker og ligger frit paa dyrket Mark vest for den nuværende Chaussé mellem Aalborg og Hjørring. Højen her, oprindelig et anseligt Mindesmærke, er nu omfattende og uregelmæssig afgravet og med stærk Affladning i Syd. Højfoden, der er næsten kvadratisk som Følge af nærgaaende Afpløjninger, maaler 17×22 Skridt.

39. Udgaaven af Traps Danmark fra 1924 har for dette anselige Mindesmærke, der med sine 15' i Højden træder stærkt frem i Landskabet, Benævnelsen *Kløvhøj*. Mindet er beliggende nogle hundrede Fod nordvest for det foregaaende og i samme Omgivelser som dette, dyrkede Marker. Omkredsen er cirkelformet, ca. 100 Skridt, Siderne er stejle, paa sine Steder næsten lodrette som Følge af nærgaaende Afgravninger (der siges at have været Sten omkring Højen). En Affladning af Siden findes i Nordøst. Toppen er flad, øjensynlig afplaneret. Bevoksningen er Lyng og Græs, bl. a. er her store Pletter med Rørhvene. Over Højen vokser spredt en Del smaa selvsaaede Hvidgraner.

Tinghøjgruppen.

En Højgruppe omfattende 5 Rundhøje, af hvilke de 4 ligger i Hammer Sogn indenfor Hedeselskabets Ejendom af Østbjerg og Brødlands Jorder og med Tinghøj øverst oppe dannende selve Hammer Bakkers Maksimum. 1 Høj, Baalhøj, ligger i Sulsted Sogn. Flere af Minderne i denne Gruppe er velbevarede og fredlyste under Nationalmuseet.

40. *Tinghøj* (se Billedet S. 19), anseligt Mindesmærke, Hammer Bakkers højeste Punkt, 281' o. H. med Generalstabsmærke. Da Hedeselskabet lod Tinghøj fredlyse under Nationalmuseet i Henhold til en Tinglæsning af 7. Juli 1916, var Højen i Forvejen fredlyst under Generalstaben tillige med 3 Alen Jord uden om. Maalene, der af Nationalmuseets Udsendinge ved denne Lejlighed blev tagne, er Højde 3,50 m., Diam. 28 m. med bred Topflade. I Vestsiden fra Fod til Top en større, i Nord og i Sydvest en mindre Afgravning. Bevoksningen paa Tinghøj er Lyng og langs Siderne nogle Bøgepurre. Paa Højden paa 206' i Dalen nordvest for Tinghøj har Nationalmuseet i 1889 rapporteret endnu en Rundhøj, der i den mellemliggende Tid er forsvunden. Tomten heraf kan til Nød eftervises.

41. Nogle hundrede Fod i Sydvest for Tinghøj ligger, dels paa Sagfører *Olesens Grund* (Ørndaalshuset), dels paa Hedeselskabets Grund, en smuk Gravhøj, hvorover der gaar et Markskel, nu i Form af et Læbælte af Bjergfyrrer; Bæltet, der er ret bredt med kraftige Træer, dækker ganske den østlige Halvdel af Højen, medens Vestsiden ligger fri. Denne vestlige Halvdel er af Hedeselskabet den 7. Juli 1916 fredlyst under Nationalmuseet.

FORTIDSMINDER

Mindesmærket er velbevaret, 2,20 m. højt, 10 m. i Diam. og paa en lille Fordybning nær oven i Pulden, uberørt.

42. En lille, rund, lyngbevokset Gravhøj, der findes afsat paa Maalebordet af 1885, men ikke paa Rettelsen hertil af 1927. Mindets Plads nordvest for Tinghøj—med denne og Høj Nr. 41 dannende en næsten ligesidet Trekant—er endnu letkendelig. Fraregnet en Udgravning i Højpulden er Mindet ubeskadiget. Omkredsen er ca. 40 Skridt.

43. Som et Mellemlid mellem Tinghøj i Hammer Sogn og Baalhøj mod Vest i Sulsted Sogn ligger—endnu inden Hammer Sogns Omraade—paa en fremspringende Bakketunge halvvejs nede i Dalen de tilbageværende Rester af en i fordums Tid anselig Rundhøj med en Omkreds paa nær 80 Skridt. Hvad der her er levnet, er i Virkeligheden kun Højfoden, en ydre Vold, idet Højens Indre alene udviser en dyb Grube, hvorfra saavel Sten som Jordfyld forlængst er fjernet og hvor nu Lyngen er eneraadende.

44. *Baalhøj*, af Egnens Folk udtalt som Boelhøj, kroner et af Sulsted Sogns højeste Punkter og er med sine 231' o. H. synlig helt nede fra Loftbroen ved Bredden af Limfjorden. Heroppe brændte Sulstedboerne i gamle Dage Vaageild paa Sct. Hansaften, i endnu ældre Tider har her vel lyst Bavner, naar Fjenden var i Landet. Paa sin regelmæssig kegleformet tilløbende Bakketop er Baalhøj langt ude i Horisonten at synes som et diminutivt vestligt Afbillede af Morgenlandets Fuji-Yama.—Og hvad er her saa, naar vi kommer herop: en Vorte paa en Haandbag, en lav, forslidt Højuld med noget Bøgepur i Læ, tiltraadt af megen Færdsel, Fortids brænden Blus, Nutids nyden Udsigt. Hvor er Linjerne, de himmelsyngne, hvor Bjerget, der bar Morgenens rødmende Skyer paa sin Isse, Tegnet i Ætherens Blaa—borte!—Baalhøj som Fuji, en Tanke kun, en Kimære, en Længsel mod et jordiskt Eden, som ikke er.

Ørndalshøjene.

En lille Gruppe paa 3 i Række fra Syd til Nord nær hinanden beliggende Rundhøje bemærkelsesværdige ved deres Størrelse, smukke Form og ved deres Placering paa Hammer Bakkers øverste Rygning. Alle tre Minder er fredlyste under Nationalmuseet. To af dem, de egentlige Ørndalshøje, ligger i Hammer Sogn. Den tredje, Kishøj, i Sulsted Sogn, gælder med sine 259' for at være dette Sogns næsthøjeste Punkt. Denne Høj bærer paa sin Top den saakaldte Branths Mindesten.

45. Den *sydlige Ørndalshøj* ligger skjult i en oprindelig Bevoksning af Bøgepur isprængt Bævreasp og nogen Røn, Rester af den gamle Skov, paa Matr. Nr. 4 af Brødlands Jorder og er—samtidig med den nordlige Ørndalshøj (Nr. 46)—fredlyst under Nationalmuseet ifølge Tinglæsning af 20. September 1889, den ældste Fredning af Fortidsminder i Hammer Bakker. Højens Maal angives ved denne Lejlighed at være Højde 12', Diam. 55', den østlige Side noget afgravet. Som Mindet fremtræder nu, i samme velbevarede Tilstand som for 40 Aar siden, er Trærnes paagaende Fremtrængen op om og op paa Højens Sider det mest bemærkelsesværdige.

46. Den *nordlige Ørndalshøj* er en af de smukkeste beliggende Gravhøje i Hammer Bakker, som den fra Pashøjden hæver sig paa sit høje Stade over Kongevejens ældgamle Gennemskæring i Ørndal. Bestiger man Højens Top fra dette Sted, vil man Gang paa Gang forundres og glædes over de smukke Udsyn, der aabner sig herfra mod Øst. Brat ned styrter sig Ørndalen med storladent udformede Slugter, lysløvede Smaabøge og mørke Fyrre, Brødlands Sø, dyb olivenbrun i Skyggen, men i Solen en Skala af Blaafra fra den lyseste Mælkeglasfarve, Tvillinghøje, nu lavt paa de østlige Aase, Hammer og Sulsted Kirker, tunge og alvorlige Skovkirker, ensomt beliggende ved Bakkernes Fod, Højhuset og Torndals Høj, Vingerne af Brødlands Mølle som et Tonetegn, en Strofe paa Himlen.

HAMMER BAKKER

Set nedefra, fra Torndals Bro eller fra Kongevejen i Nord, skyder Ørndalshøje, med sin Krans af Bøgepur sig ovenud af Bakken som selve Stortroidens muldne Skaldpande.

Dette Mindesmærke ligger som det foregaaende paa Matr. Nr. 4 af Brødlands Jorder og er fredlyst under samme Dato som dette. Højden ses ikke angivet, derimod Diameteren, der er 85'. Den store regelmæssigt formede Højkuppel har en Afgravning i Sydvest; men denne mange Aar gamle Læsion er forlængst skjult under en kraftig Vegetation (se Billedet S. 93).

47. *Branths Mindesten* eller *Kishøj*, hvilket sidste Navn er en Opkaldelse efter nuværende Ejer af Branths Plantage, Skovrider C. C. Branth og af nyere Dato, er den nordligste Høj i Gruppen beliggende tæt vest for Kongevejen paa Matr. Nr. 5 b af Sulsted Bys Jorder. Mindesmærket, der med sine 259' gælder for at være Sulsted Sogns næsthøjeste Punkt er under Navn af *Kishøj* — hvilken Benævnelse ogsaa er anvendt i sidste Udgave af Traps Danmark — af daværende Godsejer Harald Branth fredlyst under Nationalmuseet ved en Tinglæsning af 21. Maj 1897. Mindets Højde er 9', Diameteren i Øst-Vest 60'. I ældre Tid er der mod Nord i en Bredde af 12' og omtrent til Højens Top foretaget en Afgravning og i Sydvest en rund Uddybning. Disse gamle Læsioner er nu dækkede af Lyng. Som Fortidsminde betragtet gør Højen Indtryk af at være i god Stand, bemærkelsesværdig ved sin Størrelse og sin Beliggenhed om end i nogen Grad trykket af den omgivende Skovs frodige løben i Vejret, nærmest om Højens Fod den gamle, oprindelige Bevoksning af Løvtræer, Bøge- og Egepur med isprængt Røn, her uden om Naaetræsplantningens Myriader af Stammer sænkende sig i brede Bælter ned i Dalkedlens Dyb.

Med Dyssekammeret som Forbillede, dette smukke nationale Fortidsminde, er der paa Toppen af Kishøj rejst et Stenkammer bestaaende af 6 lave Randstene med en anselig Overligger af en lys, graa, krystallinsk Stenart. Paa den nordlige Flade af denne med Front mod Plantagen og Sønder Elkjær er indhugget: Harald Branth til Sønder Elkjær 1844—1915, og paa Fladen mod Øst: Taknemlige Elever og Venner rejste denne Sten.

Kishøj med Branths Sten søges ofte af Folk, der færdes i Hammer Bakker, som et lønnende Udsigtspunkt. Desværre hindres Stedets rette Brug som saadant af et tilsyneladende urimeligt Forbud mod Bestigning. Her en lille Vejledning for den, der med personlig Tilladelse til Bestigning af Højen, fortaber sig i det vidunderlige Kundskue heroppe fra: I Vest Biersted Kirke paa sin Bakke ret over det nære Baalhøj; den store Vildmose med Sandelsbjerg; Thise Kirke paa sit Forbjerg ud mod Mosen; Købstaden Brønderslev med mange og stærkt røde Tage; »Huølknøse«, en karakteristisk Bakkeknude ved Hallund. Saa med eet de brune Grindstedbakker lige ind i Synet, stængende alt Fjernsyn ude; nu atter vid Horisont: Dronninglund Kirkespir som en gnistrende hvid Kalkprik over Herregaardens Park; Langholt Hovedgaard; nu Brødland hist øvre med Møhlen — en Idyl i et bittert Land — Vesterhassingknuden i Øst ned mod Fjordlandet, og, i et Udsnit i Syd over Ørndalshuset, Taarne og Skorstene og kvulmende Cementrøg fra megen løssluppen Energi i tvende Byer paa begge Sider af Fjorden.

Torndalshøjene.

En Række paa 6 Mindesmærker i nogenlunde lige Linje Øst-Vest begyndende ved Møgelmose og endende i »den nør'e Bak« ved Gammeljordshuset. Mindesmærkerne her er ret uanselige, alene Torndals Høj rager op ved sin Størrelse og sin Beliggenhed. 3 Høje, »de hellige Høje«, danner en karakteristisk, men ingenlunde iøjnefaldende Gruppe; den ene heraf er en Langhøj, alle de øvrige i Gruppen er Rundhøje.

FORTIDSMINDER

48. *Bløshøj*—muligt Blushøj (1683: Bløshøjsagre)—eller Møgelmoschøj ligger i Vandsteddal nær den gamle Ryttermose. Det er en lille, lav Kuppel, 60 Skridt i Omkreds og med en Fordybning oveni. Bevoksningen er Lyng og Græs, hvoriblandt nogen kraftig Rørhvene.

49. Oprindelig har *Torndals Høj* været et anseligt Mindesmærke og staaet som en Vagtmand paa Bakketinden heroppe. Med sine 80 Skridt i Omkreds har den engang hvælvnet sig tung som en Katedral over den døde Stridsmand, man højlagde herved. I en sen Tid—muligt i Stenhungerens Dage—blev Mindet opbrudt, Stenene borttagne, den døde Mand gjort husvild og hans Vaaben og Redskaber kylede til Side. Saaledes stod Højen, i Nedværdigelse og Forfald, da Skaberen af Højhuset, Billedhugger N. Hansen-Jacobsen, Stedets Ejer, for en lille Snes Aar siden satte en Mand med en Hjulbør til at køre en ny Høj sammen i den gamles Ruiner—den Torndals Høj, vi kender fra Dagen i Dag, og som med sin ejendommelige, lidt kegleformet tilspidsede Kuppel 227' o. H. kan øjnes helt nede fra Kællingbjerg i Nørre Kongerslev Sogn paa Grænsen af den lille Vildmose (se Billedet S. 229).

50, 51 og 52. *De hellige Høje*. Paa en udyrket Hedebakke nordøst for Jørgen Jørgensens Hus paa Torndal Mark ligger en ejendommelig Højgruppe bestaaende af en Langhøj (Nr. 51), temmelig flad og afgravet, 75' lang i Retning ØstVest, 30' bred, med sin Østende midt imellem 2 Rundhøje. Den sydlige Rundhøj (Nr. 50) er den største af disse og maaler 58 Skridt i Omkreds; den er udgravet i tidligere Tid med en stærk Affladning i Sydvest. Den nordlige Rundhøj (Nr. 52) har en mindre Fordybning i Pulden, er tydeligvis afgravet og sammensunken og maaler kun 48 Skridt i Omkreds.—Navnet »de hellige Høje« skyldes Nationalmuseets Indberetning fra 1889. Nu synes Navnet ikke at kendes mere paa Stedet, ligesom Mindesmærket i sin Helhed er udgaaet paa Generalstabens nyeste Maalebord (se Billedet S. 119).

53. De Rester af et Fortidsminde, der ligger tilbage paa Toppen af »den nør'e Bak« i det østligste Hjørne af Sulsted Sogn, bestaar nutildags kun af en i Øst tydeligt fremtrædende, til de andre Sider uklart forløbende ydre Vold, Dele af en Gravhøjs Fod. Da Højen blev udgravet med Eftersøgning af Grus til Vejmateriale for Øje—paa disse Kanter maa vi herefter beskæftige os ogsaa med en »Grusmand« foruden Stenmanden—stødte man i Højens Bund paa »nogle Potteskaar og andet«. Da Nationalmuseets Udsending i 1889 besøgte Stedet, var her endnu »en smuk toppet Høj«.

Dybdalshøjene.

En Gruppe bestaaende af 4 Rundhøje i temmelig daarlig Stand beliggende paa Randen af det nordlige Bakkeland paa Grindsted Bys Jorder.

54. *Bitte Oles Høj*. Rest af en Gravhøj, den nordøstligste i Gruppen, ejendommeligt beliggende paa en Bakke øst for Dybdalen, vigtigt Orienteringspunkt i denne nordøstre Fjerding af Hammer Bakker, 219' o. H.—Her paa dette Sted har Grusmanden fejret en af sine store Triumfer og haft et endog ualmindeligt Held til med sin Spade at rage omtrent hele Mindet ned. Den Dag det sker—om føje Tid—er Hammer Bakker et gammelt Kendingsmærke mindre (se Billedet S. 21).

55. En lynggroet Gravhøj, 65 Skridt i Omkreds, beliggende i et mørkt og fattigt Landskab, hvor selv Lyngen daarligt vil trives. Bedst kommer Mindesmærket til sin Ret, naar det, set nede fra Dybdalen, lægger sig med sin affladede nøgne Silhuet lige i Skaaret. Trods sin Ubemærkethed har Mindet ikke undgaaet sin Udgravning (se Billedet S. 169).

56. Rester af en Gravhøj ca. 70 Skridt i Omkreds, med sine 231' o. H. det højeste Punkt paa disse Kanter, beliggende paa Bakketungen ud mellem Dybdal og Mellemdal,

HAMMER BAKKER

malerisk smukt, med Bøgepur om sin Isse og en tæt Urskov med mangehaande Vækster ved sin Fod. Mindet er stærkt beskadiget. Indad mod Bakkelandet fremviser det sit farligste Saar, her griner Gruset frem; men, som Stedet ikke har været Møjen værd at jævne helt med Jorden, er Grusmanden efter veltilendebragt Dagværk med sin Spade gaaet utilfredsstillet bort for ikke senere at vende tilbage. Nu kommer Naturen os til Hjælp. Som Sydens Vinløv forsonligt tilhyller et Marmorbilledes knuste Øjne, kommer her oppe mod Nord fattige Ranker og Ris krybende gennem Gruset og de grønnes og vokser og forsmilder og stryger det grelle bort.

57. Gravhøj paa en Bakketunge mellem Mellemdal og Hestedal, af samme Udseende som sin Forgænger, stærkt molesteret i Syd og med en Afgravning helt op til Toppen, hvilken vi foreløbig med Sindsro tør paaligne Grusmanden. Ydersiden, den der vender mod Nord ud fra Bakkelandet, er her som paa de foregaaende den bedst bevarede Del af Mindesmærket.

Helligkildehøjene.

3 Rundhøje i Sulsted Sogn nær Sognegrænsen mod Hammer beliggende paa de lave med Bøgepur bevoksede Lyngaase nær Hammer Kirke og den hellige Kilde.

58. Den sydligste Gravhøj i Gruppen ligger knapt $\frac{1}{2}$ Kilometer nord for Plantørboligen Dal i Branths Plantage, omgivet af Naaleskov, men, efter en Udskovning fra seneste Tid, delvis fritliggende mellem tilbagestaaende Fyrre og lidt spredt Egekrat. Det er et stort, smukt Mindesmærke, der med sine 80 Skridt i Omkreds og med sin massive Kupsel hæver sig iøjnefaldende over det omgivende Terrain. Men ejheller denne Høj savner sin Udgravning oven i Pulden og sin Affladning, her imod Syd. — Denne hyppigt tilbagevendende Form for gammel Molest øvet mod vore Gravhøje, Hullet og Affladningen, er ganske typisk for de Høje, hvor der har været et stensat Kammer og viser os ubønhørligt den Dag i Dag, at Formaalet med Gravning i Højen alene har været det at tilegne sig de gode Kampesten, den gemmer paa.

59. Den mellemste Høj ved den hellige Kilde ligger i lige Linje halvvejs mellem Dal og Hammer Kirke. Dens Omgivelser her er et storladent Landskab, hvori Enkeltheder af dyb Oprindelig, udyrkede og sjældent betraadte Hedeflader, veksler med Bevoksningsgr af spredte, fantastisk formede Bøgepurre, ret i Nord hæver den nære Hammer Kirke sig paa det gamle Gudehov. Mindesmærket her er lyngbevokset, ca. 85 Skridt i Omkreds og med en Affladning i Nord, det skæmmes af en Udgravning oven i Pulden øjensynlig af nyere Dato.

60. En velbevaret Gravhøj, den bedst bevarede indenfor Gruppen og bedre bevaret end de fleste Gravhøje indenfor Hammer Bakkers Omraade. En stor, rund, regelmæssig Gravhøj med lidt afladet Top og med en skaalformet Fordybning oveni. Iøvrigt er Mindet lyngbevokset, med enkelte Bøgepurre, Omkreds ca. 85 Skridt. Høj Nr. 60 er den nordligste Høj ved den hellige Kilde og det nordligste Fortidsminde, der for Tiden kendes indenfor Bakkernes Omraade.

Hostruphøjene.

61 og 62. Hostruphøjene er to nu overpløjede og vanskeligt efterviselige Rundhøje beliggende paa dyrket Mark, den første paa Højde 122', den sidste noget østligere over mod Højde 165'. Angivelser vedrørende disse to nu næsten forsvundne Mindesmærker stammer fra Nationalmuseets Rapport fra 1889. I Mellemtiden maa da Skaden være sket. Høj Nr. 61 er kendelig ved en større, Høj Nr. 62 ved en mindre, næsten umærkelig Forhøjning i Jordsmonnet.

FORTIDSMINDER

(Afsnittet om Fortidsminder i Hammer Bakker er udarbejdet med Benyttelse af »Rapport over arkæologiske og historiske Mindesmærker i Hammer, Sulsted og Horsens Sogne«, 1889, Manuskript i Nationalmuseets 1. Afdeling, de respektive Aargange af »Nationalmuseets fredlyste Mindesmærker fra Oldtiden« samt private Oplysninger hidrørende fra Statsgeolog *Axel Jessen* og Museumsinspektør *C. Neergaard*).

Guldsmykke med Brakteat
(se Teksten S. 247).

Tomten af Stedet Mosen, »PebersKræns Hustomt« (Nr. 86), i Baggrunden de skovklædte Skrænter med Gedebacken.

DE GLEMTE HAVER

Nr. 65 – Nr. 100

SPREDT over Hammer Bakker ligger *de glemte Haver*. Den, der har krydset over Vidderne heroppe i dette stille og bitre Land, har ikke kunnet undgaa at faa Øje paa dem, de gamle Hustomter, hvor de toner frem under Bakkehældet, markerede af en enlig Poppel i et Vejkryds, af krogede Aske over et sammensunket Dige, af Pilebuske og Rosenstokke og med noget fremmedartet afstikkende over sig, noget mystisk sørgmodigt, altid med megen Grønt fra Løv og Grønsvær, men af en gammeldags Farve, i grønne Nuancer, der falder i Øjnene og afviger stærkt fra Bakkernes mørke Lyngfarver og magre Fælleders Brandskær fra Bevoksning med Rødknæ og Syre.

De ligger ved Alfarvej, de glemte Haver, Hegn og Diger løber langs med Vejbanerne, Tjørnehække falder deres Løv i opkørte Hjulspor, de ligger paa Bakketoppene, ynkeligt forblæste, i Dale, hvor ingen kommer, i Naaleskovens Tykning, dybest inde, unddragende sig Efterforskning, forborgent fjælende sig, hvor længst forglemte Stier vringler sig frem, tilgroede Fodspor blindt ender paa aabne Pladser. – Ved Mosehullerne ligger de, i de uopdyrkede Hedefflader, i Kornagrene, ofte paagaende friske, som var de fra i Gaar, undertiden som Skygger kun, ældgamle, men troværdige. De glemte Haver

DE GLEMTE HAVER

giver med deres Løv og Grønsvær Hammer Bakker en landskabelig Skønhed, paa sin Vis en Særprægethed, som Gravhøjene gør det. Ved deres Antal mildner de Landets alvorlige Træk, forlener den raa og gigantiske Istidsformation med et Skin af Liv; thi i de glemte Haver gik engang et nu uddøet og udvandret Folk.

Medens Hammer Bakker indtil ned i det 17. Aarhundrede mestendels var skovklædte og—som vi har set—kun gav Plads for enkelte større Ejendomme, groede de ved Skovens totale Forhugning i Lyng. Øde og ugæstmilde har Bakkerne henligget med en næsten middelalderlig Tomhed over sig skærmede af en Sagnkredsens Gru, dengang da i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede Udskiftningen af Jorderne blev en Kendsgerning. De rustne Karle, der dengang gik og maalte Land op i Hammer Bakker med en Snor i Munden og efter Mærker paa deres Hatteskygge, har set Halen af Lindormen i Østbjerg Bakke. Jord blev maalt op og montet ud, Lyng brækket, Krat fældet. Nybyggere kom og tog Ørkenen i Besiddelse, krigede sig en Bid nu hist, nu her, Rædselen blev slaaet paa Flugt, trængt tilbage til de dybeste Dale, til de stejleste Bakketoppe, hvor den i fortøttet Form har ruget til de seneste Tider.

Det var et haardført Folk, der tog Land i Hammer Bakker og byggede sig Huse her, satte en Rosenstok ved Gavlen og plantede de glemte Haver, et Folk af Skovgangsmænd, Jordbrydere med brede Labber, hvori Buløksen faldt lige saa tilvant som det gamle Graveværktøj. Mod Midten af det 19. Aarhundrede stod der i Hammer Bakker—foruden de gamle oprindelige Gaarde—drevet og dyrket til op mod fyrretyve nye Husmandsbrug og Bolsteder—hvor der tidligere var Lyng. Børn af disse gamle Pionerer suppleret med Nykomlinge blandt Egnens Folk, Husmænd fra jordløse Hytter, Udmarkens Folk, Oversløbere fra andre Sogne, fandt sig i Hammer Bakker et Fristed, nyt Hjem og nyt Virkefelt. Nu og da lander en fremmed Fugl, mistroisk iagttaget af Hjemmefødningene, paa en Lyngnold heroppe, bygger Kede og sætter Bo for alles Blik, et jaget Vildt fra en fremmed Kyst og med et ru og fremmed Mæle. Han skraber sig for Natten en Fordybning i Sandet, som Hjejen gør det, lægger Pjalterne om sin forpjuskede Mage; men ved Daggry sættes Stolperne, ved Aftentide staar der rejst et nyt Hus i Hammer Bakker.

Saa saas og høstes der og avles Børn, nyt og gammelt smelter sammen i Hammer Bakker i det næste kvart Aarhundrede, Haverne gror til, Skæbnen skrider blind paa sin lange Vandring over Tinghøj. Den Dag, da Barnebarnet henter sig de første røde Frugter paa den Abild, Bedstefaderen engang satte som Stikling i Lyngskjolden, flytter den første agerdyrkende Familie fra Hammer Bakker til Nørresundby. Byen kalder, Kridtgraven og Cementen kalder, Ploven ombyttes med en Bjergmands Hakke. Den Dag, da Skatter og Afgifter bliver tyngende for Smaamanden paa den magre Jord og Industrien i Storstaden vinker med sit røde Guld, sit faste Arbejde og sin faste Løn, tager fra en enkelt og spontan Begyndelse Flugten fra Hammer Bakker Fart, den Dag, da de gamle dør og en ny Købers favorable Tilbud paa Ejendommen foreligger, fuldbyrdes den. Allerede i 80'erne har Godsejer Branth begyndt med sine Køb og sine Beplantninger paa disse Kanter, nu ved Aarhundredskiftet, 20 Aar senere, finder Hammer Bakker i Sagførerens og i hans stærke Vilje den Magtfaktor, der ud af det bestaaende, af de mange dyrkede Pletter, af de mange forsømte, de mange atter af Lyng og Øde erobrede, af den hele planløse Mosaik, af de glemte Haver, af Fattigdom, Stædighed, Uvidenhed, Uvilje og Trods grundlægger Nutidens velarronderede, velafpassede, i Almenvællets Interesse velvøgtede, tilplantede eller i Naturtilstand sig mangfoldigt bredende Arealer, som vi alle kender dem.

Fra denne sidste Epoke i Hammer Bakkers Historie, fra de gamles Død og de unges Flugt, stammer Hustomterne, de glemte Haver. Rosenstokken stod tilbage ved Gavlmuren,

HAMMER BAKKER

mens Folkene gik—paa Kirkegaarden eller til Storbyen. Æbletræerne blomstrede, mens Huset viedes til Undergang, eller den bortdragende brød det ned og bar det bort paa sin Ryg, Dragt for Dragt, til kun den nøgne Syld stod tilbage. I Overmod sparker den til Kridten og Cementen højtideligt indviede unge Industriens Mand Dørfyldingerne ud efter sig—Luserede! Poplerne er nu alene tilbage, hvor Huset stod, Rosenstokken gik ud, Æbletræerne blev vilde eller døde af Svamp og Ælde. Poplerne ringler vemodigt med deres grønne Løv, med Lyd af Aftenklokker, hvor Liv levedes og Fodder gik, gammel Malurt fra de allerældste Tider stroer sit Peber i Luften, røde Bær modnes, nu som før at tjene de vilde Fugle til Føde, spredt over Hammer Bakker ligger de glemte Haver tilbage.

Hustomter ved Kikkenborg.

63. I Hammer Bakker afslutter Kikkenborgs Historie med, at Sagfører *A. Olesen* i Aaret 1902 af den sidste Ejer og Beboer af Stedet, *Hejle Hejlesen*, tilkøber sig Gaardens Bygninger til Nedrivning og saaledes, at den nærmest herom liggende Jord, Vodskov Tingmark, medfølger og indgaar i Avlsbruget Skovgaard under Møgelbjerg. Gaarden opstaar da senere som Ny Kikkenborg nede ved Kæret vest for Langbrokro paa nogle Parceller her, som ikke medfulgte i Købet; men tilbage staar oppe i Hammer Bakker Tomten af gamle Kikkenborg, den glemte Have med sin Bevoksning, en af de største og smukkeste Tomter i Hammer Bakker (se Billederne S. 144 og S. 157).

Til Kikkenborgtomten fører der to Veje. Den ældste, den man paa Gaarden oprindeligt udhulede sig i Jordsmonnet og ned gennem Tiderne betjente sig af, slutter sig til Alfarvejen og indgaar følgelig i den gamle Kongevejs dybe Spor i Bakken. Halvvejs oppe udløser Sporet sig, drejer mod Øst, gennembryder Diget og Naaetræsplantningen og falder vest fra ind paa den gamle Gaards Plads (herom se endvidere S. 84). Den anden og yngre Vej, der ikke er afsat paa Maalebordet af 1885, rimeligvis fordi den dengang endnu ikke eksisterede, ligger østligere, øst for Kikkenborg Høj og stikker ud fra Gamle Sæbyvej følgende Bakkernes Fod nordpaa til Døbbeltlangdyssen.

En svulmende Frodighed kommer os i Møde fra Kikkenborgtomten paa denne Vej. Forrest en Lund af unge Bævreaspe, vist alle Børn af hint gamle haarde Modertræ, der nu med en tilknappet Mine stiller sig i Baggrunden og lader Flokken med deres grønne Løv ene om at tilvinke den fremmede et Velkommen. En Røn med stor smuk Krone, Rækker af kraftige Ribbuske, der i den tunge Augustsol tindrer med klare rubinrøde Bær. Bonderoser, de gamle Havers Pryd, Bedstemoders gamle hvide Rose, Farven fra hendes Haar, Duften fra hendes Dragkiste, vor Barndom om igen, en fjern Tid lyslevende i Kikkenborg Have. Satte mon ikke han, Christen Nielsen, den gamle Skovfoged paa Kikkenborg hin sjældne Rosenstok ved Husets Gavl?

64. Stedet *Brødlanshede* er afsat med Navn paa Maalebordet af 1885 og er oprindeligt opført som det yderste af tre Huse paa Hedeparceller fra Brødlans. Aalborg-Anes Hus laa mod Nord, ved Sønder Østbjergs Grænse, Østerbæk i Midten, Brødlanshede i Syd, alle tre med Adgang over Østerbækken til Alfarvejen, gennem vestre Skeldal Adgang til Kirkevejen ved Bjerggrøn.

Aalborg-Anes Hus faldt først. Dets Plads i Terrainet kan næppe mere paavises, her er gravet og plantet; men dets Historie lever hos de gamle med et let Sagaskær over sig: Her boede Aalborg-Ane, og hun brændte inde en Nat, før hun skulde have Kartegilde. Hvorledes kom det sig nu, at det gik Aalborg-Ane saa slemt? Jo, hun agtede at bage sig Kager til Gildet. Hun fyrede i sin Ovn med Lyng og Enebær og Kvas, som stod hun i et højere Embede i Helvedes Forgaard og—gik i Seng, da Baalet var paa sit højeste for saa at staa op den følgende Morgen og sætte sine Kager ind. I Mellemtiden overgik der

DE GLEMTE HAVER

Ane noget menneskeligt, mens hun sov. Hun blev i Luerne. Huset brændte, hun selv opløstes i Atomer, der langsomt drev op gennem vestre Skeldal; og aldrig blev dette sagnomvundne Kartegilde i Hammer Bakker nogensinde senere holdt.

Østerbækhuset fandt i Sagfører A. Olesen sin Redningsmand. Det opstod, efter endt Ombygning i Sagførerens velkendte solide Stil, som Fugl Feniks af sin Aske; men Brødlanshede maatte falde. Meget var det ikke Jakob Søen, Store Jens Peters Broder, lod blive tilbage heraf paa Bakkeskrænten ved Østerbæk: en firkantet grøn Plads, Rester af Diger hvor Huset har ligget; dybt i Græsset et Par ynkeligt forkrøblede Malurtbuske.

Paa Brødlanshede har man Dobbeltlangdyssen ind paa sig, det tunge Jætteforspand, der lagde sig til Hvile hist oppe med Solen i Øjnene; mørkt hæver den nordre Høj sin Rygning mod Himlen, tærende af Himmelblaaet, af Dagens Ild, sendende en Strøm af Kulde gennem Lyngen. I Vest smiler Landskabet med grønne Farver, grønne Dale og Bakkehæld og længst nede blinker Østerbækkens Vandhvirvler skinnende hvide som Sølv.

65. Hinsides Østerbækken øjner man fra Brødlanshede i Vest paa den modsatte Skraaning en enlig vejrslagen Hyld. — Intet andet Træ herhjemme bærer saa mærkbar en Vækst til Skue, saa typisk en Streg som Hylden, hvor den staar ene i Marken tugtet af alle Vinde. Den er som et hemmeligt Tegn, gammel Visdom gemt heri, som et Tema fra Hyrdens Skalmjeje. — Ved Hylden hinsides Østerbækken ligger Tomten af et Hus, Murbrokker smuldrer i Græsset, Haven breder sig, den glemte Have, hvor ingen mere vandrer. Her gik Jep', siden Niels Larsen. — Tænkte mon Niels Larsen paa sin Hyld, dengang han gik fra Huset i Østerbækdalen og fra sin Have og lod Træet skotte sig selv. Og Jep', gammel og mulden, husker han mon sin Hyld, dens grønne Løv, Fuglefløjtet heri, der hvor han ligger paa Hammer Kirkegaard med Jord paa sit Ansigt.

Hustomter ved Møgelbjerg.

66. Bakken, hvorpaa Vodskov Kirke er bygget, hedder Tidselbakken. Vest for denne, hvor Gamle Sæbyvej dukker ind mellem Granerne og Vejen fra Gammel Vodskov østfra støder til i en spids Vinkel staar der en lille Klynge Popler; i Vejgrøften vokser en Hvidtjørn. Dette er de eneste synlige Spor, der blev tilbage af en Gaard, en Udflytter fra Vodskov, der i mange Aar gik under Navn af *Himmelbostedet*, desformedelst en Himmerlænding, fra sin Hjemstavn forslaaet til denne Kyst, købte og beboede Gaarden. — En Efterfølger, *Jørgen Himmelbo* solgte for ca. 30 Aar siden Ejendommen til Sagfører Olesen, Bygningerne til Nedrivning, Jorderne til Indlemmelse under Skovgaard. Stedet blev grundigt udsløttet, Tomten, der efter Kortet af 1885 at dømme skal søges syd for Vejen, kan ikke mere eftervises i den stærkt kultiverede Mark.

Forinden det kom saa vidt med Himmelbostedet, mens Rallingshuset endnu stod, ubeboet, for ved første Lejlighed at falde for Øksen, fik det i Sommeren 1906 i Digteren *Johan Skjoldborg* sin sidste — og berømteste — Beboer. Her under Møgelbjerget, under Hammer Bakkers sydlige Skraaning, fuldendte Digteren i det følgende Efteraar sit Manuskript til »Sara. En Kærlighedshistorie«.

67 og 68. Næppe nogetsteds i Hammer Bakker træder en Hustomt saa overraskende frem i Landskabet som Kuskkonens i Nørredal — det skulde da være Sandkonens paa Bakkeknolden lidt i Nordøst. Men som *Kuskkonens Have* er fuld af Eventyr og blaa Lillers Dans, er *Sandkonens Have* streng og redelig, gold og uden Ynde. Det er, som om de to gamle Kvinder, Kuskkonen og Sandkonen, har lagt af deres Væsens Forskelligartethed i deres glemte Have, Kuskkonen ud af sit Hjertes Overflod givende alt, en frodig Skikkelse med et frodigt Sind, Sandkonen knap og tilmaalt, øvet i Armod under en ubønhørlig Lov. Kuskkonens Have ligger lavt i Dalen, Sandkonens oven over. En

HAMMER BAKKER

Tid lang var Stedet her skovløst, lynggroet, aaben for den evige Vestvind; nu strækker der sig dybe Naaletræsplantninger til alle Sider, Dele af Møgelbjerg Plantage. En Vej leder ned gennem Nørredal, den kommer øst fra, ovre fra Kirkevejen, fra Porten, en stille og øde Vej, det skarpe Sand gustent og goldt i Brinkern under en Stribe af Muld, Bjergfyr ved Bjergfyr i endeløse Rader—en øde Fylde.

Saa krummer Vejen, en Lysning, en aaben Hedemose med mange vilde Blomster. Her stilles vi Ansigt til Ansigt med Kuskkonens Have. Store Popler hegner Stedet, høje lysløvede Aske skyder sig ind herunder, Røn, Bævreasp, Frugttræer, Frugtbuske og imod Brinken i Nord knudrede Ege fra for mange Generationer siden.—Skyggen helt nede gemmer gamle Bondeblomster, nu dannende et Vildnis, hvor Havesangeren bygger Rede: Venusvogn, Aniskaal, Humle, Pastinak; under Egene et Tæppe af matgrøn Engelsød, tandede Blade, der spiller som Dragetunger i de svage Vindpust.

I Nord stiger Bakken. En Fodsti, der kommer nede fra Møgelbjerg, fører opad bag Kuskkonens Have, Naaletræer og goldt Sand ogsaa her. Denne Fodsti støder etsteds inde i Plantagen til et Hjulspor, et Minde fra gammel Tid, fra før der var Træer, da knirkende Studevogne asede sig vejløse om mellem Brinkerne.—En Vejstump stikker brat i Syd, bliver borte, før den vel har taget fat, taber sig under et Forhæng af mørke, tungt susede Graner. En aaben firkantet Plads, snæver og uhjemlig, Rester af et Havedige, en enlig Hyld lav og vantreven, helt udgaaede Frugtbuske som blegede Benrade i Granernes Mørke, Stikkelsbærris med døde Blade—*Sandkonens Have*.

69. *Grejs* i *Skovfogedhuset* er forlængst død, hans Plageaander ogsaa, der vilde liste sig til at nappe et Bøgetræ hist og et Egetræ her, naar Lejligheden var der. Den ene efter den anden er død, endog Huset, hvor Grejs boede har maattet give op for Tidens store Økse, der i Hammer Bakker synes at have haft et endog særlig kraftigt Bid. Der staar nogle Popler ved en af de nyanlagte Veje omkring Aandssvageanstalten syd for Kvindehjemmet, der ligger en aaben Plads, Granerne ligesom trækker sig tilbage til de tre Sider. Her har Skovfogdens Hus staaet. Syldsten og Murbrokker stikker frem af Grønsværet paa Tomten. To høje Asketræer luder ind over den glemte Have med dens Digerester, dens hensygnende Bevoksning af Hvidtjørn, Abild, Poppel, Rodskud af gamle Kirsébærtræer, Rosenstokke.—Herud fra kom han, den gamle Grejs Skovfoged, med sin Egekæp, tidligt, i den første Dæmring, før Brokken endnu var gaaet i sin Grav, at forrette sin Dont etsteds ude i Skovene.

Hustomter ved Springbakken.

70. *Mørk-Kjesten* boede lunt i Bakken. Gik man i gamle Dage, mens hun og Niels Christian var levende og Huset stod, ad Kirkevejen fra Vodskov og agtede sig til Hammer til Kirke, vilde man kunne se hendes blaa Tørverøg, ja muligt lugte hendes Kaffe kedel tværs over Vejen uden derfor at se det mindste til Skorstenen, hvor Lugten kom fra. Hun laa i Læ for alle Vinde. De Smuler af Pust, der laa og blaffede fra Korsdal til Skeldal og muligt strejfede »Mørket« og fik Kjestens Skorstensrøg til at tegne Snørkler over Kirkevejen, kunde næppe faa hendes Gyldenlak til at ringle end sige ryste en Humlebi af Fingerbollerne. Vestvinden, som han sloges med ovenover, Springbakkemanden, kendte de i Mørket kun af Navn. Skeldalshøjen laa farligt nær. I Højene boede der altid Magter—det vidste da Niels Christian—gode eller onde, som det nu kunde byde sig; men som man i hvert Fald maatte staa paa en god om ikke venskabelig Fod med. Ingen havde i Niels Christians Tid noget at gøre paa den søndre Bak' efter Solnedgang. Gik der noget derovre, lod man det gaa, klagede det sig ovre i Lyngen, hvad nok kunde handle, naar Aftenen faldt paa, lod man uagtpaagivende og talte ikke herom. Det kunde jo ogsaa

DE GLEMTE HAVER

Gjølbo-Karens Hustomt (Nr. 72), i Baggrunden Springbakken med Højen (Nr. 17).

saa være Ræven, der altid havde haft et godt Øje til Mørk-Kjestens inderligt degenererede, indavlede Høns.

—Saa døde de gamle i »Mørkets«, Kjesten sidst, Huset faldt, eller flyttedes i Virkeligheden ned til Storemose, hvor det rejstes og staar endnu, det gule Hus bagved Fru Viges. Oppe i Dalen, paa den gamle Ejendom »Skovens Grund, ligger Hustomten tilbage, den glemte Have, tonende grønt med en Lund af Syrener (se Billedet S. 201). Kjestens gamle Kilde, Brønden, hvorfra hun hver Morgen i Aaget hentede sig to Spandfulde Vand, klart og koldt, som det i Natten er rundet af Jordens Bryster, let jernet, er endnu at findeovre ved Bakkens Fod. Med sine enkelte Dunhamre, der er sjældne Vækster saa højt oppe i Hammer Bakker, med sin store graa, hedenske Kampesten burde denne Brønd i Grunden ikke savnes i Helhedsbilledet.

71. *Springbakkens* Beboere har haft en misundelsesværdig Udsigt fra deres Vinduer, Skade at de rimeligvis slet ikke har skønnet herpaa. Dag efter Dag har de set hvide Karaveler vandre under Himlen, fra de strøg lavt over Tinghøj, til de tabte sig i Blaaet over Tvillinghøje—og de har paa Springbak' talt om Skyer. Daglig har de haft Høgene hængende over Brødlandsfladen, kommende i lette Kast nede fra Østerskoven, hvor de ruger, afsøgende Markerne Plet efter Plet, til de tørnede imod Østbjerg Bakke—og de har paa Springbak' fumlet med Lod og Krudt. I Aarets første Sne har Højderne i Nord iklædt sig Uvirkelighedens Kaabe, lagt sig ud mod de yderste Synskredse, fjerne Massiver, Bjerger af Sølv. Har han mon følt det synge i sig i saadanne guddommelige Timer, Springbakkemanden, eller har han kun haft Tanker for Gigten og for sine frosne Tæer. —Han dyrkede som Pryd i sin Have den rødliga Saponaria, det gjorde *Plov-Kræn* paa Springbak', og som Nytte en Slags smaa halvville Stikkelsbær, der endnu i Mængde mod-

HAMMER BAKKER

nes paa de skurvede Ris i hans glemte Have. Det er de sødeste Bær, der gror i Hammer Bakker, med al Vejrets Salt og Friskhed i sig, gule af Saft som soldrukne Druer—dette være sagt til Springbakkemandens Ros.

72. Den, som de sidste to til tre Aar har færdedes i Hammer Bakker og som fra Toppen af en af Gravhøjene paa Østbjerg Bakke har nydt Udsigten vidt omkring, har næppe kunnet undgaa at lægge Mærke til en lille ubeboet Hytte ovre under Springbakken, nu øjensynligt en faldefærdig Ruin, der fra et gabende Indre vendt mod Beskueren øser af sin Tomhed og Forladthed over det aabne udækkede Land paa Brødlandsfladen. Denne Ruin er Resterne af Gjølbo-Karens Hus. *Gjølbo-Karen* var en gammel Kone, da hun mod sin Vilje sagde Bakkerne Farvel. Hun er den sidste Beboer, der har forladt Bakkerne, og hendes Hustomt, den glemte Have, er saaledes den yngste af de henimod fyrretyve lignende Tomter og Haver, Terrainet gemmer paa. I Sommeren 1927 stod Kornet endnu og modnedes paa Gjølbo-Karens Marklod; i Høstens Tid faldt det for Leen, blev hjerget og kørt bort. Hytten havde paa samme Tid endnu sin gamle sodede Skorstenspibe stikkende ovenud af Tagets Spærværk; det hele lignede en Taterrede fra Carit Etlars Romaner. I 1928 laa Markloden udyrket. Ynkeligt var det den Sommer fra Dag til Dag at være Vidne til, hvorledes Hytten mere og mere sank sammen. Skorstenspiben væltede i en Vestenstorm en skønne Dag; nu er den totalt ramlet og ligger knust i en uordentlig Høb af Murbrokker Side om Side med søndrede Vægge og opbrudte Lergulve.

I et Rønnebærtræ i Gjølbo-Karens Have har Skaden bygget sig Rede. Under Skadens Bo vokser der Snebærris i Grønsværet, en sjælden Vækst mellem Vodskov By og Hammer Kirke—men ogsaa Stikkelsbærbuske, Hyld og Graapil. En Række af Blomme-træer hegner Haven i Syd, men halvville er de og ufrugtbare som Følge af manglende Røgt.—Den fuldkomne Tilintetgørelse, den uigenkaldelige Overgivelse til Jorden hvad Jordens er, skrider med raske Skridt fremad i Gjølbo-Karens Have (se Billedet S. 267).

73. Han havde ikke meget at virke med, *Løv-Kristian*, det ses bedst i hans glemte Have. Der blev ikke meget tilbage til at bevare Mindet om ham, dengang han brød sit Hus ned og forlod for bestandig den Krog under Springbakken, hvor han hidtil færdedes, Brøndhullet et Stykke ovre imod Bakkens Skraaning er den Part, der taler det tydeligste Sprog om en fordums Bebyggelse. Der sidder grønne Frøer derovre og galper med Flabene i Vandskorpen og sladrer højt om et frit og utvungen Liv i Brønden, som de ikke kendte til, dengang Løv-Kristians Kone løb her i Tide og Utide med sine Spande.

Saa blev der da endelig ogsaa en grøn Plads efter Løv-Kristian, frodig næsten at skue ved Siden af al den blege Sandskæg, der tog hans Jordlod i Besiddelse, en Digerest lavt over Jordsmonnet, en Rosenstok, sær urimelig at se, her hvor Agerhønen gaar med sine Kyllinger og ingen har noget at komme efter.

74. *Skrædder-Volle* havde en lille Bedrift nord for Gjølbo-Karens. Hans Marker bredte sig i Lavningen mellem Kirkebakken i Nord og Springbakken i Syd. Han havde et Par smaa Øg, men kun paa det sidste, *Skrædder-Volle* havde det meste af sit Liv kunnet klare sin Bedrift med et Par kringelhornede Stude.—Fra Kirkevejen ser man nu nede i Dalen *Skrædder-Volles* Hustomt og de faa Vækster her, der blev tilbage gennem Aarene: Kirsebærtræer, Hyld, Stikkelsbærbuske, lave Digerester med lidt Graapil, en forblæst Ahorn, *Skædder-Volles* Bomærke, da den egentlig er skudt op fra Stubben af et omfangsrigt Træ, der har givet Stedet Karakter.

I gamle Dage hængte der i Bondens Stue indrammede Gravvers over kære hedensgangne, hvorpaa der var malet, som en Slags Vignet, i grelle røde, grønne eller okrede Farver og i naiv neuruppinsk Stil en Gravtue med et Palmetræ—i Virkeligheden en Grønkaal! Dette simple Motiv, der hører vor Barndom til og denne Stemning herfra, der har

DE GLEMTE HAVER

fæstnet sig i vor Bevidsthed gennem lange indholdsløse Timers Ørkentilværelse, hvor de voksne sad til Kaffebrøds, rinder en i Hu i Skrædder-Volles Have. De samme gammeldags Farver, den samme simple Streg, Træet over Gravtuen, den samme Sorgmodighed i Stroferne: Grædende vi bar Dig ned, i dit stille Sovekammer—

Hustomter ved Kongevejen.

75. *Pælshuset* hører den gamle Kongevej til og Stedets Beboer har alle Dage lydt Navnet »Pælsmaj« — *Pælsmanden* — hvad saa han siden var døbt. Der har været Tradition her oppe ad Alfjarvejen under Østbjerg Bakke; den ene Pælsmænd har her gennem Tiderne afløst den anden og Stedet er med Henblik paa dets Samhørighed med Vejen uden Tvivl af høj Ælde. Paa Videnskabernes Selskabs Kort af 1791 er Pælshus ikke afsat. Dette betyder dog ikke saa meget, da Kortet ikke gaar i Enkeltheder. Mere bemærkelsesværdigt er det, at Kortet har en af sine »Milepæle« — vistnok Mærker for Vejlængder paa en kvart Mil — afsat paa det Sted, hvor Pælshuset i hvert Fald indtil de senere Aar har ligget. Denne Kendsgerning afstiver i ikke ringe Grad den lokale Opfattelse, at Stedet her, Pælshuset (1685: Pælsdamb, 1801: Pels Ager) har sit Navn efter en Milepæl ved Kongevejen. — At tørstige Sjæle, i en Tid, da Tørst som menneskelig Skavank var baade hyppigere og sværere end nu og hvor Udskænkning langs Landevejene — med eller uden Adkomst — var en saare dagligdags Ting, ogsaa kunde faa sig en »Pægl« i Pælshuset, hos Manden i Ødemarken mellem Oaserne paa Langbro og i Bilidt, om de ønskede sig det, vil næppe den undres over, der har en Kende Indsigt i Godtfolks Tilbøjeligheder, ogsaa som de atede sig i vore Oldeforældres og Bedsteforældres Dage.

Saa døde den sidste Pælsmænd, Huset faldt, Navnet udslettedes, Pælshus er, sammen med Nabostedet Buskhus, sidst afsat med Navn paa Maalebordet af 1885; tilbage staar Poplerne, Stedets Kendingsmærke, og suser og synger. Megen Malurt dyrkede Pælsmænd den under Poplerne, at krydre det slatne Øl med om Rusen var gaaet af det. Nu drikkes der ikke Malurtøl mere i Pælsmændens Have, ingen kommer her. Og den gamle Kongevej. Ja, her er Færdselen sunket ned til et Mindstemaal, som gør, at man, om man under Aften i de dybe Hulveje i Ørndal eller under Østbjerg Bakke indhentes af noget kørende, bliver jævnt skræmt og venter at se intet mindre end Ligskaeren, der skrider gennem Ødet. — Brogede Køer oppe fra Per Ejlersens græsser i Tingmarken, paa Pælsmændens Tomt og om Egepurrene ved Buskhus. En bitte barhovedet Tøs med hvidt Forklæde, der skal gælde for Hyrde og som nu og da dukker sit lyse Hoved op af Hulvejene, er Landets Herskerinde saa langt Øjet naar (se Billedet S. 99).

76. Den Hustomt, der ligger et Par hundrede Alen nord for Pælshustomten og som af Bakkernes Folk kaldes Cilles Have — efter den gamle *Randersbo-Cille*, som var den sidste, der boede her — er Resterne af *Buskhus*, under hvilket Navn Stedet sidst er afsat paa Maalebordet af 1885. Selve Tomten af Buskhus er græsbevokset og grøn; men en tidligere Kaalgaard til Stedet, en regelmæssig firkantet Plads, er nu indhegnet af høje og tætte Graner, som mere og mere falder sammen med den tæt bagved tilgrænsende Del af Brødland Plantage. Denne Kaalgaard er det, man særlig benævner Cilles Have. Buskhus har som Pælshus hørt Alfjarvejen til, og rimeligt er det, at Stedet har faaet sit Navn efter det tætte Egepur — »Buske« — engang Egehøjskov, der nu breder sig med sært forvredne Stammer blandt Ørnebregnernes Mylder i de gamle Vejspor.

77. Gamle *Albert Ejlersens* Hytte gik op i Luer, som Aalborg-Anes gjorde det nede ved Brødlandshede. Det mest iøjnefaldende af, hvad der blev tilbage paa Tomten her og som overlevede hin Ildsvaade, er tre til fire ranke Pilebuske, hvis grønne Bladchang med et sart lyst og blankt Skær stikker af mod Bjergfyrenes grove glansløse Naale — et

HAMMER BAKKER

fint grønt Lin, der rober sig under Dagligdagens Hvergærn.—»Rosen paa Heden« blev ogsaa tilbage. Fast utroligt, at et Par Rosenstokke endnu er i Live i Lyngen, der breder sig tæt om Tomten: en grøn Plads med Læ bag Bjergfyrrerne, med Digerester og en Krog til Middagsro.

Hustomter ved Brødland.

78. Smukkeste tager Brødland sig ud, naar man ad Kirkevejen sydfra har lagt Plans tagen bag sig og paa een Gang stilles Stedet i sin Helhed for Øje, Husene, Træerne, de tilgroede Haver, den efter Omstændighederne smilende grønne eller gyldent tilsaaede Bakkeskraaning, Møllen, knejsende øverst paa den gamle Mølletomt, kraftfuld og indtrængende som Mesterens Bomærke, der paatrykkes Kunstværket, forinden det er fuldendt.

Til venstre i Billedet, hvad der her vil sige paa den vestre Side af Kirkevejen, ligger Tomten af *Niels Hostrups* Hus, nu en firkantet Plads med Træer, Resterne af en Kaalgaard, hvis Læbælte i Syd af høje Graner som karakteristisk Enkelthed i særlig Grad evner at fange Øjet. Bag Granerne Diger og Digerester med smaa Seljepil, med Hyld og Poppel, Rækker af gamle mossede Stikkelsbærbuske, Rodskud af Blomme, forkommet og fattigt det hele. Men Mindets Fugle rører Vingerne herinde, svagt suser det i Granernes Toppe, tungt duver de døende Træer, Ødet spinder sin Vise i *Niels Hostrups* Have, medens Livets Toner kommer andensteds fra, ovre fra *Per Ejlersens* og *Kig-Martinuses*, hvor der skiftevis kaldes til Kaffe og hamres paa et Vognhjul med en klinger og brutal Lyd.

79. Øst for Kirkevejen, til højre i Billedet og lige over for det hvide Brødland Hus, ligger Tomten af *Niels Martinuses*, Stedet, hvor før ham en ulykkelig Mand gjorde op med sig selv og i uhorst Beslutsomhed ved Hjælp af en Strikke tog sig Forbehold for Sorg og Genvordigheder af jordisk Art gennem en drastisk Udgang af det timelige—nu en lys og venlig Plet, i tyve Vintre og Somre lutret for Uhygge og ilde Ry. Store Popler i Grønsværet kaster Skygge over Rosenstokke og Syrener, over gamle Syldsten og forvitret Grus. Bævreaspe i tætte Klynger langs Kirkevejen, Graner som Læ tildeler Stedet en hemmelighedsfuld og overdaadig Fylde. Her har Eventyrets gode Fe forlængst slaet Spøgelsefrygtens Molok paa Flugt.

80. Af Møllerstedet paa Brødland, hvor *Niels Møller* boede og gik fra og til sin Mølle og passede sin ene Kværn, ses Hustomten umiddelbart sydøst for nuværende Mølle som en firkantet grøn Plet med lave Digerester, med Graapil, et Par Popler, nogle Frugtbuske samt Stubben af et eller andet stort Træ (se Billedet S. 163).

Mod Syd og Vest er Tomt saavel som Mølle hegnet af et lavt ydre Dige med Vidjerbuske, dette strækker sig i nordlig Retning og Vidjerne fortsættes i en Række med smaa Afbrydelser, lavere og lavere af Vækst, kummerligere af Udseende, indtil de ganske taber sig i Lyngen paa Skrænten ned mod Brødlands Sø.

81. Medens Brødland—foruden at være Navnet paa et gammelt Ryd, en gammel Bebyggelse paa »brudt Land«—almindeligvis opfattes som Indbegrebet af Fjernhed, af Frødhed og Ynde etsteds oppe i Lyngen i Hammer Bakker og hvis Karakter af Oase paa Baggrund af de mørke Naaleskove, øde Dale og gølge Overdrev, der omgiver Stedet til alle Sider, i Virkeligheden understreges og fremhæves i ikke ringe Grad netop af de tre nys beskrevne Hustomter, *Niels Hostrups*, *Niels Martinuses* og *Niels Møllers*, hvis tætte Trævækst ligesom udfylder Perspektivet, er der paa Brødland en fjerde Bebyggelse, som disse nu en Hustomt kun, der fik den Lod fra Begyndelsen af at falde uden for Billedets Ramme. Denne Bebyggelse er Handelsmanden *Søren Hansens* Gaard, *Sondergaard* i Brødland.

Oprindelig en Udflytter fra det nuværende *Per Ejlersens* laa *Sondergaard* afsides paa

DE GLEMTE HAVER

sine magre Sandmarker ved Vejen midt mellem Brødland og Pælshus, den Diagonal paa Kortet fra Kirkevejen til Kongevejen, der fortsættes til Østbjerg og som under Paavirkning af umindelige Tiders Slid af Færdsel og Tøbrudsstrømme er nedbrudt til en temmelig dyb Hulvej. — Granerne staar høje og sorte og tæt ind paa Livet af Tomten, hvor Søndergaard laa. Lidt Stikkelsbærris paa en Lysning i Skoven, saare smaat, Rester af Blommetræer paa Nippet til at kvæles af de robuste Graner, Rodskud af Graapil langt inde i Træernes Krypt, underlige gulgrønt fosforescerende Lysskud, Død og Forkrænkelse og Ligfarver midt i den groende Skov.

Hustomter ved Tusborg.

82. Fra Brødland fører en Vej mod Øst ned mod Tusborg. Forinden man naar saa langt, ja i Virkeligheden blot et Par hundrede Alen fra Kirkevejen, men hinsides et Højdedrag bag hvilket Brødland til Trods for den korte Afstand ganske forsvinder og hvorefter fra Øjet uvilkaarligt søger øst over for at fæstne sig ved Landskabet hinsides Storedal: Tvillinghøje, Gedebakken og Møgelrose Plantage, kommer man om ved en lille aflang firkantet Plads indhegnet af et Dige, Stedet hvor i gamle Dage Gunner-Niels havde sig et Hus. — *Gunner-Niels* har haft den store dystre Brødlandshøj i Ryggen, Lyngen fra det øde Plateau, hvorpaa den ligger, har bredt sig om det gamle Dige og ned lige til Husets Vinduer. Brødlandshøjen har slugt af Dagens Lys; det har mørknet tidligt under Vintersolhverv i *Gunner-Niels*s Stue.

83. Et halvt hundrede Alen længere mod Øst ad Vejen mod Tusborg springer der et Kildevæld inde i den sydlige Bakkskrænt, Resterne af en Husbrønd, nu, efter at det i et langt Aaremaal har skøttet sig selv, et Vandhul kun, et halvdøbt Kær med rigelig Bevoksning af Vejbrede-Skeblad, med grønne Bredder og med en gammel frodig Pil, der hælder sin Krone mørk og fuld af Skygge over det dybt flaskegrønne Vand. Her i denne Husbrønd hentede sig *Lars Høgholts Ide* sit Drikkevand, her vandede efter hende *Jens Langholt*, den nye Mand paa Stedet, glædesløs under Aften sine magre Trækstude; det fattige Hus laa ved Siden af, Digerrester og en firkantet grøn Plads kendetegner Stedet. — Ud mod Vejen staar ensom og ulægnet et kraftigt Rønnebærtræ. Det groede sig i Begyndelsen op med en kraftig Stamme og en bred Krone i Læ af Højderyggen. Nu er Toppen naaet op i Vinden, der barsk og uden Ophør blæser ovre fra Tinghøj, fra Brødlandsfladen og ned mod Storedal. Kronens grønne Løvkuppel er forlængst søndret, Grenene paa det store Træ stritter nøgne op og faar i Lyset en haard rødlig Glans, glittede, som var de af Sten (se Slutvignetten).

84. De kaldte ham *Per Røv*, da han en sen Aften kom herop og tømrede sig et Skur for Natten — uden Smil og uden at blues. Gemenheden heri lodes af alle Parter uopfattet. Alle var de i Hammer Bakker for arme til Spøgefuldheder. Gennem Aarene, han færdedes her, gik det endog omsider i Glemme, at Navnet var uhøvisk. I Aktstykker fandt man det efter hans Død indført for Nemheds Skyld. Nogen Uvilje mod Manden nærede ingen. Selv kaldte han sig for *Per Pedersen*.

Per efterlod sig, da han rejste bort, en grøn Plads i Landskabet syd for Tusborg — han plantede aldrig et Træ — nu er ogsaa den snart slettet ud; nye Vejanlæg fra Skeldal til Gaardens nordlige Lodder har borttædt Stedet, hvor den laa.

Hustomter ved Mosen.

85. Af *Store Jens Peters* Hus i den skønne og afsides liggende Storedal i Hammer Bakker er der ikke meget tilbage. En grøn Plads, kun en Kende stærkere grøn end den omliggende med Tusindfryd spættede Græsbund, viser Stedet, hvor han boede, nogle

HAMMER BAKKER

halvt udviskede Spor af Diger, Haven, hvor han sagtens dyrkede en Suppevisk, højest et Par Kaalstokke, et Hul i Brinken, Kilden, hvor han hentede sig sit Drikkevand.—Ingen Blomst, intet Træ efter ham, Sjælens Ufrugtbarhed paastemplet den døende Tomt.

86. Banken med Peber-Kræns høje Træer, hans Bævreasp, ranke og kraftige, hans glansbladede Elle, Frugthaven derovre, Abildrækken og Blommehegnet kaster et svagt Ekko af Mosens dulgte Lyde over imod Vejen i Storedal. Som lyttes der i anstrængt Ro til, hvad den hemmelighedsfulde graa Sumpfugl har at sige, ties der og ventes Aar efter Aar i Peber-Kræns Have. Naar vil den vise og aarvaagne Rørvagtel finde Ordet. Timerne ebber langsomt ud, Solen tøver over Mosen, et svagt evigt, evigt vedvarende Tys tvinger den, der henede ukaldet vover at belure Naturen i dens store Sicsta, til Ro, til i tavs Indadvendthed at bane sig Vej mod Tankens Tinde.

Naar da den vise og aarvaagne Rørvagtel finder Ordet og nævner det ud over Mosen, vil Træerne sænke deres Grene og Dagen gaa under. Tiden skruer sit klaprende Skovlhjul tilbage, Vandene vil atter bruse, Sandbjergene forme sig og toppe sig op, Bræen male oppe ved Tinghøj. Hammer Bakker vil dannes isgraa og øde som Maanens Kraterlande.—

Enkelte graa Kampesten, Rester af Sylden, ligger halvt nedsænkede paa *Peber-Kræns Hustomt*. De ser hedenske og grusomme ud, som de her strækker Hovederne op med jordslaaede Snuder i Lyset. Sammenspillet herovre, det hele Sceneri, Tomten med dens Kulturspor, Stenblokkene, de tavse Træer, leder Tanken hen paa Hørgat, Odins gamle Alter i den danske Skov, sønderlaet og for evigt forladt med Blodet hængende endnu i Damp under Solen (se Billedet S. 262).

87. Bag Peber-Kræns glemte Have ligger Smedebakken og bag Smedebakken ligger Tomten af en gammel Smedje og her smedede *Mose-Smeden* tidligt og silde, saa Lyden af hans Hammer og Ambolt klang fra Møgelose til Brødland. Mose-Smeden boede i Stedet Mosen, men før Peber-Kræns Tid, dengang denne boede i Torndal.

Hvor Mose-Smedens Værksted laa bag Smedebakken—Stedet vises endnu paa Maa-lebordet af 1885—bøjer nu kraftige og løvrige Bøge deres Kviste over en græsbevokset Plads, der ved sin plane Beskaffenhed lige netop røber, at den engang er tildannet under Menneskehaand. Ellers har han ryddet godt op efter sig, Mose-Smeden,—om ikke andre efter ham. Stedet er vanskeligt at eftervise nu og den røde Rust og de Emmer, man ligesom anede kunde vise en Vej, er forlængst indgaaet som Bestanddel i Lovets Bladgrønt og opsuget af de grønne Græstuers blanke Straa.

Hustomter i Torndal.

88. Det tør antages, at den, der blot nogle Gange har lagt sin Søndagstur gennem Hammer Bakker eller, for de mere indgaaende Naturdyrkeres Vedkommende, den, der fortrinsvis har gjort sig de nordlige Fjerdinger heraf til Genstand for Studier, paa den ene eller anden Vis er faldet over Tomten af *Gamle Torndal* (se Billedet S. 273).

Navnet har som Kikkenborg en gammel og god Klang i Hammer Bakkers Historie. Dog saaledes som Landskabet i Torndal tager sig ud nu for Beskueren, for en stor Del beplantet og, nærmest ind om det gamle Gaardsted, tilgroet med en susende Granskovs ranke Mastetræer, kendte de gamle det jo ikke.—Naar derfor Vandringsmanden, Søndagsgæsten pænt med sin Madpakke, den efter Oplevelser hidsigt søgende Naturtilbeder i Sved og Støv, standser sin Færd i Granskoven og, ukendt med Stedets Historie, men paa eengang vakt, gribes og fortrylles af det stærke Modsætningsforhold, der hersker mellem Stedets lysløvede Aske og den mørke Graneskov og i Begejstring vil digte herpaa, da maa han vel forinden lægge sig paa Sinde, at saadan saa Torndal ikke ud, sliq Mod-

DE GLEMTE HAVER

Tomten af den gamle Torndal Gaard.

sætning raadede ikke, dengang Peber-Kræn—gift med Gjolbo-Karens Datter—eller muligt for ham hans nærmeste Forgænger plantede disse blide lyse Aske.—Da Tag og Vægge sank i Grus paa Gamle Torndal, laa Landet endnu aabent, maadelig dyrket med svange Rugstraa og med grøn Spergelhøst.—Masteskoven i Torndal, som vi i Dag kender den, er *Harald Branths* Værk.

Tomten af Gamle Torndal frembyder ved sin Beliggenhed midt i Granskoven, med Kirkevejen løbende under de hældende Aske, med den milde Ro, Rigdom paa grønt Løv, sart Frødhed af halvville Blomster, Sæbeurt, Asters, Vortemælk, paa een Gang det værdigste og mest overbevisende Billede paa døende gammel Bondekultur i Hammer Bakker. Med sin Eventyrets Tommeliseverden i Baggrunden, hvor Alfer sejler over en grøn Sø og Guldsmede svirrer i de blaanende Skygger, med Askene ved Indgangen lige som vinkende Vandringsmanden indenfor i den glemte Have, tillige det skønneste og farligste, hvor Sindet ubevidst stemmes til Drømmerier og Tanken føres paa Langfart i Fantasiens Riger.

Ja, det er disse lyse Aske, der bestandigt vil staa som Vignetter til Digtet om den glemte Have i Torndal. Hvad enten vi kommer asende i Sandet ovre fra Brødland, eller vi kommer asende i Sandet oppe fra Højhuset, vil vi føle deres kølige Flammer, sanse dem som en blød Tone fra en Træløjte midt i Sommerdagens Fanfare af Ild og Sol. Og de vil bie ved den alfare Vej og de vil tænde deres Blus, hver Sommer vi vender tilbage. De vil lue blandt Granerne, kaste Skygge over grønne Diger, over Havens Klynge af halvtforglemte Bondeblomster og de vil vise Vej til Alfelandene, hver den der fik i Vuggegave at kunne svinge sig med Alferne og ride paa Guldsmedevinger over Tommelises Sø.

HAMMER BAKKER

89. Da Lars Møllers Niels i nærved fjorten Aar havde boet »sønder i Torndal«, blev han ked af Stedet der og flyttede »længere nør« ned i Gammeljordshuset, der var hans Kones Fødested og oprindelig en Parcel fra Dal. Det gamle Hus købte Sagfører Olesen og brød det ned og det er Hustomten heraf og Træerne herom, der, set fra Højhusets Vinduer, tager sig ud som en mørk Offerlund i Vest paa den aabne Mark under Lyngen. Det er en stille Have herovre under Lyngen og faa Steder staar der i Hammer Bakker saa svære Bøgetræer og lærer om en Have og slaar deres grønne Kjole ud og skygger og nynner.—Naar nu under Efteraar, Løvet gulner paa disse Træer og Solen tidligt gaar i Bakken, har Sæbeurten forlængst afblomstret, Tjørnen sat Bær og Frugtbuskene rundelig givet Tiende til Fuglene. Saa kommer der en Tid, da den blaa halvvilde Haveasters lukker op for sine Kurve, i hvis Bund Alfen dryppede en Draabe smeltet Guld den aarle Morgen, deres Randkroner foldede sig ud. I *Niels Møllers* glemte Have sønder i Torndal staar der tæt med saadanne gamle haardføre, blaa Asters og smiler deres Blomstersmil i lav Oktobersol, mens Bøgen taber sit Haar og Kirsebærtræet lægger sine sødt og bittert duftende Blade som blanke Gulddukater i Græsset.

Hustomter ved Vandsted.

90. Vandsteddal er en tør og lidet frugtbar Lavning og de Vandstrømme og Væld, der i en fjern Fortid eroderede den ud af Sandmasserne, er forlængst holdt op med at rinde. Set fra Torndals Høj ligger Dalen gul med noget af en Ørkens Bitterhed over sig; to gamle Gaarde, Simon Jørgensens og Vejsørens helt nede ved Blæshøj midtvejs i Dalen er ene om at dele Stedets fattige Høst.

Øverst i Vandsted nærmest Torndals Høj havde en Gartner, *Nitske* ved Navn, et Hus der brændte. Tomten heraf er det, der ligger tilbage syd for Vejen og som med sine grønne Træer og Buske, sin Malurt og sin Spiræa danner en lige saa frodig som malerisk set frisk og livlig Afveksling i alt det blegt forkomne, der ellers giver Stedet sit Præg.

91. Hustomten nord for Vejen nede i Vandsteddal bruges som Køkkenhave. Det ved gammel Gødskning, med Kalk og Mørtel grundforbedrede Ørkensand giver her smukke Kaalhoveder, mange Fold i Kartoflerne og et gyldent Græskar hver Sommer til Vejsørens Familie. Rundt ved Havegården staar de gamle Frugttræer, i et Hjørne en tyk vommet Hyld. Det lønner sig altid at plante i de gamle Kulturlag. Bonden og hans Husstand afsatte ved gennem et langt Liv planmæssigt at »gaa vesten om«.

Hustomter ved Dybdal.

92. Den nordøstlige Fjerding af Hammer Bakker afsluttes mellem Landsbyen Grindsted og Hammer Sø i et stærkt udtunget Bakkeland. Vil man anlægge en mere detaljeret Maalestok over dette Landskab eller muligt udtrykke sig herover i Billeder, kan man sige, at Bakkelandet hviler over de jævne nordlige Flader som en mægtig knyttet Haand, hvor Dybdal, Mellemdal og Hestedal er de tre Furer mellem Fingrene, Bakketungerne selve de tykke Fingerled, Gravhøjene herpaa lige saa nærliggende Haandens Knoer. Hvor de tre nævnte Dale huler sig ned fra Højlandet, har der til forskellig Tid ligget tre Smaahuse, af hvilke det ene—det der faldt sidst—laa i Tilslutning til Dybdal hinsides denne og umiddelbart under den østligste Gravhøj (Nr. 54), Bitte Oles Høj.

En nærmere Beskrivelse af dette Hus eller Tomten heraf vanskeliggøres ved den Ravage, den kommunale Grusindustri har paaført Stedet, Højen saavel som Tomten. Op af denne jærngraat eller okkergult farvede Virksomhed, hvor hver opkastet Grusdyngede er gold som øvnglødet Slagge, rager der afsvedne Skud af Kirsebærtræer og Hyld, Rester af et Dige, hvor Stikkelsbærbuske staar bladløse og nedtrampede, troligt nok levende

DE GLEMTE HAVER

endnu, men paa hvad?—Her boede *Bitte Ole*, der laante Navn til Stedet og Højen. Fra dennes Top havde *Bitte Ole* Udsigt til et smilende Landskab med grønne Skovpartier ned ad Højlandets østlige Affald—om han havde Sans for det—og den stolteste Solopgang i Hammer Bakker.

93. *Jens Jakobs* Hus laa i Tilslutning til Mellemdal; men Vildnis af forkrøblede Blommetræer, der udartede og blev til Pur med Stammer saa tynde som Hasselkæppe har forlængst taget Stedet i Besiddelse, en grædende Graapil bøjer ensom og forladt sin Krone over et udtørret Vandhul, tydeligt nok i tidligere Tid Husets Brønd. *Jens Jakobs* glemte Have ligger smukt og iøjnefaldende paa den træløse Slette, hvor en Vej fra Højhuset snor sig nedad mod Dybdal paa Grænsen mellem Lyng og Skov, mellem storladen Forskommenhed og forjættende Fylde.—Soldage i Højhuset vinder i Perspektiv gennem Erindringer om Freden og Ensomheden omkring *Jens Jakobs* Tomt.

94. De gamle véd at fortælle om Mus-Folkene, de ældste kan endvidere huske dem, *Jens* med Tilnavnet *Musen*, der boede i en Rønne i Hestedal, hans Kone, der blev kaldt »Støvleskæftets», Mus-Karoline deres Datter, der løb Landet rundt med Skærslibere og havde været »gift» med halvtreds forskellige Mænd; men det var ikke meget, der blev tilbage efter Mus-Folkene i Hestedal, en grøn Plet, hvor Græsset endnu har Overtaget over Lyngen.

Det siges, at Mus-Folkene flyttede fra Hestedal til Ajstrup Hede, og her fandt Støvleskæftet engang ved Juletider ynkeligt sin Død i en »Grøb». Der havde været Drikkegilde i Musereden og Støvleskæftet havde nu faaet den rabiante Ide at ville til Sulsted til Høkerens efter mere Brændevin. Sneen stod tæt mod de lave, blindede Vinduer i Museboet og Kvindfolket kom da heller aldrig længere end i »Groben» paa den anden Side af Vejen.—*Jens* sad fremdeles Natten over og lyede sig ved Kakel'en; han var dinglevorn og kuldskaar i sin Rus og fandt først Konen ved Daggry, da han blev vaagen og savnede hende og gik for at lede efter hende. Da han fandt hende, var hun død. Støvleskæftets grumsede Hoved stak frem af Sneen som en besk Anklage midt i det hvide jomfruelige Land.

Hustomter ved Myren.

95. Af de tre Smaasteder, der oprindeligt udgjorde Bebyggelserne paa *Myren*, ligger nu kun det østligste tilbage, de to andre faldt med faa Aars Mellemrum, sidst det midterste, af hvilket Syldstenene sidder i Jorden, regelmæssigt ordnede, som den Dag Folkene forlod Tomten.

Myr-Folkene laa fra gammel Tid indenfor Kirkens Rækkevidde. Paa *Myren* boede Ringerne og Graverne ved Hammer Kirke, hvidskæggede Vismænd, den ene efter den anden, gamle i Embedet, gammelkendte med Stedets Sagn og Gru, indlevede i Kirkens Blanding af godt og ondt, Søndagens Bøn og Salmesang, Hverdagens ængstende Ensomhed, der kun afbrødes ved døde Mænds Buldrer, naar de spillede Kegler med deres Pandeskaller over Hvælvingerne—smaa og troskyldige, naar det gjaldt deres Fortrosthed til Alterets to træudskaarne temmelig medtagne Helgener, om hvem de meget vel vidste, at de var Kirkens Grundlæggere.

Saa vandrede omsider den sidste Ringer og Graver paa *Myren* bort, gik til sine Fædre i Gudehovets Jord. Hans Hus forfaldt, Embedet og det slidte Graveværktøj flyttedes til Torndal.

Under Hestedalsbakkerne med Udsigt til sin gamle hvide Kirke vandrer da nu hans Aand ved Nattetide paa Tomten af det, der engang var hans Bolig. Bredkronede Abilder suser i Nattevinden bag Havediget, Maanen spejler sig i den stenomsatte Brønd, Stokro-

HAMMER BAKKER

ser bøjer sig utrygge mod hverandre, ubevidst ængstede, idet hans Genfærd formløs og usporlig skrider dem forbi.

96. I det vestligste Hus paa Myren, Nabo til Graveren, boede til forskellige Tider højt forskellige Folk, Smaaamænd, der dyrkede deres Pletter Agerland, passede deres Have og tog en Tørn med Økse og Spade i Plantningerne, naar man dér havde dem behov. En enkelt kaldte sig *Myr-Karl*. Og saaledes har de vel saa faaet sat *Myr*-Navnet til deres eget, i den Tid de boede paa Myren. — Ved Tomten af *Myr-Karls* Hus ligger Rester af den glemte Have med Diger ud imod Sandvejen. En svær og tilsyneladende ældgammel Abild med bred Krone faar uvilkaarligt en til at fable om Pinjer og Ruiner; men Blomsterne fra den danske Bondehave omkring Træet, Flæg, Regnfang og fodhøje Margueriter sætter atter en paa Plads i Nutiden og Hjemlandet som Tilskuere ved *Myr-Karls* Tomt.

Enkelte Hustomter.

97. *Stovlund* (se foran S. 216). Den sidste Beboer her, da Stedet som et ringe Hus sluttelig overtoges af Sønder Elkjær og dets Jordtilliggende »Smedens Lodder« indlemmedes i Branths Plantage, tilplantedes med Naaleskov og Bygningerne faldt, var *Stov-Smeden*. — »Hvis mine Ben var lige saa stærke som mine Arme«, var et af *Stov-Smedens* staaende Udtryk, »kund' a løfte et Hus!« — Han smedede lidt i sit Køkken for dem af hans Naboer, der undte ham sin Søgning, ellers holdt han mest til ude nordpaa, i Ajsstrup og Ørum Sogne og vandrede rundt og smedede for Folk; han var dygtig i sit Fag og stærk som en Bjørn.

Etsteds inde i Branths Plantage, i et tungt og øde Landskab med sorte Træer til alle Sider, kan man træffe at støde paa Tomten af *Stovlund*, Stedet hvor *Stov-Smeden* eensomt hamrede sit Jærn, da Landet endnu laa træløst og aabent: en aflang firkantet Plads med Havedige, gamle Syldsten, Murbrokker og Rækker af de for Hammer Bakkers glemte Haver saa karakteristiske Stikkelsbærris, der giver os Verdens mindste og sødeste Bær af den Slags og som af den Grund burde opføres i Floraen som en Varietet for sig: *Grossularia Hammerensis*.

98. *Langelund* (se foran S. 216, f.). Tomten af *Langelund* og Dele af Haven om den ligger hen i et stærkt tilgroet Vildnis. Det hele Gaardanlæg, Pladsens Størrelse, Stedets Beliggenhed nær Sulsted Kirke, dets Tilplantning med allehaande Vækster, Grupper af Syrener, Nøddehække, Abilder, Popler, Ahorn, Jungle af Snebær — endvidere »Vandkunstens« foran, Bassinet nederst imod Vejen, engang en velberegnet Attraktion, nu paa Vej til Udslettelse, stadig dog bevarende sin enkle Form og sit Vandspejl blankpudset, alt her ligesom paaberaaber sig en vis Storhed og Stil og lader den opmærksomme iagttager ligesom ane Arten af den Kultur, der her engang havde til Huse, da Degne og Præster og velstaaende Bondeslægter satte deres Præg paa Stedet og overfor den menige Mand bar en vis Facon og en vis Fornemhed til Skue — udenfor saavel som indenfor Murene.

99. *Tandal* (se foran S. 217, f.), midt i Dalen af samme Navn nord for Vestbjerg By, markeres nu i Landskabet alene ved to gamle vejrslagne Popler og en sig over Skelgrøften hældende Pil, paa nærmere Hold tillige ved den sædvanlige grønne Plads, der betegner Grunden, hvor Bygningerne har staaet.

Fra Nutiden er der om Stedet at berette, at den forrige Ejer af Høgholt i Vestbjerg lod sig tilskøde Store og Lille *Tandal* — en Gaard og et Hus — og lagde Ejendommene sammen med Høgholt, hvorefter *Tandals* Bygninger blev revne ned.

100. *Norre Østbjerg* (se foran S. 185, ff.). I Østbjergdalen, landskabeligt set den største og frugtbareste Dal i Hammer Bakker, af storladen og oprindelig Støbning, ud-

DE GLEMTE HAVER

mejslet som med en Kunstners Haand, trange Slugter foran dristige Styr — tillige den blideste og skønneste, Söldalen, hvor Lyngen blomstrer og Kornet modnes tidligere end andensteds i Bakkerne, ligger de beskedne Rester af Grundvolden af den gamle Gaard Nørre Østbjerg, der for henved en Snæs Aar siden købtes af Sagfører *A. Olesen* til Nedrivning.

— Denne Tomt af Nørre Østbjerg, denne Grundvold for et Steds Historie gennem flere Aarhundreder. — Ja, naar dette skrives, er Stedet under Plov. Sidste Sommer var her en grøn Plads, fra hvis ribbede Tuer den blide Malva, Havekatosten, skød op og lyste med sine sarte hvide eller rosafarvede Kroner, blomstrede og satte Frø. Nu kommer den ikke mere. Ved Vejen tæt om Stedet, hvor Paradisdalen begynder at snævre ind, Kællingebak' fra vest og Østbjerg Bak' fra øst tager paa at samle sig som Kæberne i en Saks, suser i Vinden tre haardføre Graner, hvilke de udjævnende Tendenser i Hammer Bakker endnu ikke har evnet at slaa Livet ud af Naalene paa. — Lad da disse staa — et Tegn i Landskabet, en Rune, en Treklang, Stedet, hvor engang Husene paa Nørre Østbjerg bredte sig med grøn Møddingpøl, svirrende Fluor og kaglende Høns.

Rønnebærtræ ved Lars Høgholts Hustomt
(Nr. 83).

Sognepræsten Mag. Erik Nielsens Ligsten
(efter Fotografi fra 1928).

LIGSTENE FRA HAMMER KIRKE

FRA Hammer Kirke kendes 9 Ligstene hidrørende fra Tiden fra omkring Aar 1600 til op imod Midten af forrige Aarhundrede, idet der ved Ligstene her alene forstaaes flade Stenmonumenter, der har været bestemte til at ligge vandret over Gravene.

Ligstenene fra Hammer Kirke har deres Plads dels i, dels uden for Kirken. Da Stenene oprindeligt, ved de paaældendes Død for Aarhundreder siden, blev lagte paa de respektive Grave, havde disse — som nu — deres Pladser enten inde i Kirken under Kirskens Gulv eller uden for paa selve Kirkegaarden. I Tidens Løb er Monumenterne blevne optagne og flyttede — som det synes paa en noget vilkaarlig Maade — fra først af maaske blot for en Tid, under Reparationer i Kirken af forskellig Art, senere til Stadighed, dengang da Gravenes Pladser gik Folk af Minde og man til Slut overhovedet ikke mere havde Rede paa, hvor hver enkelt Sten med Rette hørte hjemme.

Alene eet enkelt Monument, Ligsten Nr. 1, over Sognepræsten, Mag. Thomas Gal-

LIGSTENE FRA HAMMER KIRKE

skyt har i Tiden vedvarende sin Plads inde i Kirken. Om Thomas Galskyt ved vi, at han ligger begravet med tvende Hustruer under Gulvet i Kirkens Kor; men hans Ligsten staar og har staact i en lang Aarrække oprejst mod Muren i Skibets Vestgavl (se Billedet S. 125). Om den følgende Sognepræst til Hammer, Mag. Erik Nielsen ved vi, at han som sin Forgænger ligeledes ligger begravet i Koret, men sydligere, og saa sent som i 1889 synes hans Ligsten (Nr. 5) vedvarende at have ligget paa sin oprindelige Plads; senere har den været forsvunden (1915), nu ligger den i havareret Stand paa Kirkekegaarden i Række med 3 andre (Nr. 2, 3 og 4) op ad nordre Kirkegaardside, fjernet fra Koret rimeligvis under Kirkens sidste store Reparation, da Gulvet blev lagt om.

Vest for Erik Niensens Grav, i Gulvet i Skibets Midtergang har Brødlandsstenen (Nr. 2) haft sin Plads og vistnok ogsaa den stærkt afslidte Ligsten Nr. 3, derimod har Maren Jensdatters Sten (Nr. 4) ligget i Vaabenhuset, hvor den da ogsaa er bleven grundig afslidt. Disse tre sidstnævnte Ligstene er det, der i Tiden gør Mag. Erik Niensens Sten Selskab langs Kirkegaardsdiget.

Endnu fire Ligstene, de tre Attrupsten (Nr. 6, 7 og 8) samt den næppe 100 Aar gamle Langbrøkrøsten (Nr. 9), har den Dag i Dag deres Pladser paa Kirkegaarden, som det synes paa det oprindelige Sted over Graven, hvor de hører hjemme. Til Nr. 6, Chr. Mules Sten bag Kirkens Kor, har vi, idet vi henholder os til en Tilførsel til Hammer Sogns Kirkebogs Dødeliste fra 1667, den smukke og interessante Oplysning, at den ligger »paa Hammer Kirgaard, som en Egg stod tillførens«.

Nr. 1. Mag. Thomas Galskyts Sten.

Et ved sin Størrelse og sit hele kunstneriske Udstyr iøjnefaldende lysegraat Sandstensmonument, Længde 2 m. 30 ctm., Bredder 1 m. 34 ctm., Tykkelse 11 ctm. af regelmæssig rektangulær Form. I Stenens 4 Hjørner er indhugget Medaljoner, hvori Evangelisttegningene i Relief er opstigende fra et i hver Medaljons nederste Halvdel anbragt halvmaaneformet nedadkrummet Skjold med Evangelistens Navn: foroven til venstre »S. Mathæus« med Menneske, til højre »S. Marcus« med vinget Løve, forneden til venstre »S. Lucas« med vinget Okse og til højre »S. Iohannes« med Ørn.

Paa en udarbejdet Renaissance-Kartouche, der paa to ydre brede Fløje nær udfylder Stenens Flade, læses indenfor et Indskriftsfelt, der er 1 m. 49 ctm. lang og 78 ctm. bred følgende Gravskrift i det latinske Sprog i høje slanke Majuskler:

M Thomas Christophori | Galschyt pastor eccle | siæ Hammerensis ac præ | positus
præfecturæ Pa | ludanæ in vera agniti | one et fiducia filii Dei | obdormivit anno
1624 die | 25 May

Corpus autem eius sub hoc | saxo conditur resurrecti | onem cum piis omnibus |
gloriosam expectans

Conjux eius Margarita | Iacobi f Ripis nata postquam | in felici cum mar[.]rito |
conjugio vixisset annos | 13 menses 4 et dies 16 ad | coeleste beatarum anima | rum
contubernium in invo | catione Dei emigravit anno | 1599 die Novembris 8

Altera eius uxor Anna | Severini f obiit 16 | die

I en Oversættelse til Dansk af nu afdøde Lektor ved Aalborg Katedralskole *M. Rasmussen*:

»Magister Thomas Christophersen Galskyt Sognepræst for Hammer Menighed, Provst for Kjør Herreds Provsti, hensov Aar 1624, d. 25. Maj, i sand Erkendelse af Guds Søn og Troen paa ham.

HAMMER BAKKER

Hans Legeme hviler under denne Sten i Forventning om Genopstandelse i Herligheden sammen med alle de fromme.

Hans Ægtefælle, Margrete Jakobsdatter, som var født i Ribe, indgik under Paakaldelse af Herren Aar 1599, d. 8. November, til det himmelske Samliv med de salige Sjæle, efter at hun havde levet 13 Aar, 4 Maaneder og 16 Dage i lykkeligt Ægteskab med sin Ægtefælle.

Hans anden Hustru, Anna Sørensdatter, døde 16 . . . d.»

Stenens latinske Indskrift er letlæselig, Bogstaverne alle klare og tydelige. I Linje 15, hvor der nu staar »mar. . . rito« (D: marito = Ægtefælle), har der oprindeligt staaet »margarito«, Kunstneren, der huggede Stenen, har næppe helt forstaaet Betydningen af den ham forelagte latinske Tekst, har ment, at det var Hustruens Navn »Margarita«, der blev gentaget, og hugget derefter. Siden hen er »ga« udslebet af Stenen, saaledes at Pladsen staar aaben og kun udviser svage Spor efter de to Bogstaver.

Kartouchen har i et i Ornamentet udarbejdet Topstykke i Midten i en større Medaljon et Vaabenskjold med T. C og til Siderne herfor to mindre Medaljoner med henholdsvis M : I : D til venstre og A : S : D til højre; dette er Præstens og hans to Hustruers Monogrammer.

Kartouchens Fodstykke er ornamentalt udarbejdet og ender forneden med et trefløjet Kløverbladmotiv. Sideløjerne udenfor Kartouchen har opstigende Søjlemotiver prydede med Hermer, der i høj Grad bidrager til at udhæve Monumentets hele kunstneriske Præg (se Billedet S. 125).

Hvad angaar Thomas Galskyts Personalhistorie, da vil nyere Undersøgelser over hans Herkomst godtgøre, at han er Søn af Christoffer Galskyt til Bodumgaard og Gammelgaard og født udenfor Ægteskab.⁵ Peder Dyrskøt meddeler i Breve til Bircherod i god Traad med denne Angivelse, at »Mester Thomas Galskyt var Søn af Christoffer Galskyt, hvis Forældre var Thomas Galskyt af Sønderkov og Fru Marie Gyldenstjerne, af høj adelig Stammes«, medens han intet nævner om Moderen.⁶ Som Følge af sin illegitime Oprindelse var Præsten derfor heller ikke adelig. Af de paa hans Ligsten nævnte to Hustruer var hans anden Hustru, Anna Sørensdatter fra Vester Holtet i Ajstrup Sogn og Datter af Herredsfogden i Kjær Herred Søren Christensen Skriver og Hustru Else Andersdatter Kjærulf.

Nr. 2. Brødlandsstenen.

Et anseligt mørkegraat Sandstensmonument af rektangulær Form, Længde 2 m. 5 ctm., Bredde 1 m. 21 ctm., Tykkelse 8 ctm.

Denne Ligsten, Brødlandsstenen, er nogle faa Aar yngre end Galskyts Sten inde i Kirken, men i Forhold til denne betragtet langt ringere ornamenteret og helt igennem af jævnt, beskedent Tilsnit.

En trefløjet Ramme afgrænser paa Stenens Flade en smal ydre Bort, der forneden og ved Siderne er prydet med et Slags Barokornament i Form som en Sløjfe. Rammen er i sine 4 Hjørner afsluttet af cirkelrunde Felter, hvori der er Medaljoner med Evangelisttegnene ordnede i Rækkefølge som paa Galskyts Sten, men her mere primitivt opfattede og uden Evangelistens Navn.

Paa Rammen læses, begyndende i dens højre Fløj fra oven nedad, i latinske Majuskler:

leg er Opstandelsen oc Livvit hvo som | troer paa mig om | hand døer skal hand
dog lefve loh. XI

Rammen er aaben foroven, kun Sløjfeornamentet gentages her. Under dette spænder

LIGSTENE FRA HAMMER KIRKE

en Bue fra Langside til Langside, hvælvende sig over et anseligt 79 ctm. højt portallignende Felt med et Opstandelsesmotiv i højt Relief: Frelseren med Sejrsbanneret staaende paa sin Grav, til højre og venstre herfor den af Rædsel slagne Vagt med Sværd og Spyd (se Slutvignetten).

Under dette Felt, der naar næsten halvvejs ned paa Stenen, læses i svagt skraanende latinske Majuskler:

Her under ligger begrafven erlig oc velact Mand Christen Terchel | søn til Brød-
land som døde Anno 1630 den 2 [May?] oc hans kiere | Hustrue erlig oc gudfryg-
tig Qvinde | Appellone Ollesdatter som død | Anno 16 med deris Børn Gud-
gifve dennem med alle Guds Børn en gledelig oc ærefuld | Opstandelse Amen

Indskriften er noget medtaget af Vejr og Vind, men maa dog endnu kaldes letlæselig. Det eneste heri, der volder nogen Vanskelighed er Tydningen af Chr. Terchelsens Dødsmaaned, idet der her i Virkeligheden ingenting staaer. Her er Plads højst til tre Bogstaver, altsaa sandsynligvis »Mays«, og her er en lodret Stav, Begyndelsen af »Mæet; men Stenen har en Afskalning, saa Resten er ganske forsvunden.

(Efter at Manuskriptet er gaaet i Trykken, er Brødlandsstenen flyttet fra Kirkegaardsdiget og indsat i Hammer Kirkes Vaabenhus.)

Nr. 3. Ligsten uden Indskrift.

En brunrød Sandstensplade af rektangulær Form, Længde 1 m. 60 ctm., Bredde 1 m. 3 ctm., der i sine 4 Hjørner er forsynet med cylindriske Huller, et i hvert Hjørne, i hvilke der antagelig har været anbragt en Prydelse som en Roset eller lignende.

Stenen er nu uden Dekorationer af nogen Art og den er ved Afskalninger og ved Aarhundreders Slid, mens den laa i Gulvet i Kirkens Midtergang, bleven saa fuldstændig afglattet paa Overfladen, at der kun kan eftervises nogle faa og svage Spor af Bogstavfragmenter i dens to nederste Hjørner.

Under gunstige Belysningsforhold, lav Eftermiddagssol midt i Oktober, er det senere lykkedes at læse disse svage Bogstavspor og endvidere fastslaa, at Stenen paa sin nuværende Plads op ad Kirkegaardsdiget staaer paa Hovedet. Der læses nederst til højre — altsaa i Virkeligheden Indskriftens Begyndelse øverst til venstre — paa tre Linjer:

... nedlagdes ... gem . af en vær ... , hvilket skønnes at kunne være Brudstykke af en Gravskrift som denne: Herunder denne Sten nedlagdes det jordiske Legeme af en værdig ... , eller lignende.

Bogstaverne er smaa, huggede i Kursiv, af en spinkel Form og af en Type, der synes yngre end den paa Mules Sten, der er hugget i 1684. Der anvendes baade Majuskler og Minuskler. Øverst paa Stenen — altsaa nederst i Indskriften — kom der efter Afvaskning nogle Bogstaver til Syne, der bekræfter Formodningen om, at det alt i alt er en Indskrift af betydeligt Omfang.

Det er sandsynligt, at vi her har for os en Ligsten fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede. Stenens hele Udseende udviser tydeligt noget særegent, noget fra de øvrige Ligstene afvigende, der springer i Øjnene. Mon ikke man har Lov til at gisne paa, at vi i dette Monument har for os Ligstenen over den paa Hammer Kirkegaard i 1711 begravede Kirkens Præst, den anselige og hovedrige Prælat Hendrik Jensen Stampe.

Nr. 4. Maren Jensdatters Sten.

Et lysegraat Kalkstensmonument, Længde 1 m. 75 ctm., Bredde 1 m. 5 ctm. af rektangulær Form.

HAMMER BAKKER

Indenfor en smal Bort uden Ornament er der i Stenens 4 Hjørner indhugget ovale Medaljoner med Evangelisttegnene.

Paa Fladen mellem Medaljonerne, er der udarbejdet en dekorativ Ramme med et ensartet gentaget Blademotiv, der foroven og neden knyttes af en stiliseret Baandsløjfe. Indenfor denne Ramme ligger Hovedfeltet med Gravskriften, en bred Oval, der fylder Fladen fra Langside til Langside, men som mod Stenens øverste og nederste Kant afgrænser et lavere Felt, der er prydet, det øverste, saa vidt ses, med et Englemotiv, det nederste med en som Skrifftavle formet liggende Oval med et Bibelsprog.

I de 4 Segmenter, der dannes i Hjørnerne, hvor Medaljonerne rører den store Midseroval, er der indhugget et stiliseret Blomstermotiv, i hver af de to øverste en Lilje, Renhedens, og i hver af de to nederste en Rose, Kærlighedens Symbol.

Kalkstenen, hvoraf Monumentet er hugget, er af ringe Haardhed og har kun daarlignende modstaa Slid og Vejrlig. Overfladen er overalt forvitret, har Sprækker og Afskalninger, Indskriften er paa et Par enkelte Ord nær og nogle spredte Bogstaver, der ingen Holdepunkter giver, afslidt og ulæselig.

Under gunstigst mulige Belysningsforhold, og efter at Stenen er afvasket, kan der i nederste Halvdel af Hovedfeltet paa fire Linjer læses:

Med ha . . . | Maren Jensdatter . . . H . . . | oc . . . — og paa Skrifftavlen for-
neden paa tre Linjer — oc . . . | oc see ieg . . . | st . . . — muligt noget i Retning
af; oc see ieg er opstanden.

En senere Haand har usymmetrisk paa Skrifftavlen og ind over de svage Spor af den oprindelige Indskrift indgravet tre kluntede Bogstaver: I K I, der i Forhold til den oprindelige Indskrift staar paa Hovedet.

Ifølge velvillig Meddelelse fra *Chr. Petresch Christensen* skulde man i 1889, da Maren Jensdatters Sten endnu laa nedsænket i Vaabenhusgulvet, yderligere herpaa kunne læse: Søren Christensen og Aarstallet 1700. Det tør da i Henhold hertil formodes, at Stenen er lagt over den Søren Christensen i Vødskov, der i Chr. d. V.s Matrikel nævnes som Gaardmand og Møller, og hvis Hustru netop hed Maren Jensdatter.

(Efter at Manuskriptet er gaaet i Trykken, er Maren Jensdatters Sten flyttet fra Kirkegaardsdiget og indsat i Hammer Kirkes Vaabenhus.)

Nr. 5. Mag. Erik Nielsens Sten.

Et saavel ved sin afvigende Form, sin umiddelbare Skønhed som ved sine rige Detaljer af fint udformede Relieffer i Barok lige iøjnefaldende rødliggraa Sandstensmonument af følgende Dimensioner: Længde 1 m. 40 ctm., Bredde 1 m. 10 ctm., Tykkelse ca. 7 ctm.

Desværre har Frost og Vejrlig faret haardt frem mod denne lidet modstandsdygtige og relativ tynde Plade, saaledes at øverste Hjørne til højre er knækket af i en Højde af 46 og en Bredde af 51 ctm. og hvoraf atter et Udsnit paa 15 ctm.s Højde, om ikke skjult bagved Stenen, synes forsvundet (se Billedet S. 278). Paa et 7 ctm. bredt Baand, der følger rundt Stenpladens fire Kanter, læses følgende Skriftsprog af Job, 19. Kap., 25—27 V. begyndende foroven til venstre:

Ieg weed at min Frels[e]r lefver oc hand skal [h]er efter st[.] . . . [.]rden oc
efter ad de have igenemstucked denne min Huud skal ieg see Gud af mit Kiød hvil-
ken | ieg skall beskue for mig oc min øyne skule see oc icke en fremmed.

Under et skønt Opstandelsesmotiv i Relief forestillende den opstandne Frelser med Sejrs-

LIGSTENE FRA HAMMER KIRKE

banneret, flankeret forneden af den af Skræk og Forundring slagne Vagt med Sværd og Spyd, foroven, til venstre af et Sol, til højre af et Maanerelief, afsluttet i de to Hjørner ud mod Skriftbaandet af de hellige Mænd, Evangelisten St. Mathæus og St. Markus med Attributer og med Bog, en i hvert Hjørne i dekorativ Indfatning, foreligger paa et Indskriftfelt, der er 68 ctm. højt og 80 ctm. bredt den egentlige Gravskrift med Bogstaver i Relief, læselig i sin Helhed og saalydende:

Her under denne Steen hviler hæ derlig oc høylærde Mand M Erich Niel søn Sognepræst til disse Sogne Hammer oc sin Anex oc Prost i Kier Her. som hensof i Herren den 23 Marts Anno 1658 oc blef begrafven den 5 Aprilis Med sin kiere Hustrue erlig oc gudfryg tig Matrone Dartha Ollesdatter Munck som hensof i Herren den Anno 16 Gud gifve den nem en glædelige oc ærefuld Op standelse paa den yderste Dag

I de to smalle Felter til højre og venstre for Indskriftfeltet er der fantastiske Baroksløngninger med Vrængemasker.

Forneden under Gravskriften forefindes Monumentets rigest udstyrede Ornamentfelt —i mange Aar skjult i Jordsmonnet—noget højere, men iøvrigt ganske svarende til Ornamentfeltet med Opstandelsen foroven. I Midten af Feltet en Englefigur med spredte Vinger hvilende paa Timeglasset og holdende i hver Haand et Vaabenskjold støttet af Dødningehoved og flankeret yderst i Hjørnerne af en dekorativ Indfatning med Evangelisterne St. Lukas og St. Johannes med Attributer og Bog som ovenfor.

Vaabenskjoldet til venstre (heraldisk venstre) har en under en Glorie hvilende Hjørt med det med Opsatser bevæbnede Hoved vendt udad, Skjoldet til højre (heraldisk højre) et paa to Dødningeben hvilende Dødningehoved med tre opstigende heraldiske Roser, begge Motiver rimeligvis af symbolsk Art, i hvert Fald ikke Adelsmærker.⁷

Galskyts, Brødlands og Erik Nielsens Gravskrifter har tilfælles det i de Tider hyppigt forekommende Træk, at der heri er Plads aaben til Hustruens Dødsaar og Dødsdag. Stenene er alle tre lagte over en afdød Ægtemand af hans Hustru og Efterleverske i levende Live; men Pladsen til hendes Dødsdato er efter hendes Bortgang aldrig bleven fyldt ud.

(Efter at Manuskriptet er gaaet i Trykken, er Erik Nielsens Sten bragt i hel Stand, idet det manglende Stykke er genfundet og sat paa Plads. Monumentet er herefter flyttet fra Kirkegaardsdiget og anbragt i Hammer Kirkes Kor op mod den nordre Væg under betryggende Forhold i Fremtiden. Samtidig hermed er man bleven i Stand til at fylde Lakunen i Stenens Skriftsprøg ud med det manglende Led, saaledes at der nu det paa-gældende Sted uden Vanskelighed læses: st[aa paa Jo]rden.)

Nr. 6. Chr. Rasmussen Mules Sten.

Paa Kirkegården tæt øst for Koret ligger i en græsklædt Begravelsesplads, og rimeligvis paa sit oprindelige Sted over Graven, et gulgraat Sandstensmonument nedsænket i Jordsmonnet, saa kun Overfladen er fri. Dets Form er regelmæssig rektangulær, Dimensionerne er: Længde 1 m. 84 ctm., Bredde 1 m. 10 ctm. Dette Monument er i 1684 lagt over Ejer af Attrup Chr. Rasmussen Mule og Hustru Margrethe Jonasdatter.

Indenfor en smal, glat Bort, der løber Stenens fire Sider rundt, ligger der tværs over Stenens Overflade fra Langside til Langside to Reliefbaand, der deler Fladen i tre Stykker, et smallere mod hver af Stenens to Ender og et bredere midt imellem; dette sidste er udmaalt som et Kvadrat. I Kvadratet ligger som en indskreven Cirkel en dekorativ Ramme, der udviser lignende Ornamentering som den ovale Ramme paa Maren Jensdat-

HAMMER BAKKER

ters Sten, et ensartet gentaget Blademotiv knyttet foroven og forneden af en stiliseret Baandsløjfe.

I Hjørnerne af de smalle Felter ved Stenens øverste og nederste Ende er der udarbejdet cirkelrunde Medaljoner med Evangelisttegnene i Relief, og med Evangelisternes Navne indhugget i øverste Halvdel af et smalt Baand, der er lagt uden om Relieffet.

I Feltet indenfor de to øverste Medaljoner er indhugget følgende Vers:

Her hvile vi med Fred og Roe | vor Legomer tillige | vor Siele nu saa tryggelig
bøe | hos Gud i Himmerige | vor Børn som ei forlatte er | i disse sorte Dale | til os
faae . . . da Samling sker | i Himmel Frydesale

Feltet indenfor de to nederste Medaljoner er udhugget som en liggende Oval og prydet med et makabert Motiv forestillende Ligkisten paa to Bærestænger hvilende paa Dødningshoved og Timeglas.

Fire Segmenter, der dannes mellem den dekorative Ramme og Kvadratets Hjørner, udfyldes med et Motiv forestillende en med Stængel og Blade forsynet Blomst, foroven i Knop, forneden udfoldet; i Segmenter af anden Orden har Kunstneren ved et Par symmetriske Linjer paa tværs faaet frem et sommerfuglelignende Motiv.

Gravskriften over de afdøde er indesluttet i det store cirkelrunde Felt midt paa Stenen og hugget i Majuskler med en Slags dekorativ Kursivskrift; kun er der lidt ubehjælpsomt disponeret over Pladsen i Feltet, saa Bogstaverne truer med at løbe helt ud paa den omsluttende Ramme.

Indskriftfeltet har hvælvet Overflade, og da Stenen i det hele taget er noget udglattet og særlig i det høje Parti har været udsat for Slid, er Forholdet blevet, at de bedst bevarede og lettest læselige Partier ligger i Omkredsen. Medens saa godt som intet kan læses i Centrum, staar herude klart og tydeligt de for Stenens Identitet saa afgørende Enkeltheder, Personnavne, Stednavne og Aarstal—hertil har yderligere bidraget, at alle Forsdybninger i Stenen i Aarevis har ligget tilføgne med Grus og Sand som et beskyttende Dække.

Den læselige Del af Gravskriften fordelt paa sytten Linjer ser da saaledes ud:

De salige afdøde Fædre | ærlig actet og forstandige | Mand C . . . Mule | som . . .
1615 den 21 S Atrup | Anno 1667 r | Dislige Matrone | Margrethe
. r | som var fød 1623 | den Atrup | Anno 1682 alders | 59 Aar
. og taknem | lig Amindelse haver deris efter | levende Børn og Arvinger ladet |
bekoste og her ligge denne | Steen | 1684

Mules Børn og Arvinger var følgende:

Anne, d. 1735, g. m. Kjeld Nielsen, Præst i Sundby-Hvorup.

Rasmus, d. 1714, Ejer af Attrup (se S. 174).

Anne, d. 1731, g. m. Niels Hansen Gram, Præst i Bjergby-Mygdal, Moder til den lærde Hans Gram.

Jonas, var 1706 Ridefoged paa Dybvad og Knudseje.

Margrethe, d. 1702, g. m. Niels Svendsen til Østeraa, Forvalter paa Hundslund Skovgaard (?: Dronninggaard).

Sidsel, g. m. Byskriver i Viborg Bertel Sørensen.

Nr. 7. Jakob Chr. Berthelsens Sten.

I en græsklædt Vold tæt indenfor nordre Laage paa Hammer Kirkegaard ligger ned-sænket i Jordsmonnet en aflang Kalkstensplade af en oprindelig lys graa Farve. Dimensionerne er: Længde 1 m. 92 ctm., Bredde 95 ctm., Formen er regelmæssig rektangulær.

LIGSTENE FRA HAMMER KIRKE

En smal profileret Tremmebort løber Stenen rundt. Her indenfor er der foroven og forneden paa Fladen indhugget et smalt Felt med Figurer i Relief. Stilen i disse Figurer viser Overgangsformer mellem Rokoko og Empire, karakteristisk for Tiden omkring 1800-Tallet. I øverste Felt udfyldes Midten af en rund Medaljon, hvori en stiliseret antik Lampe. Skraat udad og nedefter strækker sig to snoede Horn, af hvis nedadvendte Munding Blomsterklynger spreder sig. Nederste Felt har som Midterfigur en Roset, under denne en Blomsterguirlande hæftet op i hvert Hjørne over en lille Roset.

Stenen er lagt over Ejer af Attrup Jakob Christian Berthelsen og Hustru Marie Hauch, der døde henholdsvis 1785 og 1806. Indskriften, der er hugget baade med Majuskler og Minuskler i en Slags dekorativ Skrifttype, er lang og omfattende, men som Følge af Slid og Afskalning langt fra læselig i sin Helhed:

Jacob Christian Berthelsen | født i Aalborg den 25 Juni 1733 | død paa Attrup-
gaard den 1785 | Jomfr. Marie Hauch | født paa Attrupgaard d.
. . . | død sammesteds d. 1806 |

Nr. 8. P. M. Ilums Sten.

Det tredje Attrupmonument er en graa Sandstensplade 1 m. 53 ctm. lang, 82 ctm. bred, der ligger lidt nord for, men paa samme græsklædte Plads som Jakob Berthelsens Sten. Det er uornamenteret og bærer følgende Indskrift, der alene med Undtagelse af Mandens Navn, der er hugget i gammelgotisk, er hugget i en almindelig latinsk Skrifttype:

Her hviler Proprietær P. M. Ilum | til Attrup | død dersteds 6 Marts 1862 88 Aar
gl. | efter at have eiet denne Gaard | i 59 Aar | i hans Ægteskab med | Karen Kirst. født
Lassen | der i ham har taat en brav og | retscaffen Ægtefælle blev han Fader | til 1 Søn
som modtager ham Hisset | og 5 Døtre, der velsigne hans Minde | Salige ere de Rene
af Hjertet, | thi de skulle see Gud Matth. 5,8

Nr. 9. Langbrökrostenen.

Langbrökrostenen er en tynd, næsten kvadratisk, 1 m. 58 ctm. lang, 1 m. 20 ctm. bred Ligsten, der ligger nedsænket i et gammelt med Buskads tilgroet Gravsted sydøst for Kirkens Kor. Fladen, der paa langs er delt i to Felter, bærer en omfattende Gravskrift over en Degn og to efter hinanden følgende Kromænd i Langbrökro og over disses fælles Hustru.

I Feltet til venstre læses:

Herunder hviler | de jordiske Levninger af | Ellen Margrethe Nielsdatter. | Hun var
født i Vesterhassing d. 21. Mai 1767 og døde i Langbrökro d. 5. Mai 1848. | Den 4.
Oct. 1796 knyttede hun Ægteskabets Baand | første Gang med | Hans Vad | Sognedegn
for Vester- og Østerhassing Sogne, | der bortkaldtes fra hende d. 14. Juli 1809. | Den
20 Marts 1811 indtraadte hun i andet Ægteskab med Enkemand | Søren Jensen Ves-
teraslund, | der boede i Vodskov, men siden flyttede til | Langbrökro i Hammer Sogn. |
Døden adskilte dem d. 24 Juni 1831. | Den 14 Sept. 1833 indgik hun i 3 Ægteskab
med | Ungkarl Jens Sørensen Vadskjær | i Vadum Sogn, hos hvem hun tilbragte sine
sidste | Leveaar, indtil Livets og Dødens Herre tog | hendes Sjæl til sig i de evige
Boliger.

Herefter følger et Gravvers af ordinært Indhold.

I Feltet til højre læses:

Herunder hviler | de jordiske Levninger af | Kromand | Søren Jensen Vesteraslund. |

HAMMER BAKKER

Han var født i Vesterhassing Sogn | Aar 1778 | og døde i Langbrokro | d. 24 Juni 1831. |
Den 20 Marts 1811 | indtraadte han i Ægteskab med Enken | Ellen Margrethe Niels-
datter, | med hvem han levede indtil Herren | bortkaldte ham til sit evige Rige.

En paa Gravstedet senere rejst almindelig Gravsten oplyser om Jens Sørensen Vads-
kjær, at han er født i Vadskjær 7. Marts 1795 og død i Langbrokro 25. December 1864
og at hans 2. Hustru Mariane Pedersen er født i Østerhalne 1. Februar 1820 og død i
Langbrokro 1. Maj 1889.

Opstandelsen, Relief fra Brødlandsstenen
(efter Fotografi fra 1928).

Ørndalshuset i Læ af Bøgeskoven i Ørndal.

STEDNAVNE

HVOR det drejer sig om Bedømmelse af vore Landsbyers Alder og om Formen, hvorunder de er opstaaede, plejer man at henregne Byer paa -sted til nogle af de ældste, idet man vil formode, at de er grundlagte som Bygdens Høvdingesæde allerede i Folkevandrings-tiden. Af saadanne Byer paa -sted er der i og ved *Hammer Bakker* to, begge utvivlsomt Adelbyer og af høj Ælde, i Vest Sulsted — gamle Former Sulæstath og Sulstedtt — i Øst Grindsted — gamle Former Grimsted og Gringsted — opstaaede hver paa sin Side af det i hine Tider temmelig ufremkommelige, tyndtbefolkede og skovklædte Bakkeland. Af høj Ælde, muligt endnu ældre end Navnene paa -sted, er de Byer, hvis Navn blot bestaar af eet Ord, der betegner Naturforhold eller lignende. Et Navn som Hammer i Betydning »stenet Bakke« (norsk: Ur eller Fjeld) maa antages at have været kendt og brugt som Stednavn, saa langt tilbage i Tiden som dansk Sprog har været talt.

Først efter Aar 800 synes den omfattende Rydning og Bebyggelse af Ødemark at have taget Fart. Til denne Tid henlægger man i Almindelighed den største Gruppe af danske Bygder, Torp'erne, de Byer og Enkeltgaarde nemlig, hvis Navne nutildags ender paa -trup eller -drup. De betegner alle enten Udflyttere fra Adelbyen eller Nybyggerbyer grundede i ældre Bygders Marker eller paa Nyryd. Af saadanne Torper har vi i og ved Hammer Bakker to, Kinderup og Attrup, Kinds og Attes Torp.

Nær Torperne, hvad Art og Alder angaar, staar Navne paa -holt og -skov. Vodskov

HAMMER BAKKER

— gammel Form Wodskoug—under Sydskraaningen af Hammer Bakker er opstaaet paa et Skovryd.

Ved *Stednavne* i snævrere Forstand forstaas, i Modsætning til Bygdenavne, i Almindelighed Navne, som Beboerne af Bygden og dens nærmeste Omegn benytter om bestemte Lokalteter, der paa den ene eller anden Maade er knyttede til Bebyggelsen. Saadanne Navne kunne indeholde blot en Karakteristik eller Beskrivelse af det omhandlede Sted, ofte muligt uden at noget saadant fra Begyndelsen af har været tilsigtet. Man har sagt Møgelbjerg, som man nu siger: stor Bakke, uden at det i Grunden har været følt som et Navn. — Appellativer som Mosen, Skoven, Dalen og Søen kan gaa over til at blive Stednavne, naar de Forhold, der har fremkaldt dem, i Tiden ændres.

Naar et Stednavn har vundet Indpas, nedarves det fra Slægt til Slægt blot med de Variationer, som er en Følge af Sprogets Udvikling, de forskellige Tiders Skrivevaner og dialektiske Tillæmpninger: Ulvmose bliver paa denne Vis til Urmose, Gaardtzbrødland forkortes til Brødland og Vidjebuskene (Wiebusch) afsnubbes til »Viren« (Vidjerne).

Et Stednavn kan minde om historiske Tildragelser—Tingmarken saaledes om et Tings Afholdelse—eller om simple topografiske Forhold—Skelhøj om et gammelt Grænseskels Forløb over Bakkerne. Skal en bestemt Episode evne at give Navn til et Sted, maa denne være noget ud over det almindelige: Røverdalen kan minde om et blodigt Overfald, Ryttermosen om en Krigskarls ynkelige Død, Hestedal om Skjulested for Hestene (Hingstene), naar Fjenden var i Landet.

Samfærdselen i ældre Tider—paa dette Sted da navnlig Kongevejens Forløb gennem Hammer Bakker—belyses gennem Navne som Alvej, Loftbro, Langbrovase, Pælshus og Bilidt: Vej, Bro, Vase, Bedested og Kro. Jordfællesskabet belyses gennem Navne som Alvejen og Alheden (Al=fælles) og Byhyrdens Drift gennem Navne som Faaregyden og Hyrdeskoven. Af fysisk Oprindelse er Navne som Springbakken, Flyet og Søgeren, af botanisk Tidselbakken og Torndal, medens Fugle og Dyr har laant Navne til Ørndal og Ravndal, til Ulvmose og Brokbjerg og rimeligvis til Ultvedsig.

Tolkningen af Stednavnene, Udredning af, hvilke Ord de indeholder og i hvilken Betydning, er ofte vanskelig, til Tider umulig, især hvor det gælder helt gamle Navne. Til Grundlag for Tolkning maa fremskaffes de ældst mulige Skriftformer eller man sammenligner med andre Navne af lignende Dannelse. Den lokale Udtale af Navnene er af overordentlig Betydning, idet den i Forbindelse med Kendskab til Egnens Dialekt giver Forstaelsen af, hvorledes Beboerne selv opfatter Navnet.

Af de henved 170 egentlige Stednavne, som forekommer i Tilknytning til Hammer Bakker, hidrører selvsagt en stor Del fra de gamle Matrikler, fra Markbogen af 1683 og de senere Originalkort til nuværende Matrikel opmaalte i Tiden fra 1801—1812, Arkivalier, der alle er rige paa Navnestof. Nogle Stednavne genfindes i Mandtals- og Folketællingslister, atter andre alene i trykte Kilder, i de forskellige Tiders topografiske Værker og for den nyere Tids Vedkommende i Generalstabens Kortmateriale. Saadanne Navne, overhovedet Stednavne, der kendes fra skrevne eller trykte Kilder er paa den følgende Liste citerede bogstavret og tidsfæstede ved Aarstal, der henviser til en vedføjet historisk Kronologi.

Som *Folkenavne* (Fn.) betegnes paa den følgende Navneliste saadanne karakteristiske Stednavne, paa hvilke der ingen Citater haves; *nye Navne* (n. N.) er saadanne, der er opstaaede ved direkte bevidst Navnegivning i nyere og nyeste Tid, medens *tvivlsomme Navne* (tv.) er af en Art, der vanskeligt helt har kunnet kasseres, men som i Henseende til den Form, hvori de gennem Enkeltperson er overleverede, i hvert Fald giver Anledning til et vist Forbehold.

STEDNAVNE

- °Aandssvageanstalt, n. N., et tredelt Bygningskompleks: Mandshjem og Kvindeafdeling med Portnerhølig og Gartneri samt Avlsbruget Skeldal. En selvstændig selvejende Stiftelse i Tilknytning til de Kellerske Aandssvageanstalter, oprettet i Hammer Bakker 1915-17 (se S. 76).
- Agermose, Fn., øst for Møgelmose (se S. 40).
- Alheden, 1683 m. Al Heeden, 1803 Alheden, Vodskov Fælleshede, af Al = fælles; ikke af Ahl (se S. 220).
- °Alvejen, 1672 Allweien, 1683 m. Alweyen, Alweien, Allweien, Aalweien, 1683 e. Alweyen, kongelig Majestats Alfarvej, her i Særdeleshed den gamle Hjørringvej mellem Langbrokro og Bilidt.
- °Attrup, 1553 Atrop, 1683 m. Atterup, 1803 Attrupgaard, alle andre Steder Attrup; af Mandsnavnet Atte.
- Attrup Kløve, Fn., hulvejsagtigt Stykke af den gamle Sæbyvej ved Attrup.
- Attrup Møllebakke, n. N., lav Bakke med Tomten af Attrup Vejrmølle (se S. 178).
- Attrup Vase, Fn., nu Bro paa den gamle Sæbyvej over Afløbet fra Storemose vest for Attrup (Attrup Bæk).
- Baalhøj (udt. Boelhøj), Fn., Gravhøj i Tinghøjgruppen (Nr. 44) i Sulsted Sogn, hvor der i gamle Dage blev brændt Blus (Vaageild); ikke af Kvindenavnet Boel (Bodil).
- °Bedested, Matr. Nr. 46 af Østbjerg og Brødlands Jorder. 1844: »En Lod østlig i Engen paa begge Sider af Landevejen. Lodden bruges til Bedested for Rejsendes».
- °Bilidt, 1834 Bielidt, 1844 Bielidt, Kro, nævnes som saadan allerede 1644, men da næppe med noget Privilegium.
- Birkemosen, n. N., udtørret og udgravet Mose i Branth's Plantage (se S. 40).
- °Bitte Oles Høj, n. N., Gravhøj øst for Dybdal (Nr. 54), nu omtrent bortgravet.
- Bjergdalsvejen, Fn., Byvej fra Grindsted til Vejkrydset i Torndal.
- °Bjerggrøn, 1834 Bjerggrav, 1885 Bjerggrind, nu oftest Bjerggrøn, Hus; Grønne = græsklædt Skraaning.
- Blæshøj, 1683 m. Bløshøjsagre, rimeligvis af Blus; Gravhøj (Nr. 48) i Vandsteddal, se Møgelmosehøj.
- Branth's Mindesten, 1927 Mindesten, rekonstrueret Stenkammer med Inskription rejst paa Toppen af Kishøj (se endvidere S. 258).
- °Brøkbjerg, 1672 Brøkravbakken; af Brok = Grøvling.
- °Brøkdal, store og lille, Fn., Sidedale til Korsdal.
- Brunebjerg, n. N., af Bevoksningens brune Farve.
- °Brødland, 1467 Gaardtzbrødland (att Gaardtzbrødland haffuer fulld Hundtzlund alltiid, att Gaardtzbrødland er Hundtzlund rette eye), 1553 Brødlund, 1610 Brødland, 1611 Brølandt, 1664 Brølland, 1683 m. Brød Land, 1683 e. Brødland, 1787 Brøland, 1803 Brølland, senere altid Brødland; af bryde, opbrudt Land (Ryd).
- °Brødlandsfladen, n. N., det jævnt skraanende Landskab syd og vest for Brødland indtil Springbakken (se S. 39).
- Brødlandshede, 1885 Brødlandshede, Hus, nu Tomt (Nr. 64).
- °Brødlandshus, 1834 Brødlandshuus, Rest af den gamle Brødland Gaard.
- °Brødlandshøjen, n. N., Gravhøj (Nr. 26), stærkt besøgt Udsigtspunkt (se S. 27).
- Brødlands Høvej, Fn., gammel Vej fra Kirkevejen syd for Brødland over Springbakken syd om Pankløften til Engene; nu som Færdselsvej uden Betydning.
- °Brødlands Sø (eller Møse), Fn.
- Buskhus, 1885 Buskhus, Hus, nu Tomt (Nr. 76), se ogsaa Cilles Have.
- Bydammen, Fn., Gadekær i Gammel Vodskov.

HAMMER BAKKER

- Cilles Have, Fn., Kaalgaard til Buskhus, nu indhegnet af Graner.
- Dal, 1610 Dalenn, 1664 Dallen, 1683 m. Daal, 1785 og 1820 Dahl, Gaard, nu Plantorbølig i Branths Plantage.
- *Dybdal, 1805 Dybe Dahl.
- Dødbakke, 1802 Dødbackens Ager (se S. 121).
- Eget (udt. Jegen), 1834 Eget, Hus mellem Attrup Vase og Korsdal, forlængst nedrevet, kan ikke eftervises (se S. 218).
- Ellerne, 1683 m. Ellerne, 1805 Wester og Øster Eller og østen Ellerne, gammel Ellekultur ved Attrup. Attrup Eller strakte sig i sine Velmagtsdage omtrent fra Ravnaldal til et godt Stykke sydøst for Gaarden.
- Elverdal, n. N., Dalslugt, der strækker sig fra Kvindehjemmet til Viren og herfra gennem Gartneriet og Gammel Vodskov og ender i Flyet, se Ultvedssig.
- *Eneboerens Hus, Fn., Hus ved den gamle Kongevej mellem Ørndal og Hammer Kirke.
- Faarebusken, Fn., Gruppe af gamle Bøge- og Egetræer—Rester af den gamle Skov—hvor i Fællesdriftens Tid Byhyrden søgte Læ, og hvor senere hen Vodskovboerne holdt deres aarlige Pinsegilde. Faarebusken kaldes nu oftest Hyrdeskoven.
- Faaregyden, 1683 m. Faaregyden, Byhyrdens Vej, den gamle Drift gennem Gammel Vodskov øst om Møllebrinken til nuværende Stationsby.
- Favnbakke, Fn., lyngbevokset Bakke ved Skeldal.
- Flyet, Fn., Kær, tidligere lille Sø. Fly = lav Mark eller Eng, hvor Vandet staar over (se S. 39).
- Foldbakke, 1803 Foldbak, Bakke umiddelbart øst for Attrup.
- Folden, n. N., Dalkedel under Baalhøj i Vestbjerg Bakker; her holdes nu Sommerfester.
- *Fredet Bakker, n. N., to karakteristiske lyngbevoksede Bakkeformationer mellem Østerbæk og Melsbæk (se S. 51).
- Frydendal, n. N. (vistnok ironisk), Hus ved Tengedal.
- Fukslund, 1803 Fukslunds Agre, Gaard ved Nørredal i Vestbjerg Bakker med en lille Lund af Ege, Rester af den gamle Skov (se S. 170).
- *Gamle Hjørringvej, den, se Alvejen.
- *Gamle Kongevej, den, se Alvejen.
- *Gamle Sæbyvej, den, Alfarvejen fra Aalborg til Sæby, her Vejstykket fra Bedestedet nord om Gammel Vodskov gennem Vodskov og Attrup Kløver til Kinderup Fæled.
- Gammeldam, 1803 Gammel Dam, lave Agre, tidligere Dam, nu med sparsomt Afløb til Tandal (se S. 238).
- *Gammeljordshuset, Fn., Hus paa en Parcel fra Dal. Navnet stammer rimeligvis fra Udskiftningen: Dals gammel Jord (jfr. Østbjerg gammel Jord, S. 184).
- *Gedebakke, Fn., isoleret Bakketop med gammel Bøgebevoksning i Møgelose Plantage.
- Grindsted (udt. Grejsted), 1472 Grimsted, 1525 Grengsted, 1610 Gringstedt, 1658 Gringsted, 1664 og overalt senere Grindsted. Navnets Oprindelse uklar; de gamle Former divergerer for meget til, at noget bestemt kan udledes.
- Grønne Bakke, 1803 Grønbak.
- Gulleshøj, 1924 Gulleshøj, højeste Punkt i Sulsted Sogn (84 m.), naturlig Bakketop—ikke Gravhøj—paa Grænsen mod Hammer Sogn umiddelbart nordvest for Tinghøj. Navnet er fra nyeste Tid og skyldes Harald Branths Navnegivning med Gudrun Rottbøll, senere Oberstinde Berg som Opnævner.
- Hammer, 1525 Hammer (item wdi Hammer soghen indword hanns nade Hammer prestegord), 1553 og overalt senere Hammer. I Stednavne almindeligvis = stenet Bakke (norsk-islandsk: Klippe).

STEDNAVNE

- *Hammergaard, 1927 Hammer Gaard, Hammer Sogns gamle Præstegaard.
- Hammer Sø, 1803 Hammer Dam, delvis udtørret Lavning øst for Hammer Kirke, tidligere Sø, nu Mose (se Myren); Hammerdam nu tillige Navn paa en Gaard.
- Haugelund, 1683 m. Haugelundt, 1686 Haugelund (se endvidere søndre Haugelund), Part af Brødland Skov nordvest for Gaarden til op mod Ørndal, nu et ubebygget Hedeareal (se S. 90).
- Hedeagreene, 1683 m. Hee Aggerne.
- Hedegaardene, 1791 Hedegaardene (se Kortet S. 107), tre Ejendomme ved Foden af Hammer Bakker, nu forlængst forsvundne og deres Tilliggende inddraget under Agdrup.
- Hejselt, gl. Form Heiselt, Part af Vodskov Skov, nu dyrket Mark mellem Skovlunds Have og Skovgaarden; af Hassel (se S. 168).
- *Hellige Høje, de, Højgruppe bestaaende af en Langhøj flankeret af to Rundhøje (Nr. 50, 51 og 52) beliggende paa Torndal Mark. Navnet er i 1889 indberettet af Nationalmuseet, men huskes næppe mere paa Stedet.
- *Hellige Kilde, den, ved Hammer Kirke (i Sulsted Sogn), 1885 Helligkilde, 1924 Helenekilde, i Folkemunde undertiden Eriks Kilde (udt. Jerriges Tjåål); naturligt Kildespring, indtil op mod Nutiden med Ry som Lægedomskilde, nu udtørret.
- Hestedal (ved Tvillinghøje), Fn., her skjulte Bønderne i Krigstid deres Heste. Hest i ældre Sprogform altid = Hingst (se S. 34).
- Hestedal (i Grindsted Bakker), Fn.
- Himmelbostedet, Fn., Gaard, nu Tomt (Nr. 66), i sin Tid beboet af en Himmerlænding.
- Hørshøj (udt. ogsaa Horsenshøj), Fn., Bakketop med Rest af Gravhøj (Nr. 10), rimeligvis af Hors = Øg eller Hoppe.
- Hovstruphus, 1927 Hovstrup Hus.
- Hulvejen, 1683 m. Huol Weyen.
- *Hyrdeskoven, n. N., se Faarebusken (se S. 46).
- *Højhuset, n. N., tidligere Bolsted, nu Hus tilhørende Billedhugger N. Hansens Jacobsen (se S. 227, ff.).
- Jakobsdal, tv., sydligste Gren af Storedal.
- *Karlsbjerg, 1803 Carlsbjerg, af Mandsnavnet Karl.
- *Kikkenborg, 1683 m. Kichenborig og Kickenborg, 1683 e. Kichenborg, 1787 og senere altid Kikkenborg; oprindelig Skovfogedhus i Østbjerg Skov, senere, som det synes, en Tid lang tillige Tinghus, til op mod 20. Aarh. Bondegaard, nu Tomt (Nr. 63). Navnet betyder Udkigssted* og hentyder naturligvis til Udsigten fra Tingstedet eller Tinghuset over de gamle Alfarveje ved Bakkernes Fod.
- *Kikkenborg Høj, Fn., Gravhøj (Nr. 1).
- Kinderup (udt. Tjejerup) Øster og Vester, 1553 Kinderop, 1683 e. Kennderup; vistnok af Mandsnavnet Kind (et saadant er kendt fra vestnordisk).
- Kirkebakke, 1683 m. og 1686 Kierckebacke. I 1802 omtales Kierkelunden som en Lokaltitet hørende under Brødland (se S. 121 og 184).
- *Kirkevej, Fn., Vejen til Hammer Kirke fra Vodskov gennem Porten og over Brødland.
- Kishøj, 1897 og 1924 Kishøj, Gravhøj (Nr. 47) med Mindesten. Navnet skyldes Harald Branth og har dennes Søn Godsejer C. C. Branth som Opnævner.
- *Kløvbusken, Fn., se Vodskov Kløve.
- Kløvhøj, 1924 Kløvhøj, Gravhøj (Nr. 39).

HAMMER BAKKER

- *Kørsdal (udt. Kaasdal), Fn. eller n. N.
- *Kringel, 1683 m. Kringel, nu Hedebakker med Rester af gammel Skov øst for Brødland (se S. 181).
- *Kællingdal, Fn. (se S. 34).
- Kællinghøj, Fn., Gravhøj (Nr. 31).
- *Langbrokro, 1787 og senere Langbroe Kroe, Kro, oprettet ved kgl. Bevilling af 3. Juli 1743, nu Bondegaard.
- Langbrovase, Vase eller »ophøjet Vejs« strækkende sig fra Loftbroen til Langbrokro. 1703 kaldes Vejstykket Hammer Sogns Kongevase (se S. 105).
- *Lange Bakke, den, Fn., Bakke nord for Porten med Hammer Kirkevej.
- Langedal, 1834 Langedahl, to Huse; Lokalteten kendes ikke i Nutiden.
- Langelund, 1610 Lannglunndt, 1683 m. og senere Langelund, oprindelig Degnebol, senere Bondegaard, en Tid lang, saaledes i 1785, beboet af Sognepræsten for Sulsted og Ajstrup, herefter atter Bondegaard, nu Tomt (Nr. 98).
- Lerbak, 1803 Leerbak Agre.
- Lergrav, 1672 Leergrav, 1803 Leergrav-Bach, gammel fælles Lergrav, nu indlemmet i Parkanlægget om Møgelbjerg. Bøgelunden ved Skovgaard kaldtes forhen Lergravsbuskene.
- *Lergravsbusken, Fn., se Lergrav.
- Lillebrovase. Medens Langbrovase strækker sig fra Loftbroen til Langbrokro, har Kjær Herreds Tingbog for 1703 og 1764 Betegnelsen Lillebro Vase for det kortere Stykke af Kongevejen, der strækker sig fra Langbrokro over Engen til Bedestedet ved Foden af Kikkenborg Bakke.
- Lillemose, Fn., tidligere Mose med Afløb gennem Svallebæk, nu lave Agre (1803: Faldet norden Skredergaarde).
- Loftbro (udt. Loutbro, hvilken Stavemaade genfindes paa Blavius Atlas major 1662, se S. 149), Bro ved Opkørslen ad Langbrovase. Loftbroer var i Datiden de mere solide af Bjælker og Planker opførte Broer over Vandløbene i Modsætning til Jordbroerne.
- Løvisedal, tv., nordvestligste Udløber af Skeldalen.
- *Læsødal, Fn., opkaldt efter en Læsokone, som engang havde sit Hus her.
- *Løvdal, Fn., vistnok af Løb (Vandløb, Kildespring).
- *Løvhul, Fn., gammelt Vældhul i Løvdal, nu Vippebrønden (se Vignetten S. 42).
- Mellemdal, Fn., i Grindsted Bakker.
- *Melsbæk, 1885 Melsbæk, men galt placeret, 1927 Melsbæk, Hus, ligger ved den mellemste Bæk.
- Mikkelsmose, 1803 Michelsmose, vest for Kinderup (se S. 40).
- *Mosen, 1785 Moesen, 1787 og 1801 Moosen, 1803 og senere Mosen, nu oftest Pebermosen med den sidste Beboer af Stedet, Peber-Kræn som Opnævner (se Hustomt Nr. 86).
- *Myren, 1885, 1924 og 1927 Myren, sydligste Spids af Hammer Sø med tre Huse, hvoraf nu de to som Tomter (Nr. 95 og 96). Myr—Mose (se S. 226).
- *Møgelbjerg, 1683 m. Møgelberrig (de Blocher westen Møgelberrig), 1803 Mygel Bierg, naturligt Bakkeparti med Gravhøje, senere tillige et Hus, nu Navnet paa Sagfører A. Olesens Villa i Hammer Bakker med omliggende Privatejendom. Møgelbjerg = stort Bjerg.
- *Møgelbjerg høje, Fn., to Rundhøje ved Møgelbjerg (Nr. 7 og 8), hvoraf den sidste nu oftest kaldes Kongehøjen.
- Møgelmose, 1553 Mogelmose, 1611 Møggelmoesze, 1664 Møge Moesze. 1683 m. Møgel

STEDNAVNE

Hulvej i Løvdal med Udsigt til Sagfører A. Olesens Villa Møgelbjerg
(ældre Billede).

Moese, 1683 e. Møgellmose og Møgellmoes, 1785 Møggelmoese, 1787 og senere Møgelmoese.

*Møgelmoschus, n. N., Grønlanderens iboende Hus vest for Møgelmoese.

Møgelmoschøj, n. N., se Blæshøj.

Møholt, 1927 Møholt, undertiden Mødholt, naturlig Banke med lagdelt Grus syd for Attrup, nu tillige en Gaard. Forledet Mø er muligt gammeldansk: mio = smal.

Mølbjerg, 1683 m. Møllebjerg, 1803 Mølberg, ved Vestbjerg.

Møldam, 1834 Møldam, et Hus ved de gamle Inddæmninger om Mølledammen i Østerbækdalen (jfr. Jesper Møldam S. 232).

*Møllebakken, n. N., ved Møgelbjerg, med Tomten af den gamle Stubmølle (se Billedet S. 213).

Møllebrinken, 1683 m. Møllebjerg, ved Vodskov. Fra Møllebrinken til Horshøj gaar der om Natten en hovedløs Hest.

*Mørket, Fn., opr. spøgefuld Benævnelse paa Mørk-Kjestens Hus (nu Tomt Nr. 70) paa Skovens Ejendom (jfr. Vildhuset); i 1834 kaldes Stedet Skielhuus.

Nordvestvej, n. N., Vej fra Møgelbjerg gennem Løvdal til Pankløften med Fortsættelse i Sagførerens Sti.

Nørre Bakke, Fn., »den nør'e Bak'«, Bakketop med Rester af Gravhøj (Nr. 53).

Nørredal (ved Møgelbjerg), n. N.

Nørredal (ved Vestbjerg), 1683 m. Nørdal, 1803 Nørre Dahl.

*Paa Bakken, Fn., her bor Mari' paa Bakken.

HAMMER BAKKER

- *Pankløft, n. N., gamle dybe Hulveje ved Østbjerg Tingmark, Dele af den ældste Vej gennem Hammer Bakker.
- *Paradisdal, n. N., ved Østbjerg (se S. 239).
- *Pebermosen, Fn., se Mosen.
- Plovhus, 1683 m. Plouhuus, 1787 Plovhuus, 1801 og senere Plovhuse, oprindeligt 2 Hus, Attrup Plovhus, nu Bebyggelsen Plovhusene ved Vodskov.
- *Porten, n. N., snæver Kløft mellem Udløbere fra Møgelbjerg og Østerbakkepartiet med Kirkevejen fra Vodskov nord paa. Siden 1926 har her staaet den paa S. 17 afbildede af *A. Olesen* rejste Hammersten med Insription.
- Præstevejen, Fn., Sognevejen fra Hammer Kirke til Horsens Kirke, her Vejstykket gennem Torndal indtil Udkørslen af Hammer Bakker ved Vester Kinderup (jfr. Kirkevejen).
- Pælsager, 1802 Pels Ager, nævnt sammen med Østbjerg Tingmark.
- Pælsdam, 1683 m. Pælsdamb (se S. 40).
- *Pælshus, 1885 Pælshus, Hus, nu Tomt (Nr. 75), har sit Navn efter en »Milepæl« paa Kongevejen, vistnok forhen et Slags Bedested.
- Ravndal, 1785 Ravndall, 1803 Ravndal, Dal ved Attrup tidligere med nogle høje Bøge, der tjente som Sejlmærker paa Fjorden (se S. 178).
- Ravnhøj, 1803 Ravnhøy, naturlig Bakketop, næppe Gravhøj.
- Rimperne, Fn., vistnok i samme Betydning som Rimmerne, lave ufrugtbare Bakkerygge ved Storemose, se Smaadalen.
- Ryttermosen,^o 1803 Rytter Mosen, en nu omtrent forsvunden Mose i Vandsteddal (se S. 228).
- Rødsig, 1834 Rødsig, et nu forsvundet Hus paa Langbrovase (se S. 241).
- Røverdalen, Fn., dyb og skummel Slugt i Ørndal, Arnested for den mangfoldigt farvede Tradition om Røvere og Røverkule i Hammer Bakker (se S. 92, f.).
- Røverkilde, Fn., naturligt Kildevæld ved Nedgangen til Røverdalen tæt ved Kongevejen, nu med Husbrønd til Ørndalshuset (se S. 92).
- Sagførerens Sti, n. N., Sti mellem Pankløften og Brødland, en Fortsættelse af Nordvestvej.
- Sandflugt. Kortet af 1803 har afmærket Sandflugt: 1) mellem Myren og Gammeljords- huset, 2) nord for Baalhøj, 3) mellem Tornbakkerne og Svichøj. Senere har der været Sandflugt mod Øst ved Kinderup og til Dels i den gamle Sæbyvej nord for Attrup.
- Sandhus, 1834 Sandhuus, et nu forsvundet Hus nord for Attrup.
- Sandhus, 1834 Sandhuus, to Huse, senest beboet af Skov-Rasmus og Sandkonen, nu begge nedrevne, det sidste paaviseligt som Tomt (Nr. 68).
- *Sankt Helene Kilde, se Hellige Kilde.
- *Skeldal, 1672 Skioldal, 1927 Skeldal, Dalsystem med Vandskel, saaledes at der vest for Kirkevejen ved Bjerggrøn dannes en vestre Skeldal indtil over mod Østerbæk, til- lige en forhen i Dalen liggende Ejendom, hvis Bygninger er nedrevne og nu erstattede af Bygningerne til Aandssvageanstaltens Avlsgaard af samme Navn.
- Skelhus, 1834 Skielhuus, to Huse, hvoraf det ene er forsvundet, det andet — paa »Skovens« Grund og efterhaanden benævnt »Skovens«, Vildhuset og Mørket — er paaviseligt som Tomt (Nr. 70).
- Skelhøj, 1803 Skielhøy, Gravhøj (Nr. 37) ved Søen i Skellet mellem Hammer og Sulsted Sogne. Den i 1672 nævnte Skielhøy mellem Østbjerg og Vodskov Bys Jorder er snarest Dobbeltlangdyssen (Nr. 5 og 6).

STEDNAVNE

- *Skoven, 1664 Schouffuen, 1683 m. Schouen, 1683 e. Schoffuen, 1787 Schoven, 1801 og senere Skoven, oprindeligt et halvt Bol, 1834 et Hus, se Mørket, Skelhus og Vildhus. Skøvfald, 1803 Skov Fald, under Attrup.
- *Skovgaard, 1927 Skovgaard, Føropagtergaard under Møgelbjerg (se S. 75, f.).
- Skovhus, 1834 Skovhuus, 1927 Skovhus.
- Skraldbakke, Fn., muligt af Ukrudt, Skrald—Hyrdetaske. Udtalt med *o*-Lyd er Skrold = Ekko.
- Skræddergaarde, 1803: Faldet norden Skredergaarde, de to østligste Gaarde i Vodskov, nu nedrevne (se Planen S. 195).
- Smaadalen, 1683 m. Smaadal Ager, 1803 Smaae Dalen, se Rimperne.
- Smedebakke, Fn., i nordre Side af Bakken har ligget en endnu paa Kortet af 1885 afsat Smedje (se S. 33 og Hustomt Nr. 87).
- Smølbjerg, Fn., ogsaa Smalbjerg og Smøllens Bak, en Højtomt paa naturlig Banke (Høj Nr. 11), hvor Vodskovboerne forhen brændte Blus (Vaageild). Navnet er forstøvsvis tolket som »en Smule Bakke«.
- *Spindebakke, Fn., naturlig Bakke, hvortil knytter sig en Historie om en Kone fra Dal i Sulsted Sogn, der, under Føregivende af i de smukke Omgivelser paa Bakkens Top at ville spinde paa sin Rok, holdt Udkig med Fjenden, der paa den Tid var i Landet (se Billedet S. 33).
- *Springbakke, 1683 m. Springbacke, 1686 Springbake, 1802 Springbak, naturlig Bakkerygning. Navnet, der ogsaa har været knyttet til et paa Bakken liggende nu nedrevet Hus (Hustomt Nr. 71), udledes af Spring, Kildespring, Vandspring, der, især under den nordlige Skraaning, har ligget tæt og vandrige nær Overfladen.
- Stapris, 1553 Stapiis, 1683 m. Stapres og Stapedtz, 1785 og senere Stapris (Danske Atlas har Stapres), Gaard, senere delt i Store og Lille Stapris—nu ogsaa Ny Stapris; muligt Navnet er afledt af Stubris (se S. 214).
- *Stenhøjen, Fn., Langhøj (Nr. 12) paa den lange Bakke.
- *Støredal, n. N., her boede Store Jens Peter (se S. 222).
- Støremøse, 1683 m. Mossen, 1927 Støremose (jfr. Lillemose).
- Støvlund, 1553 Stoulund, 1610 Støfflundt, 1803 og senere Stoulund, oprindeligt et Bol (se S. 216 og Hustomt Nr. 97), rimeligvis afledt af Stublund.
- Stublund, 1802 Stubberlund, Skovpart under Østbjerg og Brødland.
- Sulsted, 1355 a. Swlestadh (een gaardh i Swlestadh), 1355 r. Sulæstath (7 curias in Sulæstath), 1467 Sullsted (ett sogne winde af Sullsted), 1525 Swlsted (item wdi Swlsted sognen), 1610 Suldstedt, 1611 Sulstedt, 1664 Suldsted, 1683 m. og e. og 1785 Sulsted, 1787 Suldsted, 1801 Sulsted, 1803 Suldsted, 1820 og senere Sulsted. Af Personnavnet Sule.
- Svallebæk, Fn., et nu udtørret Kær med Tilløb fra Lillemose (se S. 39).
- *Sviehøj, 1803 Sviehøj, Gravhøj (Nr. 36), nu fredlyst.
- Søageren, 1683 m. Søe Ageren, 1686 Søeageren (se S. 236).
- Søbakken, n. N., naturlig Bakke, herpaa en lille vandfyldt »Sø«, Søren's Dam, »Amsterdam« (se S. 232).
- *Søen, 1803 Søen, tidligere en Sø, nu en tilgroet Mose, tillige en hertil liggende Gaard, Parallelgaarden Søen (se S. 237, f.).
- *Søhus, 1834 Søhuus, Hus nord for Søen i Hammer Sogn.
- Søhuse, 1885 og 1927 Søhuse, Huse omkring Søen i Sulsted Sogn (se S. 238).
- Sølgaarde, 1664 Solgaard, 1683 m. Søllgaard, 1785 og 1787 Sølgaard, 1801 Sølgaarde, 1803 Sølgaard, 1834 Sølgaardene, 1844 og senere Sølgaarde. Navnet afledt af Søle.

HAMMER BAKKER

- Sølydammen, Fn., gammelt Kildevæld i Vestbjerg Bakker, nu til Dels udtørret. Navnet afledes rimeligvis som Sølgaarde af Søle (se S. 116).
- Sønderdal, n. N., Sidedal til Løvdal (jfr. Nørredal).
- Søndre Haugelund, 1686 Sønder Haugelundt, Skovpart under Brødland, tilsyneladende omkring nuværende Tomt af Buskhus (Nr. 76).
- Sørens Dam, Fn., se Søbakken (*Amsterdam*).
- *Tandal (udt. Taendal), 1664 – vistnok urigtigt – skrevet Thorndall, 1787 Tandahl, 1801 og 1803 Thandal, 1820 Thandahl, et Bol, senere en Gaard, nu Tomt (se S. 217, f. og Hustomt Nr. 99).
- Tengedal, 1803 Tengedahls Agre (se S. 40).
- *Tidselbakke, 1683 m. Tidzelbacken, 1803 Tistel Agre, hvor nu Vodskov Kirke er beliggende.
- *Tinghøj, 1924 Tinghøj. Navnet hidrører fra Nationalmuseets Indberetning og synes at være af nyere Oprindelse; kan ikke under Hensyn til Stedets Beliggenhed have nogen Tilknytning til Kjær Herreds Ting (se S. 148).
- *Tingmark (Vodskov), 1683 m. Ting Marken, 1803 Tingmarken, Marken øst for Tingstedet ved Kikkenborg (se S. 158, f.).
- *Tingmark (Østbjerg), 1683 m. og 1802 Tingmarken, lavtliggende Terrain mellem Pankløften og Pælshus (se S. 147, f.).
- Tingskov. Flere Gange i det 17. Aarh., saaledes 18. Juli 1648, nævnes i Kjær Herreds Tingbog Tingskoven som Part af Østbjerg Skov; den laa »østen Thinget«.
- Tingsti, n. N., Vej og Fodsti i Branth's Plantage fra Plantørgaarden Dal til Tinghøj (se S. 148).
- Tingvej, Fn., gammel Herredsvej fra de vestlige Sogne til Kjær Herreds Ting, nu Sognevejen langs Bakkernes Fod fra Vestbjerg til Bedestedet.
- *Tiphøj, Fn. eller tv., Bakketop ved Vesterbæk.
- Tornbakker, 1803 Tornbakke, afledt af Torn. Nu er Stedet stærkt tilplantet med Gyvel som Dæmper mod Sandflugt (se S. 218).
- *Torndal, dybt nedskaaren Dalfure fra Brødlands Sø til Pebermosen, dernæst en Ejendoms, fortrinsvis beliggende nord for Dalen, 1553 Torndal, 1610 Torndall, 1611 og 1664 Torndall, 1683 m. Tørendahl, 1683 e. Torndall og Torndaell, 1785 Torndal, 1787 og 1801 Thorndal, 1803 Thorendal, 1834 Thorndall, 1885 og senere Torndal; Navnet afledes af Torn. Oprindeligt to Halvgaarde, senest et Hus, der nu paavises som Tomt (Nr. 88).
- *Torndals Bro, Fn., Stenkiste over Afløbsgrøften fra Brødlands Sø, gammelt Markskel mellem Brødland og Torndals Jorder.
- Torndalshus, n. N., et af *A. Olesens* nyopførte Huse i Torndal.
- *Torndals Høj, 1927 Torndal Høj (Nr. 49).
- *Tusborg, 1834 og 1927 Tusborg, Hus, tidligere under Attrup. Rimeligvis af Tudse (som Padborg af Padde, jfr. Tus-Hans S. 221).
- *Tvillinghøje, 1803 Tvilling Høiene, 1927 Tvillinghøje, en Dobbelt-høj (arkæologisk), dernæst to nær hinanden liggende stærkt fremtrædende Høje (topografisk), »ved Tvillinghøje« (landskabelig). Se Gravhøj Nr. 19–22.
- Ultvedssig, Fn., gammel Sig ved Viren, Del af Elverdal, nu Planteskole; Navnet muligt af Ulv.
- Ulvmøse, 1683 m. Vlmoes Fald, 1803 Ulv-Moese, Mose, nu tillige Gaard; af Ulv. Stedet kaldes 1927 og i Folkemunde Urmose.
- Urmose, Fn., se Ulvmose.

STEDNAVNE

- *Valstedhus. 1765 nævnes i Hammer Sogns Kirkebog Walsted; 1927 Valsted Hus, Bolsted; senere, som Sommerbolig, ejet og beboet af Maleren Resen Steenstrup, nu af Billedhuggeren Jens Lund.
- *Vandsted, 1885 Vansted, 1927 Vandsted, yngre Navn afledt af Vand (se Ryttermosen). Veisholt nævnes i det 17. Aarh. som en Skovpart under Vestbjerg (se S. 170).
- Vestbjerg, 1610 Westbiere, 1611 Westbierig, 1664 Wesbierig, 1683 m. Weeszbirig og Væsberig, 1785 Westberg, 1801 Westbiereg, 1803 Westbjerg, 1820 Westbiereg.
- Vesterbæk, 1885 Vesterbæk, men galt placeret, 1927 Vesterbæk.
- Vestre Skeldal, se Skeldal (jfr. S. 85, f.).
- *Vildhuset, se Mørket og Skoven.
- Viren, 1672 Wie Bush og Wiirager, 1683 m. Wibusch, 1803 Wiir Agre, af Vidje. Skovpart og Ager, nu delvis indgaaet i Aandssvageanstaltens Gartneri (se S. 103 og 168, f.).
- Vissedal, Fn., kratbevokset Sidedal til Tandal, se Veisholt.
- Vittrup, 1834 Vittrup Huus, Hus nord for Attrup, forlængst forsvundet (se S. 230).
- *Vodskov (udt. Uosgou), 1406 Wodskoug, 1525 Wodskou, 1553 Wodeskou, 1664 Wodschouff, 1683 m. Vodskou og Wodschouf, 1685 e. Vodscho, 1785 Wodscho og Wodscho, 1787 og 1803 Wodskow. Af Vad, der paa Vendelbomaal udtales Vod, og Skov.
- *Vodskov Kløve, 1683 m. Kleuens Fald, 1803 Kløvens Agre, den gamle Sæbyvejs dybe Gennemskæring gennem Østerbakken. Den anselige Gruppe af Bøgetræer her — Rester af den gamle Skov — kaldes endnu Kløvbusken (se S. 102, f.).
- *Ørndal,¹⁶ 1803 Ørndahl, 1813 Ørndall Skov, 1885 og 1927 Ørndal, men begge Steder galt placeret, Landskab med dybe Dalslugter til begge Sider af Kongevejen, delvis bevoksede med Rester af gammel Skov.
- *Ørndalshus, 1834 Ørndahlshuus (se S. 236).
- *Ørndalshøje, Fn., Højgruppe (Nr. 45, 46 og 47), 1802 nævnes Ørnhøys Fald som Part under Brødland.
- Øsbakfald, 1803 Øsbak Fald, Mark ved Attrup.
- *Østbjerg, 1472 Øssberg, 1553 Østbieri, 1611 Østbiereg, 1664 Østbierig, 1683 m. Østberrig og Østberrigh, 1683 e. Øsberg, Øsbierig og Øsbierrig, 1787 og 1801 Østberg, 1802 Østberg (Østberg Nørskov og Østberg gammel Jord), 1803 Øsbærg, 1834 Østberg, 1844 Østbiereg.
- *Østbjerghus, 1834 Ny Østbiereg, 1927 Østbjærg Hus, Afbyggersted fra Nørre Østbjerg, nu Maleren Schlichtkrulls Hus med Jordtilliggende.
- *Østerbakke, 1803 Øster Bakke (se S. 103).
- Østerbakkehøj, n. N., fredlyst Gravhøj (Nr. 9).
- *Østerbæk, 1885 og 1927 Østerbæk.
- Østerskøven, Fn., de østlige Skovparter ved Vodskov, 1688 »Vodskov Bys Fælleskov« (se S. 168).

9

Sidedal henviser til Pagina i Teksten, Nummertal til Sted paa Udfoldningskortet. En Stjerne foran Navnet betegner, at der i Teksten findes Billede af eller fra det paagældende Sted.

Historisk Kronologi.

1355 a: Becker, De ældste danske Archivregistraturer I, S. 102.

1355 r: Erslev, Repertorium II, S. 34.

1406–1472: Fru Eline Gøyes Jordebog.

1467: Becker, De ældste danske Archivregistraturer III, S. 9 og 16.

HAMMER BAKKER

- 1525: Topografiske Samlinger paa Pergament, Birkelse 5 (R. A.).
1553: Præsteindberetningen 1553 (efter Trap, Danmark, IV. Udg.).
1587: Kronens Skøder I, S. 314.
1610: Mandtal 1610 (R. A.).
1611: Aalborghuus Lens Extraskattemandtal 1611 (R. A.).
1658: Kirkebog for Hammer Sogn 1658, ff.
1664: Matriklen 1664 (M. A.).
1672: Grænseudvisning 27. Aug. 1672 (Tgb.).
1683 m: Markbog 1683.
1683 e: Engtaksationsprotokol 1683.
1686: Opmaalinger og Vurderinger af Jorderne i Vendelbo Stift 1686—1687 (L. A.).
1688: Matriklen 1688 (M. A.).
1705: Dokumenter vedrørende Veje og Broer 1697—1716 (L. A.).
1785: Indberetninger om Forbedringer i Landvæsenet 1785 (R. A.).
1787: Folketælling 1787.
1791: Kongelig danske Videnskabernes Selskabs Kort Nr. 3, 1791.
1801: Folketælling 1801.
1802: Syns- og Taksationsforretning over Brødland og Østbjergs Jorder (R. A.).
1803: Marknavnene fra Originalkortene Nr. I, opmaalte 1801—1812 (M. A.).
1812: Arbejdjournal til nuværende Matrikel, 1812.
1813: Arbejdjournal til nuværende Matrikel, 1813.
1820: Sogneprotokol for Sulsted Sogn 1820—1830.
1834: Folketælling 1834.
1844: Matriklen 1844 (M. A.).
1885: Maalebordsblad J. 28 Sulsted, $\frac{1}{20000}$, maalt 1880—1884, tegnet 1885.
1897: Nationalmuseets fredlyste Mindesmærker fra Oldtiden, 1897.
1924: Trap, Danmark, IV. Udg., 1924.
1927: Maalebordsblad 1015 Sulsted, $\frac{1}{50000}$, maalt 1880, rettet 1925—1927.
R. A.: Rigsarkivet. L. A.: Landsarkivet, Viborg. M. A.: Matrikelsarkivet.
Tgb.: Tingbog for Kjær Herred.

Gammeljordshuset.

Kløvbuskene i Sne, Udsigt over Lillemose og Østerbakken til Bøgeklyngen
ved Anders Knudsens Gaard i Gammel Vodskov
(se Teksten S. 46).

NOTER OG HENVISNINGER

Almindelig Beskrivelse.

1. Axel Jessen: Vendsyssels Geologi, 1918, S. 114.
2. Sammesteds, S. 91, ff.
3. G. Førchhammer: Den sandsynlige Forekomst af Juraformationen i det nordlige Jylland. (Overs. Vidensk. Selsk. Forhandl.) 1865.
4. Axel Jessen: Beskrivelse til Geologisk Kort over Danmark (Aalborg og Nibe), 1905, S. 111.
5. Sammesteds, S. 138.
6. Den Forekomst af lagdelt Diluvialgrus, der i denne Egn har haft størst praktisk Betydning, ligger ikke oppe i selve Hammer Bakker, men tæt sydøst herfor i den lille Banke Møholt. Sammesteds S. 51.
7. Sammesteds, S. 51.
8. Sammesteds, S. 68.
9. Sammesteds, S. 71, ff.

HAMMER BAKKER

Flora og Fauna — Den nye Skov.

1. Den oprindelige Skovfyr synes i vildtvoksende Form længst at have holdt Stand paa Læso, hvor svære Stammer har fundet Anvendelse til Bygningstømmer og endnu kan paavises i Bjælker og Spær under Husenes Tangtage. (Meddelt af Skovrider A. Horneman.)
2. Axel Jessen: Beskrivelse til Geologisk Kort over Danmark (Aalborg og Nibe), 1905, S. 142.
3. Botanisk Tidsskrift, 1926, S. 268.
- 4 og 5. Sammesteds, S. 267.
6. Eugen. Warming: Dansk Plantevækst, III, S. 28.
7. Botanisk Tidsskrift, 1926, S. 250 og 252.
8. Axel Jessen: Beskrivelse til Geologisk Kort osv., S. 101.
9. Den 29. Juni 1930 fandt Forfatteren Skovpiberen (*Anthus arboreus*) paa Reden med 4 stærkt rugede Æg i Lyngen nær den hellige Kilde.
10. Den 29. Juni 1930 stødte Forfatteren Natravnen (*Caprimulgus europæus*) op fra 2 nysudklækkede Unger i Lyngen syd for den hellige Kilde. Til Rugeplads — Natravnen bygger som bekendt ingen Rede — havde Fuglen udvalgt sig Læet i Øst under en af Blæsten nedstemt Bøgepur, der ydede Ungerne ypperligt Dække mod Vind og Vejrlig.
11. Blandt sjældnere Sommerfugle fra Hammer Bakker, fundne og artsbestemte af Jahn, kan nævnes Blaafuglen, der er knyttet til Ensian: *Lycænaalcon*, en sjælden Penselspinder: *Orgyia gonostigma*, andre Penselspindere: *O. antiqua* og *cricæ*, den store Penselspinder: *Dasychira pudibunda* og dens Slægtning: *D. fascelina*, en stor og en lille Dueurtsværmer: *Deilephila elpenor* og *D. porcellus*, Snerresværmeren: *D. galii* og af Køllesværmere: *Zygæna filipendulæ* og *Z. trifolii*.
Klappergræshoppen fra Hammer Bakker, som nævnes af Jahn, maa være identisk med Hedeskratten: *Bryodema tuberculata*, med røde Bagvinger (*Esbén Petersen*: Græshopper, Danmarks Fauna, 6, 1909), der kendes bl. a. fra Vendsyssel, er ret stor (ca. 3 ctm. lang) og brun, flyver temmelig lange Strækninger ad Gangen og frembringer under Flugten en trommende (klaprende) Lyd. (Meddelt af *Sigfred Knudsen*.)
12. Botanisk Tidsskrift, 1926, S. 239, f.

Den gamle Kongevej.

1. Vendsysselske Aarbøger, 1923, S. 111, ff.
2. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I, S. 33.
3. August F. Schmidt: Meddelelse i privat Brev med Henviisning til Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. 4 R., II B., S. 305, ff.
4. Arbejdsjournal (fra 1813) til nuværende Matrikel.
5. Fortalt omtrent enslydende af fhv. Plantør Nielsen, Vestbjerg, Gartner Peter Holm og Husmand Hans Chr. Andersen, Møgelmosehus (»Grønlænderen«).
6. Efter Vendsyssel Tidende 11. Juli 1923, Hammer Bakker, u. N.
7. O. L. Grønborg: Optegnelser paa Vendelbomaal, 1884, S. 164.
8. Fr. Nielsen: Vendsyssel og Vendelboerne for et halvt Hundredeaar siden, 1880.
9. F. Eks. i Vejsynet af 1725, jfr. S. 106.
10. De følgende Stykker i Hovedsagen Uddrag af Chr. Petresch Christensens Nørresundbys Historie, I og II.
11. Meddelt af Niels Larsen Møller i Gammeljordshuset.

NOTER OG HENVISNINGER

12. Bevillingen for »*Hammer privilegerede Kro*« — der ikke kan gælde Bilidt, der hørte til Hammer Præsts Mensalgods — lyder efter en verificeret Kopi i L. A. saaledes:
»Vi Christian den VI. etc. gjøre alle vitterligt at vi efter allerunderdanigst gjorde Ansøgning og os elskelig Baron Iver Holck Ridder vores Stiftsbefalingsmand over Aalborghuus, Aastrup, Børglum og Seiglstrup Amter, hans dend 23 May sidstleden herom givne Erklæring allernaadigst have bevilget og tilladt saa og hermed ogsaa bevilger og tillader at os elskelig Schack Wittinghoff Greve af Holck maa indtil videre udi Hammer Sogn beliggende under Aalborghuus Amt lade holde et Kroe eller Vertshuus og de Reisende saavel som andre med behørende Logementer samt Spüise og Drikkewahre til Nødtørfighed og for en billig Penge betjene med de Vilkaar at hand sig ingenlunde understaaer der at lade brygge Øll og brænde Brændeviin men Kroeholderen skal være til forbunden, de falholdene Wahre udi Aalborg som nærmeste Kiøbsted sig at tilhandle og ellers til en Kiendelse svare udi vores Cassa Tree Rixdaler aarlig Afgift. I det øvrige haver hand Kroet stedse udi forsvarlig Stand at lade vedligeholde samt ellers rette og forholde sig dermed efter Loven og de om Kroehold udgangne Forordninger saa at Kroet ingenlunde til noget fylderie og tiids Spilde for Bonden eller andre vorder misbrugt saa fremt dette Privilegium ikke ellers derved skal være forbrudt og aldeles ophævet. Forlydende alle og enhver herimod eftersom forskrevet staaer at hindre eller udi nogen Maade Forfang at gjøre under vor Hyldest og Naade. Givet paa vort Slot Friderichsborg dend 3die July 1743«.
13. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, II, S. 15.
14. Vedrørende Kromanden Jens Sørensen Vadskjærs Personalhistorie henvises til Listen over Ligstene, Nr. 9, S. 285, f.
15. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, II, S. 35.
16. Evald Tang Kristensen: Jysk Almueliv.
17. N. Hancke: Nord for Limfjorden, 1880, S. 21.
18. Herredsarkivet i L. A.

Kilden og Kirken.

1. Refereret efter Vendsysselske Aarbøger 1919, S. 147, f.: Kirkerne i Vendsyssel o. 1735, ved C. Klitgaard.
2. Refereret efter Vendsysselske Aarbøger 1926, S. 232, August F. Schmidt: Helligkilder i Vendsyssel.
3. August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, S. 37.
4. Evald Tang Kristensen: Danske Sagn, III, Nr. 1061.
5. August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, S. 36.
6. Sammesteds, S. 16.
7. Sammesteds, S. 48.
8. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie I, S. 81.
9. Svend Aakjær: Hoveri, Hovgaard og Hov, Danske Folkemaal, 1929, S. 27, ff.
10. Indberettet til Nationalmuseet 1889.
11. Refereret efter Evald Tang Kristensen: Danske Sagn, III, Nr. 803.
12. Markbogen.
13. Opmaalinger og Vurderinger af Jorderne i Vendelbo Stift (L. A.).
14. Udskiftningsforretning over Østbjerg og Brødlands Jorder (R. A.).
15. Becker: De ældste danske Archivregistraturer, III, S. 9 og 16.
16. Jysk Almueliv, Hovedbind VI, Nr. 406.

HAMMER BAKKER

17. Fra Himmerland og Kjær Herred 1915, S. 63, *Niels Hald*: Sognepræster i Hammer, Horsens, Sulsted og Aistrup.
18. F. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, S. 128.
19. Vendsysselske Aarbøger, 1919, S. 146, f.
20. Magnus-Petersen: Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier, S. 49.
21. E. Madsen: Jylland i det 16. Aarhundrede, S. 151.
22. Begge Beretninger findes hos *Evald Tang Kristensen* med Lærer Lauritsen i Sulsted som Hjemmelsmand.
23. I C. Klitgaard: *Kjærulfske Studier*, S. 296, f., findes Ægteparrets Generalia.
24. Se *Niels Hedin*: Slægten Berg, S. 58, ff., hvor der findes nogle Litteraturhenviisninger. Ægteparret er endvidere ofte omtalt i Tilslutning til Biografier over Steen Steensen Blicher.
25. E. Madsen: Jylland i det 16. Aarhundrede, S. 178.
26. D. H. Wulff: Statistiske Bidrag til Aalborg Stifts Historie i Slutningen af det 17. Aarhundrede, S. 31.
27. Gehejmearkivets Tegnelser, her efter *N. Hanckes* Manuskript i kgl. Bibliotek (Kancelliets Brevbøger 5. September 1558).
28. Præstehistorien i alt væsentlig efter *Niels Hald* ogsaa med dennes Litteratur- og Kildehenviisninger.
29. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr., 1 R., III B., S. 256.
30. C. Klitgaard: *Kjærulfske Studier*, S. 42.
31. Liber daticus.
32. Kjær Herreds Tingbog.
33. C. Klitgaard: Hvetbo Herred, II, S. 241, ff.
34. Wiberg: Præstehistorie.
35. *Evald Tang Kristensen*: Danske Sagn, IV, Nr. 1165.
36. »Architekten«, 26. Januar 1907.
37. Refereret efter *Berlingske Tidende* i »Architekten«, 28. September 1912.

Kjær Herreds Ting.

1. *Svend Aakjær*: Hoveri, Hovgaard og Hov, Danske Folkemaal, 1929, S. 32, f.
2. Noget af det gamle Jerslev Herred og lidt af Børglum Herred udgjorde indtil Begyndelsen af nyere Tid et særligt Landskab: Skovbo Herred (jfr. Anekdoten fra Bislidt Kro, S. 109).
3. Vendsysselske Aarbøger, 1926, S. 232.
4. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr., 4 R., II B., S. 305, ff.
5. Sammesteds, S. 307.
6. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I (1921), S. 33.
7. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr., 4 R., II B. (1914—1916), S. 307.
8. Aarbøger for nord. Oldk. og Hist., 1902.
9. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr., 4 R., II B., S. 338.
10. Sammesteds, S. 308, ff.
11. »Nu falder Aftenen paa, Christe forbliv hos oss«.
12. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I, S. 87, f.
13. C. Klitgaard: Fra Hexenes Tid, Vendsysselske Aarbøger, 1915, S. 22.
14. Sammesteds, S. 24, Fodnoten.
15. C. Klitgaard: Den store nordjydske Hekseforfølgelse, Fra Himmerland og Kjær Herred, 1915, S. 117. Om Galskyt se endvidere sammesteds S. 127.

NOTER OG HENVISNINGER

16. Carl Neergaard: Thinghøie og Thingdysser, Aarbøger for nord. Oldk. og Hist., 1902, S. 300.
17. Sammesteds, S. 301.
18. Sammesteds.

Fra gamle Dage.

1. Her citeret ordret efter *Andr. Th. Grønberg fra Evald Tang Kristensen: Danske Sagn*, III, Nr. 1238.
2. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I, S. 267.
3. Sammesteds, S. 335, f.
4. Becker: De ældste danske Archivregistraturer, I, S. 102.
5. Fru Eline Gøyes Jordebog, S. 195.
6. Becker: De ældste danske Archivregistraturer, III, S. 9 og 16.
7. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I, S. 293.
8. Jerslev Herreds Tingbog 21. Maj 1674.
9. Mandtal og Ekstraskattemandtal.
10. C. Klitgaard: Fra Hexenes Tid, Vendsysselske Aarbøger, 1915, S. 73.
11. Fru Eline Gøyes Jordebog, S. 52.
12. Ny kongelig Samling, 4°, 746 b.
13. Kronens Skøder, I, S. 314.
14. Topografiske Samlinger paa Pergament, Birkelse 5, i R. A. (Dokumentet i stærkt medtaget Forfatning).
15. Sulsted-Ajstrup Juleavis, 1925.
16. Peder Jørgensen Kjærulf, født i Østbjerg ca. 1578 (gift med Maren Pedersdatter), død paa Agdrup 1659, var Bruger af denne Gaard, der da var forlenet til Predbjørn Gyldenstjerne paa Aastrup.
17. Sulsted Sogns Kirkebog.
18. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I, S. 133.
19. Til langt op i forrige Aarhundrede stod der gamle og mægtige Egetræer midt i Hammer Præstegaard (Rapport af 1889 til Nationalmuseets I. Afdeling).
20. Dette Citat samt alt følgende om Skove i Hammer og Sulsted Sogne er væsentligt—Dele heraf ordret—fra *Chr. Petresch Christensens Afhandling: Kjær Herreds Skove i Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1915, S. 17, ff. og S. 23, ff.
21. Fru Eline Gøyes Jordebog, S. 282.
22. Jørgen Høg til Skærsø var tillige Ejer af Attrup.
23. Tingbogen 27. August 1672, efter *Petresch Christensen*.
24. Tingbogen, efter samme.
25. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, I, S. 270, f.
26. Om denne Slægt Munk se *C. Klitgaard: Kjærulfske Studier*, S. 39, ff.
27. Fra Himmerland og Kjær Herred, 1915, S. 28.
28. I L. A.
29. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, II, S. 91, f.
30. Chr. (Petresch) Christensen: Tilstanden i Vendsyssel ved Aar 1735, Vendsysselske Aarbøger, 1917, S. 6.
31. N. Hancke: Skizzer, ny Samling, 1880, S. 7.
32. Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie, II, S. 187.
33. Pakke med Landvæsenskommissionsforretninger 1801—1815 i L. A.
34. Matriklen 1688.

HAMMER BAKKER

35. Protokol af 1. Oktober 1802 over Afgifter af Bondejord samt privilegeret eller beneficieret kontribuabelt Hartkorn betitlet »Fortegnelse over Hartkorn«, Pakke i Amtsstuearkivet i L. A.
36. I Herredsarkivet i L. A. (Protokollen begynder 1789).
37. C. Klitgaard: *Kjærulfske Studier*, S. 177 og *Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie*, I, S. 126.
38. Dokumenter vedrørende Veje og Broer 1697–1716 i L. A.
39. I L. A.
40. Tilladelse til Brødlands Udparcellering af 11. September 1802 i Rentekammerets Arkiv i R. A.
41. S. 277.
42. Efter *Feilberg*: Ordbog over jydsk Almuesmaal er Skottørv = Skudtørv, Mosetørv eller Klyne, medens Splittørv er Hedetørv i langagtig Form.
43. Dokumenter vedrørende Veje og Broer 1697–1716 i L. A.
44. General-Hoverireglement Protokollen 1773 i L. A.
45. Bind II, S. 288.
46. Fru Eline Gøyes Jordebog, S. 282.
47. Sammesteds, S. 306.
48. For Oplysninger om Godsfordelingen i Vodskov i det 16. Aarhundrede skylder jeg *Chr. Petresch Christensen* særlig Tak.
49. Kristian Carøe: *Den danske Lægestand*, I, S. 55.
50. A. H. Nielsen: *Embedsmænd og Bestillingsmænd i Aalborg*, S. 102, f., 106 og 147.
51. *Vendsysselske Aarbøger*, 1917, S. 6, Fodnote 2.
52. Se Note 30; Indberetningen skyldes Herredsfoged Erik Emmiksen, dateret Vordberg 18. August 1735.
53. I R. A.
54. *Folketællingen*.
55. Oplysninger fra Godsejere i Kjær m. fl. Herreder om det til deres Gaardes Drift nødvendige Hoveri, i L. A.
56. *Patriciske Samlinger*, 1786, S. 121, her meddelt af *Petresch Christensen*.
57. Fr. Nielsen: *Vendsyssel og Vendelboerne for et halvt Hundrebaar siden*, 1880.
58. *Jysk Almueliv*, Tillægsbind III, Nr. 139.
59. Samme, Hovedbind VI, Nr. 952.
60. Genfortalt af *Louise Rasmussen* i *Aalborg Stiftstidende* 1. Juni 1924.
61. For Oplysninger fra Tingbogen om Torndals Brand i 1707 skylder jeg *Petresch Christensen* særlig Tak.
62. Indberetninger om Forbedringer i Landvæsenet, 1785, i R. A.
63. *Jysk Almueliv*, Tillægsbind V, Nr. 309.
64. *Chr. Petresch Christensen: Kjær Herreds Skoler, Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1921, S. 3.
65. *Gaardbøe: De sidste Natmandsfolk i Vendsyssel*, S. 98.
66. Fru Eline Gøyes Jordebog, S. 52.
67. I M. A.
68. S. 185.
69. *Chr. Petresch Christensen: Kjær Herreds Skoler, Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1921, S. 2. Her oplyses endvidere i Fodnoten, at allerede i Præsteindberetningen af 1553 hedder det: Langelund er degenboel.
70. *Danske Sagn*, V, Nr. 1745.

NOTER OG HENVISNINGER

Folk og Liv.

1. Præstevejen (jfr. Kongevejen og Kirkevejen) benyttedes af Sognepræsterne for Hammer og Horsens, mens disse endnu boede i Hammer Præstegaard, som officiel og nærmeste Kørevej fra Hammer Kirke til Annekskirken i Horsens. Som det fremgaar af Kortet, eksisterer Vejen endnu som Kørevej (Sognevej) fra Hammer, til Dels Sulsted, over Kinderup øst paa; men den er nu lidet befærdet, idet bedre Veje for længst er i Brug nord og øst om Hammer Bakker over Grindsted By.
2. Se *H. Zangenberg*: Byggeskikken i de gamle Bønderbygninger i Thy i *Hist. Aarb. for Thisted Amt*, 1925, S. 75, ff.
3. Om Lorenz Meier og Bettelanden og deres store Synderegister se bl. a. *Jeppe Aakjær*: Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie, II, S. 185, ff.
4. For Oplysninger af bygningshistorisk Art vedrørende Parallelgården Søen skylder jeg Museumsinspektør *H. Zangenberg* erkendtlig Tak.
5. En Reproduktion efter dette Maleri fra 1907 findes paa S. 5 i *Carl V. Petersens* Monografi: Niels Larsen Stevns, København 1917.
6. N. Hænck e: Skizzer, ny Samling, 1880, S. 5, f.

Bilag.

1. Langagtige Jordhøje med parallelle Sider og afrundede Ender, i Regelen uden Omgivelser af rejste eller lagte Sten, benævnes i Danmark *Langhøje*. De hidrører fra Tiden fra omkring Slutningen af den yngre Stenalder til ind i Bronzealderen og anses for at være en simple og mindre storslaaet Affødning af Langdyssen. Undersøgelser over vore Langhøje har bragt for Dagen, at de undertiden kan være opbyggede over to eller tre Rundhøje paa den Maade, at Mellemmrummene mellem disse er blevne tilkastede med Jordfyld (se *Engelhardt*: Langhøje fra Oldtiden i *Aarbøger for nord. Oldk. og Hist.*, 1877, S. 255, ff. og *Sophus Müller*: *Vor Oldtid*, S. 301).
2. Vestbjergfundet i Nationalmuseet eller Fundet fra Gammeldam, som det her benævnes (se Billedet S. 255), er et karakteristisk og indholdsrigt Fund fra den yngre Bronzealders første Afsnit, bestaaende i sin Helhed af 2 store Sæt Halsringe, 1 Hængekar, 2 af de knapformede Plader, der ofte ledsager Karret (Smykkedopper), 5 store Bøjlenaale med ovale Endeplader, 1 Armring, 2 Økseblade med Hulhed til Skaffet (Celter), Stykker af Spiralring, Stykke af Savblad, en Naal og en Miniaturambolt, den sidste af en sjælden og ikke hidtil kendt Form. — Fundet synes herefter at skulle henføres til en Bronzearbejder, hvad ogsaa flere af de andre nævnte Sager tyder paa, idet de er nystøbte med paasiddende Støbesømme og uafpudsede. Desværre er det alt noget medtaget af Lejet i den vaade Jord og det meste er heller ikke fuldstændigt optaget (se *Sophus Müller*: *Nye Fund og Former i Aarbøger for nord. Oldk. og Hist.*, 1920, S. 101, f., hvor der første Gang findes et Billede af Ambolten).
3. Dette Fund, der er fremdraget af Husmand i Søen Frantz Jensen Nygaard ved Grusgravning i Hammer Bakker i Aaret 1854, hører til det allersidste, øjensynlig temmelig kortvarige og ved Oldsagsfund ogsaa forholdsvis sparsomt repræsenterede Afsnit af den ældre Bronzealder (Tiden senest omtrent til det 9. Aarh. før Kristi Fødsel).
4. Skovlundfundet med brakteatlignende Hængesmykke (se Vignetten S. 261) og Berlok er nævnt i *Aarbøger for nord. Oldk. og Hist.*, 1915, S. 195. Begge Stykker er af Guld. Hængesmykket er en saakaldt Brakteat bestaaende af en forholdsvis ret tyk Guldplade, paa hvis ene Side er præget et til venstre vendt mandligt Brystbillede og af en om Pladen fastlodet flad bred Guldring med paalagt Guldtraad og med Guld-

HAMMER BAKKER

øsken. Dette Smykke blev fremdraget i 1872 af Gaardejer Pentz Jensens Tjenestedreng paa en under Gaarden Skovlund hørende flad Mark, der tidligere har været skovbevokset. Smykket er 1 Tomme $6\frac{1}{2}$ Linie i Tværmaal, vejer $1\frac{1}{64}$ Lod og Metalværdien godtgjordes med 20 Rdlr. — Kort efter, ligeledes i 1872, fandt Pentz Jensen selv, omtrent paa samme Sted, hvor Brakteatsmykket blev fremdraget, et berlokformet Hængesmykke af Guld, Metalværdi 10 Rdlr. — Skovlund-Guldfundet hidrører fra den senere Jernalder (den saakaldte efterromerske Periode) fra Tiden ved eller snart efter Aar 500 efter Kristi Fødsel.

5. Se ogsaa Personalhistorisk Tidsskrift, 6 R., IV B., S. 168.
6. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr., I R., III B., S. 285.
7. Hverken Præsten Erik Nielsen eller hans Kone, Oluf Munks Datter fra Attrup, var adelige. Præstens Moder var vel af en adelig Slægt, »som kaldtes Rævdals» (se Saml. t. jydsk Hist. og Topogr., I R., III B., S. 256); men dette Forhold berettede ikke hendes Søn til at føre Adelsskjold. Ægteparret Munk paa Attrup (fra Havbro) var kun »fornemme Bønder», til Trods for at Hustruen var af den adelige Slægt Byrialsen.
8. Ifølge *O. Kalkar*: Ordbog til det ældre danske Sprog, II, S. 502, er Kikke(n)borg = Udsigtstaarn.
9. Jfr. Ryttersig, Ryttergaard o. fl., enten alledt af Rytter eller hørende under et Ryttergods; her maaske snaarest hidrørende fra en Episode i en af Svenskekrigene.
10. Den gamle Benævnelse Orn eller Orne, Del af en Skov, synes i enkelte Tilfælde at danne Afledningsordet til Stednavne, der i Nutiden begynder med Ørn (Ørnehøj ved Randers hed saaledes i 1377 Ornæhowæt, jfr. Urnehoved i Sønderjylland). Her — i Hammer Bakker — under Hensyn til de herskende lokale Forhold (Skoven i Ørnedal) dog rimeligvis, i Lighed med Ravndal, alledt af Fuglenavnet Ørn.

R. A.: Rigsarkivet. L. A.: Landsarkivet i Viborg. M. A.: Matrikelsarkivet.

Gruppe af Bøgetræer paa aaben Mark,
gammelt Sømærke.

SAGFØRER ANDERS OLESEN

DØD PAA MØGELBJERG

DEN 15. DECEMBER 1929

BEGRAVET I VRENSTED

DEN 20. DECEMBER 1929

—Dag er ej saa travl og lang,
Aftenstund dog kommer.

FOR dem, der havde den Lykke at kende Sagfører *A. Olesen* privat, livskraftig og myreflittig lige til det sidste og som i Ny og Næ endda havde Lov til at ledsage ham paa Strejftog gennem hans kære *Hammer Bakker* og glædes med ham over Naturen her i Sol og Sommer, for dem, disse faa udvalgte, følte det som en dyb gribende Kontrast hin Decem^rberdag for sidste Gang at ledsage den nu af Døden overvundne uroligt optagne og kæmpende Aand paa hans Vinterfærd gennem et udstrakt, træløst og forblæst vestligt Landskab til hans sidste Hvilested i Familiegravstedet paa Vrensted Kirkegaard. Overgangen var ligesom for brat, Situationen paa sin Vis uforstaaelig. Saa stærk var *A. Olesen* i levende Live, saa uudslettelig var hans Personlighed og hans Væsen nedfældet i Folks Bevidsthed, der kendte ham, at man her ligesom havde mere Tid behov end sædvanligt til at gøre sig klart i, at denne myndige Skikkelse nu ikke var mere og ikke mere vilde færdes og virke paa denne Jord. En stille Sorgmodighed over altings Forgængelighed forstærket ved de Ord, der fra Prædikestolen nys havde lydt over den afdødes Baare, Ordene fra Háva^mål, den højes Tale: »Dør Fæ, dør Frænder, dør jeg selv til sidst. Eet ved jeg, som aldrig dør, Døm over hver en død«, en skræmt Nerve et^rsteds inde ved Bevidstheden om Dødens Majestæt, en lille dikkende Angst ved Tanken om Aarene der gaar, om Sommeren, der nys gik under, om Vinteren, der stunder til, en Ve i Brystet ved her at lade tilbage et varmt jordisk Venskab indestængt i sin Grav op mod den bitterlig kolde Kirke^mur — det var de alt overskyggende Følelser, der hin Dag bemægtigede sig dem af det ualmindeligt store Ligfølge, der stod den afdøde nær. — Kom han da, Sagføreren, ikke mere tilbage til sit elskede Skov^r og Bakke^rland ved Limfjorden?

For mange af *A. Olesens* Venner følte det sært overraskende, at hans Lig ikke skulde jordes i Vodskov, hvor han havde færdedes i over en Menneskealder, hvor hans Hjem stod, hvor han havde fredet og plantet, og hvor han fandt sin Død — i Læet her under sin egen statelige Kirke og nær *Hammer Bakkers* lyse Bøge. Kun de indviede, de, til hvem han betroede sig, vidste bedre. En ejendommelig stærk Hjemstavnsfølelse var

et af Sagfører *Olesens* mest udprægede Karaktermærker. Ingen jordisk Magt havde nogensinde formaaet at bryde det Baand, der bandt ham til Fædrenehjemmet i Vrensted. Hans dybeste Længsler gjaldt i Virkeligheden dette aabne, forblæste vestlige Land med de drivende Skyer, hans Drømmes Verden var de konturløse Udmarker mellem Børglum Bakke og Thise Kirke, til sin Død var han Gaardfæster af Vrensted Ole Andersens og Ane Marie Driivsholms Søn. Over for sin yngre Broder udtalte han – paa sin kategoriske Maade – en Dag, de færdedes sammen ved Familiegravstedet ved Vrensted Kirke: Her skal jeg ligge! Valget var gjort, inden han gik bort og her – paa Barndommens Kyst – traf han, endnu i Live, i uklare Fantasier, da Døden stod for hans Hovedgærde, sin elskede Moder og forenedes med hende.

Den, der nu under Vaaren atter gæster Egnen om Vrensted – i Pinsesol og med de vide Marker tilsaaede og grønne af Korn, vil vanskeligt heri kunne genkende det ejendommeligt uhjemlige Land, de husker fra *Olesens* Ligfærd, og hvorover Vinden den Gang trøstesløst jog med sit ubønhørlige »Fare hen!« Vi er her i Vibernes Land. Intetsteds i Verden dukker Viben sit fjerbuskprydede Hoved i den bløde Muld saa nær op ad Menneskers Boliger som i Vrensted, intetsteds staar dens Fjerdragts blaa Metalfarver saa harmonisk til Markens Grønt som her, hvor alt er i Grøde. Grøn er i Dag Børglum Bakke, grøn de bratte Fald under Thise Kirke, selv Vrensted Kirkegaard med dens Svøb og Kast og forblæste Hjørner er i Dag som en Blomsterhave.

Denne skønne Aarstid med drivende Skyer under Himlen valgte Sagfører *Olesens* efterlevende Søskenne sig, da de den 9. Maj 1951 lod rejse en Sten paa deres afdøde Broders Grav. Det var overdraget Billedhuggeren *N. Hansen-Jacobsen* at udføre Mindesmærket, saare naturligt og lige til, at det blev ham, der fik Hvervet, der gennem en Menneskealder havde staaet den *Olesenske* Familie og særlig Sagføreren og Søsteren paa Møgelbjerg personligt nær. Og Billedhugger *Hansen-Jacobsen* kom heller ikke som en fremmed fra sit Sydjylland til denne nordlige Egn, hvor han i Forvejen har modelleret og hugget i Sten for blot at nævne nogle enkelte Værker inden for den *Olesenske* Kreds: Broderen, tidligere afdøde Landinspektør *Christopher Olesen*, hans Buste saavel som hans Gravsten, Havfruekummen paa Møgelbjerg og nu Mindestenen over sin afdøde Ven.

Troligt rejser den aldrende Kunstner ved denne Lejlighed selvanden med sin Stenhugger den lange Strækning fra Vejen til Vrensted for at fuldføre det ham betroede Hverv, varsomt og punktligt under Mesterens Vink glider den svære Granitblok fra Taljen ned paa sin fremtidige Plads paa Sagførerens Grav. Nu staar Stenen der, aaben og tilgængelig for alles

SAGFØRER ANDERS OLESEN

Blik: en svagt tilhugget, let ornamenteret lys Natursten. Øverst de drivende Skyer, det gamle Kendingsmærke, Luften en Foraarsdag over Vrensted Kær, herunder den jævne, tildannede Flade, de hjemlige Marker, selve Jorden, som den nu breder sig lav under de høje Himle. Tværs over Fladen *Olesens* Navn og Aarstal i ophøjet Skrift, men nederst i svage Forsætninger hans jordiske Virke symboliseret i Bikuben og i Granerne i den nye Skov, som han plantede paa *Hammer Bakker*.

Gravstenen paa Vrensted Kirkegaard.

Løvspring, Bøgetræer paa Sydskraaningen af Hammer Bakker.

BILLEDFORTEGNELSE

(Hvor intet andet er anført, skyldes Billedet Telegrafkontrollør *M. Ramskous* fotografiske Nyoptagelser i Hammer Bakker 1929—1931.)

- Stenen med Karlsvognen, A. Olesens Bomærke. Omslagets Forside.
 Møllen paa Brødland. Omslagets Bagside.
 Sagfører Anders Olesen, Udsnit. A. V. Hind fot. S. 7.
 J. C. Schlichtkrull: Hammer Bakker, Vignet. Pen. S. 13.
 J. C. Schlichtkrull: Hjemkomst, Vignet. Pen. S. 16.
 Hammer-Stenen. S. 17.
 Tinghøj. S. 19.
 Bitte Oles Høj. S. 21.
 Den stejle Skrænt under Baalhøj. S. 22.
 Sagfører A. Olesen i Hammer Bakker. K. Hendriksen fot. S. 23.
 Skematisk Oversigtskort. Henry Henriksen del. S. 25.
 Parti af Hovedvandskellet med Brødlandshøjen. S. 27.
 J. C. Schlichtkrull: Karlsbjergbakkerne i Aftendis. Olie, 1924. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 29.
 J. C. Schlichtkrull: Bakker ved Melsbæk. Olie, 1927. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 30.
 J. C. Schlichtkrull: Udsigt fra Østbjerg Bakke, Oktober. Olie, 1926. Tilh. Amtsforvalter
 E. Schlichtkrull, København. S. 31.
 Vesterbækdal. K. Hendriksen fot. S. 32.
 Spindebakken ved Dal. S. 33.
 Fredet Bakker. S. 35.

BILLEDFORTEGNELSE

- Stenblokke fra Hammer Bakker (den rekonstruerede Runddysse). S. 36.
Pebermosen. S. 37.
Brødlandsfladen. S. 38.
Den stejle Skrænt i Ørndal, Brødlands Sø. S. 39.
Hedebakker ved Vandsted. S. 41.
Vippebrønd i Løvdal, Vignet. A. Lundstrøm fot. S. 42.
Bævreaspe i store Brokdal, Syrach Larsen fot. 1925. S. 43.
Vej gennem Bøgelunden ved Skovgaard. S. 45.
Korsdalen med kuplede Bøge. Mag. Grøntved fot. S. 47.
Ener i Mosen i Korsdal. Syrach Larsen fot. 1925. S. 48.
Vortebirken i Korsdal. Mag. Grøntved fot. S. 49.
Kuplede Bøge paa Brokbjerg. A. Lundstrøm fot. S. 51.
Ørnebregner i Korsdal. Syrach Larsen fot. 1925. S. 53.
Eng med Elletræer langs Østerbækken. S. 55.
Bøge i Ørndal. S. 57.
C. Høyrup: Legende Ræveunger i Hammer Bakker. Olie, her efter Dansk Jagttidende. S. 59.
Karakteristisk formede Bøgepur i Storedal. S. 61.
Forblæst Bøgepur paa Bakken ved Kringelhede. S. 63.
Lugekonens Hus, Hyrdeskoven. Jørgensen fot. S. 65.
J. C. Schlichtkrull: Vej ved Soen. Olie, 1921. Tilh. Fru M. Resen Steenstrup, København. S. 67.
Hedeslette vest for Storedal. S. 68.
Østlig Sidedal til Storedal med Bøgebevoksning. S. 69.
Vinter i Hammer Bakker. Syrach Larsen fot. 1925. S. 71.
Kuppelformede Bøge nord for Brødlands Sø. S. 73.
Sagfører A. Olesen mellem Ener i Korsdalen. C. H. Ostenfeld fot. 1921. S. 75.
Den nye Skov ved Bjerggrøn. K. Hendriksen fot. S. 77.
Sneklædte Graner (Torndal Hustomt), Vignet. S. 79.
Hulvej i Kikkenborg Bakke, Udsigt mod Syd. S. 80.
Hulvej i øvre Del af Kikkenborg Bakke, Udsigt mod Nord. S. 82.
Plan over Hulvejene i Kikkenborg Bakke. Henry Henriksen del. S. 83.
Den gamle Kongevej ved Langdysserne. S. 85.
Plan over Hulvejene i Pankløften. Henry Henriksen del. S. 87.
Den gamle Kongevej i Pankløften. S. 89.
Den gamle Kongevej. Plan. Henry Henriksen del. S. 91.
Nedkørslen i Nord gennem Ørndal. S. 93.
Sognevejen mellem Østerbæk og Østbjerg Tingmark. K. Hendriksen fot. S. 95.
Solstrejf under Bøgene i Pankløften. S. 97.
Gamle Popler paa Pælshustomten. S. 99.
Den gamle Sæbyvej i Vodskov Kløve. S. 101.
Tvillinghøje set fra Gamle Sæbyvej. S. 103.
Bedestedet ved Foden af Hammer Bakker. S. 105.
Den gamle Kongevej 1791, Udsnit. Henry Henriksen del. S. 107.
Langbrokro før Ombygningen. Samt. Amatørfot. S. 109.
Bilidt Kro før Branden. Samt. naiv Tegning. S. 110.
Kongevejen nær Ørndalshuset, Vignet. S. 111.
Vodskov Kirke set fra Gamle Sæbyvej. Jørgensen fot. S. 112.
Den hellige Kilde paa Hammeren. S. 115.

HAMMER BAKKER

- Hammer Kirke set fra Sydvest. S. 117.
De hellige Høje paa Torndal Mark. S. 119.
Hammer Kirke. Karner fot. S. 121.
Hammer Kirkes Indre. S. 123.
Mag. Thomas Galskyts Ligsten. Karner fot. S. 125.
Sulsted Kirke set fra Sydvest. S. 127.
Sulsted Kirkes Indre. S. 129.
Rasmus Schade Berg. Tønnies fot. S. 132.
Rasmus Schade Bergs og Malvina Steensdatter Blichers Gravsted. Fru Laursen fot. S. 135.
Hammergaard efter Ombygningen. S. 135.
Vodskov Kirke set fra Kirkevejen. S. 137.
Vodskov Kirkes Kor med Christophorusbilledet. S. 139.
Kongeparret ledsaget af Sagf. A. Olesen forlader Vodskov Kirke. Samt. Amatørfot. S. 141.
Mørk-Hansen: Hammer Kirke, Vignet. Arbejdstegning i Akvarel. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 143.
Jens Vige: Kikkenborg Hustomt. Olie, 1910. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 144.
Gammelt Hus i Hammer Bakker. A. Lundstrøm fot. S. 145.
Østbjerg Tingmark med den gamle Kongevej. S. 147.
Udsnit af Atlas major 1662 med Kjær Herredsting. Henry Henriksen del. S. 149.
J. C. Schlichtkrull: »Lægdsens Hus«. Olie, 1920. Tilh. Direktør Oberst J. Tørsleff, København. S. 150.
J. C. Schlichtkrull: Melsbæk, »Morsø-Peters Hus«. Olie, 1926. Tilh. Grosserer Axel Hansen, København. S. 151.
Læsødal nær Kikkenborg Bakke. Jørgensen fot. S. 153.
Kjær Herreds Ting ved Kikkenborg, Plan. Henry Henriksen del. S. 155.
Kikkenborg Hustomt. S. 157.
Forpagter Tscherning Olesen pløjer paa Vodskov Tingmark, Vignet. A. Lundstrøm fot. S. 159.
Brøddland med Møllen, Udsigt mod Nord. S. 160.
Jens Vige: Møllerens Hus paa Brøddland. Olie, 1906. Tilh. Fru M. Resen Steenstrup, København. S. 163.
Gammelt Husmandssted. K. Hendriksen fot. S. 164.
Vejen til Østbjerg, Sne. Aldre Fot. S. 165.
Sagfører A. Olesens Villa Møgelbjerg. K. Hendriksen fot. S. 167.
Dybdal og Dybdalsbakken (med Forfatteren). S. 169.
Paradisdal med Maleren Schlichtkrulls »Anneks«. K. Hendriksen fot. S. 171.
Udsigt mod Syd over Korsdalen. Jørgensen fot. S. 173.
Indkørslen til Attrup fra Vest. S. 175.
Brøddlandshuset. K. Hendriksen fot. S. 177.
Møllen paa Brøddland. S. 179.
Torndals Bro, Sne. S. 181.
Niels Bjerre: Tusborg. Olie, 1907. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 183.
Østbjerggaarden (Sønder Østbjerg). S. 185.
Gaarden Søen set fra Vest. S. 187.
Gammel Vodskov med Kirken. Jørgensen fot. S. 189.
Jens Vige: Gammel Gaard i Vodskov. Olie, 1907. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 191.
Den røde Gaard i Vodskov. S. 193.
Plan over Gammel Vodskov 1844. Henry Henriksen del. S. 195.

BILLEDFORTEGNELSE

- Sagfører A. Olesen, Frøken Hanne Olesen og Fenris. Olaf Linck fot. S. 197.
Gammel Møgelbjerg. S. 199.
»Skoven« med Mørk-Kjestens Hustomt. S. 201.
Brødlands Mølle set fra Torndal. S. 203.
Mørk-Hansen: Skovgaarden, Akvarel. Tilh. Sagfører A. Olesen. S. 205.
Kirkevejen ad den lange Bakke. A. Lundstrøm fot. S. 207.
Husmandsstedet Myren med det gamle Navrtræ. S. 209.
Udsigt over Skeldal Avlsgaard. S. 211.
Stubmøllen ved Møgelbjerg (Bjorum gamle Gaardmølle). Jørgensen fot. S. 213.
Emmer-Laurits ved Hushjørnet. Ældre Fot. S. 215.
Grønlænderen ved Brønden, Vignet. S. 219.
Vild-Stine. S. 220.
Valstedhus. Jens Lund fot. S. 223.
Fru Marianne Viges Sommerbolig. S. 224.
Eneboeren soler sig uden for sit Hus. S. 225.
Lars Nielsen: Eneboeren i Hammer Bakker. Pastel, 1929. Tilh. Forfatteren. S. 227.
Store Jens Peter. Samt. Amatørfot. S. 227.
Højhuset med Torndals Høj. S. 229.
Grønlænderen for hjemgaende. S. 231.
Gaarden Søen, en typisk Parallelgaard. S. 233.
Plan over Parallelgaarden Søen (oprindelig Skikkelse). H. Zangenberg del. S. 234.
Plan over Parallelgaarden Søen (nuværende Skikkelse). H. Zangenberg del. S. 235.
Maleren J. C. Schlichtkrulls Sommerbolig. S. 237.
Sagfører A. Olesens Villa Møgelbjerg set fra Parken. S. 239.
Korset ved Landevejen, Vignet. S. 242.
Fra Tvillinghøje. S. 245.
Dobbeltlangdyssen paa Kikkenborg Bakke. S. 251.
Bronzealderfundet fra Gammeldam. Nationalmuseets fot. Atelier. S. 255.
Guldsmykke med Brakteat, Vignet. Nationalmuseets fot. Atelier. S. 261.
Tomten af Stedet Mosen. S. 262.
Gjølbo-Karens Hustomt. S. 267.
Tomten af den gamle Torndal Gaard. S. 273.
Rønnebærtræ ved Lars Høgholts Hustomt, Vignet. S. 277.
Sognepræsten Mag. Erik Nielsens Ligsten. Karner fot. S. 278.
Opstandelsen, Relief fra Brødlandsstenen, Vignet, Karner fot. S. 286.
Ørndalshuset i Læ af Bøgeskoven i Ørndal. S. 287.
Hulvej i Løvdal med Udsigt til Sagfører A. Olesens Villa Møgelbjerg. K. Hendriksen fot. S. 293.
Gammeljordshuset, Vignet. S. 298.
Kløvbuskene i Sne. S. 299.
Gruppe af Bøgetræer paa aaben Mark, gammelt Sømærke for Sejlads paa Limfjorden, (»Anders Knudsens Bøge«, se Teksten S. 46), Vignet. S. 306.
A. Olesens Gravsten paa Vrensted Kirkegaard, Vignet. S. 309.
Løvspring, Bøgetræer paa Sydkraaningen af Hammer Bakker. S. 310.
Landvinding i Hammer Bakker, Tække-Niels pløjer med Sagførerens Stude, Vignet. A. Lundstrøm fot. S. 316.

INDHOLD

Deklaration over Hammer Bakker-Bogens Tilblivelse. S. 6.

Sagfører A. Olesens Forord. S. 9.

Forfatterens Forord. S. 12.

Indledningsdigte af Thøger Larsen. S. 13.

Almindelig Beskrivelse. S. 17.

Sagfører A. Olesen og Stenen i Porten. S. 18. — Orienteringer over Hammer Bakker. S. 19. — Geologiske Betragtninger, Hammer Bakkers Dannelse. S. 21. — Geologisk Kronologi. S. 27. — Grænser, Position, Størrelseforhold. S. 30. — Geografiske Betragtninger, Bakker, Dale. S. 33. — Jordbundsforhold, Sten og Ledebjergarter. S. 35. — Vandskel, Vandløb, Moser og »Søer«. S. 38.

Flora og Fauna. S. 43.

Fortidsskove. S. 43. — Trævæksten. S. 44. — Buskvæksten. S. 49. — Plantevæksten. S. 50. — Sjældne Planter. S. 56. — Halvtforvildede Planter. S. 56. — Jordfundne Dyrlevninger. S. 56. — Pattedyr. S. 56. — Fugleverdenen. S. 62. — Krybdyr, Insekter. S. 72.

Den nye Skov. S. 73.

Ejendomsretten. S. 73. — Naaletræsplantningerne. S. 74. — Sagfører A. Olesen og Godsejer Harald Branth. S. 74. — Sagfører A. Olesens Bygværker og Dotationer. S. 75. — Forsøgskulturer. S. 78.

Den gamle Kongevej. S. 80.

Hulvejene i Kikkenborg Bakke. S. 81. — Hulvejene i Pankløften. S. 86. — Kongevejen fra Pankløften til Ørndal. S. 88. — Kongevejen i Ørndal. S. 90. — Røversagn. S. 92. — Holger Danske-Sagnet. S. 94. — Kørsel ad den gamle Kongevej. S. 94. — Kongevejen fra Ørndal til Hammer Kirke. S. 97. — Foreløbige Betragtninger over Samhørigheden mellem Vej, Kirke (Kilde) og Ting. S. 98. — De første Vejbyggere. S. 100. — Tingvejen. S. 101. — Den gamle Sæbyvej. S. 102. — Bedestedet. S. 104. — Kongelig Majestæts Alfarvej i historisk Belysning. S. 104. — Langbrokro og Bilidt. S. 108.

Kilden og Kirken. S. 112.

Den hellige Kilde paa Hammeren. S. 112. — De hellige Høje ved Hammeren. S. 119. — Hammer Kirke. S. 120. — Sagn om Hammer Kirke. S. 120. — Almindelig Beskrivelse af Hammer Kirke. S. 123. — Sulsted Kirke. S. 128. — Rasmus Schade Berg og Malvina Steensdatter Blicher. S. 131. — Vej og Kirke, Hammer Præstegaard. S. 132. — Historiske Betragtninger. S. 134. — Lidt Præstehistorie. S. 136. — Sognedelingen. S. 138. — Vodskov Kirke. S. 140.

Kjær Herreds Ting. S. 144.

Betragtninger over Herredets Oprindelse. S. 144. — Afsluttende Betragtninger over Vej, Kirke og Ting. S. 146. — Det historiske Tingsted. S. 149. — Eksekutioner paa Kjær Herredsting. S. 154. — Undersøgelser i Marken. S. 156. — Kikkenborg Høj. S. 158.

Fra gamle Dage. S. 160.

Sagn. S. 160. — De ældste Dokumenter. S. 162. — Skattemandtal og Matrikler. S. 165. — De historiske Skove. S. 166. — Ulve i Hammer Bakker. S. 171. — Attrups Historie. S. 172. —

INDHOLD

Brodlands Historie. S. 178. — Brodland og Østbjerg. S. 184. — Østbjergs Historie. S. 185. — Lindormen i Østbjerg Bakke. S. 189. — Vodskov Bys Historie. S. 190. — Oversigt over 8 gamle Vodskovgaardens Ejerforhold. S. 194. — Lyckerne paa Kjølse. S. 196. — Sagn. S. 199. — Kulturhistoriske Betragtninger. S. 200. — Slavekrigen. S. 202. — Stedet »Skoven«. S. 204. — Stedet Kikkenborg. S. 206. — Torndals Historie. S. 207. — Stedet Mosen. S. 208. — Møgelmoses Historie. S. 210. — Grindsted Bys Historie. S. 212. — Hammer Sogns første Skole. S. 212. — Stedet Dal. S. 213. — Stedet Stappris. S. 214. — Vestbjerg. S. 215. — Stovlund, Langelund og Tandal. S. 216. — Sagn. S. 218. — Folketællingen 1854. S. 219.

Folk og Liv. S. 220.

Billedhuggeren Jens Lund og Maleren Jens Vige. S. 220. — Tusborg. S. 221. — Typer: Vildstine og Store Jens Peter. S. 222. — Eneboeren. S. 223. — Billedhuggeren N. Hansens Jacobsen og Højhuset. S. 227. — Typer: Grønlænderen. S. 228. — Kirkevej og Præstevvej. S. 231. — Østbjerggaarden. S. 233. — Ørndalshuset. S. 236. — Parallelgaarden Søen. S. 236. — Søhusene og Gammeldam. S. 238. — Maleren Schlichtkrull og Østbjerghuset. S. 239. — Den røde Gaard i Vodskov. S. 240. — Sagfører A. Olesen og Møgelbjerg. S. 241. — Korset ved Landevejen, Afslutning. S. 241.

Fortidsminder. S. 245.

Almindelige Betragtninger, Fund etc. S. 245. — De enkelte Højgrupper og Høje. S. 248. — Branth's Mindesten paa Kishøj. S. 258.

De glemte Haver. S. 262.

Almindelige Betragtninger, Hustomternes Historie. S. 262. — De enkelte Hustomter. S. 264. — Kikkenborgtomten. S. 264. — Tomten af »Skoven«. S. 266. — Pælhustomten. S. 269. — Tomten af »Mosens«. S. 272. — Torndalstomten. S. 272. — Stovlundtomten. S. 276. — Langelundtomten. S. 276. — Tandaltomten. S. 276. — Nørre Østbjergtomten. S. 276.

Ligstene fra Hammer Kirke. S. 278.

Stednavne. S. 287.

Indledning. S. 287. — Stednavneliste. S. 289.

Historisk Kronologi. S. 297.

Noter og Henvisninger. S. 299.

Ved Sagfører Anders Olesens Grav. S. 307.

Billedfortegnelse. S. 310.

Indhold. S. 314.

Rettelser og Tilføjelser:

S. 71, Lin. 4 E. o.: Stor Korsnæb. Læs Lille Korsnæb (*Loxia curvirostra*); tilføj: en Fugl, der fra Aar til Aar tiltager i Antal i Hammer Bakker, der optræder her saavel Sommer som Vinter og nu rimeligvis er at træffe ynglende hist og her i Terrainets Naaleskove.
S. 71, Underskriften til Billedet: Bevteasp. Læs Eg.

BOGEN OM
HAMMER BAKKER

er trykt i 400 Eksemplarer i

NIELS P. THOMSENS BOGTRYKKERI
HOLSTEBRO

*

Billederne er udførte i fotografiske Ætsninger i

F. HENDRIKSENS
REPRODUKTIONS-ATELIER
KØBENHAVN

*der ogsaa har bistaaet ved Bogens
Tilrettelægning for Trykning*

*

*Hovedparten af Fotografierne er tagne
i Aarene 1929—1931 af*

M. RAMSKOU, AALBORG

*

Forfatteren af nærværende Bog

N I E L S H E D I N

har tidligere udsendt:

Over Stenter og Strande, København 1912

Bag Heder og Høje, København 1915

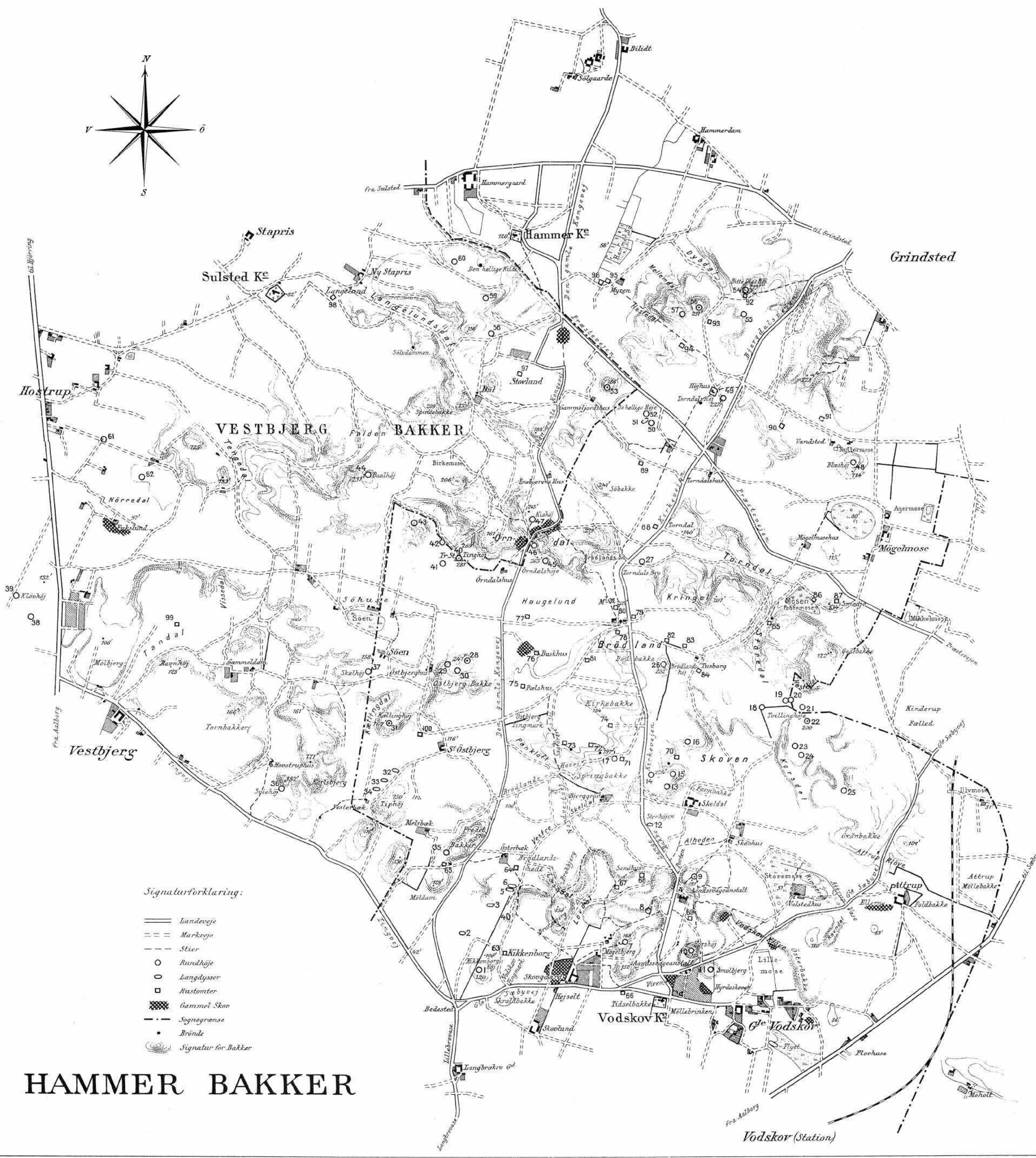
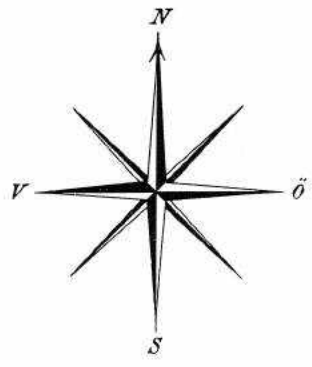
Randersbogen, Randers 1915

Slægten Berg, Hjørring 1918

Thyboen Lars Bleeg Hesseldahl (Særtryk)

Aalborg 1923

Signaturforklaring:

- Landeveje
- == Markveje
- - - Stier
- Rundhøje
- Langdysser
- Husstomter
- Gammel Skov
- - - Sognegrænse
- Brønde
- ~ Signatur for Bakker

HAMMER BAKKER

